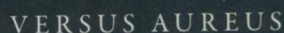
Arvydas Anušauskas

Teroras

1940–1958 m.

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

TERORAS

1940–1958 m.

VERSUS AUREUS

UDK 947.45.081/.084
An-175

ISBN 978-9955-34-346-2

PRATARMĖ

Prieš 15 metų, remiamas Lietuvių tautinio kultūros fondo (Čikaga), išleidau knygą „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m." Šioje knygoje, naudojantis Lietuvos ir Rusijos archyvuose saugomais dokumentais, buvo atskleidžiamas nekaltų Lietuvos žmonių sovietmečiu patirtas didysis teroras: žudynės, lageriai ir Sibiro tremtys, persekiojimai grįžus iš tremties ir Gulago lagerių. Tyrimas patvirtino blogiausias prognozes – kas trečias suaugęs lietuvis yra tapęs sovietinių okupantų vykdyto genocido ir teroro auka.

Bet per penkiolika metų buvo atlikta daug naujų istorijos tyrimų, surasta naujų archyvinių šaltinių. Tai, kas pasakojama šioje knygoje, pagrįsta Lietuvoje ir Rusijoje rastais archyviniais dokumentais (kai kurie jų Rusijoje vėl neprieinami tyrėjams), liudytojų prisiminimais ir naujausiomis mokslinėmis studijomis. Kita vertus, prabėgus beveik dviem dešimtmečiams, tautos tragedijos istorija vėl be jokio pagrindo, prisidengus demokratijos suteiktomis laisvėmis, klastojama ir iškraipoma. Taip siekiama paneigti okupacijos padarytą žalą Lietuvos valstybei ir jos piliečiams.

Šioje knygoje taip pat skelbiamos Lietuvos genocido aukų, Tremties ir rezistencijos, Utenos kraštotyros muziejuose, Lietuvos centriniame archyve, Lietuvos ypatingajame archyve bei Rusijos Federacijos valstybiniame archyve ir Rusijos valstybiniame karo archyve atrinktos nuotraukos ir dokumentai.

Esu dėkingas tiems visiems, kurie ir prieš penkiolika metų, ir dabar daug prisidėjo, kad knyga „Teroras 1940–1958 m." patektų į skaitytojų rankas. Ypač dėkoju „Misija Sibiras" dalyvei Linai Krilavičiūtei už pagalbą rengiant knygą 2012 metais.

Arvydas Anušauskas

ĮVADAS

Nuo 1940 m. lietuvių tauta patyrė didelių sukrėtimų: nepriklausoma valstybė buvo okupuota, vienas kitą keičiantys okupantai vykdė Lietuvos gyventojų naikinimo politiką. Nacių nusikaltimai buvo įvertinti ir tarptautiniu mastu pasmerkti, o štai sovietinis žmonių naikinimas teisminio įvertinimo dėl atskirų genocidinių nusikaltimų, karo nusikaltimų naikinant rezistentus ar nusikaltimų žmoniškumui sulaukia tik kai kuriose Rytų Europos valstybėse, išsivadavusiose iš Sovietų Sąjungos priespaudos. Viešo tarptautinio tribunolo komunistiniai nusikaltimai nesulaukė, nors nuo šių nusikaltimų nukentėjusių asmenų organizacijos ir jaunos Europos demokratijos palaikė visuomenines iniciatyvas teisiškai šiuos nusikaltimus įvertinti.

Po Rusijos 1917 m. spalio 26 d. perversmo bolševikų sukurta proletariato diktatūros valstybė rėmėsi jėga ir neigė visuotinai pripažintas teisės normas. Pradėtas žmonių naikinimas buvo grindžiamas komunistine ideologija ir pavadintas „nuverstų klasių slopinimu". Oficialiai tokio „slopinimo" („raudonojo teroro") objektu turėjo tapti „buržuazija ir jos pagalbininkai", tačiau iš tikrųjų kiekvienas kokiu nors būdu savo nepasitenkinimą reiškiantis žmogus tapdavo tokios „slopinimo" politikos auka. Buvo naikinami ne „nacionalistai", „buožės" ar dar kaip nors kitaip vadinami žmonės, o būtent lietuviai (latviai, estai ir kt.). Sovietinės teisės apologetų nuomone, tokia politika – „objektyvi būtinybė", ir įgyvendinama ji buvo trimis būdais: kariniu, ekonominiu ir politiniu-teisiniu[1]. Tik buvo nutylima aplinkybė, kad, kai baudžiamieji įstatymai trukdydavo vykdyti „baudžiamąją politiką", buvo plečiamos kitos teroro vykdymo galimybės, vadinamosios neteisminės funkcijos. Bet kuriuo būdu persekiojamam žmogui visada formaliai pritaikydavo vienokį ar kitokį Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) straipsnį. Komunistinė sistema tuo buvo unikali, kad savo nusikaltimus grindė savo pačios nusikalstamais įstatymais.

1922–1934 m. Sovietų Sąjungoje susiklostė savotiška „valstybinių nusikaltimų" ir bausmės samprata. Bausmės virto „socialinės gynos priemone", kurią buvo galima taikyti kiekvienam žmogui, ir ne tik dėl veikimo prieš sovietinę santvarką, bet ir dėl giminystės ryšių, o ir atgaline data. Rusijos SFSR BK 58-1a straipsnis leido tėvynės išdaviko šeimos narius ištremti penkeriems metams į tolimiausius Sibiro rajonus. Už tokius valstybinius ar kontrrevoliucinius nusikaltimus, kaip

1. *Станисловайтис Р.* Осуществление функций подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1950 г. г. (автореф. дис. на соискание учен. ст. канд. юрид. наук). Тарту, 1970. P. 3, 7.

antai tėvynės išdavimas (58-1), ginkluotas sukilimas (58-2), susižinojimas su užsienio valstybe (58-3), pagalbos tarptautinei buržuazijai teikimas (58-4), skatinimas skelbti karą ar ginkluotą įsikišimą (58-5), šnipinėjimas (58-6), kenkimas (58-7), teroristinis aktas (58-8), diversija (58-9), kontrrevoliucinė propaganda ir agitacija (58-10), dalyvavimas kontrrevoliucinėje organizacijoje (58-11), nepranešimas (58-12), aktyvi kova su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu (58-13), sabotažas (58-14), buvo numatomos pačios griežčiausios socialinės gynos priemonės: sušaudymas, laisvės atėmimas iki 25 metų, teisių apribojimas iki 5 metų, privalomas apgyvendinimas arba draudimas gyventi tam tikrose vietose. Tokiomis bausmėmis buvo siekiama „įspėti nusikaltimą padariusio asmens naujus nusikaltimus, paveikti kitus neatsparius visuomenės narius ir nusikalstamus veiksmus padariusius asmenis prisitaikyti prie darbo žmonių valstybės bendro gyvenimo sąlygų“[2]. Štai tokius BK „išprotavimus“, taip pat komunistinės valstybės institucijų teisinius ir normatyvinius aktus turėjo įgyvendinti specialiai sukurti prievartos organai. Buvo suformuota žinybinė prokuratūros ir tribunolų sistema: Jungtinės valstybinės politinės valdybos (OGPU) Karinė prokuratūra (1932 m.), Specialiųjų bylų prokuratūra (1933 m.), Vidaus reikalų liaudies komisariato (toliau – NKVD) kariniai tribunolai (1934 m.). Pagaliau 1934 m. lapkričio 5 d. įkurtai labiausiai pagarsėjusiai institucijai – NKVD Ypatingajam pasitarimui – priklausė tik NKVD darbuotojai. Nuo tol visas baudžiamasis procesas, pradedant tardymu ir baigiant bausmės skyrimu, atsidūrė NKVD rankose. NKVD galėjo ne tik įkalinti bet kurį žmogų, bet ir sunaikinti kiekvieną jam neįtikusįjį. Tardymas galėjo trukti tik 10 dienų, o byla išnagrinėjama teisiamajam nedalyvaujant. Paskelbus mirties bausmę, pasmerktasis turėjo būti sušaudomas per 24 valandas[3].

Nederėtų pamiršti, kad žmonės buvo naikinami ne tik sovietiniams prievartos organams sudarius formalias bylas. Trėmimai, Genocido konvencijoje apibūdinami kaip sąmoningas genocido veiksmas, buvo sankcionuojami pačių aukščiausių sovietų valdžios pareigūnų. Trėmimų motyvai nuolat kito: tai etninis principas (Kaukazo ir Krymo tautų trėmimas) keisdavo politinį, tai politinis pindavosi su etniniu (lietuvių, latvių, estų, ukrainiečių trėmimai). Taip sukurta žmonių naikinimo sistema turėjo specialias struktūras, įstatymus, nusikaltimų slėpimo metodiką. Pirmosios komunistinės valstybės patyrimu organizuojant prievartos sistemas vėliau pasinaudojo Rytų Europos ir Azijos valstybės.

Lietuvių tautos naikinimo priežastis ir padarinius mėginama atskleisti nuo pat 1941 m. Tada pasirodė įvairių autorių straipsnių (dažnai nepasirašytų) apie pirmąsias suėmimų, žudynių, trėmimų aukas, NKVD ir Valstybės saugumo

2. Уголовный кодекс РСФСР. Москва, 1950.
3. Викторов В. А. Без грифа „секретно“. Москва, 1990. P. 194.

liaudies komisariato (toliau – NKGB) dokumentų publikacijų[4]. 1941 m. liepos mėn. įkurtas Raudonojo teroro muziejus kartu su Studijų biuru ėmėsi tirti Lietuvai padarytą žalą, kaupti NKVD ir NKGB dokumentus, liudytojų atsiminimus bei viešinti užsienio šalyse komunistinio režimo padarytus nusikaltimus. Iki 1942 m. buvo sukaupta 50 tūkst. įvairių nevienodos vertės dokumentų[5], o 1942 m. pasirodė didelio veikalo „Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai" pirmasis tomas. 1942–1943 m. išleistuose keturiuose šio veikalo tomuose buvo paskelbta genocido siaubą išgyvenusių žmonių atsiminimų, kai kurių dokumentų ir daugelio autorių analitinių straipsnių. Didžiulis leidinys apie vienus sovietinės okupacijos metus ilgai išsiskyrė iš genocidui skirtų monografijų. Dėl to meto objektyvių aplinkybių „Lietuvių archyvas" turėjo tam tikrų trūkumų, neišvengta nacistinės okupacijos sąlygų padiktuotos antisemitinės retorikos. Bet pirmą kartą į viešumą pateko originalūs komunistinių slaptųjų tarnybų dokumentai. Tokiems autoriams kaip A. Merkelis (straipsniai „Masinis lietuvių išvežimas į SSSR", „Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius") arba S. Raštikis (straipsnis „Lietuvos kariuomenės tragedija") tuo metu niekas neprilygo, ir jų straipsniai ilgą laiką buvo tapę Lietuvos valstybės ir jos piliečių naikinimo tyrimo šaltiniu[6].

1942 m. pasirodė darbų, skirtų 1941 m. birželio 22–28 d. Sovietų Sąjungos vykdytiems genocido veiksmams. „Bėgančiųjų keršte" skelbiami Lietuvos policijos 1942 m. protokolai apie beveik tūkstančio žmonių žudymą Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo pradžioje[7]. Leidyklos „Žemaičių žemė" išleistoje knygoje „Žemaičių kankiniai", remiantis dokumentais, aprašyta 1941 m. birželio 24–25 d. Rainių miškelio tragedija – 76 kalinių žudynės[8]. Šiuose leidiniuose tiksliai atkuriama karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui eiga, pateikiamos tiesioginių jo vykdytojų pavardės, bet neišvengta okupacijos konjunktūros ir išankstinio nusistatymo prieš žydus padiktuotų išvadų.

1949 m. Vakarų Vokietijoje J. Rumšaitis išleido K. Pelėkio monografiją anglų kalba „Genocide. Lithuania's threefold tragedy"[9]. Puoselėdamas „Lietuvių archyvo" tradicijas, K. Pelėkis pateikė dokumentų faksimilių[10], daug originalių nuotraukų, tik 1944–1948 m. vykdytam lietuvių naikinimui aprašyti jam trūko

4. Pravieniškiuose bolševikai barbariškai išžudė beginklius kalinius // Naujoji Lietuva. 1941. Liepos 7; Ties Gervina žiauriai išžudyta daug lietuvių politinių kalinių, išvežtų iš Vilniaus kalėjimo // Ūkininko patarėjas. 1941. Liepos 11; Kur išvežti Lietuvos tremtiniai // Lietuvos Raudonojo Kryžiaus žinios. 1941. Liepos 29; *Merkelis A.* Kaip vyko tremiamų lietuvių medžioklė // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Gegužės 19; Vienerių metų tautos tragedija // Ten pat. Sausio 30; *Merkelis A.* Kruvinieji metai // Ten pat. Birželio 13; Iš kur ir kada buvo išvežti tremtiniai į Rusiją // Ūkininko patarėjas. 1941. Liepos 31, ir t. t.
5. Vienerių metų tautos tragedija // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Sausio 30.
6. Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 1–3; Vilnius, 1943. T. 4.
7. Bėgančiųjų kerštas // Lietuvos policijos 1942 metų protokolai (mašinraštis saugomas Represijų Lietuvoje tyrimo centro archyve).
8. Žemaičių kankiniai. Rainių miškelio tragedija 1941.VI.24–25. Telšiai, 1942.
9. *Pelėkis K.* Genocide. Lithuania's threefold tragedy. Germany, 1949.
10. Ten pat. P. 72, 79.

faktinės ir dokumentinės medžiagos (pavyzdžiui, nagrinėjant teroro ir genocido eigą bei lietuvių tautos aukų statistiką teko remtis nepatikimais šaltiniais, gandais)[11]. Dar keturiasdešimt metų kaupėsi genocido liudytojų atsiminimai ir straipsniai apie vieną ar kitą okupacijos laikotarpį arba epizodą. Anksčiau minėtuose darbuose paskelbti dokumentai, straipsniai vienaip ar kitaip buvo panaudojami J. Pajaujo-Javio veikale „Soviet Genocide in Lithuania"[12]. Autorius, remdamasis nauja memuarine literatūra, patikslino anksčiau kitų autorių pateiktas išvadas, teroro ir genocido aukų statistiką. Deja, J. Pajaujo darbe, kaip ir K. Pelėkio knygoje, ypač pasigendama antrosios sovietinės okupacijos metu vykdyto teroro ir genocido dokumentalaus pagrindimo, nes totalitarinės valstybės archyvai buvo neprieinami.

Komunistinio teroro, kovos su lietuviškąja rezistencija ir genocido padariniai, sovietinio saugumo dokumentų patikimumas iš dalies aptarti K. Girniaus knygoje „Partizanų kovos Lietuvoje"[13]. Autorius, kaip šaltinį analizuodamas sovietinę istoriografiją, atskleidė jos metodologijos trūkumus ir sukurtus mitus. Kai kurios K. Girniaus iškeltos problemos (suėmimų statistikos, dokumentų patikimumo ir kt.) smulkiau nagrinėjamos šiame veikale.

Sovietinė istoriografija ne tik tylomis apėjo masinius trėmimus (išskyrus 1941 m.), bet ir išleistuose archyvinių dokumentų rinkiniuose (serija „Faktai kaltina") sąmoningai parinktais dokumentais siekė Lietuvos partizanų kovą pavaizduoti kaip „klasių kovą"[14] ir įrodyti partizanų žiaurumą. Visiškai nutylėtos sovietinės NKVD, Vidaus reikalų ministerijos (toliau – MVD) ir Valstybės saugumo ministerijos (toliau – MGB) kariuomenės baudžiamosios antipartizaninės akcijos, jų padariniai, suėmimų mastas ir apskritai viskas, kas galėjo bent kiek pakeisti kurtą „klasių kovos" vaizdą ir atskleisti tikruosius vykdyto teroro mastus. KGB į savo archyvų naudojimą dažniausiai žvelgė kaip į galimybę vykdyti ideologinį savo darbuotojų[15], visuomenės apdorojimą arba tam tikros viešosios nuomonės formavimą. Išskirtine, matyt, derėtų laikyti teisininko R. Stanislovaičio disertaciją, kurioje, aptariant „proletariato diktatūros" valstybės slopinimo funkcijos vykdymo būdus, parodoma glaudi karinių, administracinių ir baudžiamųjų teisinių priemonių sąsaja su valstietijos egzistavimo ekonominių sąlygų likvidavimu. Tai būtų bene vienintelis sovietinių laikų darbas, kuriame kalbama apie partizanų būrių likvidavimą pasitelkus karinius dalinius ir nenutylimas trėmimų (kaip „slopinimo" būdo) vykdymas[16]. Su tokiais veiksmais, anot

11. Ten pat. P. 231–234.
12. *Pajaujis-Javis J.* Soviet Genocide in Lithuania. New York, 1980.
13. *Girnius K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Vilnius, 1990.
14. *Rakūnas A.* Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais. Vilnius, 1976.
15. Литовские, латышские и эстонские буржуазные националисты. Москва: изд. ВШ КГБ, 1961; Из истории оперативной деятелъности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябръ 1938 года – июнъ 1941 года). Сборник документов. Москва: изд. ВШ КГБ, 1962.
16. *Станисловайтис Р.* Осуществление функций подавления... p. 17.

R. Stanislovaičio, Lietuvoje buvo susiję visi valdžios organai – nuo pačių žemiausių (vietos vykdomieji komitetai, pripažinę valstiečių ūkius „buožiniais“) iki pačių aukščiausių (LKP CK, Lietuvos SSR ir SSRS Ministrų Tarybos, Aukščiausiųjų Tarybų Prezidiumai, MVD, MGB – savo priimtais aktais, nutarimais, įsakymais ir direktyvomis, kuriomis įgyvendinta „slopinimo“ funkcija)[17].

XX a. devintąjį dešimtmetį pasirodę rusų istorikų apibendrinantys straipsniai[18] apie lietuvių, latvių ir estų trėmimus, kalinių evakavimą karo pradžioje, kalinių ir tremtinių statistiką buvo paremti neseniai rastais mažai žinomais archyviniais dokumentais. Vis dėlto rusų istorikų darbuose tie dokumentai vertinami gana nekritiškai (pavyzdžiui, įkalintiems lietuviams pateikti kaltinimai vertinami kaip „iš esmės teisingi“, teigiama, kad kaliniai buvę maitinami pagal „visas nustatytas normas“, jų darbas apmokamas nuo 1950 m.[19] ir pan.). Beveik visiškai ignoruojami kalinių ir tremtinių atsiminimai. Kadangi rėmėsi tik centrinių NKVD–MVD valdybų ir skyrių dokumentais, rusų istorikai tuo metu dar negalėjo palyginti vietinių ir centrinių represinių institucijų dokumentų patikimumo. Bet svarbu, kad pasirodę labai išsamūs dokumentų rinkiniai atskleidė represinių institucijų vidinę sandarą ir Gulago sistemą[20]. Kitų šalių autorių darbuose Lietuvos specifika retai buvo atskleidžiama, dažniausiai buvo prisimenami tik 1941 m. trėmimai[21]. Pokyčiai pasirodė gausėjant dokumentų rinkinių ir naujų tyrimų, kurie pasiekdavo kitų šalių istorikus[22].

Prieš atkuriant 1990 m. Lietuvos nepriklausomybę ir 1991 m. atsiveriant KGB archyvams, buvo išleista dr. A. Damušio studija „Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais“[23]. Autorius mėgino objektyviai, remdamasis tada prieinamais šaltiniais ir anksčiau išleis-

17. Ten pat. P. 10.
18. *Кокурин А. И.* Евакуация заключенных из тюрем Западной Украины, Западной Белоруссии и Литвы в 1941 г.; Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологичеслий аспект) // Ten pat. Nr. 6. P. 10–27.
19. Ten pat. Nr. 7. P. 3, 11; Nr. 6. P. 22.
20. Система исправительно-трудовых лагерей 1923–1960. Москва, 1998.
21. Swettenham J. A. The Tragedy of Baltic States: A Report Compiled from Official Documents and Eyewitnesses' Stories. London, 1952; Rummel R. J. Lethal Politics, Soviet Genocide and Mass Murder since 1917. London, 1996.
22. *Anušauskas A.*, Crimes of Communism in Lithuania (1944–1953): A istorical-statistical survey. The soviet occupation regime in the Baltic states 1944–1959: policines and their consequences // Latvijas Vesturnieku komisijas raksti. Riga. 2003. Vol. 9, P. 141–161; *Anušauskas A.* Massacre of Millitary and Civilian Population Perpetrated by the Soviets. Totalitarian Regimes in the Baltic: Research findings and Issues // Latvijas Vesturnieku komisijas raksti. Riga. 2005. Vol. 15. P. 31–44; *Anušauskas A.* „Zwangsmigrationen von Litauern und Polen aus Litauen 1939–1956“ // Zwangsmigrationen in Nordosteuropa im 20. Jahrhundert, Nordost-Archive. Vol. XIV / 2005. Norsost – institut Luneburg. 2006. P. 140–163; *Anušauskas A., Sneidere I., Arjanas K.*, The occupation Regimes and Their Crimes in the Baltic, 1940–1991. Riga: Institute of the History of Latvia Publishers. 2006; *Anušauskas A.*, ed., The Path to the Anticommunist Tribunal 2000–2005. Vilnius, 2006.
23. *Damušis A.* Lietuvos gyvenotjų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais. Chicago, 1988; Trečias pataisytas leidimas. Kaunas, 1991.

tais veikalais, nustatyti Lietuvos gyventojų nuostolius. Dar detaliau 1940–1941 m. vykdyto genocido aukų likimą aprašė L. Kerulis, – jis sudarė ir išleido į Sovietų Sąjungą išvežtų politinių kalinių ir tremtinių vardyną[24]. Jo darbu pasinaudota 1992 m. leidžiant naują teroro aukų vardyną[25], kuris ilgainiui tapo unikaliu, daugiau kaip du dešimtmečius trukusiu aukų registravimo darbu, nuolat istoriografiją papildančiu naujais aukų vardynais. Čia naudojamasi visų archyvų duomenimis, žmonių atsiųstomis anketomis ir net nustatomas likusių gyvų politinių kalinių ir tremtinių tolesnis likimas. XX a. devintąjį dešimtmetį atsivėrus anksčiau buvusiems neprieinamiems archyvams, imta leisti trėmimų istorijai skirtus tyrimo darbus. Tai ir pradėtas leisti 1941–1952 m. tremtinių vardynas[26], ir trėmimų dokumentų rinkinys[27], ir dokumentais pagrįsti straipsniai apie trėmimus[28]. Memuarinių knygų bei straipsnių lietuvių išeivijoje iki 1989 m. ir Lietuvoje nuo 1989 m. pasirodė ne viena dešimtis[29], ir tai padeda vertinti represinių struktūrų ir komunistų partijos dokumentus. Kaip minėta, daug įvykių neatsispindėjo NKVD ir NKGB dokumentuose arba buvo komunistų partijos apgaulingo ideologinio žodyno užmaskuoti. Žinoma, dokumentai neprarado liudijamosios vertės, bet juos nagrinėti reikia itin atidžiai.

Iki 1991 m. veikalų apie lietuvių tautos naikinimą išleista nedaug. Galima rasti nemažai jų trūkumų, bet juos dažniausiai lėmė objektyvios aplinkybės. Dėl archyvų uždarumo, genocido liudytojų naikinimo (trėmimais, žudynėmis ir pan.), negalėjimo apklausti jų (išskyrus 1940–1941 m. okupacijos laikotarpio liudytojus) ir kitų aplinkybių nusikaltimų žmoniškumui ir teroro tyrėjai buvo priversti remtis tik jiems prieinama ir ne visada tikslia informacija. Tačiau kiekvienas jų darbas reiškė tarsi tam tikrą genocido tyrimo etapą. Juose buvo remiamasi vis naujais genocido vykdytojų dokumentais ir aukų liudijimais. 1996 m. išleidus knygą „Lietuvių tautos naikinimas", šios knygos autorius taip pat paskelbė darbų,

24. Išvežtųjų lietuvių sąrašas. Stalino teroras 1940–1941 m. / Sudarytojas L. Kerulis. Chicago, 1981.
25. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1: 1939–1941 m. Vilnius, 1992; Antras pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 1998.
26. 1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai. T. 1. Vilnius, 1993.
27. Lietuvos kovų ir kančių istorija: Dokumentų rinkinys. Kn. 1: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. Vilnius, 1994.
28. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos // 1941–1952 m. Lietuvos tremtiniai. T. 1. P. 4–20; *Sabbo G.* Voimatu vaikida – Невозможно молчать, Talinas, 1996, t. 2.
29. *Juciūtė E.* Pėdos mirties zonoje. New York, 1974; Tautvaišienė *H.* Tautų kapinynas Sibiro tundroje. Boston, 1962; *Armonienė B.* Leave your tears in Moscow. Philadelphia, 1961; Norilsko Vyčiai. Vilnius, 1992; *Almonaitis* G. Grąžinkite man gyvenimą. Kaunas, 1992; *Alksnytė-Garbštienė* O. Sibire... tremtinių žeme. Vilnius, 1994; *Antanaitis B.* Žodžiai iš pragaro. Vilnius, 1991; *Stabingis A.* Tryliktas vagonas. Kaunas, 1993; *Lakickas K.* Kalinys Z 2-311. Vilnius, 1994; *Ankevičius* S. Už Uralo, žemės galo. Vilnius, 1989; Andriušis S. 18 parų po žeme. Kaunas, 1991; *Jurgaitis J.* Aukos keliu. Vilnius, 1992; Kryžius Šiaurėje. Vilnius, 1992; *Toliušis* Z. Mano kalėjimai. Vilnius, 1991; *Gustainis* V. Be kaltės. Vilnius, 1989; Mockevičius V. Mirties arterija. Vilnius, 1994, ir kt.

skirtų teroro tyrimams[30]. Atsiradę kitų autorių parengti dokumentų rinkiniai bei tyrimai leidžia teigti, kad teroro sistemos tyrimai iš esmės yra pasiekę kulminaciją – jų pagrindu daromos naujos išvados, vyksta mokslinė diskusija[31]. Tyrėjai nuo represinių struktūrų veiklos tyrimo perėjo prie komunistų partijos ir teroro vykdytojų santykių analizės[32].

Rašant šį darbą pasinaudota ne tik visų Lietuvoje esančių archyvų dokumentais, bet ir Maskvos archyvuose rastais NKVD–MVD ir NKGB– MGB–KGB dokumentais, skelbtais ir neskelbtais straipsniais bei genocido liudytojų atsiminimais, Lietuvos ypatingojo archyvo fonduose esančiais 1940–1941 ir 1944–1958 m. iš NKVD–MVD ir NKGB–MGB–KGB bei LKP CK archyviniais dokumentais. Tai yra baudžiamųjų bylų, l-ojo skyriaus (žvalgybos) ir operatyvinių bylų fondai. Šiuos fondus, jų sudarymo principus labai atidžiai išnagrinėjo lietuvių istorikai[33]. Tik nagrinėjant ir Lietuvoje, ir Rusijoje rastus dokumentus pavyko išvengti daugelio netikslumų, rasti sąmoningus ar nesąmoningus dokumentuose esančių duomenų pakeitimus.

1994 m. išslaptinus kai kuriuos Rusijos Federacijos valstybinio archyvo fondus, atsirado galimybė pasinaudoti NKVD–MVD centrinių struktūrų dokumentais. Rašant šį darbą naudotasi minėto archyvo Vyriausiosios lagerių valdybos (toliau – GULAG-as), Kalėjimų valdybos, 4-ojo specialiojo skyriaus (tremtinių reikalų) ir SSRS NKVD–MVD įsakymų fondais. Šie fondai nėra pilni, nes NKVD–MVD dokumentai, kuriuose buvo kalbama apie „antisovietinių elementų“ registravimą (pavyzdžiui, L. Berijos *(Berija)* 1939 m. instrukcija), sekimą ir panašius veiksmus (vadintus operatyviniais), yra slaptuose Rusijos federalinės saugumo tarnybos archyviniuose fonduose (buvęs MGB–KGB archyvas). Kitame Maskvos archy-

30. *Anušauskas A., Jakubčionis A. etc.* Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija: [monografija] Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007; *Anušauskas A.* Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Terror and Crimes against Humanity, Vilnius: „Margi raštai“, 2006; Anušauskas A., ed., Kelias į Antikomunistinį Tribunolą 2000–2005. Vilnius, 2006.
31. *Tininis V.* Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m. T. I–III, Vilnius, 2003; Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija. Occupation and annexation. The first soviet cccupation (A. Jakubčionis, S. Knezys, A. Streikus). Anušauskas A. ed., 2006; Okupantai ir kolaborantai. Pirmoji sovietinė okupacija. Occupants and Collaborators. The first soviet cccupation (N. Maslauskienė, I. Petravičiūtė). Anušauskas A. ed., 2007; *Anušauskas A., Petravičiūtė I., Truska L.* Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. Vilnius, 1999; *Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B.* Lietuvos partizanai 1944–1953 m., Vilnius, 1996; Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m. Vilnius, 1996.
32. *Starkauskas J.* Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m. Vilnius, 2007.
33. *Bubnys A.* Buvęs Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas // *Lietuvos archyvai.* Nr. 8. 1997. P. 7–16; *Gečiauskas G.* Buvusio LSSR KGB archyvo slaptosios raštvedybos fondų sudarytojai // *Lietuvos archyvai.* Nr. 8. 1997. P. 16–27; Sovietų užsienio žvalgyba „per Lietuvos teritoriją“ antrosios sovietinės okupacijos metais // *Lietuvos archyvai.* Nr. 13. 1999. P. 14–22; Trys pagrindiniai buvusio LSSR KGB archyvo trečiojo slaptosios raštvedybos bylų fondo sudarytojai // *Lietuvos archyvai.* Nr. 13. 1999. P. 148–159.

ve – Rusijos socialinės politinės istorijos valstybiniame archyve – tirtas VKP(b) CK Lietuvos biuro fondas. Yra tik keleto svarbių biuro posėdžių (apie kovos su rezistencija organizavimą) stenogramos ir teroro vykdymo struktūrų ataskaitos. Rusijos valstybiniame karo archyve 1998–1999 m. buvo laikinai prieinami ir tirti NKVD bei MGB karinių dalinių dokumentai, susiję su Lietuvoje vykdytomis baudžiamosiomis akcijomis.

Visi šie dokumentai turėjo slėpti komunizmo nusikaltimus. Nesupratus dokumentų sudarymo ypatumų, juose vartojamų sąvokų, neįmanoma suvokti tikrosios jų prasmės ir vertės. Komunistinėse ir kagėbistinėse ataskaitose atsiskleidžia esminis pačios sistemos reikalavimas: jokie dokumentai neturi atspindėti gyvenimo tikrovės. Komunistinė ideologija sugebėdavo viską pagrįsti. Okupacija čia virto „revoliucija“, politinė opozicija – „antisovietiniu elementu“, kovotojai su okupantais – „banditais“, „buržuaziniais nacionalistais“, brutali prievarta ir nusikaltimai žmoniškumui – „revoliuciniu teisingumu“, kankinimai – „fizinio poveikio priemonėmis“. Kita vertus, tai yra tik svarbios detalės. Dokumentai vis vien atskleidžia, kad veikė bendra sistema, kurios tikslas buvo sunaikinti žmonių dalį, išskirtą tam tikrais kriterijais.

Negalima pamiršti ir statistinių NKVD (MGB–KGB) dokumentų tikslumo analizės. Sovietinėms struktūroms mažai rūpėjo, kiek žmonių iš tikrųjų buvo ištremiama ar nužudoma. Jeigu į tremties ar kalinimo vietas atveždavo daugiau žmonių negu buvo planuota, didelis mirtingumas šį skirtumą greitai panaikindavo. Jeigu buvo suimama 200 tūkst. žmonių, o bylas sudarydavo tik pusei, likusieji taip pat išnykdavo iš visų galutinių suvestinių. Tūkstančiai žmonių patyrė teroro ir genocido siaubą, bet jų likimas statistinėse ataskaitose nerodomas. Čekistams nebuvo svarbu, kad dalis tų žmonių jau buvo nužudyta, dalis suluošinta fiziškai ir moraliai. Bet tikrojo aukų skaičiaus nuslėpimas ir klastojimas – tai tik vienas iš vykdytų nusikaltimų slėpimo metodų. Detaliau tai bus nagrinėjama atskiruose šios knygos skyriuose.

Visi minėtų archyvų dokumentai kartu su liudytojų bei amžininkų atsiminimais yra pagrindiniai šio darbo šaltiniai. Visa moksliniam tyrimui naudota istorinė informacija padėjo siekti šio darbo tikslo: atskleisti, kaip buvo sukurta teroro sistema ir kokios buvo specifinės jos veiklos sąlygos; parodyti, kaip lietuvių (taip pat ir kitų „nepatikimų“ tautų: latvių, estų, čečėnų ir kt.) naikinimas siejasi su konkrečiais genocido ar karo nusikaltimais bei nusikaltimais žmoniškumui; patikslinti aukų statistiką bei apibūdinti jų naikinimo sąlygas, būdus (karines baudžiamąsias operacijas ir t. t.) ir pagrindines tendencijas.

SOVIETŲ SĄJUNGOS PASIRENGIMAS OKUPACIJAI (1939–1940)

1918–1919 m. nepasisekus sovietizuoti Lietuvos, Sovietų Rusija (vėliau – Sovietų Sąjunga) pripažino Lietuvos nepriklausomybę. Bet sudarytos Sovietų Sąjungos ir Lietuvos tarpvalstybinės sutartys turėjo mažai įtakos strateginiams SSRS politinės vadovybės planams. Susiklosčius kitokiai geopolitinei situacijai ir atėjus palankiam momentui, sudarytos sutartys buvo ignoruojamos ir pažeidžiamos. Prieš Lietuvą nukreiptos Sovietų Sąjungos karinės ir diplomatinės priemonės buvo aktyviai taikomos dar iki sudarant Ribentropo *(Ribbentrop)*-Molotovo *(Molotov)* paktą.

1935 m. spalio 16–17 d. NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos IV sektorius pradėjo sekimo bylas „Gedemin“, „Forpost“ ir „Filiory“[1]. Pirmoji buvo skirta Lietuvai, jos vidaus ir užsienio politikai, antroji ir trečioji – Lietuvos kariuomenei ir policijai. Šių bylų atsiradimas Lietuvai sunkiu ekonominiu ir politiniu laikotarpiu (Suvalkijos ūkininkų streikas, santykių su Vokietija pablogėjimas ir t. t.) rodė, kad Sovietų Sąjunga pradėjo rengtis galimam politiniam ir ekonominiam Lietuvos pajungimui ir kartu mėgino įvertinti jos karinį pajėgumą. 1938 m. sausio mėn. SSRS pasiuntinybės Kaune spaudos atstovas Fidgutas *(Fidgut)* savo pranešime Sovietų Sąjungos pozicijas ir politiką Lietuvoje apibrėžė trumpai ir aiškiai: „Žinomas mūsų suinteresuotumas Pabaltiju ir ypač Lietuva [...]. Šį mūsų susidomėjimą galima apytikriai taip apibrėžti: iš politinės ir ypač strateginės pusės mes norime, kad Lietuva orientuotųsi į mus, vadinasi, būtų priešiška mūsų antagonistams [Lenkijai ir Vokietijai – *A. A.*]. Bet mes nenorime, kad tikėdamasi mūsų paramos Lietuva veltųsi į rimtus konfliktus ir mus įtrauktų į juos.“[2] Lietuva turėjo palengva tapti Sovietų Sąjungos politiniu satelitu. Į tai orientavosi Maskvos oficialioji ir neoficialioji diplomatija. Fidgutas teigė: „Mes turime sutvirtinti, išplėsti savo ekonomines ir politines pozicijas Lietuvoje, tam panaudodami visas turimas priemones, kad mūsų įtaka skverbtųsi gilyn [...]. Šiems tikslams mes turime suvienyti ir pajungti Užsienio reikalų liaudies komisariato, NKVD ir Užsienio prekybos liaudies komisariato darbą Lietuvoje [...]. Pagrindinis uždavinys – kova dėl Lietuvos kaip būsimų karo veiksmų placdarmo.“[3] Sovietų Sąjungos ir Vokietijos sutarčių slaptieji papildomi protoko-

1. SSRS rezidentūros dokumentų nuorašai // Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA). F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 427, 436, 463.
2. Pranešimas SSRS NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos 7-ajam skyriui // Ten pat. L. 440.
3. Ten pat. L. 444–446.

lai nulėmė ne tik Lietuvos, bet ir kitų Baltijos valstybių tolesnį likimą; nepriklausomos valstybės buvo likviduotos, jų tautos naikinamos. 1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS ir Vokietijos nepuolimo sutarties slaptuoju papildomu protokolu Lietuva trumpą tarpsnį buvo patekusi į Vokietijos įtakos sritį, o jau rugsėjo 28 d. Draugystės ir sienų sutarties slaptame protokole Lietuva (be dalies Suvalkijos) buvo perleista SSRS įtakos sričiai mainais į Lenkijos teritorijas Liublino ir Varšuvos vaivadijose. Dvi totalitarinės valstybės dalijosi okupuotas arba numatytas okupuoti valstybes, kartu rengdamosi naikinti jų tautas arba jų dalis.

Lietuvių tauta nacistinį ir komunistinį genocidą patyrė viena pirmųjų. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, didelė lietuvių gyvenamų žemių dalis atsidūrė Vokietijos ir Sovietų Sąjungos valdžioje. Sovietų Sąjunga užėmė rytinius Lenkijos rajonus ir Vilniaus kraštą. 1939 m. rugsėjo 19 d. Raudonosios armijos daliniai okupavo Vilnių, įvedė okupacinį režimą, ir iš karto miestas buvo smarkiai apiplėštas. Raudonosios armijos užimtos lietuvių gyvenamos Suvalkų trikampio žemės pagal rugsėjo 28 d. sutartį buvo perleistos Vokietijai. Čia taip pat buvo įvestas okupacinis režimas, imti persekioti vietos gyventojai. Žinios apie jų persekiojimus Suvalkų trikampyje ir Klaipėdos krašte gana skurdžios. Savo atsiminimuose E. Turauskas mini vokiečių persekiotus lietuvių mokytojus ir teigia, kad iki 1939 m. gruodžio 12 d. į Lietuvą buvo išsiųsti 1584 Suvalkų trikampio žydai[4]. Žinoma ir tai, kad Lietuvos valstybė, kiek tai buvo įmanoma, stengėsi ginti lietuvius nuo vokiečių valdžios persekiojimo. Po 1940 m. sausio mėn. įvykusių Suvalkų trikampio lietuvių suėmimų Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Urbšys gavo Vokietijos pasiuntinio Kaune E. Cechlino *(Zechlin)* pažadą išlaisvinti 36 suimtus lietuvius[5]. Ir vėliau buvo nuolat prašoma išlaisvinti ir išsiųsti į Lietuvą suimtus lietuvius. Prieš pat okupaciją 1940 m. birželio mėn. iš Vokietijos kalėjimų Lietuvos vyriausybės pastangomis buvo ištraukti dar 23 kalinti lietuviai[6].

Panašius žingsnius vyriausybė darė gindama Sovietų Sąjungos okupuotų lietuvių žemių gyventojus, ypač po to, kai Sovietų Sąjungai grasant karine jėga 1939 m. spalio 10 d. buvo pasirašyta Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis. Pagal šią sutartį Lietuvai atiteko tik dalis Vilniaus krašto. Daug krašto lietuvių liko Sovietų Sąjungos aneksuotoje teritorijoje (Švenčionyse, Rudnioje, Gervėčiuose ir kt.) ir pirmieji patyrė komunistinio teroro baisumus. Jiems pirmiesiems pritaikytame SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos 1939 m. spalio 11 d. pasirašytame įsakyme Nr. 001223[7] buvo suformuluota teroro organizatorių dok-

4. *Turauskas E.* Lietuvos nepriklausomybės netenkant. Kaunas, 1990. P. 173, 181.
5. Ten pat. P. 186.
6. Teisingumo ministro 1940 m. birželio 7 d. raštas Nr. 37 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA). F. 483, Ap. 3. B. 373, L. 51.
7. Nors Rusijos Federacijos valstybiniame archyve saugoma daugelis dokumentų, bet šio įsakymo originalas yra Rusijos federalinės saugumo tarnybos archyve (buvęs SSRS KGB centrinis archyvas).

1940 m. birželio 15 d. okupacinė kariuomenė įžengia į Kauną

trina aneksuotų ir numatytų aneksuoti šalių gyventojų atžvilgiu. Čia buvo nurodoma, kurias žmonių grupes pirmiausia reikia sunaikinti, pagal komunistinės ideologijos reikalavimus įvertinus tų žmonių socialinę kilmę ir padėtį. Tarp jų buvo: Lenkijos, Lietuvos, Latvijos, Estijos nekomunistinių organizacijų nariai, kalėjimų tarnautojai, policininkai, dvarininkai, fabrikantai, valstybinių įstaigų darbuotojai, karininkai, pabėgėliai iš Lenkijos, neišvykę vokiečių repatriantai ir šių žmonių šeimų nariai. Iš esmės jie visi turėjo būti suregistruojami ir pasmerkiami pagal Sovietų Sąjungos BK 58 straipsnį.

Užėmusi Vilniaus kraštą, Sovietų Sąjunga nedelsdama pradėjo vykdyti terorą, kurio sudedamoji dalis buvo sistemingi suėmimai ir trėmimai. Pirmiausia buvo areštuojami inteligentai, žymesni lenkų ir lietuvių visuomenės veikėjai. 1939 m. Vilniaus krašte suimtiems žmonėms buvo taikomas Baltarusijos SSR BK 74 straipsnis, analogiškas Rusijos SFSR 58 straipsniui.

Lietuvos kariuomenei 1939 m. spalio 28 d. įžengus į Vilnių, Lietuvos vyriausybės įgaliotinį užgriuvo vilniečių skundai apie Raudonosios armijos ir NKVD vykdytus areštus. Lapkričio 24 d. vyriausybės įgaliotinis turėjo sąrašą su 352 suimtų ir išvežtų žmonių pavardėmis, Tai buvo gydytojai, teisininkai, prekybininkai, tarnautojai ir kiti žmonės, kalintys Balstogės, Lydos ir Minsko kalėjimuose. Šis sąrašas lapkričio 25 d. buvo išsiųstas Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje L. Natkevičiui. 1940 m. sausio 12 d. išsiųsti nauji sąrašai. Buvo gelbėjami tik tie

suimti žmonės, kurie turėjo teisę tapti Lietuvos piliečiais[8]. Vis dėlto 1940 m. balandžio 1 d. vien Sovietų Sąjungos NKVD lageriuose kalėjo 25 Lietuvos piliečiai (ir 189 Latvijos bei 257 Estijos piliečiai)[9]. O už Lietuvos sienų likusiems lietuviams nebebuvo įmanoma padėti, net jei norėjo tapti Lietuvos Respublikos piliečiais. SSRS NKVD geriausiu atveju juos laikydavo asmenimis be pilietybės. Kartu su kitais 1939 m. Sovietų Sąjungos aneksuotų teritorijų gyventojais lietuviai išgyveno tris masinius trėmimus: 1940 m. vasario 9 d., balandžio 9–14 d. ir birželio 29 d.[10] Nėra tiksliai žinoma, kiek lietuvių buvo suimta ar ištremta iki visos Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Liko žinių tik apie vieną kitą žmogų[11].

Tai buvo tik lietuvių tautos naikinimo pradžia. Sovietų Sąjunga jau rengėsi likviduoti svarbiausią tautos gyvasties garantą – nepriklausomą valstybę. 1939 m. spalio 3 d. SSRS Liaudies Komisarų Tarybos (toliau – LKT) pirmininkas V. Molotovas Lietuvai pagrasino, kad, jei ji atsisakys sudaryti savitarpio pagalbos paktą, Sovietų Sąjunga „būtų priversta nesiskaityti su dabar Lietuvos skelbiamu neutralitetu“[12]. Lietuva buvo priversta pasirašyti sutartį ir įsileisti svetimą kariuomenę. Tačiau sutartyje buvo įrašytos Lietuvos vidaus santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos neliečiamumo garantijos. Lietuvos valdžios tikslas – „išlaikyti tautos gyvybę ir suverenumo šešėlį“[13] – buvo pasiektas tik trumpam. Jau kitą dieną po sutarties pasirašymo Sovietų Sąjunga pradėjo brandinti kitus planus. SSRS pasiuntinys Kaune N. Pozdniakovas *(Pozdnjakov)* 1939 m. gruodžio 20 d. V. Molotovui rašė: „Turime kalbėti su lietuviais apie jų vidaus reikalus visais atvejais, tiesiogiai susijusiais ne tik su mūsų konkrečiais interesais ir ne tik politikos, ekonomikos bei kultūros srityje, bet ir tuo atveju, jei prieštaraujama mūsų savitarpio santykių dvasiai [...]“[14].

Dėl karo su Suomija ir didesnio Lietuvos vyriausybės atsargumo SSRS galimybės daryti poveikį Lietuvos vidaus padėčiai sumenko, bet pasibaigus „žiemos karui“ ji (jau pašalinta iš Tautų Sąjungos dėl agresijos prieš Suomiją) akivaizdžiai atsigręžė į Baltijos valstybes. „Liaudies demokratinės“ Suomijos scenarijaus įgyvendinti nepasisekė, bet ta pati idėja buvo Lietuvos, Latvijos ir Estijos pajungimo plane.

1940 m. gegužės mėn. agresijos mechanizmas jau veikė. Nuo birželio 5 d. sovietinė kariuomenė, dislokuota Baltijos valstybėse (70 tūkst. karių), pateko į tiesioginę gynybos komisaro S. Timošenkos *(Timošenko)* priklausomybę. O iki

8. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XVIII; Žepkaitė R. Vilniaus istorijos atkarpa. Vilnius, 1990. P. 27; 1939 m. rugsėjo 18 – spalio 28 d. Vilniaus krašte suimti 383 žm., iš kurių 362 buvo išvežti į Baltarusijos kalėjimus. Žr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1, Vilnius, 1999. P. 58.
9. Žinios apie kalinių skaičių, judėjimą, sudėtį // Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA). F. 9414. Ap. 1. B. 1155. L. 25.
10. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XVII.
11. Ten pat. P. 11, 15.
12. *Turauskas E.* Lietuvos nepriklausomybės netenkant. P. 82.
13. Ten pat. P. 130.
14. Полпреды сообщают. Москва, 1990. P. 206.

1940 m. birželio 15 d. okupacinė kariuomenė įžengia į Lietuvą (Eišiškės)

birželio 10 d. prie Lietuvos sienų buvo baigti telkti Raudonosios armijos daliniai – du kavalerijos korpusai, dvylika šaulių divizijų, keturios tankų brigados, iš viso 221 tūkst. kareivių ir karininkų[15]. Jau kitą dieną Lydoje įvyko Baltarusijos ypatingosios karinės apygardos vado gen. plk. D. Pavlovo *(Pavlov)* vadovaujamas pasitarimas. Čia aptartas pirmųjų trijų dienų karo veiksmų planas ir įsakyta birželio 14 d. 9 val. būti pasirengus pulti[16]. Pereinant sieną buvo nurodyta „veikti tyliai, durtuvu, netikėtai apšaudžius – sušaudyti vietoje, sutikus ryžtingą gynybą – ne atakuoti, o apeiti ir užblokuoti".

Antilietuviškos SSRS vadovybės nuotaikos dabar itin išryškėjo. Pasirengusi karo veiksmams, SSRS politinė vadovybė Lietuvos vyriausybei įteikė ultimatumą, kuris turėjo atverti kelią agresijai. Beregint Lietuvos pasienyje atsirado NKVD pasienio kariuomenės smogiamųjų grupių, turėjusių netikėtai nuginkluoti savo priešo pasienio postus, užimti tiltus, nutraukti ryšius[17]. Birželio 15 d. 3 val. 30 min. enkavėdistai pirmieji apšaudė Lietuvos pasienio sargybos būstinę Ūtoje (Alytaus apskr.). Šeši kareiviai įsiveržė į patį postą, išsivedė pasienio vyriausiąjį

15. *Мелтюхов М. И.* Упущенный шанс Сталина. Москва, 2000. P. 197–198.
16. Год 1940-й: Каунас встретил цветами (из дневника маршала Советского Союза А. И. Еременко) // Военно-исторический журнал. 1994. Nr. 3. P. 38–39.
17. *Суворов В.* Ледокол. P. 68; Донгаров А. Г., Пескова Г. Н. СССР и страны Прибалтики. P. 44.

policininką posto viršininką Aleksą Barauską ir kelis kartus jam per galvą kirto kardu. Kai policininkas parkrito, šovė į galvą[18]. Tai buvo pirmasis NKVD nužudytas Lietuvos pilietis. Sutelkti Lietuvos pasienyje Raudonosios armijos daliniai, pereidami sieną turėję „veikti tyliai – durtuvu“[19], likus valandai iki puolimo pradžios gavo įsakymą kelioms valandoms atidėti įsiveržimą. Ultimatumas, kurį Sovietų Sąjunga rengėsi įgyvendinti „nedelsdama ir besąlygiškai“[20], buvo priimtas. Taip tikėtasi išsaugoti Lietuvos nepriklausomybę. Bet šioms viltims nebuvo lemta išsipildyti. Birželio 15 d. Lietuvai netekus nepriklausomybės, pradėti vykdyti nuo 1939 m. Sovietų Sąjungoje rengti Lietuvos gyventojų naikinimo planai. Lietuvių tautos fizinio ir dvasinio naikinimo jau niekas negalėjo sulaikyti.

18. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XVIII.
19. Год 1940-й... P. 39.
20. Полпреды сообщают. P. 373.

VALSTYBĖS IR TAUTOS NAIKINIMAS PIRMOSIOS SOVIETINĖS OKUPACIJOS METAIS (1940–1941)

1. Sąlygų sudarymas NKVD veikti

Svarbiausia ir lemiama NKVD atrama naikinant lietuvių tautą, greta komunistų partijos, buvo okupacinė kariuomenė. Be Lietuvoje dislokuoto 16-ojo ypatingojo šaulių korpuso, 1940 m. birželio 15 d. į ją įžengė kiekvieną akimirką kovos veiksmams pasirengę junginiai[1]. Tai buvo 11-oji armija ir dalis 3-iosios armijos junginių[2]. Net 221 tūkst. karių okupacinės kariuomenės kontingentas sudarė būsimąją pagrindinę lietuvių tautos genocido vykdytojų atramą. Imperiniams siekiams, patvirtintiems slaptais susitarimais su Vokietija, įgyvendinti nebuvo gailima jėgų. Vokietijos karo atstovas Maskvoje gen. Kestringas *(Keostring)* teigė: „Dabar mes galime viens kitą pasveikinti [...]. Jūsų priemonės Pabaltijyje mums nebuvo netikėtos [...]“[3]. Abi totalitarinės valstybės nuo tol jau nebepaleido iš savo rankų nė mažiausios Lietuvos teritorijos dalies ir pakaitomis vykdė komunizmo bei nacizmo ideologijomis grįstą genocido politiką, naikindamos okupuotų valstybių piliečius.

Pirmąją okupacijos dieną sovietiniai tankai užėmė pozicijas greta Lietuvos VRM Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD). Kadangi nuo okupacijos pradžios iki formalios aneksijos turėjo praeiti tam tikras laikas, buvo numatyta pasinaudoti tada veikiančiomis Lietuvos valstybės institucijomis, tarp jų ir VSD. Ši galimybė buvo numatyta iš anksto: 1940 m. birželio 15 d. ultimatume reikalauta atleisti iš pareigų ir suimti vidaus reikalų ministrą K. Skučą ir VSD direktorių A. Povilaitį. Jų atžvilgiu Sovietų Sąjungos užsienio reikalų liaudies komisaras V. Molotovas, įteikdamas ultimatumą, išsakė aiškius ketinimus: „Pirmiausia reikia juos suimti ir atiduoti teismui, o straipsniai atsiras.“[4]

1. *Венков И. Н.* Допустить размещение войск // Военно-исторический журнал. 1990. Nr 4. P. 34.
2. Įžengė: du kavalerijos korpusai, dvylika šaulių divizijų, keturios tankų brigados: 11-osios armijos 6-asis kavalerijos korpusas, 4-oji Leningrado Raudonosios vėliavos ir Lenino ordinų K. Vorošilovo Dono divizija, 6-oji Raudonosios vėliavos ir Lenino ordinų S. Budiono Kubanės-Tereko divizija, 23-ioji Charkovo divizija, 188-oji, 128-oji, 126-oji šaulių divizijos, 6-oji ir 22-oji tankų brigados ir kiti daliniai, ginkluoti pusantro tūkstančio tankų, 1140 lėktuvų, beveik 3000 minosvaidžių ir patrankų. Kai kurie šių dalinių kariai 1941 m. birželio 22–28 d. tiesiogiai prisidėjo prie fizinio lietuvių naikinimo. Žr.: Краснознаменный Белорусский военный округ. Москва, 1983. P. 62; *Еременко А. И.* В начале войны. Москва, 1964. P. 26, 28; *Губин К. А.* Слово о Краснознаменном Прибалтийском. Рига, 1981. P. 47, 51; Советская военная енциклопедия. T. 6. P. 108; Ten pat. T. 8. P. 364; *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai. Vilnius, 2008. P. 12.
3. Полпреды сообщают. P. 399–400.
4. Ten pat. P. 374.

Konkrečiai Maskvos politikai vykdyti į Lietuvą buvo atsiųstas SSRS ypatingasis įgaliotinis ir užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas V. Dekanozovas *(Dekanozov)*. Su juo atvyko didelė grupė paties L. Berijos atsiųstų NKVD darbuotojų. Kaune įsitaisė pirmieji šeši NKVD darbuotojai: D. Bykovas *(Bykov)*, D. Švarcmanas *(Švarcman)*, Charitonovas *(Charitonov)*, S. Choleva *(Cholevo)*, Ploskobajevas *(Ploskobaev)* ir Solovjovas *(Solovev)*[5], dar penki nuvyko į Vilnių. Jie turėjo senuosius VSD darbuotojus pakeisti naujais. Enkavėdistų užmojams įgyvendinti galėjo tikti tokie, kurie niekada nepripažino nepriklausomos Lietuvos valstybės ir visaip su ja kovojo, skleidė socialinio nepakantumo ideologiją. Nelaukdami, kol prasidės „valymas", buvę saugumo policijos darbuotojai vien dėl asmeninio saugumo ėmė trauktis iš Lietuvos. Tai buvo politinės tremties, kuri vėliau sukrėtė visą lietuvių tautą, pradžia. Birželio 16 d. Vokietijos sieną peržengė 15 VSD valdininkų[6], o liepos 25 d. „Liaudies vyriausybės" paskelbtame 46 pasitraukusių asmenų sąraše buvo 25 šio departamento valdininkų pavardės[7]. Pirmiausia V. Dekanozovas pasirūpino, kad Lietuvos ir Vokietijos siena būtų aklinai uždaryta. Birželio 17 d. V. Dekanozovas ir N. Pozdniakovas „patarė" J. Paleckiui „paprašyti SSRS, kad padėtų NKVD pasienio kariuomenės jėgomis saugoti sieną su Vokietija". Birželio 19 d. buvo išsiųsta atitinkama nota Sovietų Sąjungos vyriausybei, o birželio 21 d. NKVD pasienio kariuomenė oficialiai ėmė rūpintis pasienio apsauga. Sovietinė „geležinė uždanga" turėjo galutinai nusileisti, kai N. Pozdniakovas birželio 23 d. ministrui pirmininkui V. Krėvei pateikė naują „pasiūlymą". Lietuvos vyriausybė turėjo kreiptis į Vokietiją su prašymu, kad „dėl Lietuvoje esančių ypatingų sąlygų nebūtų laikomasi susitarimo dėl pasienio susisiekimo, kuriame numatytas laisvas sienos perėjimas"[8]. Nuo tol okupantų persekioti žmonės pabėgti iš Lietuvos galėjo tik rizikuodami savo gyvybe.

Pačiomis pirmomis okupacijos dienomis VRM ir VSD pasirodė pirmieji atsakingiausioms pareigoms eiti paskirti komunistai. Birželio 18 d. iš kalėjimo paleistas LKP sekretorius A. Sniečkus iš karto kartu su LKP CK sekretoriumi I. Šmueliu Meskupu nuvyko į SSRS pasiuntinybę[9]. Buvo sutarta, kad M. Gedvilas taps vidaus reikalų ministru, o A. Sniečkus – VSD vadovu. Tai buvo padaryta ne tik su Maskvos emisaro V. Dekanozovo ir SSRS įgaliotojo atstovo N. Pozdniakovo žinia, bet ir L. Berijos pritarimu. Kaip tik jis slapta domėjosi visais įvykiais Lietuvoje ir reguliavo NKVD darbuotojų veiksmus. Iš NKVD rezidentų Kaune Makarovo *(Makarov)* ir Petrovo[10] gaudamas smulkią informaciją apie įvykius, L. Berija

5. NKVD rezidento Petrovo *(Petrov)* 1940 m. birželio 28 d. pranešimas Nr. 29 //LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 497, 499.
6. V. Augustaičio 1940 m. birželio 29 d. parodymas // LYA. F. 3377. Ap. 55. B 56. L. 140.
7. Vyriausybės žinios. 1940. Nr. 720.
8. *Донгаров А. Г., Пескова Г. Н.* СССР и страны Прибалтики. P. 45.
9. *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. Vilnius, 2007. P. 49.
10. Šiuo slapyvardžiu veikė pats L. Berijos pavaduotojas V. Merkulovas *(Merkulov)*. Žr.: *Slavinas A.* Pasjansas Lietuvoje // Švyturys. 1990. Nr. 15. P. 26.

savo metodais tuos įvykius taip pat ir reguliavo. Laikinai VSD apygardų viršininkais paskyrus senuosius departamento pareigūnus (Vilniuje – kvotų valdininką K. Gabrį, Marijampolėje – Kriminalinės dalies vedėją Šaulį ir t. t.)[11], Kaune ir Vilniuje veikusios enkavėdistų grupės susipažino su Lietuvos saugumo struktūra, darbo metodais, darbuotojais. Buvo tiriama galimybė institucijos galimybes pakreipti NKVD naudinga linkme. Šiek tiek pakeitus VSD struktūrą (1940 m. birželio 20 d. įsteigtas direktoriaus sekretoriatas, Žinių skyrius reorganizuotas į Registracijos ir statistikos skyrių, sudaryta kadrų grupė)[12], departamente buvo įdarbinami komunistai. NKVD rezidentas Petrovas į Maskvą nusiuntė pranešimą: „Policijos aparatas parinktas iš neseniai išlaisvintų komunistų."[13] Iš buvusių kalinių darbuotojus išrinko A. Sniečkus, vidaus reikalų ministras M. Gedvilas ir būsimasis NKVD viršininkas A. Guzevičius (tada – VRM generalinis sekretorius). Iki 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvos aneksijos pradžios, VSD buvo įdarbinti 105 komunistai (pirmiausia saugumo policijoje ir centriniuose skyriuose) – būsimieji genocido politikos vykdytojai. Saugumo policijos viršininku tapo J. Zdanavičius (dirbo iki rugpjūčio 9 d.), Kvotų skyriaus – E. Rozauskas (pirmaisiais jo pavaldiniais tapo 5 komunistai), Agentūros skyriaus – D. Todesas (jame dirbo 19 komunistų), Ypatingojo skyriaus – A. Gailevičius (jame dirbo 45 komunistai)[14] ir kt. Į saugumo ir kriminalinės policijos apygardas NKVD darbuotojai palydėjo naujus viršininkus: į Šiaulius – B. Baranauską, į Marijampolę – K. Petriką, į Ukmergę – V. Vildžiūną, į Vilnių – Mickevičių, į Kauną – F. Krastinį. Jie kartu su enkavėdistais birželio mėn. jau buvo pradėję tardyti suimtuosius[15]. VSD tapo neteisėtų suėmimų ir tardymų priedanga. Kad buvęs VSD tėra laikina priedanga ir paskui bus visiškai likviduotas, neslėpė ir okupantų statytinis A. Sniečkus: „[...] aš atvykau čia prieš tai pasitaręs su draugu Pozdniakovu. Mums teks iš nieko suorganizuoti tokią instituciją, kuri Sovietų Sąjungoje yra žinoma Čekos arba GPU vardu. Darbo bus daug [...]"[16] VSD buvo reikalingas tik iki oficialaus Lietuvos aneksavimo.

Dirva lietuvių tautai naikinti buvo ruošiama labai nuosekliai. Netgi nepraleista galimybė pasinaudoti tais Lietuvos Respublikos įstatymais, kurie anksčiau turėjo garantuoti nepriklausomos valstybės saugumą. Okupavus Lietuvą, šiais įstatymais buvo naudojamasi pridengiant pasirengimą terorui. Sovietų Sąjungos statytinis J. Paleckis 1940 m. birželio 22 d. valstybės gynimo metą paliko tik Vilniaus apskrityje (liepos 19 d. ir čia atšaukė valstybės gynimo metą)[17]. Kitose

11. V. Augustaičio 1940 m. birželio 29 d. parodymas // LYA. F. 3377. Ap. 55. B. 56. L. 140
12. VSD direktoriaus 1940 m. liepos 10 d. įsakymas Nr. 2 // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 479. L. 218.
13. LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 499.
14. VSD direktoriaus 1940 m. rugpjūčio 5 d. ir liepos 10 d. įsakymai Nr. 23 ir 20 // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 479. L. 218–220, 246–251.
15. LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828, L. 497–498.
16. *Gailius A.* Sniečkaus vizitas // Politika. 1990. Nr. 6.
17. *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 51.

Lietuvos vietose buvo paskelbtas sustiprintas valstybės apsaugos metas. Toks pakeitimas buvo itin naudingas vykdant pirmuosius suėmimus. Valstybės gynimo meto įstatymas didžiausius įgaliojimus palaikant vidaus tvarką suteikia karo komendantams. Jais galėjo būti tik Lietuvos karininkai. O karinėse įstaigose infiltruoti okupantams ištikimų žmonių tuo metu dar nebuvo įmanoma. Kitaip buvo civilinėje įstaigoje – VRM. Kaip minėta, birželio 18–26 d. joje buvo įdarbinta daug komunistų ir lietuviškomis pavardėmis prisidengusių NKVD instruktorių. Vidaus reikalų ministras komunistas M. Gedvilas gavo labai plačius įgaliojimus, kuriais nedelsiant buvo pasinaudota toliau ruošiant dirvą sovietiniam terorui. Įvedama informacijos blokada. Nuo birželio 27 d. atšaukiami leidimai visiems laikraščiams ir žurnalams leisti: pagrindiniai leidiniai nuo liepos 7 d. galėjo būti leidžiami tik su specialiu vidaus reikalų ministro leidimu. Kartu, „vadovaujantis valstybės saugumo sumetimais"[18], sustabdoma ir visų iki tol veikusių organizacijų veikla. Buvusių legalių organizacijų visą dokumentaciją, archyvus ir turtą pamažu perėmė VRM. Jų dokumentai turėjo tapti neišsenkamu kaltinamosios medžiagos (pagal Sovietų Rusijos BK 58 straipsnį) šaltiniu. Visuomenė buvo psichologiškai rengiama būsimoms represijoms. Per pirmą okupacijos mėnesį iš pareigų buvo pašalinta ne mažiau kaip 380 valstybės tarnautojų, tarp jų ir 83 VSD bendradarbiai[19]. 1940 m. birželio mėn. – liepos pradžioje Maskvos statytiniai dar leido puoselėti viltis, kad teroras bus taikomas tik nedidelei visuomenės daliai, buvusioms politinėms viršūnėms ar buvusio saugumo pareigūnams. Paleistiems kaliniams komunistams pagerbti skirtame birželio 29 d. mitinge LKP vardu M. Meškauskienė paskelbė partijos reikalavimus: „[...] tučtuojau panaikinti esamą konstituciją, turi būti suimti visi liaudies priešai ir konfiskuoti jų turtai, iš valstybės aparato ir kariuomenės turi būti nuodugniai išvalyti liaudies priešai"[20]. Tai visiškai atitiko LKP oficialią poziciją.

Kol buvo rengiamasi tuos reikalavimus įgyvendinti, okupantų statytiniai pirmiausia ėmėsi nustatyti, kurie saugumo policijos slapti agentai trečiąjį–ketvirtąjį dešimtmečiais veikė LKP gretose (kitus agentus, ypač veikusius Vokietijoje, buvo numatyta vėliau panaudoti sovietinio saugumo tikslams)[21]. Persekioti šiuos agentus pradėta 1940 m. birželio mėn. Taip buvo imtasi įgyvendinti Sovietų Rusijos BK 58 straipsnio 13 dalį, kurioje numatyta atsakomybė „už kovą su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu".

Negalima nutylėti ir NKVD slapta reguliuojamų politinių įvykių, kurie įgyvendinant tautos naikinimo politiką buvo ne mažiau svarbūs negu teroro vykdymo įstaigų kūrimas. Birželio 17 d. į Lietuvos ministro pirmininko, o paskui ir į laikinojo prezidento vietą paskyręs J. Paleckį, Sovietų Sąjungos užsienio reikalų

18. *Truska L., Kancevičius* V. Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose. Vilnius, 1990. P. 159.
19. *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 59.
20. M. Meškauskienės kalbos rankraštis // LYA. F. 1771. Ap. I. B. 155. L. 11.
21. VSD direktoriaus A. Sniečkaus 1940 m. liepos 19 d. įsakymas // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 479. L. 240–242; LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 477.

liaudies komisaro pavaduotojas V. Dekanozovas faktiškai perėmė į savo rankas okupuotos Lietuvos valstybės valdymą. „Liaudies vyriausybė“ buvo sudaryta arba iš Sovietų Sąjungos atstovui Kaune N. Pozdniakovui pažįstamų patikimų asmenų ar anksčiau su SSRS diplomatine atstovybe palaikiusių glaudžius ryšius (J. Paleckis ir kt.), arba iš NKVD rezidentūros bendradarbių (M. Mickis, M. Gedvilas)[22]. Jiems padedant per dešimt dienų buvo padaryta tai, dėl ko pagrįstai džiūgavo NKVD rezidentas Makarovas: „[...] paleista tautininkų partija, legalizuota komunistų partija ir komjaunimas [...], iš valstybės aparato valomi Smetonos statytiniai, nuginkluoti šauliai [...]“[23]. Įdomu tai, kad birželio 26 d. Makarovas Maskvai atsiskaitinėjo už tai, kas dar tik turėjo įvykti po 2–4 dienų (pavyzdžiui, teisėtas Seimas paleistas liepos 1 d.). L. Berija įdėmiai sekė „Liaudies vyriausybės“ ministrų veiklą ir jau birželio 27 d. turėjo žinių apie V. Dekanozovo paskirto ir ministro pirmininko pareigas einančio V. Krėvės-Mickevičiaus priešišką nusistatymą Lietuvos sovietizacijos metodų, tempo ir sovietinės pasiuntinybės diktato atžvilgiu[24]. Iš karto numatyta nauju vyriausybės vadovu paskirti nuoseklų V. Dekanozovo direktyvų vykdytoją M. Gedvilą. Kartu pasirūpinta Pažaislio viloje izoliuoti laikinai tapusį nedarbingą J. Paleckį: „dėl smarkaus nervų sutrikimo“[25]. Bendrauti su NKVD atstovais ir būti jų marionete net „laikinajam prezidentui“ buvo nelengva. Bet „izoliavimas“ viloje nesutrukdė J. Paleckiui liepos 5 d. įvykdyti visus V. Dekanozovo reikalavimus ir paskelbti „Liaudies seimo“ rinkimus.

Prasidėjo V. Dekanozovo ir N. Pozdniakovo diriguojama „rinkimų kampanija“, kurioje gana svarbus buvo LKP CK vaidmuo. L. Beriją NKVD rezidentai Makarovas ir Petrovas informavo apie LKP CK vykdytą kandidatų į Liaudies seimo narius išankstinio atrinkimo ir tikrinimo darbą[26]. Kartu buvo atrinkta per 500 komunistų ir komjaunuolių, turėsiančių dalyvauti marionetinio seimo posėdžiuose[27] ir sudaryti džiūgaujančios publikos vaizdą, taip pat kontroliuoti kiekvieno nario veiksmus. Dėl tokio NKVD emisarų parengiamojo darbo Makarovas liepos 22 d. galėjo Maskvai pranešti, kad „Seimo darbas vyksta sklandžiai ir organizuotai pagal numatytą planą“[28]. Nuo tada socialinio supriešinimo ir žmonių naikinimo politiką buvo galima vykdyti atvirai, nesidangstant buvusių valstybės institucijų pavadinimais. Teroro priedangoje veikiantis, okupantų visiškai kontroliuojamas tariamasis Seimas priėmė sovietų valdžios paskelbimo ir įstojimo į Sovietų Sąjungą deklaracijas. Okupantų valia buvo galutinai įvykdyta.

22. M. Mickis birželio 17–18 d. laikinai ėjo ir vidaus reikalų ministro pareigas. Žr.: NKVD rezidento 1940 m. gegužės 17 d. pranešimas // LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 477; *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 46–49, 57–58.
23. 1940 m. birželio 26 d. pranešimas // Ten pat. L. 489.
24. Petrovo ir Makarovo 1940 m. birželio 27 d. telefonograma Nr. 2 L. Berijai // Ten pat. L. 492.
25. Ten pat. L. 494.
26. 1940 m. liepos 8 d. pranešimas // Ten pat. L. 516.
27. Makarovo 1940 m. liepos 21 d. pranešimas SSRS NKVD // Ten pat. L. 531.
28. Ten pat. L. 536.

2. Pirmieji masiniai suėmimai

Iki masinių suėmimų likus dešimčiai dienų, 1940 m. liepos 1 d. „Lietuvos aide" išspausdintame straipsnyje „Krašto demokratizacija" buvo paskelbti okupantų ir jų statytinių tikslai: „Krašto demokratizacija – tai kova be pasigailėjimo su visais liaudies priešais [...]. Sutriuškintos reakcijos pakalikai dar ne visai išvaryti iš valstybės aparato. Jų dar yra ir kariuomenėje. Įvairūs liaudies priešai, kurių vieta kalėjimuose, laisvai dar vaikštinėja gatvėmis. Tokiam liberalizmui turi būti padarytas galas."[29] Įgyvendinant „naująją tvarką", kartu turėjo būti apsaugotas Seimo rinkimų inscenizavimas. Liepos 6 d. VSD direktorius A. Sniečkus įsakė: „Destruktyvų, priešvalstybinį elementą, agituojantį prieš liaudies vyriausybę ir ardantį rinkimų tvarką, įsakau vietoje areštuoti ir pravesti tardymą laike 3 dienų."[30] Bet tai tebuvo fonas masiniams suėmimams, numatytiems kitame A. Sniečkaus įsakyme. Liepos 7 d. jis patvirtino „Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockininkų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą"[31]. Plane numatyta iki liepos 10 d. parengti suimtinų asmenų sąrašus ir, pasitelkus SSRS NKVD pasienio kariuomenės dalinius, neleisti nė vienam persekiojamam asmeniui pabėgti į Vokietiją. Operaciją organizavo vien VSD įdarbinti okupantų parankiniai komunistai A. Sniečkus, J. Zdanavičius, A. Gailevičius, I. Demba, F. Krastinis, J. Komodaitė, A. Macevičius, A. Slavinas, E. Rozauskas, D. Todesas. Jų veiksmus kontroliavo ir slapta reguliavo Sovietų Sąjungos NKVD instruktoriai.

Vien Kauno kalėjime buvo numatyta paruošti 200 vietų naujiems kaliniams. Lietuvos kalėjimuose vietų skaičius buvo ribotas (dar nesilaikyta sovietinių talpumo standartų), tad buvo nutarta į laisvę paleisti dalį kriminalinių nusikaltėlių. Iš septynių kalėjimų buvo paleisti 525. Kai kurie iš jų tapo naujais kalėjimų prižiūrėtojais. Nepaisant kriminalinės praeities, jie buvo patikimesni enkavėdistų parankiniai.

Nuo liepos 9 d. SSRS NKVD pasienio kariuomenės daliniai sustiprino pasienio apsaugą, o nuo liepos 11 iki 16 d. Vokietijos siena buvo visiškai uždaryta. Kaip tik tuo metu kiekvieną naktį nuo liepos 10 iki 17 d. naujieji VSD darbuotojai kartu su ginkluotais milicininkais[32] (kai kada į šias grupes būdavo prievarta įtraukiami policininkai ar kriminalinės policijos valdininkai[33]) ir NKVD instruktoriais

29. *Nemunaitis S.* Krašto demokratizacija // Lietuvos aidas. 1940. Liepos 1.
30. VSD direktoriaus 1940 m. liepos 6 d. įsakymas Nr. 1 // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 479. L. 217.
31. Ten pat. F. 378. Ap. 10. B. 23. L. 259.
32. Milicija įsteigta 1940 m. birželio 26 d., kad „padėtų policijai palaikyti viešąją tvarką, rimtį ir valstybės saugumą". Ji turėjo pakeisti policiją ir galutinai likviduoti buvusią teisėtvarkos sistemą.
33. *Valuckas A.* Kolektyvinė tironija. Kaunas, 1943. P. 37.

vykdė pirmuosius masinius areštus. Žmonės paprastai buvo suimami naktį, atlikus jų butų ir namų kratą. Suimtųjų artimiesiems pranešdavo, kad vėliausiai po kelių dienų visi bus paleisti. Apgaulės enkavėdistai dažnai griebdavosi siekdami, kad aukos anksčiau laiko nesužinotų savo likimo.

1940 m. liepos 5 d. NKVD rezidentas iš Kauno į Maskvą pranešė pirmuosius suėmimų rezultatus: liepos 11–14 d. suimti 373 žmonės, daugiausia suimta liepos 10–12 d. – 250. Naktį iš liepos 12-osios į 13-ąją į kalėjimus įkištas dar 91 žmogus (Vilniaus valstybės saugumo apygardoje – 42 žmonės, Šiaulių – 33, Ukmergės – 9, Marijampolės – 4, Panevėžio – 2, Kauno – 1), naktį iš 13-osios į 14-ąją – 32 žmonės[34], ir vėliau iki liepos 19 d. kasnakt buvo suimama po keliasdešimt žmonių. Šios akcijos eigą kontroliavo ne tik L. Berija. Apie suėmimų rezultatus buvo informuoti J. Stalinas *(Stalin)* ir V. Molotovas. Jiems pranešta, kad liepos 10–17 d. suimti 504 žmonės, tarp jų „158 tautininkų partijos nariai, 31 Voldemaro šalininkas, 7 krikščionys demokratai, 8 šauliai, 4 liaudininkai, 148 lenkų karininkai ir asmenys, dalyvavę lenkų kontrrevoliucinėse organizacijose, 12 baltagvardiečių, 17 politinės policijos agentų, 14 trockininkų, 7 užsienio žvalgybų agentai ir 73 kiti kontrrevoliuciniai elementai“[35]. Kiekviena suimtųjų grupė iškart buvo apibūdinama pagal enkavėdistų žodyną. Daugiausia suimta lietuvių visuomenės veikėjų – buvusių organizacijų vadovų ir narių, uždraustų laikraščių redaktorių, žurnalistų, buvusių ministrų, karininkų ir t. t. Dalį suimtųjų – 41 tautininką, 8 liaudininkus, 5 krikdemus, 3 socialdemokratus, 4 jaunalietuvius, 5 šaulius, 16 voldemarininkų, 11 trockininkų, 35 buvusius policininkus ir kalėjimų prižiūrėtojus, 3 saugumo valdininkus, 23 buvusius Lietuvos saugumo agentus, 6 žydus ir 3 lenkų tautinių organizacijų narius ir dar keletą dešimčių kitų kalinių – iškart pradėjo tardyti E. Rozausko vadovaujama VSD Kvotų dalis[36]. Tarp tardomųjų – ministrai pirmininkai A. Voldemaras, A. Merkys, L. Bistras, II skyriaus vadovas gen. št. plk. K. Dulksnys, Tautininkų sąjungos pirmininkas D. Cesevičius, ūkininkas J. Jakštas, buvęs žemės ūkio ministras J. Aleksa ir kt. O enkavėdistai toliau atkakliai skleidė gandus, kad „visi suimtieji būsią paleisti, kai tik aprimsianti vidaus padėtis“[37] (iš tikrųjų iki rugpjūčio 17 d. buvo paleisti tik 23 žmonės, tarp jų 7 jau buvo užverbuoti agentai)[38]. Bet dauguma liepos mėn. suimtų žmonių nesulaukė laisvės – jie buvo sušaudyti arba nukankinti lageriuose (kai kurie išsilaisvino prasidėjus karui). Pirmąja auka tapo liepos 11 d. suimtas ir po dviejų dienų Kauno sunkiųjų darbų kalėjime nužudytas buvęs Valstybės Tarybos referentas

34. NKVD rezidento Jefimovo (Efimov) 1940 m. liepos 14 ir 15 d. pranešimai Nr. 47 ir 50 // LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 82, 84.
35. Ten pat. L. 85.
36. E. Rozausko suvestinė apie Kvotos daliai priklausančių suimtųjų tardymą (ne anksčiau kaip 1940 m. rugpjūčio 17 d.) // Tremtinys. 1989. Nr. 7. P. 8.
37. VSD 1940 m. liepos 27 d. biuletenis Nr. 213 // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 311. L. 6.
38. Tremtinys. 1989. Nr. 7. P. 8.

mjr. J. Tomkus[39]. Kišeniniu peiliuku jam buvo perpjauta gerklė. Oficiali versija galėjo būti tik viena – savižudybė.

Suimtuosius nedidelėmis grupelėmis buvo pradėta gabenti į Maskvą. Tiesioginiu NKVD emisarų nurodymu vidaus reikalų ministras M. Gedvilas parašė raštą J. Paleckiui. Jame pasiūlė išsiųsti iš Lietuvos buvusį ministrą pirmininką A. Merkį ir buvusį užsienio reikalų ministrą J. Urbšį. Liepos 17 d. minėti asmenys su šeimomis buvo ištremti į SSRS[40]: A. Merkys su šeima išvežti į Saratovą, o J. Urbšys – į Tambovą. Nuo tada jie tapo visiškai priklausomi nuo NKVD. Lietuvoje buvo paskleisti gandai, kad jie dirbsią Užsienio reikalų liaudies komisariate. Tuo pačiu metu ir tokiomis pat sąlygomis į Sovietų Sąjungą su šeimomis buvo ištremti buvęs Estijos kariuomenės vadas gen. J. Laidoneris *(Laidoner)* ir buvęs Latvijos užsienio reikalų ministras V. Munteris *(Munters)*[41]. Tuo metu išgabenti tiesiai į Maskvos kalėjimus buvo atrenkami tie kaliniai, iš kurių gautą informaciją NKVD tikėjosi panaudoti savo tikslams. Pirmiausia tokiais tapo Lietuvos saugumo ir karinės žvalgybos tarnybų pareigūnai. Liepos 18 d. vienu metu visose okupuotose Baltijos valstybėse pradėjus žvalgybininkų suėmimus (Estijoje buvo suimta arba numatyta suimti ir liepos 22–23 d. išsiųsti į Maskvą 18 žmonių, o Latvijoje buvo suimti 7 ir rengtasi suimti dar 6 karininkus[42]), jau liepos 23 d. enkavėdistas Charitonovas į Lubiankos kalėjimą išvežė vienuolika suimtųjų: buvusius vidaus reikalų ministrus K. Skučą, J. Čapliką ir S. Leoną, buvusius VSD direktorius J. Statkų ir A. Povilaitį, buvusį saugumo policijos darbuotoją P. Lašą-Spiridonovą, valstybės saugumo ir kriminalinės policijos apygardos viršininką J. Kazlauską, žvalgybos karininkus K. Dulksnį, P. Kirlį, J. Matusaitį bei buvusį Lenkijos premjerą A. Prystorą *(Prystor)*[43]. Sinchroniškai tokie pat veiksmai buvo atlikti Latvijoje ir Estijoje.

Kiek žmonių 1940 m. liepos mėn. buvo suimta, išaiškėjo tik pastaraisiais dešimtmečiais atlikus tyrimus. 1940 m. liepos mėn. krikdemai spėjo, kad galėjo būti suimta apie 1000 įvairių įsitikinimų žmonių[44]. Vėliau išleistuose straipsniuose ir studijose įsitvirtino nuomonė, kad liepos 11–14 ir 18–19 d. buvo suimta 2000 žmonių[45]. Pagal A. Sniečkaus planą (sąrašus) liepos 10–17 d. buvo suimti 504 asmenys, bet negalima pamiršti, kad buvo ir neplaninių, nesąrašinių suėmimų. Jie vyko ir iki liepos 10 d. (pavyzdžiui, liepos 6 d. buvo suimtas visuomenės vei-

39. Juozas Tomkus gimė 1896 m. 1922–1923 m. tarnavo Lietuvos žvalgybos skyriuje, nuo 1934 m. – Valstybės Tarybos referentas (žr.: Lietuvių enciklopedija. T. 31. P. 302). Okupantų buvo laikomas aktyviu voldemarininku (žr.: LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 82).
40. M. Gedvilo 1940 m. birželio 16 d. raštas // LCVA. F. R-758. Ap. 1. B. 40. L. 1.
41. NKVD rezidento Petrovo 1940 m. liepos 21 d. pranešimas Nr. 68 // LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 533.
42. Ten pat. L. 533–534.
43. Lietuvių archyvas. T. 2. P. 268; NKVD rezidento Jefimovo 1940 m. liepos 23 d. pranešimas Nr. 52 // Ten pat. L. 92.
44. VSD 1940 m. liepos 20 d. biuletenis Nr. 209 // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 311. L. 19.
45. Lietuvos enciklopedija. T. 15. P. 367.

kėjas J. Indrišiūnas)[46], ir po liepos 17 d. (pavyzdžiui, liepos 30 d. buvo suimti VSD agentai broliai Steponas, Simas ir Pranas Trakimai[47], liepos 31 d. – buvęs finansų ministras V. Petrulis[48] ir t. t.). Suimtųjų skaičius sparčiai didėjo: birželio mėn. suimti 87, liepos mėn. – 769, rugpjūčio mėn. – 457 žmonės[49]. Suėmimais nebuvo siekiama likviduoti vienokių ar kokių slaptų organizacijų. Tai patvirtina ir VSD pranešimai. „Iki šiol neturime žinių, kad būtų kuriama kokia nors dešiniųjų slapta organizacija, kuri ryžtųsi kovoti su dabartine vyriausybe"[50], – taip konstatuota A. Sniečkaus 1940 m. liepos 13 d. pranešime. Tačiau visuomenė buvo sukrėsta ir demoralizuota.

Kiek kitokia buvo Vilniaus lenkų, tarp kurių buvo apie 60 tūkst. karo pabėgėlių iš kitų Lenkijos sričių, padėtis. Ir toliau veikė slaptos Vilniaus lenkų organizacijos, įsikūrusios dar iki Lietuvos Respublikos okupacijos. Jų veikla pirmiausia buvo nukreipta prieš Vokietiją ir SSRS, o tikslas – atkurti Lenkijos valstybę su 1939 m. sienomis, todėl lenkai buvo laikomi ne mažiau pavojingu „antisovietiniu elementu". Vos tik okupavus Lietuvą buvo susidomėta internuotais lenkų kariais. Pirmiausia Sovietų Sąjungos reikalavimu buvo sustiprinta internuotųjų stovyklų apsauga, o paskui okupacinės kariuomenės atstovas brig. gen. Krivenka *(Krivenko)*[51] pareikalavo išgabenti internuotus karius į SSRS teritoriją. Sužinojus, kad pas internuotus lenkų karininkus buvo atvykusių šeimų, numatyta išvežti ir jas. Liepos 11–13 d. 4373 internuotieji buvo sukišti į vagonus ir išvežti iš Lietuvos į Kozelsko ir Juchnovo karo belaisvių lagerius, kurie birželio mėn. pradžioje buvo parengti priimti karo belaisvius iš Baltijos šalių[52]. Tai buvo pirmasis masinis žmonių, kuriuos valstybė buvo priglaudusi karo metu, išvežimas iš Lietuvos. Nors tai vadinta „evakuacija" ir Lietuvos piliečiams netaikyta, bet jau buvo akivaizdžiai nužymėti ir būsimojo lietuvių trėmimo keliai.

Pirmąją masinių suėmimų bangą kontroliavo ir koordinavo Sovietų Sąjungos NKVD darbuotojai. Liepos 14 d. į Gardiną atvyko antra didelė NKVD darbuotojų grupė: 38 – siųsti į Lietuvą ir 4 – į Latviją[53]. Greitai jie atsidūrė Lietuvoje ir pradėjo dalyvauti vykdant kratas, areštus ir tardymus. Atvyko net pats L. Berijos pavaduotojas V. Merkulovas – vienas aktyviausių lietuvių tautos naikinimo organizatorių. Įvykdęs pirmąją masinių suėmimų operaciją, LKP CK sekretorius ir VSD direktorius A. Sniečkus išvyko į Maskvą dalyvauti Lietuvos aneksijai skirtose iškilmėse. VSD direktoriumi laikinai tapo NKVD instruktorius D. Zagarovas *(Zagarov)* (rugpjūčio antrojoje pusėje D. Zagarovą laikinai pavadavo birželio mėn.

46. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 219.
47. Ten pat. P. 685.
48. Ten pat. P. 500.
49. *Anušauskas A.* Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Vilnius, 2006. P. 17.
50. VSD 1940 m. liepos 13 d. pranešimas // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 311. L. 26.
51. *Vilkelis G.* Lenkų kariai Lietuvoje 1939–1940 m. // Voruta. 1993. Nr. 48.
52. *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai. P. 13.
53. NKVD rezidento 1940 m. liepos 15 d. pranešimas Nr. 50 // LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. L. 529.

į Lietuvą atvykęs D. Švarcmanas)[54]. Jo įsakymu 61 NKVD darbuotojas (tarp jų ir v/s mjr. P. Gladkovas *(Gladkov)* buvo oficialiai nuo rugpjūčio 1 d. priimtas dirbti VSD. Devyni svetimtaučiai enkavėdistai pakeitė Vilniaus valstybės saugumo apygardos rajonų viršininkus. Čia ėmė dirbti S. Kosolapovas *(Kosolapov)*, V. Romanovčevas *(Romanovčev)*, V. Dudnikovas *(Dudnikov)*, V. Šutjevas *(Šutev)* ir kt. Jie sudarė nelegalią NKVD struktūrą, savarankiškai veikiančią VSD priedangoje. Tai buvo 2-asis skyrius (Šarokas *(Šarok)*, S. Prochanovas *(Prochanov)*, J. Gusevas *(Gusev)* ir kt., iš viso 11 darbuotojų), 3-iasis skyrius (10 darbuotojų), Ekonomikos skyrius – EKO (11 darbuotojų), Kvotų skyrius (10 darbuotojų), 3-iasis specialusis skyrius (2 darbuotojai), 1-asis specialusis skyrius (2 darbuotojai)[55] ir t. t. Jie turėjo sudaryti sąlygas NKVD slaptai veiklai. Šių SSRS NKVD darbuotojų organizacinėms ir ūkinėms išlaidoms padengti buvo išmokėtos didelės pinigų sumos. Nesiklausdami marionetinių valdžios organų leidimo, Vilniuje jie užėmė didžiulius teismų rūmus (vėliau šiuose rūmuose ilgam įsikūrė KGB).

Sukomunistintam VSD padedant 1940 m. birželio–liepos mėn. stalininio teroro vykdytojams palanki dirva buvo beveik paruošta: Lietuvos Respublikos nepriklausomybė likviduota, valdžios aparato sudėtis visiškai pakeista valžios svertus perdavus kolaborantams – patikimiausiems LKP nariams, vietoj likviduotos valstybinės policijos sukurta ginkluota milicija. Pirmieji suėmimai paralyžiavo kiekvieną lietuvių bandymą neorganizuotai priešintis okupantams ir jų vykdytai politikai. Vėliau iš Baltarusijos atsiųstas vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas P. Gladkovas 1940 m. birželio–rugsėjo mėn. laikotarpį pavadino NKVD centrinio aparato organizavimo periodu[56]. Lietuvių tautai tai buvo sunkios penkiasdešimtmetės kovos dėl išlikimo pradžia.

3. Lietuvos SSR NKVD įsteigimas

Likvidavus Lietuvos Respubliką ir inkorporavus ją į Sovietų Sąjungą, buvo imamasi kurti kokybiškai naują represinį aparatą. Lietuvos VSD priedangos nebereikėjo. Atvežtinės „klasių“ ar „liaudies priešų“ naikinimo technologijos turėjo savo patikrintą institucinę sąrangą. 1940 m. liepos mėn. suimti žmonės kalėjimuose laukė savo likimo sprendimo.

1940 m. rugpjūčio 26 d. vidaus reikalų liaudies komisaru paskirtas A. Guzevičius jau du mėnesius (nuo birželio 26 d.) buvo dirbęs vidaus reikalų ministro

54. VSD direktoriaus D. Zagarovo 1940 m. liepos 31 d. telefonograma // LCVA. F. 378. Ap. 10. B. 610. L. 31; VSD direktoriaus D. Zagarovo 1940 m. rugpjūčio 9 d. įsakymas Nr. 31 // Ten pat. F. R-756. Ap. 6. B. 5. L. 87; VSD laikinojo direktoriaus D. Švarcmano 1940 m. rugpjūčio 22 d. įsakymas Nr. 25 // Ten pat. L. 95.
55. VSD direktoriaus 1940 m. rugpjūčio 9 d. įsakymas Nr. 27 // Ten pat. L. 83–83.
56. P. Gladkovo 1940 m. lapkričio 16 d. įsakymas Nr. 0046 // Ten pat. Ap. 6. B. 13. L. 95.

pavaduotoju (generaliniu sekretoriumi)[57]. Rugsėjo 3 d. L. Berijai patvirtinus visą Lietuvos SSR NKVD vadovybės sudėtį[58], pagrindinius postus užėmė atvykėliai iš Sovietų Sąjungos. Iš 20 skyrių (poskyrių) viršininkų 14 buvo Sovietų Sąjungos NKVD darbuotojai, tačiau ir vietinių kolaborantų paramos nebuvo atsisakyta. Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotoju tapo buvęs Baltarusijos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas ir NKVD Balstogės srities valdybos viršininkas v/s mjr. P. Gladkovas[59], 2-ojo skyriaus viršininku – vietinis komunistas D. Todesas, 3-iojo skyriaus – atvykėlis D. Švarcmanas[60] ir pan. P. Gladkovas NKVD vadovybei pranešė, kad „žmonių išdėstymas pagal naujus LSSR NKVD etatus iš esmės baigtas. Nuo rugsėjo 10 d. gavo paskyrimus ne tik žmonės, paimti į darbą NKVD vietoje, bet ir NKVD darbuotojai, kurie buvo čia komandiruoti [...]. Komisariatas daugiausia sukomplektuotas iš vietinių žmonių, anksčiau buvusių kalėjimuose ir be darbo [...]“[61]. Be antilietuviškų organizacijų (komunistų, komjaunuolių ir kitų kolaborantų) pagalbos okupantams būtų buvę sunku vykdyti teroro politiką. LKP (b) CK biuras numatė į NKVD pasiųsti beveik 2600 komunistų, komjaunuolių ir patikimų nepartinių: 1830 į miliciją, 206 – į valstybės saugumo valdybą, 515 – kalėjimų prižiūrėtojais[62].

Pamažu Sovietų Sąjungos NKVD Lietuvoje įkūrė savo filialą – Lietuvos SSR NKVD ir kartu „įsisavino“ Lietuvos teritoriją. Lietuvos piliečiams buvo pradėti taikyti dar formaliai neįvesti Sovietų Rusijos įstatymai. Būtent BK 58 straipsnyje buvo numatyta galimybė teisti kiekvieną nepriklausomos valstybės veikėją už „antisovietinę veiklą“, nes tariamoji kaltė buvo siejama su anksčiau eitomis pareigomis. Toks požiūris įsigalėjo nuo pat pirmųjų suėmimų. To pakako, kad daugybė žmonių imtų slapstytis arba bėgtų į Vokietiją. Tuometėse VSD ataskaitose minima, kad tokių žmonių galėjo būti apie tūkstantis[63]. Jie iš karto buvo paskelbti esantys už įstatymo ribų, ir jų turtas pradėtas konfiskuoti. Tam buvo sudaryta pabėgusių ir suimtų asmenų turto konfiskavimo komisija. Galimybė pasipelnyti iš karto sugundė iš Sovietų Sąjungos atsiųstus enkavėdistus[64]. Turto įsigydavo ir kitokiu būdu – apiplėšdami suimtųjų šeimas. 1940 m. rugsėjo 9 d. A. Guzevičius pasirašė įsaką dėl areštų ir kratų atlikimo tvarkos. Tai tik dar labiau paakino apiplėšinėti suimtuosius. Rugsėjo 19 d. buvo pažymėta, kad „NKVD apskričių

57. J. Paleckio 1940 m. liepos 3 d. aktas Nr. 923 // Ten pat. Ap. 2. B. 44. L. 60.
58. Ten pat. Ap. 6. B. 479. L. 216.
59. Piotras Gladkovas gimė 1902 m. Nuo 1936 m. rugpjūčio 20 d. – SSRS NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos Ekonomikos skyriaus (EKO) darbuotojas. 1937 m. kovo 14 d. nusiųstas į Baltarusiją ėmė eiti Valstybės saugumo valdybos 3-iojo skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pareigas. Nuo 1939 m. birželio 8 d. – Baltarusijos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas, o nuo lapkričio 2 d. – ir NKVD Balstogės (Belostoko) srities valdybos viršininkas. 1940 m. gegužės 13 d. jam suteiktas valstybės saugumo majoro laipsnis.
60. LSSR NKVD vadovybės 1940 m. rugsėjo mėn. sąrašas // Ten pat. L. 212–214.
61. Ten pat. Ap. 2. B. 11. L. 56–59.
62. *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 220.
63. VSD 1940 m. liepos 18 d. biuletenis Nr. 208 // LCVA. F. R-754. AP. 3. B. 311. L. 24.
64. VSD 1940 m. rugsėjo 16 d. įsakymas Nr. 4 // Ten pat. F. R-756. AP. 6. B. 11. L. 26.

skyriai per kratas iš areštuotų asmenų šeimų atima įvairius daiktus: baldus, radijo aparatus, amžinuosius plunksnakočius [...]“[65]. Pati NKVD viršūnė dalijosi nacionalizuotus butus, konfiskuotus privačius automobilius. Metų pabaigoje šis plėšikavimas buvo legalizuotas. Gruodžio 9 d. P. Gladkovas, konstatavęs, kad „NKVD bendradarbiai tiek Kaune, tiek provincijoje savo butuose turi baldų ir kitokių dalykų, priklausiusių pabėgusiems iš Lietuvos liaudies priešams“[66], leido komisariato darbuotojams visą pasigrobtą turtą „nusipirkti“.

Būtina sovietinės teroro politikos vykdymo grandis buvo specialūs teismai ir neteisminiai organai. Pirmiausia – Ypatingasis pasitarimas. 1934 m. lapkričio 5 d. įsteigtame SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato Ypatingajame pasitarime buvo keletas narių: SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras, jo pavaduotojas, NKVD įgaliotinis Rusijos SFSR, NKVD Vyriausiosios darbininkų ir valstiečių milicijos valdybos viršininkas ir tos respublikos, kurios teritorijoje sudaryta byla, vidaus reikalų liaudies komisaras. Tokie ypatingieji pasitarimai veikė iki 1953 m. rugsėjo 1 d. 1940–1941 m. būtent ypatingieji pasitarimai skirdavo nuosprendžius daugeliui Lietuvoje NKVD suimtų žmonių. Kiti specialūs teismai – tai SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija ir apygardos karinis tribunolas (nuo 1934 m. liepos 10 d. jie turėjo teisę nagrinėti „tėvynės išdavimo, šnipinėjimo, teroro, diversijų bylas ir karių kontrrevoliucinių nusikaltimų bylas“), geležinkelių ir vandens transporto teismai (įsteigti atitinkamai 1930 m. lapkričio 27 d. ir 1934 m. birželio 7 d., nagrinėjo transporto srityje įvykdytų valstybinių nusikaltimų bylas; jie panaikinti 1957 m. vasario 12 d.), NKVD kariuomenės kariniai tribunolai (įsteigti 1932 m., panaikinti 1953 m. rugsėjo 11 d.)[67] tuo laikotarpiu Lietuvoje nagrinėjo mažiau bylų. Buvo taikomas Rusijos SFSR BK. 1940 m. lapkričio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką „Dėl laikino RSFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų taikymo Lietuvos SSR teritorijoje“[68]. Tada Lietuvoje oficialiai pradėjo galioti garsusis Rusijos SFSR BK 58 straipsnis, tačiau iš tikrųjų jis pradėtas taikyti gerokai anksčiau. 1940 m. liepos mėn. suimti žmonės vėliau buvo teisiami būtent pagal 58 straipsnį. Liepos 12 d. suimtą J. Rimvydą vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus teikimu 1941 m. gegužės 24 d. teisė SSRS NKVD Ypatingasis pasitarimas. J. Rimvydas buvo apkaltintas pagal Rusijos SFSR BK 58 straipsnio 11 skirsnį pateikus tokią kaltinamąją išvadą: „[...] būdamas kontrrevoliucinės nacionalistinės tautininkų partijos nariu nuo 1933 m., Šaulių organizacijoje nuo 1935 m., Jaunalietuvių organizacijoje nuo 1935 m. ir būdamas vadovaujančiuose dviejų paskutinių organizacijų postuose, per eilę metų iki šių organizacijų paleidimo aktyviai diegė šių kontrrevoliucinių organizacijų politiką, nukreiptą ginti fašistiniam-smetonimam režimui šalyje – tuo pačiu išdavė dar-

65. A. Guzevičiaus 1940 m. rugsėjo 19 d. įsakymas Nr. 6 // Ten pat. B. 16. L. 227.
66. Įsakymas Nr. 0061 // Ten pat. B. 13. L. 94.
67. Репрессии 30–40-х г. г. в Томском крае. Томск, 1991. P. 5–7.
68. LSSR teisingumo laiudies komisaro P. Pakarklio instrukcija // LCVA. F. R-761. Ap. 1. B. 1. L. 26.

bo liaudies interesus ir padėjo fašistiniam siautėjimui Lietuvoje"[69]. Taigi žmogus įkalinamas dėl to, kad iki okupacijos buvo trijų organizacijų narys. Tokie trafaretiniai kaltinimai 1940–1941 m. buvo dažniausi. Todėl keistai atrodo ant kai kurių Ypatingajam pasitarimui pateiktų kaltinamųjų išvadų kortelių užrašytas žodis „prisipažino" (prisipažino, kad gyveno nepriklausomoje Lietuvoje ir priklausė legalioms organizacijoms), bet tokie „prisipažinimai" dažnai būdavo kaltinimo pagrindas. 1940 m. gruodžio 9 d. įsteigus Lietuvos SSR NKVD karinį tribunolą[70] ir pradėjus oficialiai taikyti Rusijos SFSR BK, buvo galutinai baigta suėmimų vykdymo ir įforminimo grandinė. Nuo tada NKVD Lietuvoje keitėsi pagal Maskvos nustatytus standartus, vienodus visoms okupuotoms teritorijoms.

Vadovaujantis SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1941 m. vasario 4 d. įsaku, NKVD buvo perskirtas į du specializuotus komisariatus – Vidaus reikalų ir Valstybės saugumo. Vidaus reikalų liaudies komisaru vėl buvo patvirtintas A. Guzevičius. Jo padėjėjais tapo atvykėliai enkavėdistai: pavaduotoju – Doncovas *(Doncov)*, 1-ojo skyriaus viršininku – Mordasovas *(Mordasov)*, 2-ojo skyriaus – Černychas *(Černych)*[71] ir t. t. Komisariatas nebuvo padalytas visai lygiai, nes dauguma centrinių skyrių darbuotojų pateko į NKGB, kurio paskirtis buvo persekioti „liaudies priešus"[72]. Valstybės saugumo liaudies komisaru tapo P. Gladkovas. Jis pasirinktas neatsitiktinai. Būdamas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotoju, P. Gladkovas vadovavo teroro organizavimui ir vykdymui. NKGB reguliavimo sričiai buvo perduoti Kauno ir Vilniaus vidaus kalėjimai, Kretingos, Vilkaviškio, Biržų, Alytaus, Šakių, Mažeikių ir Lazdijų vidaus kalėjimų kameros[73]. Naujajame komisariate į beveik visus svarbiausius postus buvo paskirti iš įvairių SSRS vietų atsiųsti saugumo darbuotojai, o Vidaus reikalų komisariate daugiausia jų dirbo centriniuose skyriuose. Žinoma, NKGB neatsisakė iš vietos gyventojų kilusių darbuotojų, kurie pažinojo vietos sąlygas, o svarbiausia, mokėjo lietuvių kalbą. Komisariato partinės organizacijos sekretoriumi tapo A. Godliauskas, komendantu (o kartu ir budeliu, vykdžiusiu Kaune mirties bausmes[74]) – A. Vilimas, operatyviniu įgaliotiniu – V. Godliauskas, NKGB Marijampolės apskrities skyriaus viršininku – K. Petrikas[75] ir t. t. Nuo NKVD taip pat nebuvo visiškai atsiribota. Valstybės saugumas ir toliau informaciją gaudavo iš NKVD apskričių skyrių, naudojosi NKVD kalėjimais. NKGB perėmė NKVD funkcijas, susijusias su masinių trėmimų rengimu.

69. LCVA. F. R-756. AP. 6. B. 27. L. 4.
70. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro įsakymas Nr. 82 // Ten pat. B. 5. L. 25.
71. LSSR NKVD darbuotojų telefonų ir kabinetų numerių sąrašas // Ten pat. B. 134. L. 30–31; SSRS NKVD 1941 m. vasario 26 d. įsakymas Nr. 00214 // Ten pat. B. 258. L. 11.
72. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo A. Mickevičiaus 1941 m. balandžio 19 d. pranešimas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 473. L. 111–112.
73. A. Guzevičiaus ir P. Gladkovo 1941 m. balandžio 10 d. bendras įsakymas Nr. 0032/0018 // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 16. L. 68.
74. *Vaitiekus S.* Tuskulėnai: Egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947). Vilnius, 2006. P. 72, 221–222.
75. *Vildžiūnas J.* Kova be atvangos. Vilnius, 1971. P. 311.

1940 m. liepos mėn. buvo imamasi „antisovietinių elementų" apskaitos. Iš pradžių buvo sudaromi suimtinų lietuvių, paskui – lenkų sąrašai. Viename iš jų surašyti 1785 „lenkų veikėjai", kitame – 49 žmonės, apkaltinti šnipinėjimu okupuotos Lenkijos naudai[76]. Rugpjūčio mėn. tokia apskaita paplito visoje Lietuvoje. Iš N. Švenčionių apskrities valstybės saugumo skyriaus rašto Vilniaus srities saugumo viršininkui v/s mjr. P. Gladkovui sužinome, kad iki rugpjūčio 23 d. apskrityje buvo nustatyta ir įrašyta į įskaitą 726 buvę Lenkijos kariuomenės karininkai ir puskarininkiai[77], 26 buvę policininkai, 37 buvę lenkų policijos patikėtiniai (slapti darbuotojai), 39 dvasininkai, 106 politinių partijų nariai, 140 prekybininkų, 7 vokiečiai ir kt.[78]

VRM į šį „apskaitos" darbą įtraukė ir neseniai paskirtus miestų burmistrus, jiems pavedė „nustatyti asmenų kategorijas ir sudaryti sąrašus asmenų, kuriems nėra būtino reikalo gyventi miestuose". VRM Savivaldybių departamentas su Kauno miesto burmistru 1940 m. rugpjūčio 26 d. numatė iškeldinti: niekieno neišlaikomus pensininkus, karo pabėgėlius (iš Lenkijos), iš tarnybos atleistus ir neturinčius nuolatinio darbo valdininkus ir karius, žmones, neturinčius aiškaus užsiėmimo (spekuliantus, valkatas), nacionalizuotų įmonių ir namų savininkus (jei tose įmonėse nedirba reikalų vedėjais), areštuotųjų šeimos narius (jei provincijoje turi ūkį, namą ar kitokį pragyvenimo šaltinį). Tiesa, VRM Savivaldybių departamento direktorius V. Knyva suabejojo dėl areštuotųjų šeimos narių iškeldinimo, nes „vyras už žmonos, žmona už vyro, vaikai už tėvų ir tėvai už vaikų veiksmus neturėtų atsakyti"[79]. V. Knyva dar nebuvo susipažinęs su Sovietų Rusijos BK 58 straipsniu, kuris numatė kolektyvinę šeimos narių atsakomybę.

Rudenį apskaita jau buvo tvarkoma remiantis SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo V. Merkulovo išleistu specialiu įsakymu. Vietoj sąrašų kiekvienam žmogui turėjo būti sudaromos bylos.

Lietuvoje buvo išplėstos „liaudies priešų" paieškos, anksčiau pradėtos Sovietų Sąjungoje. Pagal SSRS NKVD 1940 m. rugsėjo 3 d. įsakymą buvo atsiųsti anksčiau sudaryti „kontrrevoliucinių organizacijų" dalyvių ir užsienio žvalgybų agentų, gyvenančių Lietuvoje, „trockininkų, nacionalistų, baltųjų emigrantų"[80] sąrašai. SSRS NKVD Vyriausioji valstybės saugumo valdyba lapkričio 18 d. P. Gladkovui atsiuntė raštą dėl „baltarusių nacionalistų paieškos"[81], nuolat buvo tvarkoma lenkų nacio-

76. V/s ltn. D. Rodionovo (*Rodionov*) 1940 m. liepos 30 d. sudaryti sąrašai // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 70. L. 3.
77. Lenkijos kariuomenėje tarnavo ir 1920–1930 m. okupuoto Vilniaus krašto lietuviai. Jie sudarė didžiąją NKVD registruotų žmonių dalį.
78. Ten pat. F. R-754. Ap. 3. B. 1. L. 1–2.
79. V. Knyvos 1940 m. rugpjūčio 26 d. raštas LKP CK // LYA. F. 1771. Ap. 1. B. 118. L. 6.
80. NKVD Maskvos srities valdybos 1940 m. rugsėjo 12 d. raštas A. Guzevičiui // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 2. L. 25.
81. Ten pat. L. 7.

nalistų apskaita, ieškoma žydų trockininkų (17 Lietuvos trockininkų buvo suimta 1940 m. liepos mėn.)[82]. Byloms sudaryti buvo naudojami NKVD rankose atsidūrę likviduotų organizacijų archyvai. 1940 m. rugsėjo 3 d. buvo pareikalauta 15 lietuvių organizacijų, 6 žydų organizacijų (A. Mapu draugijos, Kneses Izroel, sionistų jaunimo draugijos „Gordonija" ir kt.), vienos vokiečių organizacijos (Evangelikų misijos draugijos) ir rusų organizacijos (Lietuvos piliečių rusų susivienijimo) bylų. Turėjo būti peržiūrimos Lietuvos kariuomenės atsargos karininkų sąjungos, Lietuvos kariuomenės savanorių kūrėjų sąjungos, Kunigaikštienės Birutės karininkų šeimų moterų draugijos, Lietuvių tautininkų sąjungos, Lietuvos katalikų susivienijimo ir kitų organizacijų bylos[83]. Visi uždraustų organizacijų narių sąrašai turėjo nedelsiant patekti į „antisovietinių elementų" apskaitą. Potencialių okupacinio režimo priešininkų apskaita vis plėtėsi pradėjus nuosekliai įgyvendinti SSRS NKVD 1939 m. spalio 11 d. įsakymą Nr. 001223. 1940 m. lapkričio 28 d. A. Guzevičius išleido įsakymą Nr. 0054 („Apie apsileidimą antisovietinio ir socialiai svetimo elemento apskaitoje"), kuriuo minėtą 1939 m. įsakymą pritaikė vietos sąlygoms. Į sąrašinę apskaitą turėjo būti įrašomi visi asmenys, kurie „dėl savo socialinės ir politinės praeities, tautinių-šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai ir todėl gali būti [...] išnaudoti antisovietiniams tikslams"[84]. Informacija buvo renkama iš buvusių organizacijų, valstybinių įstaigų archyvų ir agentūros tinklo. Kas mėnesį detalizuojant apskaitos tikslus buvo nustatomos ne tik sekamų, bet ir suimtinų žmonių kategorijos. Tokie pirmiausia tapo arba turėjo tapti visi Lietuvos policininkai (saugumo ir kriminalinės policijos, geležinkelio, viešosios ir pasienio policijos pareigūnai), teismų ir prokuratūros darbuotojai, žymūs valstybės valdininkai (buvę ministrai ir pan.), apskričių viršininkai ir komendantai, visi Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus karininkai, Tautininkų sąjungos ir jaunalietuvių vadovai (pradedant apylinkių komitetais), tautininkų ir jaunalietuvių spaudos bendradarbiai, studentų korporacijų („Neo-Lithuania", „Lietuva", „Vilnija", „Romuva" ir kt.) nariai, atsargos karininkai, Verslininkų sąjungos, Darbo rūmų, Šaulių sąjungos (pradedant būrių vadais) vadovai. Visi šie žmonės slapta buvo paskelbti esančiais už įstatymo ribų ir juos pirmuosius buvo numatyta suimti. P. Gladkovas nuo 1940 m. liepos mėn. pats rūpinosi okupacinio režimo potencialių priešų sąrašų sudarymu. Jo pavaldinys v/s ltn. Zaidenvurmas *(Zajdenvurm)* 1941 m. sausio 8 d. numatė sąlyginį registruotinų žmonių skaičių – 320 tūkst. buvusių partijų ir organizacijų narių. Į šiuos sąrašus turėjo patekti kas septintas lietuvis, tarp jų turėjo būti 16 tūkst. tautininkų, 80–100 tūkst. šaulių, 38–40 tūkst. jaunalietuvių, 2 tūkst. voldemarininkų, 160 tūkst. įvairių katalikų organizacijų narių[85]. Šie skaičiai įtikinamai patvirtino

82. Dokumentas be pavadinimo, parašo ir datos // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 225. L. 38.
83. VSD 1940 m. rugsėjo 3 d. raštas Nr. 943 // Ten pat. Ap. 1. B. 356. L. 97.
84. *Radzevičius V.* Pirmieji bolševikų žingsniai // Lietuvių archyvas. T. 1. P. 20.
85. NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos 2-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio viršininko v/s ltn. Zaidenvurmo pažyma // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 225. L. 1.

NKVD darbuotojų norą į apskaitą įrašyti kuo daugiau Lietuvos piliečių. Okupacinio režimo priešu laikytas kiekvienas nepriklausomoje Lietuvoje politinį ar visuomeninį aktyvumą rodęs lietuvis. Totalus sekimas turėjo apimti kiekvieną socialinę grupę, visų profesijų žmones. Antai NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos 2-ojo skyriaus darbuotojas V. Baronas skaičiavo režimo priešus tarp mokytojų ir moksleivių, dėstytojų ir studentų. Vien tarp Kauno aukštųjų mokyklų 384 dėstytojų jis suskaičiavo 78 likviduotų partijų ir organizacijų narius, tarp 485 vidurinių mokyklų mokytojų – 165, o tarp 340 liaudies mokyklų mokytojų – net 265. Tarp 508 registruotų mokytojų ir dėstytojų 152 buvo šauliai, 98 mokytojų sąjungos nariai, 76 tautininkai, 67 Vilniaus vadavimo sąjungos nariai, 39 skautai, 28 jaunalietuviai, 13 ateitininkų, 21 žydų organizacijų narys ir kt. Iš 11 626 gimnazistų ir studentų 4508 buvo potencialūs priešai. Buvo atsižvelgiama net į pradinių mokyklų mokinių priklausymą katalikų organizacijai; „[...] didelė jų dalis buvo įtraukta į katalikiškas nelegalias organizacijas – „Angelaičiai“[86]. Okupacinė valdžia, matydama pasyvų pasipriešinimą, dar 1940 m. pasistengė net 50–55% Lietuvos mokytojų (iš viso jų buvo apie 12 tūkst.)[87] perkelti iš vienos mokyklos į kitą, ji verbavo mokytojus šnipinėti mokinius, o mokinius – šnipinėti savo mokytojus. Net Lietuvos SSR švietimo liaudies komisariate 1941 m. kovo mėn. tarp 175 darbuotojų NKVD rado 71 buvusių politinių organizacijų narį. Kaip tik jie mokytojus labiau orientavo nebendradarbiauti su NKVD „atskleidžiant kontrrevoliucinius moksleivių veiksmus“[88]. Kadangi tokių žmonių buvo kiekvienoje profesinėje grupėje, jie pirmieji atsidūrė NKVD akiratyje.

Pagal SSRS LKT 1940 m. gruodžio 12 d. ir Lietuvos SSR LKT 1940 m. gruodžio 30 d. nutarimus NKVD iki vasario 10 d. turėjo organizuoti ir visų Lietuvoje gyvenančių lenkų pabėgėlių registraciją. Pagal SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. spalio 7 d. nutarimą jiems buvo privalu priimti SSRS pilietybę. Pabėgėlių registracija turėjo ir kitokių tikslų. Tai patvirtina P. Gladkovo 1940 m. gruodžio 30 d. įsakymas Nr. 51: „Registracijos tikslas [...] taip pat nustatyti, kiek atbėgėlių atsisakė priimti Sovietų Sąjungos pilietybę, kad būtų galima išspręsti jų klausimą.“[89] Tiems, kurie atsisakė priimti kitą pilietybę, buvo pradėtos specialios bylos. Specialion apskaiton taip pat pateko dvarininkai, fabrikantai, karininkai, policijos pareigūnai. Iki 1941 m. sausio 13 d. NKVD suregistravo 17 939 lenkų karo pabėgėlius (iš jų 9504 – Vilniuje)[90]. Nors lenkų pabėgėliams už vengimą registruotis buvo numatyta baudžiamoji atsakomybė, registruoti pavyko tik mažumą jų. Netrukus dauguma registruotų pabėgėlių buvo įrašyta į suimtinų žmonių sąrašus. Kartu su jais iš Lietuvoje gyvenančių lenkų buvo numatyta suimti OZON

86. V. Barono 1941 m. sausio 24 d. pranešimas // Ten pat. B. 158. L. 1–2.
87. A. Guzevičiaus ir D. Todeso 1941 m. kovo 12 d. pažyma // Ten pat. L. 40.
88. Ten pat. L. 30, 36.
89. LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 16. L. 122–124.
90. 1941 m. sausio 13 d. NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos 2-ojo skyriaus poskyrio viršininko (parašas neįskaitomas) pažyma // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 151. L. 4.

(Oboz zjednoczenia narodowego (lenk.) – Tautinio susivienijimo stovykla), PPS *(Polska partia socjalistyczna (lenk.)* – Lenkų socialistų partija), endekų *(Narodowa demokracja (lenk.)* – tautiniai demokratai), šaulių, legionierių, harcerų bei jaunimo organizacijų vadovus, policininkus, kalėjimų tarnautojus, prokurorus, teisėjus, karininkus, pasienio apsaugos korpuso karius ir kt. Buvo numatyta, kurios sovietų valdžiai priešiškos Lietuvos tautinių mažumų grupės progai pasitaikius bus likviduotos. Tarp žydų tai buvo kovoję dėl Lietuvos nepriklausomybės savanoriai, visų sionistinių organizacijų vadovai, žydų tautinės draugijos „Betar", „El-al" ir Žydų kombatantų sąjungos vadovai, tarp rusų – karininkai, BRP *(Bratstvo russkoj pravdy (rus.)* – Rusų tiesos brolija), NTSNP *(Nacionalnyj trudovoj sojuz novogo pokolenija (rus.)* – Naujos kartos nacionalinė darbo sąjunga) ir dar kelių organizacijų nariai. Tarp ukrainiečių ieškota OUN – *(Organizacija ukrainskich nacionalistiv (ukr.)* – Ukrainos nacionalistų organizacija) ir UNDO – Ukrainos nacionalinio demokratinio susivienijimo narių[91]. Šie skirtingų tautybių Lietuvos piliečių suėmimų planai buvo vykdomi 1941 m. pavasarį ir vasarą.

5. Kalėjimai. Tardymo metodai

1940 m. rugpjūčio mėn. NKVD perėmė 11 Lietuvoje buvusių kalėjimų. Nuo tol visi Lietuvos kalėjimai atsidūrė bendroje Sovietų Sąjungos kalėjimų sistemoje. Tai reiškė, kad Lietuvoje suimtas žmogus galėjo patekti į bet kurį Sovietų Sąjungos kalėjimą ar lagerį. 1940 m. liepos 25 d. 11 Lietuvoje suimtų žmonių atsidūrė SSRS NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos vidaus kalėjime (Lubiankoje), o paskui – Lefortovo kalėjime[92].

Dauguma Lietuvoje suimtų žmonių bent jau 1940 m. tebebuvo laikomi vietos kalėjimuose, bet patys kalėjimai buvo pertvarkyti pagal NKVD standartus. Kalėjimuose buvo padidintas prižiūrėtojų ir kitų kalėjimų darbuotojų skaičius. Išplėsti vidiniai saugumo kalėjimai: Kauno vidaus kalėjime kaliniams buvo skirta 70 vietų, o Vilniaus vidaus kalėjime – 240. Kretingos, Vilkaviškio, Biržų, Alytaus, Šakių, Mažeikių ir Lazdijų NKVD vidaus kalėjimuose buvo numatyta turėti po 40 vietų kaliniams[93]. Ant kamerų langų buvo pritvirtinti mediniai skydai arba dėžės. Pasak to meto kalinių, tai turėjo „atimti kiemo vaizdą, didesnę dalį saulės spindulių ir žymią dalį šviežio oro"[94]. Apie jokią plėtrą nebuvo minčių –

91. Numatytų suimti asmenų kategorijų sąrašas (be datos) // LYA. F. 10. B. 5. L. 270–274.
92. 1941 m. liepos 7 d. P. Kirlio nuosprendis // Rusijos Federacijos Saugumo tarnybos archyvas, P. Kirlio baudžiamoji byla Nr. 1721, L. 177–178; *Leonas S.* Maskvos kalėjimuose // Lietuvių archyvas. T. 2. P. 268–269 (čia nurodytas Butyrkų kalėjimas, bet pirmieji nuvežtieji buvo būtent Lefortovo kalėjime).
93. NKVD bendrųjų kalėjimų Nr. 1–12, Kauno ir Vilniaus vidaus kalėjimų bei vidaus kamerų darbuotojų etatai // RFVA. F. 9413. Ap. lv. B. 4. L. 39, 42, 46–66.
94. *Valuckas A.* Kolektyvinė tironija. P. 45.

kalėjimuose turėjo tilpti visi suimti. Iš kamerų buvo išnešami stalai, taburetės, spintelės. Kaliniai ilgai nesulaukdavo medicinos pagalbos[95]. Visa tai, kaip ir antisanitarinės sąlygos, oro ir šviesos trūkumas, buvo papildomos kalinių fizinio ir psichologinio spaudimo priemonės. Tai patvirtindami galime remtis Sovietų Sąjungos NKVD Kalėjimų valdybos sanitarijos inspekcijos 1941 m. pranešimu, kuriame ji mėgino aprašyti savo darbo „laimėjimus": „[...] Dėl kalėjimų perpildymo daugelyje kalėjimų kaliniai miega ant grindų, ant dviejų aukštų gultų ir netgi ant grindų po gultais. [...] Bendrose kamerose dėl ankštumo dažniausiai nebuvo stalų, dėl to buvo maitinamasi antisanitarinėmis sąlygomis. Netinkami naudoti (be dangčių) „parašy" [Lietuvių kalboje sunku rasti žodį, kuris apibūdintų kibirą, kaliniams atstojusį tualetą. – *A. A.*], dėl to teršiamos kamerų grindys [...]. Kai kur po mėnesį ir ilgiau nebuvo muilo, kalinių drabužiai buvo skalbiami nereguliariai arba visai neskalbiami. Dėl perpildytų kamerų nešvaros kaliniai utėlėti. Daugelyje kalėjimų nesilaikoma maitinimo normų, neduodama cukraus, nereguliariai duodama mėsos ir žuvies, gaunami produktai prastos kokybės. Maistui naudojami moliniai arba mediniai dubenėliai, todėl jų sanitarinė būklė prasta. Daugelyje kalėjimų indai neplaunami. Maistas arba verdamas du kartus, arba tirštai išvirtas atskiedžiamas virintu vandeniu."[96]

Iš tikrųjų žmonių kalinimo sąlygos buvo daug baisesnės. Daugybė kalinių patyrė, kas buvo enkavėdistinė „sanitarija". „Pirtis – tikra lavoninė, – rašoma A. Tolio atsiminimuose. – Ant betoninių grindų storas ledo sluoksnis. Ledinis vanduo smarkia srove pylėsi iš dušų, kurių lyg tyčia buvo įtaisyta tiek daug, kad nebuvo nė mažiausios vietelės, kur nuo tų ledinių vandens srovių galėtum pasišalinti. Tokioje pirtyje užrakintus laiko jau virš dviejų valandų [...]. Kūnai pamėlynavo, lyg iš jų būtų išsunktas paskutinis kraujo lašas. Beldėmės į duris maldaudami išleisti, bet iš anapus geležinių durų niekas į mūsų beldimąsi neatsakė."[97]

1940 m. rudenį suėmimų mastas greitai pranoko NKVD tardymo galimybes. Uždelsus sudaryti suklastotas bylas, kalėjimuose daugėjo ne nuteistų, o tardomų kalinių. Rugsėjo 11 d. Lietuvos kalėjimuose kalėjo 4125 kaliniai, iš jų 2047 – nuteisti, 2070 – tardomi[98]. Iš pastarųjų daug buvo kaltinami pagal 58 straipsnį – „už kontrrevoliucinius nusikaltimus", kiti už nelegalų sienos perėjimą. Iki rugsėjo 26 d. tardomųjų padaugėjo iki 2467[99], iš jų NKVD priklausė 1500 tardomų kalinių. Taip tardomų kalinių vis daugėjo, kas mėnesį buvo suimama vidutiniškai po 300–500 žmonių. Rugsėjo 21 d. kalėjimuose kalinių tą mėnesį buvo daugiausia, jų sudėtis buvo tokia:

95. Ten pat. P. 79, 81.
96. *Кокурин А. И.* Эвакуация заключенных... P. 3.
97. *Tolis A.* Mirties kolona. Chicago, 1947. P. 48.
98. 1940 m. rugsėjo 11 d. žinios apie kalinių skaičių // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 38. L. 1. Nuteistų ir tardomų kalinių skaičius nesutampa su bendru kalinamų žmonių skaičiumi.
99. 1940 m. rugsėjo 26 d. žinios apie kalinių skaičių // Ten pat. L. 6.

1 lentelė. **Kalinių skaičius 1940 m. rugsėjo 21 d.**

Eil. Nr.	Kalėjimas	Kalinių skaičius	Iš jų tardytų kalinių	Tardytų kalinių priklausomybė				
				NKVD	milicijai	tardytojams	prokuratūrai	teismams
1.	Kauno	1524	778	436	–	79	77	187
2.	Vilniaus Nr. 2	902	645	473	4	64	2	102
3.	Vilniaus Nr. 3	109	24	–	–	9	5	10
4.	Šiaulių	538	190	60	63	13	12	99
5.	Panevėžio	242	88	–	40	8	2	38
6.	Marijampolės	464	378	316	6	6	4	47
7.	Ukmergės	113	51	–	32	2	2	15
8.	Utenos	91	52	31	1	5	5	10
9.	Tauragės	77	50	20	–	1	3	26
10.	Telšių	118	87	31	–	8	–	48
11.	Raseinių	127	57	40	–	–	3	14
	Iš viso	4305	2400	1405	89	195	115	596

Lentelė sudaryta remiantis: 1940 m. rugsėjo 21 d. žinios ape kalinių skaičių // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 38. L. 2.

Panaikinus Dimitravo priverčiamojo darbo stovyklą, 1940 m. lapkričio 20 d. už 35 km nuo Kauno įsteigtas Pravieniškių lageris[100] (iki tol čia buvo Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo skyrius, vadintas „durpyno gyvatynu")[101]. Jame buvo laikomi žmonės, nuteisti už nesunkius prasižengimus (pyliavų nepristatę ūkininkai, sabotažu apkaltinti darbininkai ir pan.). Čia kalinių pamažu daugėjo iki 400–500. Visi jie turėjo dirbti pačius sunkiausius durpių kasimo darbus.

Kaip jau minėta, kuriant teroro aparatą buvę kalėjimų tarnautojai buvo keičiami naujais, dažniausiai atvykusiais iš Sovietų Sąjungos[102]. Užpildžius prižiūrėtojų trūkumą komandiruotais vietiniais komunistais ir patikimais nepartiniais (dažnai su kriminaline praeitimi), rugsėjo 26 d. duomenimis, iš 924 kalėjimų darbuotojų etatų 540 vietų (59%) užėmė nauji, daugiausia demobilizuoti Raudonosios armijos kariai arba komandiruoti iš Sovietų Sąjungos kalėjimų žmonės[103].

100. LSSR teisingumo ir liaudies komisaro P. Pakarklio 1940 m. lapkričio 20 d. raštas Nr. 225 // Ten pat. F. R-761. Ap. 1. B. 1. L. 18; LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo A. Mickevičiaus 1940 m. lapkričio 18 d. pranešimas GULAG-o viršininko pavaduotojui v/s kpt. Kuznecovui (*Кузнецов*) // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 1-5 (?). L. 9.
101. *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius // Lietuvių archyvas. T. 1. P. 97.
102. LSSR NKVD 1940 m. rugsėjo 23 d. įsakymas // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 5. L. 70.
103. 1940 m. rugsėjo 26 d. pranešimas apie kalėjimų darbuotojus // Ten pat. B. 38. L. 5.

Kas mėnesį suėmimų mastas didėjo. 1941 m. sausio 1 d. tardomų kalinių buvo padaugėję iki 3075, o vasario 1 d. jų buvo 3481[104] (90%, arba 3054, suimtųjų tapatybės dabar yra nustatytos). Teroras buvo nukreipiamas prieš visų tautybių Lietuvos gyventojus. Tai akivaizdu iš NKVD Vilniaus miesto valdybos dokumento, kuriame suimtieji buvo skirstomi tautiniu principu: lenkai, lietuviai, žydai:

„1. Slaptos lenkų karinės sukiliminės ir šnipų organizacijos [...]
   a) likviduota 19 kontrrevoliucinių organizacijų, iš jų suimti 207 žmonės,
   b) POW 1914–1918 m. nariai – suimta 30 žmonių,
   c) lenkų legionieriai – suimta 6 žmonės,
   d) įvairių kontrrevoliucinių elementų – suimta 305 žmonės.
   Iš viso suimta lenkų – 548 žm.
2. Lietuvių kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų: „Tautininkai", „Voldemarininkai", „Liaudininkai", „Šauliai" – suimta 28 žm.
   Iš viso suimta lietuvių 66 žm.
3. Žydų kontrrevoliucinės, nacionalistinės, buržuazinės partijos ir organizacijos: „Bundas", „Cukunft", „Sionistai revizionistai", „Betar", „Brith-Hachajal"[105], „Kombatantai": a) suimta 20 žm., b) už įvairius kontrrevoliucinius nusikaltimus – 46 žm.
   Iš viso suimta žydų – 66 žm."[106]

Pagal šį sąrašą vien Vilniuje per pusmetį buvo suimti 699 žmonės[107]. Kartu rengtasi dar platesnio masto suėmimams – 1941 m. vasario 7 d. vien Vilniuje registruoti 1925 buvusių partijų nariai. Suimtųjų kontingentas suskirstytas pagal tautybes, o tai jau rodo tam tikrą teroro kryptingumą. Suimtieji buvo kaltinami ne tiek „veikimu", kiek priklausymu okupantų uždraustoms anksčiau veikusioms organizacijoms. Bet labai dažnai suimtieji po keletą mėnesių nesulaukdavo net formalaus kaltinimo ir buvo laikomi sovietinio saugumo vidaus kalėjimuose[108]. NKGB Vilniaus miesto valdyboje net 16 žmonių kaltinimas pateiktas 1941 m. balandžio mėn., nors jie buvo kalinami nuo 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn.: praėjus mėnesiui po suėmimo, kaltinimas buvo pateiktas 31 žmogui, o iki aštuonių mėnesių formalių kaltinimų laukė dar 85 kaliniai[109]. Dar suimtiems vilniečiams 256 iki 1941 m. gegužės 13 d. taip ir nebuvo pareikšta jokio kaltinimo (net 16 buvo kalinami nuo liepos mėn.).

104. Ten pat. L. 34, 51.
105. *Polska organizacija wojskowa (lenk.)* – Lenkų karinė organizacija; *Bundas* – Lenkijos žydų socialistų sąjunga; „*Cukunft*" – „Ateitis"; *Sionistai revizionistai* – Nepriklausoma sionistų revizionistų draugija; „*Brith-Hachajal*" – žydų V. Žabotinskio „Brith-Hachajal" draugija.
106. 1941 m. sausio 5 d. raštas „Apie kontrrevoliucinių organizacijų ir partijų Vilniaus mieste likvidavimą", LCVA. F. R-756. Ap. 2. B. 77. L. 1.
107. Dokumente kalbama apie 680 suimtųjų, bet galutinė suma tame pačiame dokumente ištaisyta – 699.
108. V/s ltn. Charčenkos *(Харченко)* 1941 m. gegužės 13 d. pranešimas Lietuvos SSR NKGB Vilniaus miesto valdybos viršininkui // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 322.
109. Ten pat. L. 322–323.

Be to, dar 311 kalinių nebuvo pratęsti suėmimo ir tardymo terminai (paprastai šių formalumų enkavėdistai paisė ir suklastotose bylose), iš jų 76 buvo suimti 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn., 104 – rugsėjo–gruodžio mėn., 131 – 1941 m. sausio–kovo mėn.[110] Tokia padėtis buvo ne vien NKGB Vilniaus miesto valdyboje. NKGB Tardymo skyrius 1941 m. gegužės 19 d. turėjo 827 tardomuosius, iš jų 517 žmonių buvo kalinami nepratęsus suėmimo ir tardymo terminų. Aišku, kad visi sovietiniai baudžiamieji ir baudžiamojo proceso kodeksai tebuvo širma, kuria nesėkmingai bandyta pridengti terorą. Ir jeigu kai kuriuos suimtuosius NKGB iš savo gniaužtų paleisdavo, tai buvo vertinama kaip tardytojų nemokėjimas dirbti, „išlaisvinimas neatlikus būtinų tardymo veiksmų atskleidžiant kontrrevoliucinę suimtųjų veiklą“[111].

Kokią „kontrrevoliucinę veiklą“ atskleisti buvo reikalaujama? Iki 1941 m. gegužės 19 d. Lietuvos SSR NKGB (be Vilniaus miesto valdybos) baigė ir perdavė sovietiniams teismams (ir ypatingiesiems pasitarimams) 703 bylas (763 žmonių), kurie buvo kaltinami pagal 58 straipsnio skirsnius („tėvynės išdavimas“, „šnipinėjimas“, „kontrrevoliucinė propaganda ir agitacija“, „terorizmas“, „diversijos“, „nepranešimas“, „kova su revoliuciniu judėjimu“), 59 ir 84 straipsnį. Pastarasis straipsnis taikytas už nelegalų sienos perėjimą. Tuo metu buvusi Lietuvos–Vokietijos „žalioji siena“ virto „mirties zona“. Sovietiniai pasieniečiai pasienio zonoje nužudė daugybę Lietuvos žmonių (Marijampolės apskrityje – P. Abromaitį, I. Ivaškevičių, P. Jasiukevičių, Tauragės valsčiuje – L. Čeporių, J. Liūbiną, V. Matutį, K. Žitkų ir kt.)[112]. Jeigu nuo teroro bėgantys žmonės vis dėlto pakliūdavo į NKVD pasienio kariuomenės dalinių kareivių rankas, juos kaltindavo būtent pagal 84 straipsnį. 1940–1941 m. laikotarpiui būdinga tai, kad žmonės turėjo kur bėgti nuo komunistinio teroro, dėl to minėtu laikotarpiu už nelegalų sienos perėjimą buvo nuteista ir teisiama ne mažiau žmonių negu pagal garsųjį 58 straipsnį. Iš visų tais metais baigtų bylų 42% buvo sudaryta sulaikytiems pasienyje žmonėms, 22% – buvusiems policininkams ir saugumo policijos agentams, 10% – uždraustų organizacijų vadovams. Įdomu tai, kad visus suimtuosius pirmiausia kaltindavo pagal 58 straipsnį, ir tik po intensyvaus tardymo nesulaukę prisipažinimų NKGB tardytojai mėgindavo taikyti kitus straipsnius. Suimtieji neturėjo išeiti į laisvę ir papasakoti apie kalinimo sąlygas. Visokiausiomis dingstimis buvo stengiamasi palikti juos lėtai mirti kalėjimuose ar lageriuose.

Tačiau pirmiausia dauguma kalinių patirdavo „būtinų tardymo veiksmų“ poveikį. Tada NKVD ir NKGB tardytojai daugiausia rėmėsi plataus agentūros tinklo darbu ir fizine bei psichine prievarta. Viena ir kita buvo neatsiejama. Tai, ko nepavykdavo gauti pasitelkus slaptus agentus, ko suimtasis savo noru nepa-

110. NKGB 2-ojo skyriaus darbuotojo v/s ltn. Potapovo (*Potapov*) 1941 m. gegužės 19 d. pranešimas v/s mjr. D. Bykovui // Ten pat. L. 319.

111. Ten pat. L. 319, 321.

112. Bėgančiųjų kerštas. P. 49, 54.

sakydavo, buvo išplėšiama kankinimais. NKVD ir NKGB sistemoje tai buvo dangstoma žodžiais „fizinis poveikis", „aktyvus tardymas" ir pan. Kankinimai buvo sankcionuojami pačiu aukščiausiu lygiu. VKP(b) CK 1937 m. oficialiai leido naudoti „fizinį poveikį". 1939 m. sausio 10–20 d. VKP(b) CK dar kartą patvirtino, kad „fizinio poveikio metodą kaip išimtį būtina taikyti ir ateityje aiškių ir nepalūžusių liaudies priešų atžvilgiu kaip visiškai teisingą ir tikslingą metodą"[113]. Kadangi tik NKVD ir NKGB centriniai, o pirmiausia – kvotų (tardymo) skyrių darbuotojai turėjo monopolines teises tardomiesiems skirti kankinimus (tereikėjo gauti viršininkų leidimą), 1940–1941 m. į viešumą iškildavo tik tie kankinimų ir mušimų atvejai, kai pasižymėdavo NKVD Darbininkų ir valstiečių milicijos darbuotojai. A. Guzevičius A. Sniečkų informavo, kad išplito „revoliucinio teisingumo pažeidimai: tardomųjų mušimas, neteisėtos kratos, piliečių sužeidimai"[114] ir pan. Taigi žemesnio rango NKVD darbuotojai išdarinėjo tai, ką operatyviniai darbuotojai laikė savo kasdieniu darbu. Tik tai, ką išdarinėjo enkavėdistai kalėjimuose ar NKVD bei NKGB miestų ir apskričių skyriuose, turėjo likti paslaptis. Kai 1940 m. lapkričio 5 d. pro NKVD 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojo A. Milvydo kabineto langą iššoko tardomasis, tai tebuvo dingstis ant langų pritvirtinti grotas[115]. Enkavėdistų tardymo metodų nepakėlusių žmonių savižudybės nebuvo retenybė. Bet apie tai, kaip ir apie kankinimų būdus, sužinota tik prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui ir atsivėrus NKVD ir NKGB kalėjimų vartams. Apklausus buvusius kalinius, smulkiau sužinota apie tardymo metodus ir bylų sudarymą[116].

1940 m. liepos mėn. masiniai žmonių suėmimai buvo vykdomi pagal VSD įdarbintų komunistų sudarytus sąrašus. Vėliau, iki 1941 m. pavasario, dažnai vyko slapti areštai, apie kuriuos ilgai nesužinodavo net suimtų žmonių artimieji. NKVD Vilniaus miesto valdybos 1940 m. lapkričio 8 d. pranešime rašoma: „Dėl aktyvių kontrrevoliucinių elementų renkama dokumentacija (neviešuose tardymuose [...]). Po to sprendžiamas jų arešto klausimas."[117] Taigi jeigu per slaptą tardymą buvo surenkama pakankamai „prisipažinimų", sudarytoje byloje atsirasdavo sankcija areštui. Visa tai buvo daroma pagal SSRS NKVD 1938 m. lapkričio 26 d. įsakymą Nr. 00762 ir 1939 m. gegužės 17 d. įsakymą Nr. 00555, kuriuose numatyta išgautų kompromituojančių žinių panaudojimo tvarka[118]. Patys tardymai trukdavo po 16–24 valandas (kartais – kelias paras) be pertraukos, dažniausiai naktimis. Pirmiausia būdavo siekiama išgauti suimtųjų

113. *Сувениров О. Ф.* Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы // Вопросы истории. 1991. Nr. 6. P. 32.
114. 1941 m. sausio 27 d. pranešimas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 158. L. 3–4.
115. LSSR NKVD 1940 m. lapkričio 5 d. įsakymas Nr. 0039 // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 13. L. 100.
116. Lietuvių archyvas. T. 1. P. 91–121.
117. NKVD Vilniaus valdybos 1940 m. lapkričio 8 d. pranešimas // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 36. L. 16.
118. V/s kpt. A. Čečevo (*Čečev*) 1941 m. vasario 18 d. aplinkraštis kalėjimų viršininkams // LYA. F. 139; Ap. 1. B. 2. L. 14.

prisipažinimus, kurie patvirtintų agentūros pranešimus ir taptų pagrindu parašyti formalų suėmimo orderį. Iki 1940 m. rugpjūčio 17 d. VSD Kvotų skyriaus viršininkas E. Rozauskas jau buvo išplėšęs 70 kalinių „prisipažinimus“[119]. Dėl tokių „prisipažinimų“ būdavo suimami vis nauji žmonės, kuriuos suimtasis paminėdavo. Pavyzdys galėtų būti pogrindinio laikraščio „Laisva Lietuva“ leidėjų grupės likvidavimas. Enkavėdistai, Kaune aptikę keletą išplatintų šio laikraščio egzempliorių, pradėjo agentūrinio sekimo bylą „Vragi“ („Priešai“). 1941 m. sausio 11 d. agentams padedant buvo suimtas vienas pogrindinės grupės narys. Tačiau byloje tebuvo agentūros pranešimai, o per kratą nerasta nieko kompromituojančio. NKVD Slapto politinio skyriaus darbuotojai naktį ištardė suimtąjį ir sužinojo apie Eltos darbuotoją P. Malinauską. Kitą dieną jo bute buvo rasta pogrindinės spaudos, ir bendras suimtųjų skaičius greitai šoktelėjo iki dešimties. Paskui byla pateko į Tardymo skyrių, bet jokių naujų parodymų tardytojai neišgavo. Kadangi visi suimtieji prisipažino, byla pateko į karinį tribunolą. Čia SSRS NKVD darbuotojas Rudakovas *(Rudakov),* susipažinęs su byla, pareikalavo suimtuosius dar tardyti. Jo netenkino tai, kad nebuvo atskleistas „centras“ ir nustatyti visi „ryšiai“, t. y. suimta nepakankamai žmonių[120]. Tardymai vėl prasidėjo. Nauji „prisipažinimai“ turėjo į šį ratą įsukti vis daugiau žmonių. Dauguma suimtųjų jokioms pasipriešinimo grupėms nepriklausė, bet ir iš jų buvo reikalaujama „prisipažinimų“. V. Gulbinas, kuris nepriklausė jokiai antisovietinei organizacijai, prisimena, jog tardytojai sakė, kad „nesvarbu, ar priklausau tokiai organizacijai, ar ne, vis tiek turiu prisipažinti [...]. Visi lietuviai esą nacionalistai, priešingi sovietizacijai, ir anksčiau ar vėliau jie visus lietuvius sunaikinsią.“[121] Taigi kad ir kokia buvo suėmimo priežastis, visi kaliniai buvo tardomi žiauriausiai. Kalinį V. Gulbiną mušė guminėmis lazdomis ir daužė kumščiais, E. Bartinininkui revolverio vamzdžiu subadė krūtinę ir pečius[122], A. Palaitį lazdomis mušė per sprandą ir kojų blauzdas iki nualpstant[123], kunigą J. Čekavičių tardė išrengtą, revolveriu daužė veidą, galvą trankė į sieną[124] ir t. t. Tokius pavyzdžius būtų galima vardyti be galo[125]. Kankinimai nenutrūkdavo net pasibaigus tardymams: per naktį iškankintiems kaliniams drausdavo kamerose atsigulti ir miegoti, įgrūsdavo į kameras, kur tebuvo galima stovėti, laikydavo vienutėse ir karceriuose be maisto ir vandens. Kalinimo sąlygos buvo

119. E. Rozausko suvestinė apie Kvotos daliai priklausančių suimtųjų tardymą (ne anksčiau kaip 1940 m. rugpjūčio 17 d.) // Tremtinys. 1989. Nr. 7. P. 8.
120. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo v/s mjr. D. Bykovo 1941 m. gegužės 28 d. pranešimas // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 215–216; Apie tardymo darbą (be datos ir parašo) // Ten pat. L. 281–282.
121. Lietuva bolševikų okupacijoje. Chicago, 1979. P. 50.
122. Ten pat. P. 48.
123. Ten pat. P. 45.
124. Ten pat. P. 64.
125. J. Prunskio redaguotoje knygoje „Lietuva bolševikų okupacijoje“ yra 14-os kalinių atsiminimai, kuriuose smulkiai aprašomi tardymo metodai ir kankinimo sąlygos. Žr. p. 37–81.

2 lentelė. **Kalinių skaičiaus kitimas 1940–1941 m.**

Eil. Nr.	Kalėjimas	Kalėjimų talpumas		Kamerų skaičius	Kalinių skaičius										
					1940 m.	1941 m.									
		1940 m.	1941 m.		09 21	01 01	02 01	03 20	04 01	04 20	05 01	05 10	05 20	06 01	06 10[a]
1.	Kauno	850	1850	84	1524	1765	1930	1954	1900	1907	1746	1885	1997	2220	1952
2.	Vilniaus Nr. 2	675	2300	32	902	1000	1024	1377	1368	1715	1493	1478	1484	1587	
3.	Vilniaus Nr. 3	200	500	25	109	333	398	694	749	637	673	699	729	563	2371[b]
4.	Panevėžio	320	635	16	242	241	233	294	304	315	225	229	255	234	248
5.	Šiaulių	300.	735	52	538	535	544	627	630	647	417	418	422	360	282
6.	Marijampolės	250	500	32	464	446	449	429	410	418	355	370	383	352	324
7.	Ukmergės	215	300	19	113	128	168	175	174	147	137	141	135	141	142
8.	Tauragės	95	100	12	77	X[c]	85	76	60	63	64	72	63	62	70
9.	Raseinių	100	375	72	127	X	142	173	188	171	179	182	157	145	142
10.	Utenos	85	150	17	91	X	110	115	127	118	93	101	99	112	102
11.	Telšių	100	120	11	118	X	128	163	170	160	185	181	188	170	162
12.	Švenčionių	200	200	24	X	X	271	158	170	170	124	130	124	110	105
	Iš viso	3390	7765	396	4305	4452	5482	6235	6250	6468	5691	5886	6036	6256	5900

Lentelė sudaryta remiantis: Pranešimai apie agentūrinį darbą tarp kalinių (1941 m. sausio 1 – vasario 1 d.) // LYA. F. 18. Ap. 1. B. 1. L. 34, 51; 1941 m. SSRS NKVD kalėjimų pripildymo apskaitos sąsiuvinis // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 6. L. 175–176. LSSR NKVD dokumentuose nurodoma, kad 1941 m. balandžio 1 d. bendras kalinių skaičius buvo 6200, o SSRS NKVD dokumentuose – 6250. Atitinkamai nesutampa gegužės 1 d. (5708 ir 5691) ir birželio 1 d. (6095 ir 6256) duomenys.

[a] Patikslinti 1941 m. birželio 10 d. duomenys.
[b] Kartu su kalėjimo Nr. 2 kaliniais.
[c] Čia ir tolesnėse lentelėse šis ženklas reiškia, kad duomenų nerasta arba jie dokumente nenurodyti.

neregėtai žiaurios. Kaliniai dėl maisto ir oro stokos, antisanitarinių sąlygų sutindavo, pamėlynuodavo, sirgdavo užkrečiamosiomis ligomis. Tiems, kuriuos kankinant sulaužydavo rankas, pirštus ar šonkaulius, nesuteikdavo gydytojo pagalbos. Kankinimo metodų NKVD ir NKGB tardytojai buvo mokomi instruktorių iš Sovietų Sąjungos arba specialiuose kursuose Maskvoje[126].

Per tokius tardymus išpeštų „prisipažinimų“ bet kokiam nuosprendžiui pakakdavo. Per pirmuosius 1941 m. mėnesius 11-osios armijos karinis tribunolas šešiolikoje posėdžių sprendė 52 lietuvių karių ir vieno civilio bylas. Keturiolika buvo nuteista sušaudyti, iš jų šeši kariai sušaudyti, kitiems bausmė pakeista 10 metų katorgos darbų. Tarp nuteistųjų mirties bausme buvo 1940 m. lapkričio mėn. NKVD Ypatingojo skyriaus suimtas 26-ojo kavalerijos pulko puskarininkis K. Kauneckas. Jis per tardymus buvo taip sumuštas ir sužalotas, kad be kitų pagalbos nebegalėjo net atsikelti. Ištardžius ir sudarius bylą, jis buvo sušaudytas.

Jokių dokumentų apie kankinimus, apie kalinių nukankinimą ar sušaudymus nebuvo paliekama. Tik 1941 m. birželio pabaigoje Petrašiūnų kapinėse buvo surastas 41 vasario–kovo mėn. nužudyto kalinio lavonas, 12 iš jų neatpažinti. Visi jie buvo sužaloti, surištomis rankomis ir kojomis. Nė vienas nebuvo nužudytas tik šūviu. Aukos buvo muštos ir badytos įvairiais įrankiais. Kiekvienam padaryta po 4–12 žaizdų. Kai kurios kūno dalys (nosis, liežuvis, pirštai ir lyties organai) visai nupjautos. Galvos, rankų ir kojų kaulai dažnai sulaužyti[127]. Nors kai kurios iš atpažintų aukų buvo nuteistos mirties bausme sušaudant (žinoma, kad 1941 m. kovo 26 d. sušaudytas 1 kalinys, balandžio 10 d. – 9, balandžio 23 d. – 2, gegužės 19 d. – 12, birželio 2 d. – 2, birželio 10 d. – 11, birželio 22 – 6)[128], iš tikrųjų iki paskutinės gyvenimo akimirkos kaliniai buvo kankinami. Tai tebuvo pirmųjų žudynių pėdsakai. Masinės žudynės pradėtos 1941 m. birželio mėn. prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui.

6. NKVD prieš Lietuvos karius

Lietuvos kariuomenė buvo viena pagrindinių Lietuvos valstybingumo atramų, todėl okupavus Lietuvą SSRS NKVD pradėjo žlugdyti ir naikinti Lietuvos kariuomenę. Iš pradžių buvo paleidžiami aukštesnieji karininkai: 1940 m. birželio 20 d. – 3 karininkai (plk. P. Saladžius, plk. ltn. P. Kirlys), 25 d. – 17 karininkų (generolai E. Adamkevičius, E. Vymeris ir kt.), liepos 2 d. – 33 karininkai. Paleisti karininkai pirmieji atsidurdavo suimamųjų sąrašuose. Liepos 3 d., įsteigus poli-

126. Ten pat. P. 79.
127. *Braziulis V.* Kankinių kūnai Petrašiūnų kapinėse // Ten pat. P. 87, 89.
128. *Vaitiekus S.* Kaip Lietuvos žmonės buvo naikinami 1941 metų pavasarį // Respublika, 1998, kovo 10.

tinių vadovų instituciją, Sovietų Sąjungos NKVD darbuotojai galėjo pačioje kariuomenėje rinkti informaciją apie lietuvių karius ir jų nuotaikas. Tam pirmiausia tarnavo komunistai. Liepos 4 d. vykusiame LKP CK atstovų ir okupacinės kariuomenės vadų bendrame pasitarime su V. Dekanozovu ir N. Pozdniakovu apsvarsčius tolesnį Lietuvos kariuomenės griovimo – vadinamosios reorganizacijos – planą[129], eiti kariuomenės politinių vadovų pareigų buvo atsiųsta apie 200 komunistų. Nuo tada jiems padedant labai padaugėjo paleidimų į atsargą ir paskui – suėmimų.

VRM duomenimis, iki liepos 30 d. į atsargą buvo paleista: 40% divizijos generolų, 50% brigados generolų, 26,5% pulkininko, 16,7% pulkininko leitenanto, 9,6% majoro, 3,8% kapitono, 1,5% leitenanto, 2,7% jaunesniojo leitenanto[130].

Didėjantis karių nepasitenkinimas buvo slopinamas naujais areštais. Liepos 24 d. į Kauno kalėjimą buvo atgabenti suimti 9-ojo pėstininkų pulko kariai: kpt. A. Malakauskas, kpt. P. Klimavičius, mjr. J. Brizgys, ltn. J. Kiveris, ltn. V. Skinderis ir kt. Iš viso suimtas 31 kareivis ir karininkas[131]. Jie visi priskirti „sąmokslininkų" kategorijai.

Kadangi okupacinės kariuomenės daliniuose buvo NKVD ypatingieji skyriai, analogiška institucija buvo įsteigta ir Lietuvos kariuomenės štabe. Mėginta okupantų poreikiams pritaikyti kariuomenės štabo II skyrių, kurio tiesioginės funkcijos iki tol buvo žvalgyba ir kontržvalgyba. Prasidėjus okupacijai, liepos 6 d. iš II skyriaus viršininko pareigų buvo atleistas gen. št. plk. K. Dulksnys ir jo vieton paskirtas gen. št. plk. ltn. J. Purelis. Tuomet II skyrius beveik visas buvo likviduotas – suimta 11 karininkų (kilus karui tik trys išėjo iš kalėjimų gyvi)[132]. Dar mėginta pritaikyti jį NKVD interesams. Okupantų paskirtas kariuomenės vadas F. Baltušis-Žemaitis rašė: „[...] II skyriaus organizacinė santvarka nelaiduoja šių dienų reikalaujamos ir ryškios signalizacijos apie pasireiškiančius Lietuvos liaudies kariuomenės politinio-moralinio gyvenimo nenormalumus ir negali jos apsaugoti nuo priešų žalingos, liaudies siekiams priešingos įtakos". Todėl rugpjūčio 1 d. buvo įsakyta per keletą dienų reorganizuoti II skyrių, kad galėtų „sistemingai informuoti atitinkamus vadus ir politinius vadovus apie visus kariuomenės politinėje moralinėje būklėje pasireiškiančius nenormalumus"[133]. Bet Lietuvos kariuomenės sistema nebuvo paranki NKVD, ir VSD, valdomas NKVD instruktorių, suėmimus vykdė savo nuožiūra.

129. SSRS NKVD rezidentų Kaune Petrovo ir Makarovo (*Макаров*) 1941 m. liepos 4 d. pranešimas // LYA. F. K-1. Ap. 49. B. 828. T. 3. L. 505.
130. VRM 1940 m. liepos 30 d. informacinis biuletenis // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 308. L. 5.
131. *Trečiokas.* Atsiminimai iš 9 P.D.L.K. Vytenio pulko gyvenimo // Lietuvių archyvas. T. 2. P. 175–228.
132. *Anušauskas A.* Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940). Vilnius, 1998. P. 261.
133. Kariuomenės vado 1940 m. rugpjūčio 1 d. įsakymas // LCVA. F. 524. Ap. 1. B. 493. L. 28.

Sovietų Sąjungos gynybos liaudies komisaro 1940 m. rugpjūčio 17 d. direktyvoje Pabaltijo ypatingajai karinei apygardai nurodyta „egzistuojančias Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR kariuomenes palikti vieniems metams, išvalyti iš jų nepatikimus elementus“[134]. Rugpjūčio 30 d. pradėjus organizuoti 29-ąjį teritorinį šaulių korpusą, iki spalio mėn. įsteigtas sovietinio pavyzdžio Ypatingasis skyrius turėjo kariuomenėje vykdyti represinę NKVD politiką. Ypatingojo skyriaus vadovu tapo iš Rusijos atsiųstas J. Bartašiūnas. Užsiimti politiniu sekimu Ypatingajam skyriui turėjo padėti politinių vadovų institucija, kurioje nuo rugpjūčio 21 d. lietuvius pakeitė iš Raudonosios armijos atsiųsti nelietuviai (jų buvo apie 500)[135]. Be šių institucijų, rugsėjo 1 d. pradėta organizuoti 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karinį tribunolą[136].

Divizijų ypatingieji skyriai pirmiausia ištyrė korpuso sudėtį ir surašė visus potencialius okupantų priešus. Tarp 245 korpuso štabo ir korpuso dalinių karininkų jie suskaičiavo 107 „kontrrevoliucinių partijų“ narius ir „aktyviai kovojusius su sovietų valdžia“ (t. y. 1918–1920 m. gynusius Lietuvos nepriklausomybę) žmones. Tarp korpuso štabo ir dalinių kareivių buvo net 416 uždraustų partijų ir organizacijų narių (208 šauliai, 48 ateitininkai, 47 skautai, 40 jaunalietuvių ir t. t.)[137]. Iš 29-ojo teritorinio šaulių korpuso 179-osios divizijos 4875 kareivių į NKVD sąrašus pateko 936 žmonės. 184-ojoje divizijoje NKVD Ypatingasis skyrius tarp 4847 kareivių ir jaunesniųjų vadų rado 1481 potencialų okupantų valdžios priešą[138]. Nors pats korpusas, palyginti su buvusia Lietuvos kariuomene, net perpus sumažėjo, tarp 12 tūkst. jo kareivių ir karininkų buvo rasta apie 3200 uždraustų organizacijų narių ar kitaip okupantams „nusidėjusių“ žmonių. Ypatingasis skyrius juos įvertino („Tai labiausiai apsišvietę žmonės, turintys autoritetą masėse“) ir numatė pirmiausia suimti. Kaip tik korpuso daliniuose spalio 26 d. įvyko didelės antisovietinės akcijos. 615-ajame artilerijos pulke apie 150 karių protestavo prieš sovietinės priesaikos priėmimą ir reikalavo teisės eiti į bažnyčią, kareivinėse pasikabinti kryžių. Ypatingasis skyrius tai įvertino kaip mėginimą „sukelti greta dislokuotus pėstininkų dalinius ir surengti demonstracijas mieste“[139]. Iš karto buvo suimta 12 lietuvių karių. Spalio–lapkričio mėn. suėmimų buvo 26-ajame kavalerijos pulke ir aviacijos eskadrilėje.

A. Guzevičius 1941 m. sausio mėn. surinko duomenis apie karių priešiškumo priežastis. Jo nuomone, Lietuvos okupacija jokio vaidmens nevaidino, nes neigiamai veikė kitos aplinkybės: politinių vadovų lietuvių pakeitimas rusais, perkėlimas iš gerų kareivinių į netinkamas patalpas, maisto raciono pablogėjimas,

134. Военно-исторический журнал. 1990. Nr. 4. P. 39.
135. *Raštikis S.* Lietuvos kariuomenės tragedija // Lietuvių archyvas. T. 2. P. 193.
136. Ten pat. P. 200.
137. A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn pranešimas apie 29-ojo teritorinio korpuso karių politinę-moralinę būklę // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 531. L. 1–46.
138. Ten pat. L. 14–39.
139. Ten pat. L. 6.

„tylėjimo sąmokslu“ pasireiškusios karininkų nuotaikos[140]. Buvo konstatuota, kad 29-ojo teritorinio šaulių korpuso dalys „visiškai nepatikimos“, „atsiradus galimybei, karininkai šimtais išeitų pas vokiečius, kaip kadaise caro karininkai ėjo į Doną ir pas kazokus“[141]. Iš tikrųjų buvusios Lietuvos kariuomenės likučiai buvo perkelti į rytines Lietuvos apskritis, visos jos kareivinės perduotos okupacinei kariuomenei, o lietuvių kariai palikti kareivinėms nepritaikytose patalpose. 1940 m. rugpjūčio mėn. numačius po metų korpusą likviduoti, NKVD per tą laiką turėjo iš jo pašalinti didelę dalį patriotiškai nusiteikusių lietuvių kareivių ir karininkų. Ypatingasis skyrius numatė, koordinuodamas savo veiksmus su NKVD teritoriniais organais, nustatyti karių ir civilių tarpusavio ryšius ir net sudaryti bylą sovietų valdžiai lojaliems karininkams gen. V. Karveliui, pulkininkams V. Kiršinui ir A. Urbšui[142]. Siekdamas savo tikslo, korpuso Ypatingasis skyrius naudojosi agentūra, slapta tikrino laiškus (1941 m. sausio 15 – gegužės 5 d. patikrinti karių 63 488 laiškai, iš jų 3551 „dėl antisovietinio turinio“ pateko į Ypatingąjį skyrių)[143]. Tačiau agentus tarp karių sunkiai sekėsi verbuoti: „Ne tik buvę karininkai, bet ir eiliniai užverbuoti tik spaudžiami.“[144] Kariai nenorėjo būti okupantų pagalbininkai. NKVD turėjo konstatuoti, kad „turima agentūra dirba blogai“. Tai NKVD Ypatingasis skyrius aiškino taip: „Išsivystęs nacionalizmas ir [...] draugystės ir draugiškos pareigos supratimas, kaip tai priimta buržuazinėje visuomenėje.“[145] Masiškai suimant karininkus, kartu buvo numatyta sunaikinti visas moralės ar patriotizmo apraiškas.

7. Visuotinis sekimas ir pasirengimas trėmimams

Visada buvo du NKVD veikimo prieš konkrečią tautinę, socialinę ar profesinę grupę komponentai: agentūrinis sekimas ir sekamų žmonių registravimas. Viena be kita neapsieidavo. Agentų pranešimai tapdavo pagrindu bet kuriam žmogui įrašyti į „operatyvinę apskaitą“, o kitais būdais į šią apskaitą patekusius žmones (pavyzdžiui, peržiūrint uždraustų organizacijų archyvus buvo registruojami visi jų vadovai ir aktyvesni nariai) agentai sekdavo. Tokią sistemą galima vadinti totaliu sekimu. NKVD ir NKGB informatorių bei agentų tinklas turėjo apraizgyti visą Lietuvos visuomenę, visus socialinius ir profesinius sluoksnius. Kiekvienas centrinis NKVD skyrius turėjo ne tik savo specializaciją – „interesų sritį“, bet ir

140. Pranešimas apie teritorinio korpuso eilinių karių politinę-moralinę būklę (be datos ir parašo) // Ten pat. L. 57.
141. A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. pranešimas apie korpuse tarnaujančių buvusių Lietuvos kariuomenės karininkų politinę-moralinę būklę // Ten pat. L. 61.
142. Ten pat. L. 44.
143. *Merkelis A.* Lietuvių kariai bolševikų teisme // Lietuvių archyvas. T. 4. P. 48.
144. A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. pranešimas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 531. L. 37.
145. Ten pat.

agentūrą. Antai nuo 1940 m. rugpjūčio mėn. iki metų pabaigos NKVD Vilniaus miesto valdybos Ekonomikos skyrius (EKO) sukūrė savo agentūros tinklą, kurio 301 narys dirbo pramonės, prekybos, finansų įmonėse bei įstaigose ir žemės ūkyje[146]. Reikia pasakyti, kad žmogus, pakliuvęs į stalininės sistemos teroro organų agentūros tinklą, iš jo ištrūkti negalėjo. Sistema buvo gerai konspiruota, apie informacijos nutekėjimą negalėjo būti nė kalbos. Agentas ar informatorius gaudavo slapyvardį, su vidaus reikalų ar saugumo darbuotojais susitikdavo sutartu laiku slaptuose butuose. Be to, NKVD, kad visiškai apsidraustų, rinko savo agentus kompromituojančius duomenis. Apie tai kalbama A. Gladkovo 1940 m. rugsėjo 27 d. instrukcijoje apie agentūros verbavimą iš kriminalinių nusikaltėlių[147]. Panašiai buvo verbuojami ir kiti agentai. Minėtoje instrukcijoje sakoma: „Užverbuotiems agentams užvesti asmens bylas, kuriose turi būti [...] užverbuotą asmenį kompromituojanti medžiaga [...]. Kiekvienam agentui ir informatoriui užvedama darbo byla, kurioje dedama jo ranka surašyta agentūrinė medžiaga. Metų pabaigoje visa tai, sudarius atitinkamą aktą, sudeginama."[148]

NKVD ir NKGB agentų buvo visur: ir kalėjimuose, ir už jų sienų. Kadangi bausmei paskirti tada tiesioginių įrodymų nereikėjo, ne visada buvo reikalingas net suimtojo prisipažinimas, labai svarbi tapo agentų informacija. Sovietų Sąjungos NKVD Ypatingajam pasitarimui jos visiškai užtekdavo bylai baigti ir bet kuriam žmogui nuteisti. 1940 m. rugpjūčio 6 d. SSRS NKVD Kalėjimų valdybos nurodymu visų kalėjimų viršininkams buvo pasiūlyta kiekvienoje kameroje turėti ne mažiau kaip 2 informatorius, kurie padėtų „NKVD tardymo organams nustatyti nusikalstamos veiklos faktus ir jų ryšius su kontrrevoliuciniu pogrindžiu"[149]. Pagal minėtą nurodymą ir tarp Lietuvos kalėjimų kalinių buvo stengiamasi sukurti išsišakojusį informatorių tinklą, nes SSRS kalėjimuose toks galingas tinklas jau buvo sukurtas; 1940 m. liepos 1 d. Voronežo srities kalėjimo kamerose buvo beveik po 2 agentus (aprūpinimas agentais – 170%), Armėnijos – po 1–2 agentus, Gruzijos ir Tadžikijos – po 1 agentą ir t. t. O Vilniaus kalėjime Nr. 2 1940 m. lapkričio 1 d. tarp 919 kalinių buvo 12 informatorių, iš jų tarp tardomų už kontrrevoliucinius nusikaltimus kalinių – tik 4. Daugėjant kalinių, sparčiai plėtotas ir agentūros tinklas. Gruodžio 3 d. minėtame kalėjime kalinių jau buvo 994, o informatorių – 15, po mėnesio kalinių padaugėjo iki 1000, o informatorių buvo 20, iš jų 12 – tarp tardomų ir nuteistų už kontrrevoliucinius nusikaltimus kalinių. Visuose Lietuvos kalėjimuose 1940 m. gruodžio 1 d. tarp kalinių NKVD turėjo 36, 1941 m. sausio 1 d. – 261, balandžio 1 d. – 333, birželio 1 d. – 252 slaptus

146. NKVD Vilniaus miesto valdybos laikinojo viršininko v/s ltn. Anochino (*Anochin*) 1941 m. vasario 7 d. pranešimas A. Guzevičiui // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 36. L. 7.
147. Ten pat. F. R-786. Ap. 1. B. 94. L. 1.
148. Ten pat.
149. Ten pat. B. 118. L. 142–143.

informatorius[150]. Iš jų beveik pusė buvo tardomi už kontrrevoliucinius nusikaltimus, o visi kiti – kriminaliniai nusikaltėliai. Nors kriminaliniai nusikaltėliai tada sudarė vos ketvirtadalį tardytų kalinių, bet kaip tik tarp jų enkavėdistai ieškojo ir rado daugumą aktyvių savo pagalbininkų. Politiniai kaliniai buvo verbuojami tik prievarta, bet net ir taip NKVD tardytojams sunkiai sekėsi.

Iki 1941 m. birželio 20 d. NKVD ir NKGB iš viso užverbavo 7746 žmones[151]. Vien NKGB apskričių skyriai turėjo 3672 agentus ir informatorius[152]. Visoje Lietuvoje keleto tūkstančių agentų sekami žmonės tesudarė mažą persekiotų ir represuotų žmonių dalį. Beveik metus Lietuvoje veikusios okupantų saugumo įstaigos (iki 1941 m. gegužės 19 d., be Vilniaus miesto valdybos ir NKGB Tardymo skyriaus) aktyviai sekė 1234 žmones, įtartus rengiant ginkluotą sukilimą. Pirmiausia tai buvo Lietuvos karininkai, šauliai, policininkai. 1940 m. minėtu pagrindu sektų žmonių buvo 297 (120 suimta, 50 numatyta suimti), o 1941 m. prie jų prisidėjo dar 937 žmonės (164 suimti, 70 numatyta suimti). Sudarius tokias konkrečias bylas, naktį iš 1941 m. balandžio 28-osios į 29-ąją Telšių apskrityje buvo suimti 24 žmonės (byla „Povstancy“ – „Sukilėliai“), balandžio 16–26 d. Vilniuje – 18 žmonių („Šiaulių mirties bataliono“ byla), balandžio pabaigoje Mažeikių apskrityje – 14 žmonių (byla „Ostatki“ – „Likučiai“)[153] ir t. t. Tarp suimtųjų atsidūrė bandę organizuoti pasipriešinimą okupantams kpt. O. Žadvydas, plk. J. Šarauskas, S. Kaupas ir kiti.

Didžiąją savo aukų dalį atrinkdavo patys NKVD ir NKGB darbuotojai pagal formalius požymius: profesiją, tautinę padėtį, priklausomybę vienai ar kitai uždraustai organizacijai. Anksčiau minėti Lietuvos SSR NKVD ir NKGB įsakymai dėl „antisovietinių elementų“ apskaitos buvo inspiruojami iš Maskvos gautų įsakymų, potvarkių, aplinkraščių. L. Berijos 1940 m. spalio 23 d. įsakyme „Dėl archyvinės medžiagos panaudojimo operatyviniame čekistiniame darbe“ ir lapkričio 23 d. „Kontrrevoliucinių elementų apskaitos (panaudojant archyvinę medžiagą) instrukcijoje“[154] buvo konkrečiai nurodoma, kaip turi būti sudaromi suimtinų žmonių sąrašai. Tai, kad buvo rengiamasi lageriuose ir tremtyje sunaikinti didelę lietuvių tautos dalį, patiems saugumiečiams nebuvo paslaptis. Nuo 1940 m. vasaros atsiranda užuominų apie numatomus masinius trėmimus ir suėmimus. Labai aiškiai apie tai prasitarė Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas A. Mickevičius: „[...] jei mažamečiai teisės pažeidėjai bus

150. Kalėjimo Nr. 2 viršininko 1940 m. lapkričio 1 ir gruodžio 3 d. pranešimai apie agentūrą tarp kalinių // Ten pat. B. 32. L. 7, 14; Kalėjimo Nr. 2 viršininko Mičiūno pranešimas LSSR NKVD Kalėjimų skyriaus viršininkui Borodinskui // Ten pat. L. 28; 1941 m. sausio–birželio mėn. pranešimai apie agentūrinį darbą tarp kalinių // LYA. F. 139. Ap. 1. B. 1. L. 34, 51, 100, 131, 148.

151. LSSR NKVD agentūros asmens bylų registravimo žurnalas // LYA. F. K-1, Ap. 6. B. 1277.

152. Pažyma apie agentūrinio sekimo bylų ir slaptų bendradarbių skaičius NKGB apskričių skyriuose 1941 05 15 // Ten pat. Ap. 10. B. 5. L. 317.

153. Agentūrinis darbas (sukiliminių organizacijų daugėjimas (be datos ir parašo)) // Ten pat. L. 279.

154. *Корнеев В. Е., Копылова О. Н.* Архивы на службе тоталитарного государства // Отечественные архивы. 1992. Nr. 3. P. 21.

laikomi mūsų respublikos kalėjimuose, tai sudarys nepakeliamas sąlygas, nes mums ateityje nusimato visas pagrindinis darbas, kurį dar tik pradedame“[155].

1941 m. pavasarį kalėjimuose atsirado nauja kalinių kategorija – „privalomųjų pristatymų ir prievolių sabotuotojai“. Balandžio 8 d. valstiečiams buvo įvesta prievolė atlikti „nurodytus specialius darbus, kaip antai: pristatyti valstybės reikalams žvyro, [...] atlikti žemės kasimo darbus ir pan.“[156] Prasidėjo tikras baudžiavinis valstiečių išnaudojimas. Įdomus privalomųjų pristatymų būtinumo aiškinimas aptiktas Teisingumo liaudies komisariato 1941 m. gegužės 4 d. instrukcijoje: „[...] šios priemonės paskatins valstiečius geriau įdirbti žemę ir iš jos gauti geresnį derlių negu iki šiol davė [...]“[157]. Valstiečiai, neatlikę minėtų prievolių, buvo suimami ir teisiami kaip sabotuotojai. Iki 1941 m. gegužės 31 d. bylos buvo iškeltos 1109 ūkininkams ir ketinta jas iškelti dar keliems tūkstančiams. Kodėl beveik metus trukusiam Lietuvos plėšimui paremti prireikė represuoti valstiečius? Per metus okupantai pakankamai išeikvojo Lietuvos išteklius. Pirmosiomis okupacijos dienomis Lietuvos kariuomenė turėjo atiduoti beveik visas maisto produktų atsargas, kad pamaitintų okupacinę kariuomenę[158]. Ši kariuomenė nevaržoma naudojosi Lietuvos ištekliais: kas mėnesį okupantams buvo tiekiama 40 t pieno, 200 t pigaus (palyginti su Rusijos kainomis) sviesto. Vien 11-ajai armijai Lietuva 1940 m. rudenį turėjo duoti 20 tūkst. tonų bulvių ir 5600 t daržovių. Sovietų Sąjunga iš savo išteklių okupacinę kariuomenę sugebėjo aprūpinti tik šienu ir šiaudais[159], ir tai tik vasarą. Įvairių rinkliavų nualintas Lietuvos ūkis 1941 m. balandžio–birželio mėn. Raudonajai armijai turėjo atiduoti 2018 t mėsos, lašinių ir paukštienos, 188 t sviesto, 9 t sūrių ir 130 dėžių kiaušinių. Savo dalį plėšė ir NKVD, kurio darbuotojams kas ketvirtį buvo skiriama 100 t mėsos. Visos šios prievolės gulė ant lietuvių valstiečių pečių ir dar tokiu metu, kai okupacinių dalinių vadų nuožiūra buvo užimami žemės sklypai, kertamas miškas, valstiečiai verčiami pirma laiko nupjauti pasėlius, išgriauti pastatus, o paskui „paaiškėdavo“, kad parinktas sklypas kariuomenės reikalams netinka, ir jo būdavo atsisakoma. Vien poligonams okupantai ketino panaudoti 83 tūkst. ha žemės[160]. Esant visuotiniam nuskurdimui, valstiečiai ir negalėjo, ir nenorėjo viso to pakelti. Suiminėjant ūkininkus buvo tikimasi sustiprinti valdžios pozicijas kaime.

155. A. Mickevičiaus 1940 m. lapkričio 18 d. pranešimas SSRS NKVD GULAG-o viršininko pavaduotojui v/s kpt. Kuznecovui // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 1. L. 9.
156. Teisingumo liaudies komisaro 1941 m. birželio 9 d. įsakymas Nr. 58 // LCVA. F. R-761. Ap. 1. B. 1. L. 193.
157. Ten pat. F. 116. Ap. 1. B. 3. L. 33.
158. Lietuvos kariuomenės tiekimo valdybos 1940 m. birželio 17 d. aplinkraštis Nr. 7 // Ten pat. F. 929. Ap. 3. B. 1135. L. 20.
159. 11-osios armijos vado gen. Morozovo (*Morozov*) 1940 m. rugsėjo 12 d. raštas LSSR LKT pirmininkui // Ten pat. F. R-754. Ap. 3. B. 516. L. 4; „Pienocentro“ 1940 m. lapkričio 29 d. pranešimas LSSR maisto pramonės liaudies komisarui // Ten pat. B. 406. L. 211; 1941 m. II ketvirčio planas (maisto supirkimas Raudonajai armijai, NKVD daliniams aprūpinti) // Ten pat. B. 514. L. 4.
160. Žemės ūkio liaudies komisaro 1940 m. lapkričio 21 d. pranešimas LKT pirmininko pavaduotojui S. Brašiškui // Ten pat. B. 516. L. 58.

1941 m. sausio 10 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sudaryta sutartimi Vokietija už 7,5 mln. aukso dolerių atsisakė pretenzijų į Lietuvos pietvakarinę teritoriją[161]. Dar nepriklausomos Lietuvos laikais J. Stalinas 1939 m. rugsėjo 28 d. slaptuoju protokolu buvo pažadėjęs šią teritoriją perduoti Vokietijai. Po naujo sandėrio sovietiniams okupantams šiose pasienio žemėse formaliai buvo suteikta veiksmų laisvė. Kita vertus, buvo sutarta dėl vokiečių repatrijavimo į Vokietiją. Nepriklausomos Lietuvos vyriausybė 1939–1940 m. priešinosi masinei vokiečių repatriacijai, laikė ją didžiule žala valstybės ekonominiam stabilumui. Kadangi okupantai į vokiečius žiūrėjo kaip į potencialius priešus, jie neprieštaravo, kad keletas dešimčių tūkstančių žmonių repatrijuotų. Pasinaudoję repatriacija, išsilaisvino ir keletas šimtų kalinių, kurie buvo arba vokiečiai, arba turėjo teisę repatrijuoti kaip artimi vokiečių giminaičiai.

1941 m. pradžioje LKP(b) CK numatė „kovos su kontrrevoliucionieriais", saugumo stiprinimo priemones. Vasario 22 d. LKP(b) CK biuras, aptardamas pasų sistemos įvedimą Lietuvoje, nutarė iškeldinti kai kurių kategorijų gyventojus ir numatė teritorijas, kuriose būtina tai atlikti pirmiausia: „Iš Vilniaus ir Kauno bei pasienio ruožo iškelti buvusius fabrikantus [...], atbėgusius iš kaimų buožes, pirklius, kurių įmonės nacionalizuotos, buvusius smetoninės vyriausybės narius [...], buvusius karininkus, buvusius valdininkus, turėjusius pajamų ne iš darbo, buvusius buržuazinių, fašistinių partijų ir organizacijų vadovus [...]"[162]. Vykdydama šį nutarimą, kovo 26 d. Lietuvos SSR LKT nutarė iš 800 metrų pasienio zonos iškeldinti visus gyventojus. Nuo 1940 m. birželio 20 d. NKVD pasienio kariuomenė kitados buvusioje „žaliojoje sienoje" statė sargybos bokštelius, kirto miškus. Taip 30 metrų pasienio zona liko be medžių, o 800 metrų zona turėjo likti be gyventojų. Šiai vidaus tremčiai turėjo būti pasmerkti 1634 ūkiai su 7771 žmogumi (netaikyta tik repatriacijai besirengusių vokiečių ūkiams ir trijų pasienio miestelių gyventojams). NKVD ir NKGB į šį sąrašą įrašė dar kelis šimtus ūkių, kurie, būdami už 800 metrų ribos, priklausė „kontrrevoliuciniams elementams". Taip iškeldinamų ūkių padaugėjo iki 1880. Tai buvo pirmas taikių gyventojų išvarymas iš gimtųjų vietų, kurį turėjo patirti beveik 9 tūkst. žmonių (iki 1941 m. balandžio 18 d. buvo iškeldinti 1544 ūkiai)[163].

Nemažai lietuvių iki didžiųjų 1941 m. trėmimų jau buvo atsidūrę toli nuo Lietuvos. Į lagerius jie dažniausiai patekdavo Ypatingojo pasitarimo sprendimu. NKVD ir NKGB tardytojų baigtos bylos būdavo siunčiamos į Maskvą, ir ten kiekviename Ypatingojo pasitarimo posėdyje buvo sprendžiamas šimtų žmonių likimas. Daugumai lietuvių kalinių nuosprendžiai buvo paskirti 1941 m. sausio mėn. ir tik per penkias kovo–balandžio mėn. dienas (kovo 1, 8, 22, balandžio 19

161. СССР-Германия. 1939–1941. Vilnius, 1989. T. 2. P. 141.
162. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 5 // LCVA. F. R-754. Ap. 3. B. 505. L. 50.
163. Baltarusijos SSR NKVD pasienio kariuomenės viršininko gen. ltn. Bogdanovo (*Bogdanov*) 1941 m. kovo 11 d. raštas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 239. L. 9; 1941 m. balandžio 18 d. pažyma apie iškeldintus ūkius // Ten pat. L. 68.

ir 23 d.)[164]. Paskui jų laukė etapai į lagerius. 1940 m. rugpjūčio 17 d. Maskvos kalėjimuose jau buvo 42 kaliniai iš Lietuvos, dar du kaliniai atsidūrė Minske. 1941 m. buvo išsiųsta gerokai daugiau kalinių. 1941 m. kovo 1 d. Kauno kalėjime 146 politiniai kaliniai nuteisti 3–8 metams laisvės atėmimu ir grupėmis siunčiami į lagerius (Vorkutpečlagą, Vorkutlagą, Karlagą, Sevpečlagą, Kotlasą ir Uzbekijos SSR)[165]. Kiekvienas iš dvylikos Lietuvos kalėjimų (dar prisidėjo Švenčionių kalėjimas) kalinius siųsdavo savo nuožiūra. Bendro siuntimo punkto nebuvo. Tik Kauno kalėjimo (ir kai kurių artimesnių kalėjimų) kaliniai prieš išvežimą buvo surenkami liūdnai pagarsėjusiame Kauno IX forte. 1941 m. sausio 4 d. čia buvo kalinami 436 kaliniai, iš jų 150 tardomi už kriminalinius nusikaltimus, o 286 jau buvo nuteisti ir laukė išvežimo[166]. Tais pačiais metais IX fortas tapo nacių organizuotų žydų žudynių simboliu. Totalitarinės valstybės pakaitomis naudojosi tais pačiais kalėjimais savo planams įgyvendinti.

Didžiausios kalinių grupės iš Lietuvos į GULAG-o lagerius buvo išgabentos 1941 m. balandžio 20–30, birželio 6 ir 16 d. Balandžio mėn. NKVD iš Lietuvos išgabeno pirmą tikrai didelę kalinių grupę – ne mažiau kaip 777 žmones (tikslus skaičius nežinomas). Birželio 6 d. buvo išsiųsti dar 628 kaliniai, o birželio 16 d. – 747[167]. GULAG-o statistikoje lietuviams skirtoje skiltyje skaičiai iki tol nelabai keitėsi.

3 lentelė. **Lietuvių, latvių ir estų skaičius lageriuose 1939–1941 m.**

Tautybė	Metai (sausio 1 d. duomenys)		
	1939	1940	1941
Lietuviai	1050	1344	1245
Estai	2371	2720	2781
Latviai	4742	5400	4870

Lentelė sudaryta remiantis: *Zemskov V. N.* GULAG (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. 1991. Nr. 6. P. 17.

Sovietų Sąjungos teritorijoje iki Lietuvos okupacijos lietuvių gyveno keletą kartų mažiau negu latvių ir estų, todėl toks skaičių skirtumas suprantamas. Lietuvių iki 1940 m. sausio padaugėjo SSRS užėmus lietuvių gyvenamas žemes. Tikslių duomenų, kiek lietuvių tada pateko į lagerius, nėra. Negalima pamiršti, kad GULAG-o statistikoje neatsispindėjo visas kalinių skaičius – buvo lagerių, kurie nepriklausė GULAG-ui, dar buvo vidaus kalėjimų[168] ir pataisos darbų kolonijų.

164. *Vosyliūtė V.* Represijos po Lietuvos aneksijos // Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXVII.
165. *Merkelis A.* Kruvinieji metai 1940.VI.15–1941.VI.22 // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Birželio 13.
166. V/s lnt. Stepanovo (*Stepanov*) 1941 m. sausio 4 d. aktas // LYA. F. 139. Ap. 1. B. 2. L. 2.
167. *Vosyliūtė V.* Masinis 1941 m. birželio trėmimas... P. XXXVIII.
168. Vidaus kalėjimai buvo įkuriami NKVD ir NKGB centrinių ir apskričių skyrių pastatų rūsiuose.

Tiesa, ten lietuvių buvo mažai, nes juos dažniau kaltino „kontrrevoliucija" ir laikė griežtojo režimo lageriuose. Kalėjimuose lietuvių kalinių buvo gerokai daugiau. Kalinių skaičiaus kitimą (kartu ir nuteistų kalinių skaičiaus kitimą) galima nustatyti iš toliau pateikiamos lentelės.

4 lentelė. **Kalinių skaičiaus kitimas 1941 m. sausio–birželio mėn.**

Data	Kalinių skaičius	Iš jų		Kalinių skaičiaus kitimas
		tardomų	nuteistų	
Sausio 1	4452	3075	1377	
Vasario 1	5493	3481	2012	+ 1041
Kovo 1	5842	3898	1944	+ 349
Balandžio 1	6200	3892	2308	+ 358
Gegužės 1	5708	4193	1515	– 492
Birželio 1	6095	4245	1850	+ 387
Birželio 10	5900	4149	1751	– 195

Lentelė sudaryta remiantis: LYA. F. 139. Ap. 1. B. 1. L. 34, 51, 75, 100, 131, 148; SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininko M. Nikolskio *(Nikolskij)* 1941 m. birželio 22 d. sudarytas kalinių evakuacijos planas // RFVA. F. 9413. Ap. Iv. B. 10. L. 301.

LYA ir RFVA esančiuose dokumentuose yra tam tikras skaičių neatitikimas. Neatitinka 1941 m. balandžio 1 d. skaičiai – 6200 (LYA) ir 6250 (RFVA), gegužės 1 d. – 5708 ir 5691, birželio 1 d. – 6095 ir 6256. Neatitinka ir pačiuose RFVA dokumentuose pateikiami kalinių skaičiai. Bendrose suvestinėse nurodoma, kad 1941 m. birželio 10 d. kalinių buvo 5812 (RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 6. L. 176), o SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininko M. Nikolskio ir K. Zilbermano *(Zilberman)* pažymoje – 5900 (žr.: Ten pat. Ap. Iv. B. 10. L. 302). Sausio 1 d. duomenys neapima kalėjimų Nr. 8–12, todėl kalinių skaičiaus kitimas gali būti kitoks.

Nors 1941 m. iki karo pradžios į Sovietų Sąjungos gilumą buvo išvežta ne mažiau kaip 2200 kalinių, vis tiek Lietuvos kalėjimuose jų akivaizdžiai daugėjo. Jiems saugoti buvo pasitelktas SSRS NKVD konvojinės kariuomenės 42-osios atskirosios brigados 240-asis pulkas, dislokuotas Vilniuje[169]. Šis pulkas dalyvavo Lietuvos kalėjimų kalinių žudynėse pirmosiomis karo dienomis.

1940 m. lapkričio 20 d. NKVD nustatė, kad tarp lenkų pabėgėlių buvo apie keturis tūkstančius žmonių, norinčių išvykti į Jungtines Valstijas, Palestiną, Australiją, Kiniją, Japoniją, Turkiją, Švediją, Jugoslaviją ir kt. Absoliuti šių žmonių dauguma buvo žydai. 1991 pabėgėlis (tarp jų buvo 521 rabinas) jau turėjo vizas, kai kurie – net geležinkelio bilietus, bet leidimo išvykti iš SSRS negavo. Kiti negalėjo gauti vizų, nes Kaune nuo 1940 m. rugpjūčio mėn. neliko nė vienos

169. 240-ojo pulko vado mjr. Aleksejevo (*Alekseev*) 1941 m. gegužės 23 d. pranešimas // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 134. L. 17.

pasiuntinybės, o leidimo vykti į Maskvą jie neturėjo. Kai kurie iš jų nesugebėjo įveikti okupantų sudarytų kliūčių ir pateko į suimtinų žmonių sąrašus arba liko laukti artėjančio Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo. Tarp 5808 pabėgėlių, kuriuos NKVD priskyrė „lenkų kontrevoliucijai", buvęs 1521 lenkas atsisakė priimti SSRS pilietybę[170]. Nuo 1941 m. sausio mėn. NKVD registravo lenkų pabėgėlius, todėl praėjus keliems mėnesiams buvo numatyta „išspręsti klausimą" dėl atsisakiusių priimti SSRS pilietybę pabėgėlių (gavusių vizas ir neišvažiavusių ir tų, kuriems atsisakyta išduoti išvažiavimo vizą). Visi šie asmenys pagal NKVD 1940 m. gruodžio 24 d. direktyvą Nr. 5660/b ir papildomus NKGB nurodymus turėjo būti suimti. 1941 m. balandžio 18 d. P. Gladkovas nusiuntė A. Guzevičiui raštą, kuriame prašė skubiai „įforminti [...] visas šias bylas [...] su tokiu apskaičiavimu, kad jos būtų įtrauktos į artimiausiomis dienomis mūsų rengiamą operaciją". „Visiems represuojamiems asmenims sudaryti operatyvinius sąrašus, kiekvienai apskričiai atskirai. Pabėgėlių suėmimo operaciją numatoma įvykdyti ne vėliau kaip š. m. balandžio 22 d."[171], – rašė P. Gladkovas. Bet instrukcijos iš Maskvos ir nauja rengiama masinio trėmimo operacija pakeitė planus.

Beveik metus Lietuvos valstybė buvo griaunama, gyventojai skurdinami, ir NKGB pastebėjo nuolat didėjantį žmonių nepasitenkinimą. Tačiau tuomet kūręsis organizuotas lietuvių pogrindis laikėsi laukimo taktikos ir neketino stoti į atvirą kovą, kol nebuvo palankaus momento. 1941 m. sausio 1 – gegužės 15 d. Lietuvoje NKGB darbuotojai surankiojo 583 atsišaukimus (daugiausia vasario 14–16 d.). Už tai buvo suimti 67 lietuviai (Kauno mieste, Utenos, Vilkaviškio, Ukmergės, Trakų, Telšių, Rokiškio, Šakių, Raseinių, Alytaus ir Kauno apskrityse), daugiausia gimnazistai. NKGB Vilniaus miesto valdyba už analogiškus veiksmus suėmė 55 žmones[172]. Kai net gimnazistai truputį padidino kalinių skaičių, tokie socialiniai sluoksniai, kurie pagal komunistų teorijas turėjo būti ypač priešiški sovietų valdžiai, nebuvo aktyvūs[173]. Bet numatytoms trėmimų operacijoms tai neturėjo jokios reikšmės. Kadangi pagal v/s ltn. Zaidenvurmo nuostatą turėjo būti suregistruota apie 320 tūkst. buvusių tautinių partijų ir organizacijų narių, kartu su šeimų nariais potencialūs kandidatai į Sibirą buvo apie 50% visos lietuvių tautos.

Tam tikrų gyventojų grupių apskaita pradėta 1940 m. ir, kaip minėta, buvo tvarkoma pagal specialius NKVD įsakymus. 1940 m. sudarytose apskaitos bylose dar nebuvo tikslių duomenų apie į apskaitą įrašytus asmenis. Jų šeimų nariai

170. Agentūrinio darbo rezultatai. LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 306. Dokumente minima organizacija SVB–SSS–Ginkluotos kovos sąjunga (*Związek walki zbrojnej, lenk.*), veikusi Savitarpio pagalbos susivienijimo (SSS) priedangoje su tariamu 3000 narių skaičiumi.
171. P. Gladkovo 1941 m. balandžio 18 d. raštas A. Guzevičiui // LCVA. F. R-756. Ap. 2. B. 67. L. 1.
172. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo v/s mjr. D. Bykovo 1941 m. gegužės 28 d. pranešimas SSRS NKGB 3-iosios valdybos 6-ojo skyriaus viršininkui v/s mjr. Iljušinui (*Iljušin*) // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 212–223.
173. Vilniaus m. NKVD valdybos viršininko 1940 m. balandžio 8 d. pranešimas // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 36. L. 30.

visiškai nebuvo suregistruoti. Į NKGB skyrius buvo sutempti buvusių valstybinių įstaigų ir partijų archyvai, iš kurių tikėtasi gauti žinių apie patriotiškiausiai nusiteikusius žmones. Iš NKVD Milicijos valdybos gauta 5 tūkst. bylų apie buvusius policininkus, iš Teisingumo liaudies komisariato – apie buvusius teisėjus, prokurorus ir kalėjimų tarnautojus, iš Finansų liaudies komisariato – apie fabrikantus ir stambius dvarininkus. Kadangi dauguma NKGB darbuotojų nemokėjo lietuvių kalbos, A. Sniečkus paskyrė 20 komunistų ir komjaunuolių archyvams peržiūrėti.

Pasirengimo trėmimams baigiamasis etapas prasidėjo 1941 m. gegužės 21 d. Tą dieną NKGB sušauktame pasitarime kartu su NKGB apskričių skyrių viršininkais ir jų pavaduotojais, kelių transporto poskyrių ir pasienio būrių 5-ųjų poskyrių viršininkais buvo aptariamas pasirengimas masiniams trėmimams ir areštams[174]. Po dviejų dienų (gegužės 23 d.) Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaras P. Gladkovas išleido visiškai slaptą įsakymą Nr. 0037 apie išvežimo operacijos parengimą. Šiame įsakyme jis rėmėsi SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro V. Merkulovo gegužės 19 d. direktyva Nr. 77. Gegužės 23 d. Kaune buvo sudarytas respublikinis štabas trėmimo operacijai įgyvendinti, jam vadovavo P. Gladkovo pavaduotojas D. Bykovas (birželio mėn. vadovauti ėmėsi pats P. Gladkovas), o nariai buvo dar 6 valstybės saugumo darbuotojai ir 2 NKVD darbuotojai. Pagal tą patį įsakymą buvo sudaryti deportacijų vykdymo trejetai (iš NKVD ir NKGB apskričių skyrių viršininkų arba jų pavaduotojų). Jų paskirtis – nustatyti tremtinų žmonių gyvenamąją vietą, sudaryti jiems bylas, taip pat vykdyti pačią operaciją[175].

1941 m. birželio 4 d. V. Merkulovo pavaduotojas I. Serovas *(Serov)* NKGB apskričių skyrių viršininkams išleido slaptą instrukciją, kaip organizuoti galutinę tremiamų žmonių apskaitą ir patį trėmimą[176]. Šį kartą turėjo būti tremiami tik tie, kurių apskaitos bylose spėta sukaupti kokios nors „kompromituojančios medžiagos“: apie dalyvavimą Nepriklausomybės kovose, aukštų valstybinių pareigų ėjimą, priklausymą Šaulių sąjungai ir pan. Tremtinių bylose visa „kompromituojanti medžiaga“ tilpdavo keliuose sakiniuose; „[...] nuo 1926 m. iki 1930 metų tarnavo eiliniu policininku, nuo 1930 iki 1940 metų – vyresniuoju policininku. Nusiteikęs antisovietiškai, tarp artimų draugų veda fašistinę agitaciją, pareikšdamas, kad „Vokietijoje yra Smetonos lietuviška vyriausybė ir „draugus“ greitai iš Lietuvos išvys“. Nuosavybės ir Lietuvos nepriklausomybės šalininkas.“ Dažniausiai visa ši „kompromituojanti medžiaga“ pažodžiui buvo nurašoma iš NKGB informatorių pranešimų. P. Gladkovas įsakė bet kokia dingstimi (pasų išdavi-

174. P. Gladkovo 1941 m. gegužės 28 d. pranešimas V. Merkulovui // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 201.
175. Lietuvių išvežimo į SSSR vykdytojai // Ateitis. 1943. Sausio 16.
176. Visas instrukcijos tekstas skelbtas: *Merkelis A.* Masinis lietuvių išvežimas į SSSR... P. 30, 31; Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXII–XXXIII; Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 23–25.

mo, telefono taisymo ir kt.) brautis į būsimųjų tremtinių butus ir taip nustatyti tikrąją jų gyvenamąją vietą. Bet didžiausią paslaugą suteikė valsčių vykdomieji komitetai. Komitetų pirmininkai 1941 m. birželio 11 d. pateikė „socialinės kilmės ir turimo turto" pažymėjimus, iš kurių NKGB sužinojo apie būsimųjų tremtinių turtą, šeimos sudėtį, gyvenamąją vietą, netgi kadaise eitas pareigas ar partinę priklausomybę. Būtent komunistiniams vykdomiesiems komitetams padedant į išvežamųjų sąrašus pateko buvusių tautinių organizacijų nariai.

Iki trėmimų pradžios likus dešimčiai dienų viskas turėjo būti parengta: numatyti tremiamų žmonių pervežimo maršrutai, apskaičiuota, kiek reikės vagonų, sudarytas tremtinių sulaipinimo planas. Kiekvienai keturių žmonių trėmimų vykdymo grupei (iš NKVD darbuotojų, NKVD kariuomenės karių ir sovietinių aktyvistų) duotas planas ištremti po dvi šeimas. Kad žinia apie trėmimus nepasklistų po Lietuvą, trėmimų vykdymo grupių nariai po instruktavimo neturėjo teisės palikti tarnybinių patalpų. Sovietiniai aktyvistai apie trėmimų operaciją turėjo sužinoti tik operacijos vykdymo metu. Naujasis lietuvių tautos naikinimo planas buvo išlaikytas paslaptyje iki pat trėmimų dienos.

P. Gladkovas 1941 m. birželio 6 d. deportacijų vykdymo trejetams įsakė būti pasirengusiems[177]. Birželio pradžioje LKP(b) CK biuras ir LKT formaliai patvirtino trėmimų planus. Maskvoje viskas buvo patvirtinta tik galutinai pasirengus trėmimams. Viename iš dokumentų pasakyta, kad trėmimai įvykdyti pagal NKVD ir NKGB planą, patvirtintą 1941 m. birželio 14 d. Jame parašyta: „Trėmimai įvykdyti draugo Berijos 1941 m. birželio 14 d. nurodymu, pagal vyriausybės nutarimą. Šis nutarimas skirtas Lietuvai, Latvijai, Estijai ir Moldavijai."[178]

Lietuvoje trėmimams turėjo būti baigta rengtis 1941 m. birželio 10 d. Iki numatyto laiko NKGB ir NKVD vykdė L. Berijos, V. Merkulovo ir I. Serovo nurodymus. Iš 1941 m. gegužės 13[179] ir birželio 11 d. P. Gladkovo ataskaitų matyti, kaip kito slapta registruotų žmonių skaičiai. Gegužės 12 d. okupuotos Lenkijos gyventojų (pabėgėlių) suregistruota 2075 žmonės, okupuotos Lietuvos buvusių teisėsaugos darbuotojų – 2247 žmonės, lietuviškų partijų ir organizacijų narių – 2860, šaulių – 3381, lenkų organizacijų narių Vilniuje 2010, lenkų teisėsaugos darbuotojų ir karininkų – 853, žydų organizacijų narių – 453, rusų emigrantų – 25, ukrainiečių – 27, baltarusių – 28, buvusių kriminalinių nusikaltėlių – 1000, kurie turėjo būti suimti, ir kt. Buvo išbraukti tik 3670 vokiečių. Taigi buvo tikimasi suimti 19 610 žmonių. O trėmimams suregistruoti 2954 žmonės. Bet per mėnesį NKGB apskaitos duomenys smarkiai pakito.

I. Serovo 1941 m. birželio 4 d. reikalavimu birželio 14 d. operacijai buvo atrinktos bylos tik su „kompromituojančia medžiaga". Taip numatytų suimti

177. *Vaitekūnas V.* Kersteno komisijos darbų apžvalga // Lietuva. New York. Nr. 7. P. 35.
178. *Земсков В. Н.* Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950-х годах // Отечественные архивы. 1993. Т. 1. P. 4.
179. P. Gladkovo 1940 m. gegužės 13 d. ataskaita // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5. L. 263–269.

žmonių sumažėjo nuo 19 610 (jiems gegužės 12 d. dar nebuvo sudaryta bylų) iki 8598 (jiems jau buvo sudarytos atskiros bylos), o suimamų šeimos narių padaugėjo nuo 2954 iki 13 652. Numatyti suimti arba ištremti žydai ir vietos lenkai buvo įrašyti į bendras su lietuviais apskaitas. Atskirai palikti tik lenkų karo pabėgėliai ir buvę Lenkijos karininkai bei repatriantai. Dėl tokių pasikeitimų bendras skaičius sumažėjo nedaug – nuo 22 564 iki 22 252[180]. NKGB visą mėnesį stropiausiai registravo moteris, vaikus, kuriuos norėjo deportuoti kartu su jų vyrais, tėvais. Pasikeitimas aiškus – dabar dėmesys sutelkiamas ne į atskirų žmonių, o į šeimų naikinimą. Sunaikinus ištisas šeimas, turėjo išnykti dešimtmečius kaupta jų patirtis, visuomeninė-kultūrinė įtaka. Turėjo išnykti geriausia dalis du dešimtmečius ugdytų profesinių grupių: karininkų, policininkų, mokytojų, žurnalistų ir kt.

8. Birželio 14-oji

Trėmimai arba deportacijos (lot. *deportatio* – išvijimas, tremtis) – tai specifinė politinių represijų rūšis. Politinėmis represijomis (lot. *repressio* – baudžiamoji priemonė, bausmė, kuria norima ką nors nuslopinti) šiuo metu pripažįstamos priemonės, kurias valstybė naudojo politiniais sumetimais, atimdama gyvybę ar laisvę, ištremdama gyventojų grupes iš jų gyvenamųjų vietų, išsiųsdama į tremtį ir prievartinį apgyvendinimą, panaudama prievartiniam darbui apribotos laisvės sąlygomis, taip pat teisių atėmimas ar apribojimas asmenims, kurie pripažinti socialiai pavojingais valstybei ar politinei santvarkai pagal klasinius, tautinius, religinius ar kitus požymius[181]. Deportacijų kaip represijų išskirtinis bruožas – jų administracinis (neteisminis) pobūdis ir tai, kad jos buvo nukreiptos ne prieš konkretų žmogų, o prieš tam tikrais išankstiniais kriterijais apibrėžtą žmonių grupę. Sprendimus dėl trėmimų organizavimo priimdavo Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir vyriausybės vadovai pagal NKVD–MVD ir NKGB–MGB organų iniciatyvą.

1941 m. gegužės–birželio mėn. buvo įvykdytas didelių grupių gyventojų masinis trėmimas iš Sovietų Sąjungos teritorijų, kurias ji užėmė pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. Sovietų Sąjungos ir Vokietijos paktą ir vėlesnes sutartis su Vokietija. Tai buvo jau ketvirtasis trėmimas į SSRS gilumą nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios. Trys pirmieji buvo įvykdyti 1940 m. rytinėse ikikarinės Lenkijos valstybės teritorijose. 1941 m. trėmimų zoną sudarė Estija, Latvija, Lietuva, Besarabija su Šiaurės Bukovina, taip pat vakarinės Baltarusijos ir Ukrainos dalys.

180. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXII; Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 31–32.
181. Полян П. Не по своей воле // История и география принудительных миграций в СССР. С. 11–12.

Kaip matyti iš dokumentų, trėmimų organizavimo iniciatyva priklausė SSRS politinei ir saugumo vadovybei: J. Stalinui, L. Berijai, E. Rudakovui, V. Merkulovui, V. Abakumovui, I. Serovui, Litkensui. V. Abakumovas ir I. Serovas, būdami Rygoje, turėjo kontroliuoti visų trijų Baltijos valstybių gyventojų trėmimo operaciją. Lietuvoje daugiausia parengiamųjų darbų atliko P. Gladkovo vadovaujamas NKGB, aktyviai talkinamas NKVD ir A. Sniečkaus vadovaujamo LKP(b) CK. NKVD dokumentuose šią operaciją imta vadinti „socialiai svetimų elementų išsiuntimu", kuri buvo vykdoma visose vakarinėse pajungtose teritorijose – nuo Suomijos įlankos iki Juodosios jūros.

Iki 1941 m. birželio 14 d. NKVD ir NKGB, aktyviai talkinami vietos kolaborantų, baigė rengtis trėmimams. Ši trėmimų akcija jau buvo kruopščiai suplanuota ir parengta, parengtos išsamios trėmimų vykdymo instrukcijos, jų vykdymo grupės aprūpintos transportu ir apsauga. Kiekvienoje apskrityje NKGB turėjo detalius trėmimų vykdymo planus. Tolesnėje NKGB Lazdijų apskrities skyriaus viršininko Naujalio patvirtinto plano ištraukoje nurodytas apskrities trėmimų organizatorių trejetas ir išdėstytas trėmimų planas[182]. Trėmimams vykdyti buvo mestos beveik visos Lietuvos SSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo pajėgos, prokuratūros darbuotojai, aktyvūs kolaborantai (vadinamasis sovietinis ir partinis aktyvas). Pasitelkti NKGB ir NKVD darbuotojai iš Rusijos, Ukrainos ir Gudijos. Tremtinius kelyje turėjo saugoti SSRS NKVD kariuomenės 42-osios brigados 240-asis pulkas, talkinamas iš Gudijos atsiųstos NKVD kariuomenės 15-osios brigados[183]. I. Serovo reikalavimu buvo stengiamasi trėmimus vykdyti „be triukšmo ir panikos, taip, kad nebūtų jokių demonstracijų ir kitokių išsišokimų ne tik iš išvežamųjų pusės, bet ir iš tam tikros dalies aplinkinių gyventojų, priešiškai nusiteikusių Sovietų valdžios atžvilgiu, pusės". Tam tikslui visos trėmimų vykdymo grupės buvo instruktuojamos tik trėmimų išvakarėse, kartu jos gaudavo tremtinių bylas, suėmimo orderius, kratų protokolų ir raportų blankus. Visus trėmimų akcijos dalyvių veiksmus turėjo reguliuoti I. Serovo instrukcija „Dėl priešvalstybinio elemento išvežimo tvarkos Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje"[184]. Joje nurodoma trėmimų, tremtinių saugojimo ir lydėjimo, suimamų vyrų atskyrimo nuo šeimos, žmonių sulaipinimo į gyvulinius vagonus tvarka. Trėmimų vykdytojai formaliai laikėsi šios instrukcijos, suteikė jiems didžiulę laisvę.

Trėmimai prasidėjo birželio 14 d. 3 val. ryto. Kadangi dauguma tremiamų žmonių gyveno kaimuose, atvykusios trėmimų vykdytojų operatyvinės grupės užmegzdavo ryšį su vietos aktyvistais ir nustatydavo tikslią ištremti numatytų šeimų gyvenamąją vietą. Grupei įsiveržus į tremiamųjų butus ir namus, jos vyresnysis pirmiausia pagal sąrašus patikrindavo šeimos sudėtį, paskui pradėdavo kratą – „ginklams surasti". Padarius kratą, tremiamiesiems būdavo pareiškia-

182. LYA. F. 403. Ap. 15. B. 18. L. 1.
183. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 6.
184. *Merkelis A.* Masinis lietuvių išvežimas į SSSR... P. 46.

ma, kad vyriausybės nutarimu jie bus vežami „į kitas Sovietų Sąjungos sritis“. Mėginančius bėgti šaudė. Vienas svarbiausių trėmimų tikslų buvo aprūpinti Sibiro ir šiaurines SSRS sritis nemokama darbo jėga, todėl pagal I. Serovo instrukciją tremtiniams buvo leidžiama pasiimti ne daugiau kaip 100 kg per visą jų gyvenimą užgyvento turto: drabužių, avalynės, indų, patalynės, maisto, o kaimo gyventojams – dar ir kirvių, pjūklų, kito smulkaus inventoriaus. Viskas priklausė nuo trėmimų vykdymo grupės narių ir vietos kolaborantų malonės. Tremtinių atsiminimų apie tai detalės kiek skiriasi, tačiau enkavėdistai ir kolaborantai visur elgėsi nežmoniškai.

Tremtinys G. Pranckus (Onuškis): „Vežant mūsų šeimai leido pasiimti du pagalvius ir vieną apklotą. Iš drabužių nebuvo galima nieko daugiau pasiimti. Neleido su savimi pasiimti net maisto produktų.“[185]

Tremtinė A. Šapokienė (Alytus), ištremta su puspenktų ir pustrečių metų amžiaus dukromis: „Turėdama kuo vežti, noriu daugiau drabužių, baltinių paimti, bet enkavėdistai neleidžia [...]. Rengtis leido tik 45 minutes. [...] Maisto man davė pasiimti tik trims dienoms [...]“[186]

Tremtinys K. Svitkauskas (Šiauliai): „Per dvidešimt minučių mums buvo įsakyta pasiruošti kelionei. Daiktų leido pasiimti šimtą kilogramų visai šeimai [...]“[187]

Tremtinė A. Makaraitė (Žvingiai, Tauragė): „Liepė mums susiruošti per pusę valandos. Mes visiškai pasimetėme. Mama nualpo. [...] Tada karininkas liepė kareiviams viską dėti į maišus, rišti į ryšulius. [...] Į Sibirą išvežė be jokio šiltesnio drabužio [...]“[188]

Tokių atsiminimų gausybė. Visų tų baisumų negalima pateisinti net nežmoniška I. Serovo instrukcija. Komunistinė žmonių naikinimo sistema labai kruopščiai slėpė savo esmę. Jau kitą trėmimų dieną, kai tūkstančiai šeimų su vaikais buvo sugrūsti į gyvulinius vagonus, P. Gladkovo iš Maskvos gautoje V. Merkulovo telefonogramoje buvo reiškiamas tariamas susirūpinimas „gyventojų trėmimo operacijos trūkumais“. Joje nurodyta, kad „krovimo vietose susidaro grūstis, vagonai-parduotuvės dirba menkai, nėra medicinos personalo, iškeldinamieji įlaipinami be reikalingiausių daiktų, o kai kurie – ne pagal taisykles. Taip pat yra žinių, kad daugelyje vietų iš iškeldinamųjų atimamos buitinės vertybės (laikrodžiai, portsigarai, žiedai ir kitkas).“[189] Kokie galėjo būti vagonai-parduotuvės tremiamiems žmonėms, kuriuos sugrūdo į raudonarmiečių saugotus gyvulinius vagonus ir nuolat laikė uždarytus? Šiaulių, Alytaus, Naujosios Vilnios ir kitose geležinkelio stotyse vagonai su žmonėmis buvo laikomi vidutiniškai po tris keturias dienas, kol būdavo sugrūdamos visos tremiamos šeimos ir suformuojami

185. *Pranckus G.* Mūsų šeimos likimas // „Tautų tėvo“ karalystėje. Kaunas, 1991. P. 93.
186. *Šapokienė A.* Svetur ir namie // Ten pat. P. 45.
187. *Svitkauskas K.* Laimės vaikai // Ten pat. P. 37.
188. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti // Ten pat. P. 6.
189. V. Merkulovo 1941 m. birželio 15 d. telefonograma P. Gladkovui // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 40–41.

ešelonai. Tik buvęs tremtinys V. Gustainis prisimena ešelone vagoną, kuriame išvažiavus iš Lietuvos buvo prekiaujama cukrumi, bet jo atsargos greitai baigėsi[190].

Kalba apie nebuvusį ar tremtiniais mažai besirūpinusį medicinos personalą (juo turėjo „pasirūpinti" LKP(b) CK sekretorius I. Meskupas) tebuvo priedanga stengiantis nuslėpti tikrovę – išvežamų nėščių moterų, kūdikių, senelių ir visų kitų žmonių kančias, antisanitarines vagonų sąlygas, oro trūkumą. Tremtinė A. Makaraitė, prisimindama pirmąsias trėmimų dienas, rašė: „Vagonas tamsus, lentomis padalytas į du aukštus. [...] Žmonės sugrūsti kaip gyvuliai, aplinkui maišai, ryšuliai. [...] Vagono gale indas gamtos reikalams. [...] Labai trūko oro, nes žmonių vagone buvo apie 70, dvokė „indas."[191] Tremtinė A. Šapokienė: „Įmetė mano daiktus į vagoną. Didesnius ryšulius sudėjo į kitą vagoną. [...] Iš viso vagone buvo 83 žmonės. Visi sugulę ant dviejų aukštų gultų [...]"[192] Tremtinė A. Vederaitė: „Vagone nebuvo jokių langų, tik nedideli plyšiai, prie kurių paeiliui ir brovėmės kvėptelti oro. [...] Per visą laiką atsigerti leido tik vieną kartą. Į jokius tualetus niekas neleido. Vagono grindyse buvo prakirsta skylė [...]"[193] Kaip tik tokie tremtinių atsiminimai demaskuoja NKVD ir NKGB mėginimą dokumentiniu melu maskuoti genocidinio pobūdžio akciją, kurią tarptautinė teisė po Antrojo pasaulinio karo priskyrė nusikaltimų žmoniškumui kategorijai.

Trėmimai buvo susiję su visuotiniu tremiamųjų apiplėšimu. LKP(b) CK sekretorius I. Meskupas turėjo nustatyti tremtinių turto apskaitos naudojimo tvarką, t. y. kaip žmones apiplėšti, kad iš jų prigyvento turto nė pėdsako neliktų. Toliau pateikiama itin veidmainiška LKT pirmininko M. Gedvilo, valstybės saugumo liaudies komisaro P. Gladkovo ir LKP(b) CK sekretoriaus I. Meskupo pasirašyta instrukcija, jau baigiantis trėmimų operacijai išsiuntinėta vykdomiesiems komitetams, komunistų partijos komitetams ir NKGB skyriams. Joje numatoma, kaip galima pasipelnyti iš tremtinių apiplėšimo[194].

Saugumiečiai, milicininkai ir sovietiniai aktyvistai nepraleido okupantų valdžios sudarytos progos prisigrobti svetimo turto. Dar per kratas viskas buvo taip išgrobstoma, kad kalbos apie pinigų persiuntimą pardavus paliktus drabužius ar baldus tebuvo paprasta apgaulė, skirta nuraminti būsimiesiems tremtiniams. Aprašytas turtas (t. y. tas, kurio nebuvo įmanoma nuslėpti) buvo atiduodamas vykdomiesiems komitetams, organizuojamiems kolūkiams, arklių-traktorių nuomojimo punktams, „neturintiems karvių ir vargingųjų valstiečių ūkiams"[195]. Tarp

190. *Gustainis V.* Be kaltės. P. 59.
191. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti... P. 7.
192. *Šapokienė A.* Svetur ir namie... P. 46.
193. *Vederaitė A.* Kaip jie mus vežė // „Tautų tėvo" karalystėje. P. 98.
194. LYA. F. 1771. Ap. 2 B. 157. L. 2. Skelbta: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 48–49.
195. LKP(b) Švenčionių apskrities komiteto sekretoriaus 1941 m. birželio 21 d. raštas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 157. L. 18; Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 57.

šių valstiečių buvo aktyvių kolaborantų, kurie tapo vietos milicininkais, vykdomųjų komitetų sekretoriais ir pan. Jiems ir atitekdavo tremiamųjų turtas. „Mūsų gyvulius – arklius, karves ir kt. – paėmė Žvingių milicininkas Lazdauskas“[196], „viskas buvo išnešiota, iš varžytinių parduota. Žmonės pasakojo, kad saugumo darbuotojai pardavinėjo suimtųjų turtą“[197], – štai tokie tremtinių atsiminimai. Toks svetimo turto grobstymas buvo tik preliudija, atvėrusi *pandoros skrynią*, nacistinės okupacijos pradžioje virtusi masiniu žydų apiplėšimu prieš žudynes.

V. Merkulovas ragino P. Gladkovą, P. Gladkovas – trėmimų vykdymo trejetus. Jau birželio 15 d. vakare turėjo būti surinkti visi tremtiniai, bet kai kurioms šeimoms slapstantis to nepavyko padaryti. Birželio 16 d. vakare nustatyta, kad trūksta 1413 numatytų ištremti žmonių: 842 nerasta namie, 199 pasislėpę prieš operaciją, 26 pabėgę per operaciją, 145 palikti dėl ligos (jų taip pat dažniausiai nerasdavo namie), 201 nepaimtas dėl kitų priežasčių[198]. Šiam skirtumui panaikinti birželio 16–18 d. dar buvo surinkta daugiau kaip 2 tūkst. žmonių. Trėmimų vykdymo grupės, nuvežusios tremiamas šeimas į stotis, trejetų vadovams rašydavo apie kiekvieną tremiamą šeimą raportus[199]. Bet nemažai žmonių pateko į tremtį nė nesudarius bylų, trėmimų vykdymo trejetams stengiantis žūtbūt įvykdyti planą. Bylų dokumentai buvo surašomi atgaline data. Tik Sibire priimant tremtinių bylas pamatyta, kad kai kurie atvežti be jokių bylų arba atvežtos bylos be žmonių. Taip tremtyje atsidūrė daugiau žmonių, negu nurodyta P. Gladkovo trėmimų ataskaitose.

Siekiant papildyti lagerius nemokama darbo jėga, I. Serovo instrukcijoje buvo numatoma vyrų atskyrimo nuo šeimos tvarka. 1941 m. trėmimai labai skyrėsi nuo kiekvienos analogiškos 1940 m. operacijos, kuri buvo Molotovo-Ribentropo pakto teritorijose. 1941 m. tremtinius vyrus buvo numatoma suimti ir gabenti į NKVD karo belaisvių lagerius: Kozelsko, Starobelsko ir Juchnovo. Konvojaus dokumentuose visi jie buvo pavadinti „suimtaisiais“, „A grupe“ arba „A grupės suimtaisiais“. Jų šeimų narius numatyta išsiųsti 20-čiai metų į Kazachstaną, Komijos ASSR, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus, Kirovo, Novosibirsko ir Omsko sritis. Konvojų dokumentuose šie buvo vadinami „B grupe“, arba „B grupės suimtaisiais“. Oficiali dingstis atskirti vyrus nuo žmonų ir vaikų turėjo būti „sanitarinis patikrinimas“[200]. Iš tikrųjų saugumiečiai, kareivių padedami, viską darė kur kas paprasčiau: jie išsivesdavo vyrus „tikrinti dokumentų, „tardyti“ ar net be jokios dingsties. „Naktimis ėmę vesti iš vagonų vyrus, sako – „patikrinti“. Tie net neatsisveikinę su žmonomis, vaikais, nieko nepasiėmę, išeidavo ir – negrįždavo […]. Taip Naujosios Vilnios stoty buvo atskirti beveik visi vyrai […]“[201], –

196. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti… P. 18.
197. *Šapokienė A.* Svetur ir namie… P. 47.
198. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXVI.
199. J. Kutros šeimos ištrėmimo 1941 m. birželio 19 d. raportas // Žr.: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas.
200. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXIV.
201. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti… P. 7.

prisimena tremtinė A. Makaraitė. Kitų žmonių atsiminimuose atsispindi tokia pat šeimų išskyrimo tragedija: „[...] liepė tėvui eiti su jais pasirašyti kažkokį aktą. Sakė, kad jis tuoj grįšiąs. Bet tėvo mes daugiau nematėm. Jį perkėlė į kitą ešeloną, neleidę nei daiktų pasiimti, nei su mumis atsisveikinti“[202]; „[...] matom klaikų vaizdą: vyrai eina su maišais ant pečių, o moterys su vaikais bėga paskui ir verkia. Kareiviai šautuvais jas stumia, bet jos vis tiek eina, veržiasi prie savo vyrų ir šaukia, rauda“[203]. Iš archyvinių konvojinės kariuomenės dokumentų matyti, kaip įtemptai dirbo telkimo punktai (tokie kaip, pavyzdžiui, Naujosios Vilnios stotis), į kuriuos važiavo ešelonai iš visos Lietuvos pradinių surinkimo stočių. Ten konvojaus viršininkai „keitėsi specialiuoju kontingentu“ ir formavo „vienodos“ sudėties „A grupių“ arba „B grupių“ ešelonus. Iš čia performuoti ešelonai buvo siunčiami į SSRS gilumą, į paskyrimo stotis.

Nepasisekė okupantams „be mažiausios maišaties, triukšmo bei panikos“[204] išvežti tremtinių. Stotyse susirinkdavo tremiamų žmonių giminaičiai ir draugai. Daugiausia jų susirinko Naujojoje Vilnioje, kur birželio 15–19 d. buvo suformuota daugybė ešelonų su tremtiniais. „Daug žmonių ateidavo iš Vilniaus, – prisimena A. Makaraitė, – gal ir iš kitur atsivijo ešelonus, ieškojo giminių, pažįstamų, klausinėjo, ar nėra vagonuose tokių ir tokių pavardžių.“[205]

Daugumai ešelonų iki birželio 19 d. pajudėjus į Sibirą ir šiaurės rajonus, NKGB ėmėsi derinti savo statistikos duomenis, kurie per trėmimus buvo labai supainioti. P. Gladkovas birželio 19 d. išsiuntė ataskaitą, kurią savo suvestinėms panaudojo tuo metu Rygoje buvę trėmimų iš okupuotų Baltijos valstybių koordinatoriai I. Serovas ir V. Abakumovas[206]. Kiekvienoje apskrityje buvo surasta ir į surinkimo punktus atgabenta nuo 200 iki 800 žmonių. Daugiausia buvo tremiama iš Vilniaus (2085 žm.), Kauno (2052 žm.) ir Šiaulių (1451 žm.) apskričių.

Čia derėtų prisiminti, kad 1941 m. birželio 11 d. Lietuvoje buvo numatyta suimti 8598, o ištremti – 13 654 žmones. Trėmimai vyko gana sunkiai, todėl šie skaičiai buvo pakoreguoti. Nors buvo numatyta suimti 5862 žmones ir ištremti 10 617 žmonių, operacijos metu buvo suimti 4923 ir ištremti 12 562. Prie jų dar prijungti į NKVD sąrašus patekusių 1274 „kriminaliniai elementai“ ir 499 vadinamosios „prostitutės“. Skaičiai sumažėjo beveik vien dėl to, kad buvo pakeisti numatytų ištremti ir suimti Lenkijos karo pabėgėlių (sumažinta beveik 3 kartus) ir „kriminalinių elementų“ (sumažinta beveik perpus) skaičiai. Buvo siekiama represuoti kuo daugiau lietuvių. Tokį koreguotą suėmimų planą NKGB ir NKVD įvykdė 83% (lietuvių atžvilgiu NKGB įvykdė 90%, o lenkų pabėgėlių – 39% plano). Visiškai įvykdytas ir gerokai viršytas buvo tik moterų ir vaikų trėmimo planas

202. *Svitkauskas K.* Laimės vaikai... P. 38.
203. *Šapokienė A.* Svetur ir namie... P. 49.
204. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXIV.
205. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti... P. 8.
206. *Pelėkis K.* Genocide... P. 78–79. Skelbta: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 52–53.

(NKGB ir NKVD kartu viršijo savo planus 15%; lietuvių šeimų atžvilgiu NKGB viršijo planą 16%, o lenkų pabėgėlių šeimų – net 41%). Taip atrodė oficialioji statistika, kuri iš tikrųjų nebuvo tiksli.

Praktiškai žinomas visais ešelonais vežtų tremtinių skaičius, o dalyje rastoje ešelonų konvojaus dokumentacijoje surašytos tremiamųjų pavardės[207]. Iš Lietuvos buvo išsiųsta 17 ešelonų: 11 ešelonų su ištremtaisiais („B grupė"), 4 ešelonai su suimtaisiais („A grupė") ir 2 ešelonai su kriminaliniais nusikaltėliais. Iš 11 „B grupės" ešelonų 8 išsiųsti į Altajaus kraštą, 1 – į Novosibirsko sritį, 1 – į Komijos ASSR ir 1 – į Kazachstano Gurjevo sritį. Iš 4 „A grupės" ešelonų 3 išsiųsti į Starobelsko karo belaisvių lagerį (2 iš jų vėliau persiųsti į Kraslagą), o 1 – į Juchnovo karo belaisvių lagerį. Abu ešelonai su „kriminaliniais nusikaltėliais" išsiųsti į Karelijos-Suomijos ASSR Medvežja Goros stotį – į Baltosios–Baltijos jūrų kanalo lagerį (Belbaltlagą). Dokumentai supainioti, tarpinės stotys kai kur pažymėtos kaip galutinės. Faktinės atvykimo vietos dėl ešelonų peradresavimo kelyje galėjo būti kitos. Pavyzdžiui, NKVD dokumentuose nėra pažymėta nė vieno ešelono[208], kuris iš Lietuvos būtų atvykęs į Krasnojarsko kraštą, bet čia atsidūrė 164 tremtiniai[209]. Dar daugiau painiavos atsirado prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui. Tada kai kuriems tremtiniams pavyko išsivaduoti. Taip išsilaisvino M. Pranaitienė iš Prienų valsčiaus (į Naująją Vilnią iš Kauno atvyko birželio 18 d.; sprendžiant iš dokumentų, tada iš Kauno atvažiavo 5 vagonai su tremtiniais), S. Palevičiūtė iš Utenos apskrities, J. Sadauskaitė iš Raseinių (į Naująją Vilnią pateko birželio 18 d.)[210] ir kt. Sunku pasakyti, kiek iš viso tremtinių išsilaisvino.

Iš Lietuvos SSR daugiausia žmonių buvo ištremta į Altajaus kraštą, gerokai mažiau – į Novosibirsko sritį, Kazachstaną ir Komijos ASSR. Tiesa, Kazachijos SSR NKVD 1941 m. rugsėjo 11 d. pranešime kaip ištrėmimo rajonas, iš kurio į Gurjevo sritį atvežta 488 prostitutės[211], nurodytas ne Lietuva, o visos Baltijos respublikos. Vėliau šie ištremtieji iš Baltijos šalių Kazachstane mechaniškai pridėti prie ištremtųjų iš Latvijos[212], dėl to bendras ištremtųjų iš Lietuvos skaičius sumažintas 488 žmonėmis. Šios grupės ištrėmimo rajonas tiksliai žinomas iš ešelono dokumentų, saugomų 226-ojo konvojaus pulko dokumentuose[213].

207. *Гурьянов А. Е.* Масштабы депортации населения в глубь ССР в мае–июне 1941 г. // Исторические сборники „Мемориала", выпуск 1: Репрессии против поляков и польских граждан. Москва: Звенья, 1997. P. 137–175.
208. SSRS NKVD Pervežimų skyriaus 1941 m. birželio 21 d. suvestinė Nr. 6 // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 58–59.
209. SSRS NKVD Krasnojarsko krašto valdybos viršininko Semionovo (*Semenov*) 1941 m. rugsėjo 17 d. pranešimas V. Černyšovui // Lietuvos gyvetojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 81.
210. *Merkelis A.* Masinis lietuvių išvežimas į SSSR... P. 46–48.
211. Kazachijos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Bogdanovo (*Bogdanov*) 1941 m. rugsėjo 11 d. raštas V. Černyšovui // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 74.
212. Ten pat. P. 85.
213. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 87. L. 202–204; Ten pat. L. 15–20; Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau - RVKA). F. 39398. Ap. 2. B. 2, L. 174–224.

Iš vežamų žmonių buvo žiauriausiai tyčiojamasi. Išvažiavus iš Lietuvos, vagonai buvo atidaromi tik Oršoje, o vietoj instrukcijose numatyto „karšto maisto“ duodami du kibirai vandens visam vagonui[214]. „Pusryčiams vėl šaltas ir karštas vanduo, o visa kita iš produktų, pasiimtų iš namų“[215],– prisiminė buvęs tremtinys V. Gustainis. Dėl tokių nepakeliamų sąlygų tremtiniai pradėjo mirti. Vėluodami po 2–4 dienas (kartais ir daugiau), dauguma ešelonų su tremtiniais 1941 m. birželio 30 – liepos 9 d. atvyko į tremties vietas.

Ištremtųjų iš Lietuvos „paskirstymo“ skaičius – 13 170 žmonių – maždaug atitinka „ešeloninį“ skaičių – 12 832 žmones (turint galvoje ir netektis kelyje) (nustatytas 12 221 žm. likimas). Išsiųstųjų į karo belaisvių lagerius ir „kriminalinių nusikaltėlių“, išvežtų tiesiai į pataisos darbų lagerius skaičius, – 3425 + 1238 = 4663 žmonės (nustatytas 3915 žm. likimas). Mūsų bendras „ešeloninis“ visų kategorijų represuotųjų skaičius, įvykdžius Lietuvoje trėmimo operaciją, yra 17 495 žmonės (P. Gladkovo ataskaitoje buvo rašoma apie 17 485 žmonių ištrėmimą) (nustatytas 16 136 tremtinių likimas).

Rugsėjo–spalio mėn. oficialiose SSRS NKVD ataskaitose buvo suskaičiuojami 12 682 tremtiniai lietuviai (be tų, kurie buvo suimti ir išvežti į lagerius). GULAG-o duomenimis, žmonės tremties ir kalinimo vietose buvo paskirstyti taip: Altajaus kr. – 7462 žm., Komijoje – 1549 žm., Tomsko sr. – 3507 žm. (žmonės priskirti Novosibirsko sričiai, iš kurios vėliau sudaryta Tomsko sritis), Krasnojarsko kr. – 164 žm., Kazachijoje – 488 žm.[216] Nežinomos beveik 1,5 tūkst. tremtinių pavardės. Jie dingo be žinios. Jų nėra vardyne, nors GULAG-o statistikoje jie pažymėti.

Trėmimai privertė tūkstančius žmonių slapstytis. Kai paskutiniai tremtiniai buvo grūdami į vagonus, Utenos apskrityje išvengę tremties 47 vyrai, susitelkę į ginkluotą būrį, pradėjo priešintis lietuvių tautos naikintojams[217]. Pirmieji ginkluoto pasipriešinimo židiniai atsirado ir Marijampolės, Rokiškio, Šiaulių apskrityse. 1941 m. birželio 20 d. P. Gladkovas įsakė[218] persekioti pasislėpusius nuo išvežimo žmones. Buvo ketinama apginkluoti paprastus trėmimų vykdytojus – vietinius kolaborantus ir į kovą su pirmaisiais partizanais pasitelkti pasienio kariuomenės dalinius. Pirmąja didele deportacija buvo pradėtas naujas Lietuvos piliečių (greta lietuvių ir žydų, ir lenkų, ir rusų) naikinimo etapas, kurio nauja nacistinė okupacija nenutraukė – naikinimas pirmiausia buvo nukreiptas prieš Lietuvos piliečių dalį – žydus.

214. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti... P. 10.
215. *Gustainis V.* Be kaltės. P. 59.
216. SSRS NKVD GULAG-o skyriaus viršininko Kondratovo (*Kondratov*) 1941 m. rugsėjo 29 d. pažyma // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 84.
217. LKP(b) Utenos apskrities komiteto sekretoriaus 1941 m. birželio 19 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 157. L. 17. Skelbta: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 54.
218. Nuo ištrėmimo į SSSR pasislėpusių gaudymas // Ateitis. 1943. Birželio 17.

9. Kalinių ir civilių gyventojų naikinimas pirmosiomis karo dienomis

Karo išvakarėse buvo ruošiamasi naujiems masiniams suėmimams. Lietuvos SSR NKVD Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas A. Čečevas 1941 m. birželio 8 d. numatė greta 5713 kalinamų žmonių papildomai dvylikoje Lietuvos kalėjime įkalinti dar 14 230[219]. Daugybę Lietuvos gyventojų ištrėmę į Sibirą, teroro vykdytojai nenurimo. Buvo sudarinėjami nauji aukų sąrašai. Antai 1941 m. birželio 21 d. 184-osios šaulių divizijos politinis skyrius Pabaltijo karinės apygardos vadovybės prašė leidimo paleisti iš tarnybos 630 lietuvių karių „kaip socialiai svetimą ir priešingą elementą"[220]. Šie kariai iš karto būtų patekę į „antisovietinių elementų" sąrašus. Nors tikslių žinių neliko, kokiais žmonėmis norėta pripildyti Lietuvos kalėjimus.

Kilęs Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karas sovietiniams okupantams ir juos remiantiems kolaborantams sutrukdė įgyvendinti Lietuvos piliečių ir lietuvių tautos nuoseklaus naikinimo planus. NKVD ir NKGB iš karto susirūpino savo nusikaltimų slėpimu, ypač kalinių ir archyvų išgabenimu. Labiausiai tuo rūpinosi Lietuvos SSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas, kuris su savo pagalbininkais itin pasižymėjo persekiodamas ir kankindamas politinius kalinius. Birželio 22 d. rytą E. Rozauskas iš vidaus reikalų liaudies komisaro sužinojo, kad evakuoti kalinius patikėta NKVD Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojui A. Čečevui, bet šis dar nebuvo gavęs nurodymų iš Maskvos. Tuo metu Maskvoje SSRS NKVD Kalėjimų valdyboje, vadovaujant valdybos viršininkui v/s kpt. M. Nikolskiui ir prižiūrint SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui *(Kruglov)*, buvo sudarinėjami kalinių evakavimo planai. Bet taip buvo tik pirmomis karo dienomis. Keičiantis padėčiai frontuose buvo numatytos naujos kalinių žudynės.

Pirmąją karo dieną SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku pafrontės vietovėse, taigi ir Lietuvoje, buvo paskelbta karo padėtis. Kitu įsaku nustatyta, kad valstybės saugumo ir gynybos funkcijos pereina karinių apygardų, frontų ir armijų karo taryboms. Visos politinių kalinių bylos perduodamos kariniams tribunolams, kurie tuomet dažniausiai pasmerkdavo kalinius aukščiausiajai bausmei – sušaudymui. Tokia buvo oficialioji politika. Iš tikrųjų visiška laisvė buvo suteikta vietos NKVD ir NKGB įstaigoms ir kalinių apsaugos (konvojinės kariuomenės) kariams. NKVD ir NKGB darbuotojai sušaudymą laikė kalinių evakavimo būdu. Dokumentuose tai vadinama evakuacija pagal I kategoriją. V/s kpt. M. Nikolskio ir jo pavaduotojo K. Zilbermano duomenimis (dažniausiai remiamasi 1941 m. birželio 10 d. duomenimis), karo išvakarėse Lietuvos kalėjimuose kalėjo 5900 žmonių (SSRS NKVD vadovybė rėmėsi tik birželio 10 d. duomeni-

219. A. Čečevo 1941 m. birželio 8 d. pažyma // LCVA. F. R-756. Ap. 6. B. 134. L. 7.
220. *Raštikis S.* Lietuvos kariuomenės tragedija... P. 208.

1941 m. birželio 24 d. prie Panevėžio cukraus fabriko nužudyti Kupiškio ir Pandėlio gyventojai

1941 m. birželio 24 d. Rainių miškelyje nužudyti Telšių kalėjimo kaliniai

Rainių miškelyje nužudytas politinis kalinys

mis, kai buvo kalinama 5900 kalinių (net 2703 žm. tardė NKGB)[221], nors birželio 16 d. į lagerius buvo išgabenti 747 kaliniai ir birželio 20 d. buvo 5217 kalinių[222]).

1941 m. birželio 22 d. M. Nikolskio sudarytane kalinių evakavimo plane buvo numatoma išvežti iš Lietuvos visus 5900 kalinių. Į Vologdos srities kalėjimus turėjo būti išvežti 1952 kaliniai iš Kauno, į Gorkio srities kalėjimus – 2901 kalinys iš Vilniaus, Panevėžio ir Šiaulių kalėjimų, į Voronežo srities kalėjimus – 1237 kaliniai iš visų kitų Lietuvos kalėjimų. Šiems pervežimams reikalauta 190 vagonų[223]. Bet Sovietų Sąjungos kariniai pralaimėjimai vertė keisti planus. SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo V. Černyšovo 1941 m. birželio 22 d. sudarytame kitame Lietuvos kalinių evakavimo plane[224] jau nebuvo numatyta išvežti 1900 kalinių (dalies, kaip minėta, jau nebebuvo Lietuvoje). Jie turėjo būti arba paleisti (kriminaliniai kaliniai), arba sušaudyti (politiniai kaliniai). Tai patvirtina tų pačių evakuacijos organizatorių 1941 m. liepos 4 d. pranešimas L. Berijai. Jame jie siūlė leisti vietos NKVD ir NKGB viršininkams kalinių evakavimo problemą išspręsti taip:

„1. Į užnugarį išvežti tik tardomus kalinius.
2. Moteris su vaikais, nepilnamečius (išskyrus ypač pavojingus nusikaltėlius – diversantus, šnipus, banditus ir pan.) – paleisti.
3. Nuteistus už buitinius, tarnybinius ir kitus nereikšmingus nusikaltimus, taip pat nuteistus pagal 1940 m. birželio 26 ir rugpjūčio 10 d. SSRS AT Prezidiumo įsakus arba tardomus už šiuos nusikaltimus – paleisti.
4. Visiems kitiems kaliniams, taip pat dezertyrams, taikyti aukščiausiąją bausmę – sušaudymą.“[225]

Iki to laiko šie pasiūlymai jau buvo įgyvendinti evakuojant kalinius iš Vakarų Ukrainos, Vakarų Gudijos, Lietuvos ir Latvijos, todėl galima manyti, kad V. Černyšovo birželio 22–23 d. žodiniai nurodymai dėl Lietuvos kalinių turėjo panašią prasmę. Dar negavęs nurodymų iš Maskvos, Lietuvos SSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas kreipėsi į NKGB liaudies komisaro pavaduotoją D. Bykovą ir pasiūlė: „Neturint galimybių evakuoti kalinių iš Kauno kalėjimo Nr. 1, išskirti iš jų pavojingiausius ir prieš atsitraukiant sušaudyti.“[226] Tokių kalinių, E. Rozausko apskaičiavimu, buvo net 400 (kas penktas kalinys). Bet sparčiai keičiantis fronto padėčiai okupantai ir kolaborantai buvo priversti bėgti. Birželio 22 d. 20 val. iš Kauno pabėgo aukščiausi sovietų valdžios pareigūnai, o birželio 23 d. 1 val. naktį išvyko NKVD vadovybė, kuriai buvo priskirti ka-

221. Nuteistų ir tardytų kalinių skaičius 1941 m. birželio 10 d. // RFVA. F. 9414. Ap. lv. B. 10. L. 302–303.
222. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXVIII.
223. RFVA. F. 9414. Ap. IV. B. 10. L. 301.
224. Ten pat. L. 14.
225. V. Černyšovo ir M. Nikolskio 1941 m. liepos 4 d. pranešimas L. Berijai // *Kokurin A. I.* Evakuacija zakliučennyh... S. 5.
226. E. Rozausko 1941 m. rugsėjo 7 d. raštas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 167. L. 1.

lėjimai. Kartu ji išsigabeno ir kelias dešimtis kalinių. 1941 m. liepos 19 d. Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaras P. Gladkovas Maskvoje atsiskaitė: Iš Kauno kalėjimo išvežta 90 žmonių, iš jų pakeliui 15 žm. (mirtininkų) sušaudyta. Likę 75 žm. buvo konvojinio pulko vedami į užnugarį, iš Vilniaus išvežta 350 žm. (120 iš vidaus kalėjimo), iš Šiaulių išvežti 68 kaliniai, išvežti 52 Rokiškio apskr. suimtieji, kurie laikyti Panevėžio kalėjime, 1941 m. birželio 25 d. suimtų 15 žm. sušaudyta evakuacijos metu (Panevėžio kalėjime). Utenoje, Kretingoje, Marijampolėje liko neišvežti kaliniai, o Tauragės kalėjimas buvo sugriautas vokiečių[227]. Visiškai neminimi Ukmergės ir Telšių kalėjimai. Taip pat šio dokumento paraštėse pieštuku yra pažymėtos labai svarbios pastabos, iš kurių galima sužinoti, kiek kalinių buvo birželio 20 d. ir kiek iš jų išvežta į Sovietų Sąjungos gilumą. Iš tikrųjų iš Vilniaus išvežta 604 kaliniai (su kaliniais iš Švenčionių), iš Panevėžio – 311, iš Šiaulių – 315 (su kaliniais iš Raseinių), o iš viso – 1230 kalinių.

Iš tikrųjų į rytus buvo išvežta daugiau kalinių. Net NKVD ir NKGB viršininkai tiksliai nežinojo, kiek jų kalėjimuose prigrūsta kalinių ir kiek jų išvežta[228]. Šiaip ar taip, aišku, kad į Rusijos gilumą iki liepos 20 d. buvo nuvežta mažiau negu 25% Lietuvoje kalintų žmonių.

Vilniaus geležinkelio prekių stotyje kalinius sugrūdo i vagonus NKVD konvojinės kariuomenės 240-ojo pulko kariai. Buvo formuojamas ešelonas, kuriuo norėta išgabenti 1700 kalinių. Iš pradžių ešelonui vadovavo vyr. ltn. Djačkovas *(Djačkov)*, bet po aviacijos antskrydžio, kai mieste suaktyvėjo lietuvių sukilėliai, ešelono viršininkas su visa apsauga pabėgo (prisidengę Raudonojo Kryžiaus ženklu, išvažiavo sanitariniu traukiniu) ir liko 4 sargybiniai. Grasindami ginklais, jie privertė stoties budėtoją sėsti į garvežio mašinisto vietą ir važiuoti iš prekių stoties. Kaip tik tuo metu geležinkelininkai atkabino daugumą vagonų, o enkavėdistai išvežė 20 vagonų su kaliniais[229]. Išsilaisvino šimtai kalinių (liudytojų tvirtinimu, daugiau kaip 500)[230].

Vilniaus stotyje mašinistas pabėgo, ir ešelono apsauga, jėga sulaikiusi kitą geležinkelininką, birželio 24 d. 4 val. ryto išvežė daugiau kaip 600 kalinių. Birželio 26 d. ešelonas jau buvo Velikije Lukuose, o liepos 3 d. – Gorkyje. Čia atvežti 648 kaliniai (44 – iš Vileikos srities Braclavo areštinės). Pakeliui 2 kaliniai iš Lietuvos mirė[231]. Taip rašoma NKVD dokumentuose. Tikrovė buvo kur kas baisesnė. Šiuo ešelonu buvo išgabenti ir 16 grandinėmis surakintų Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) štabo organizatorių. Grįžęs iš lagerio V. Nasevičius, vienas iš jų,

227. P. Gladkovo 1941 m. liepos 19 d. ataskaita // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 22. L. 322–323.
228. NKVD Jaroslavlio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininko vyr. ltn. Ševčenkos (*Ševčenko*) 1941 m. rugpjūčio 6 d. pranešimas SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininkui M. Nikolskiui // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 22. L. 326.
229. *Gurjanov A. Z., Kokurin A. I.* Evakuacija tjurem. S. 20–23 (rankraštis saugomas autoriaus archyve).
230. *Valavičius M.* Enkavedistų replėse // Lietuvių archyvas. T. 3. P. 278.
231. Ešelonų išvykimo ir atvykimo žiniaraštis // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 9. L. 9, 17, 37; Ešelonų išvykimo ir judėjimo žiniaraštis // Ten pat. L. 55, 56.

papasakojo apie sargybinių žiaurumą ir baisią neapykantą kaliniams, kuriuos tyčiodamiesi žemino, niekino. „Kelionės metu kaliniams nedavė gerti ištisas šešias paras. Visi nusilpo. Žmonės šlapinosi sau ant pirštų ir braukė per lūpas. Trūko ne tik vandens, bet ir oro. Apie maistą ir kalbos nebuvo. Daug žmonių mirė, du lenkų karininkai išprotėjo. Po šešių parų, privažiavus raistą, traukinys sustojo, ir visiems davė atsigerti [...]"[232] Ešelonas su 311 kalinių iš Panevėžio kalėjimo liepos 6 d. per Gorbačiovo stotį nuvyko į Čkalovo (dab. Orenburgo) srities Sol Ilecko miestą. Liepos 9 d. Vologdos kalėjime atsidūrė 89 kaliniai iš Švenčionių kalėjimo. 315 Šiaulių kalėjimo kalinių buvo vežami ilgiausiai. Jie, birželio 26 d. atvežti į Leningrado srities Staraja Rusos kalėjimą Nr. 6, buvo persiųsti į Gorkio kalėjimą.

1941 m. liepos 24 d. duomenimis, SSRS NKVD į rytus evakavo 65 158 kalinius: iš Lietuvos 1363, iš Latvijos 3705, iš Estijos – 2493, iš Vakarų Ukrainos – 20 974 kalinius[233]. Jie buvo pasmerkti lėtai mirčiai nuo alinančio darbo sovietiniuose lageriuose. Kitų kalinių likimas buvo dvejopas: vieni išsivadavo, kiti buvo išžudyti.

Iš dokumentų aiškėja, kad pirmiausia buvo numatyta išžudyti kalintus „kontrrevoliucionierius". Kalinio statusas – nuteistas ar tik tardomas – neturėjo reikšmės. Apie žudynes, vykusias Lietuvoje, NKVD dokumentuose yra bene mažiausiai žinių.

P. Gladkovas[234] savo ataskaitose užsiminė tik apie 15 žmonių sušaudymą Panevėžyje, 4 – Zarasuose ir apie 15 mirtininkų iš Kauno kalėjimo sušaudymą evakuacijos metu. Apie Pravieniškių ir Rainių žudynes NKVD ir NKGB dokumentuose nėra nė užuominos. Tik po egzekucijų likę gyvi kaliniai ir nužudytųjų ekshumavimas galėjo paliudyti NKVD bei NKGB darbuotojų ir vietinių kolaborantų žvėriškumą. Červenės žudynės vienintelės atitiko „I kategorijos evakuacijos" schemą. P. Gladkovo teigimu, iš Kauno kalėjimo 1941 m. birželio 23 d. naktį išvežta 90 kalinių. Liudytojų atsiminimuose minima, kad iš 4-ojo skyriaus buvo išvesta 118 kalinių[235] (kitur nurodoma, kad išvesta apie 80[236] ar net 150 kalinių[237]). Maršrutu Karmėlava–Jonava–Ukmergė–Molodečnas–Minskas juos nugabeno į

232. *Sadzevičienė-Vabalienė D.* Byla Nr. 34229, arba rekviem Tėvui ir jo draugams // Sukilimas 1941 m. birželio 22–25 d. Vilnius, 1994. P. 48.
233. V/s kpt. M. Nikolskio pranešimas apie kalinių evakavimą iš pafrontės // RFVA. F. 9413. Ap. 1v. B. 10. L. 92.
234. Pabėgęs iš Lietuvos, P. Gladkovas 1941 m. rugpjūčio 27 d. buvo paskirtas Briansko fronto NKVD Ypatingojo skyriaus viršininku. Nuo rugsėjo 9 d. jis vadovavo Ypatingajam skyriui Karelijos fronte. Vėliau paskirtas SSRS NKVD Ypatingųjų skyrių valdybos 9-ojo skyriaus viršininku. 1943 m. vasario 14 d. jam suteiktas valstybės saugumo komisaro laipsnis. 1943 m. balandžio 23 d. tapo Karinio jūrų laivyno komisariato kontržvalgybos „Smerš" valdybos viršininku. Nuo 1943 m. liepos 24 d. – pakrantės tarnybos generolas majoras (vėliau tapo generolu leitenantu), nuo 1950 m. liepos 27 d. – ypatingojo lagerio „Dubravnyj" valdybos viršininko pavaduotojas (vėliau lageryje „Stepnoj" ėjo tas pačias pareigas). Už piktnaudžiavimą valdžia 1953 m. pašalintas is VKP(b), 1954 m. paleistas į atsargą, o 1955 m. sausio 3 d. jam atimtas karinis laipsnis.
235. *Valuckas A.* Kolektyvinė tironija. P. 217–222.
236. *Daunys S.* Prieš vienerius metus // Į laisvę. 1942. Birželio 25.
237. *Tolis A.* Mirties kolona. P. 7.

Minsko kalėjimą. Čia buvo atskirti ir sušaudyti mirtininkai ats. plk. S. Rusteika, V. Pranckonienė, kpt. Švarplaitis (nuteistas sušaudyti 1941 m. birželio 18 d.), B. Kantauskas (nuteistas sušaudyti 1941 m. birželio 11 d.) ir kt. Birželio 25 d. visi kiti kaliniai buvo išvaryti iš Minsko kalėjimo kartu su kitais 2 tūkst. kalinių. Ešelonų išvykimo ir judėjimo žiniaraštyje (čia pateikti kalinių evakavimo duomenys) apie šiuos kalinius parašyta tik keletas eilučių: „Iš Minsko išvesti pėsčiomis 2 tūkst. kalinių. Atvesti į Červenę, kur apie 500 kalinių kontrrevoliucionierių išvyko pagal I kategoriją“[238] (t. y. buvo sušaudyti). Kalinius lydėjo NKVD konvojinės kariuomenės 42-osios brigados 226-ojo pulko kariai (tai pačiai brigadai priklausė Vilniuje dislokuotas 240-asis pulkas). Politiniai ir kriminaliniai kaliniai, lenkai ir rusai, lietuviai ir ukrainiečiai buvo varomi iš Minsko Mogiliavo link. „Dėl kaitros ir nuovargio silpnesni pradėjo atsilikti, kiti visai negalėjo toliau eiti, – rašė savo memuaruose toje mirties kolonoje ėjęs plk. J. Tumas, – ir komisarai juos dviem pistoletų šūviais į pakaušį nušaudavo. [...] Nelaimingų pavargusių žmonių šaudymai tęsėsi visą laiką iki pat Červenės. Mūsų apskaičiavimu, žygio metu enkavėdistai išžudė apie 550–600 žmonių.“[239] Lietuvių kalinių grupė negalinčius paeiti tautiečius plk. J. Petruitį, ats. plk. B. Giedraitį, ats. plk. J. Šarauską, buvusį saugumo darbuotoją P. Lašą ir kitus[240] pakaitomis nešė arba vedė už parankių.

Birželio 26 d. kaliniai buvo toliau varomi be maisto ir vandens. Dabar enkavėdistai šaudė ne tik nusilpusius kalinius. Iš lietuvių buvo išvestas buvęs saugumo valdininkas J. Zdanavičius ir Kauno miesto savivaldybės tarnautojas B. Bikinas[241]. Enkavėdistai juos nužudė dviem šūviais į pakaušį. Plk. J. Tumo liudijimu, „kiek vėliau, tame pačiame miške, enkavėdistai įsakė visoms nėščioms moterims išeiti iš voros į dešinę plento pusę. Po keliolikos minučių girdėjome užpakalyje voros porą salvių iš automatiškų šautuvų.“[242]

Birželio 26 d. gerokai sumažėjusi kalinių kolona buvo suvaryta į Červenės kalėjimą. Kaliniai nežinojo, kad tuo metu Baltarusijos SSR NKVD Kalėjimų valdybos viršininkas Stepanovas *(Stepanov)* sprendė jų likimą. Prieš išvykdamas iš Minsko Stepanovas nusiuntė į Maskvą SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininkui M. Nikolskiui telegramas[243], kuriose prašė geležinkelio vagonų evakuacijai. Kai kaliniai jau buvo Červenės kalėjime, M. Nikolskis atsiuntė nieko gera kaliniams nežadančią telegramą, kurioje pasiūlė evakuoti pėsčiomis[244]. Tuo metu Červenės kalėjime enkavėdistai sumažino kalinių – buvo išvesti krimina-

238. Ešelonų išvykimo ir judėjimo žiniaraštis // RFVA. F. 9413. Ap. 1v. B. 9. L. 49.
239. *Tumas J.* Kelias į Červenę. Vilnius, 1990. P. 50–51.
240. *Tolis A.* Mirties kolona. P. 129.
241. *Petruitis J.* Kaip jie mus sušaudė. Kaunas, 1990. P. 188–189; *Tolis A.* Mirties kolona. P. 130–131; *Tumas J.* Kelias į Červenę. P. 55.
242. *Tumas J.* Kelias į Červenę. Vilnius, 1990. P. 55.
243. Telegramos SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininkui M. Nikolskiui // RFVA. F. 9414. Ap. 1v. B. 10. L. 62–63.
244. M. Nikolskio 1941 m. birželio 26 d. telegrama // Ten pat. L. 65.

арх 058616 18/V-1941 Сов: секретно 16

С П Р А В К А

на Бизаускас Казис Казисович,
урож. г. Павловск. РСФСР, арест. 20-XI-1940
сл/д. № 1353 арх. № 058616

Бизаускас К.К. расстрелян 26-го июня 1941 года близ ст. Бигосово, Полоцкого района БССР при эвакуации заключенных, содержавшихся в тюрьме № 1 гор. Каунас за невозможностью дальнейшей перевозки, согласно указания Наркома Внутренних дел СССР тов. БЕРИЯ и распоряжения Зам. Наркома госбезопасности ЛИТ. ССР т. БЫКОВА и председателя военного трибунала внутр. и погран. войск НКВД ЛИТ. ССР тов. МАСЛОВА.

ОСНОВАНИЕ: Акт от 26-го июня 1941 года за подписями Нач. следств. части НКГБ ЛИТ. ССР тов. Разаускаса и его заместителя тов. УСА хранится в отделе "А" НКГБ ЛИТ. ССР.

Зам. Нач. отд. "А" НКГБ ЛИТ. ССР
Мл. лейтенант госуд. безопасности
/ Фейгельсонас /

Atgaline data surašyta K. Bizausko sušaudymo pažyma

liniai nusikaltėliai, kurie įsirašė savanoriais į Raudonąją armiją[245]. Kiti kaliniai turėjo laukti „galutinio sprendimo". Netrukus iš Maskvos buvo gauta telegrama[246]: *„[Per] Mogiliovą duotas įsakymas blankų, datuotų birželio 26, atsikratyti vietoje. Keturis šimtus vienetų palikti Červenėje, kitus išsiųsti sunkvežimiais [į] Mogiliovą pastarajam padedant."* Tai jau buvo nuosprendis. Nors telegrama be parašo, nėra abejonės, kad tai – v/s kpt. M. Nikolskio sprendimas, kurį nulėmė SSRS NKVD vadovybė. Tai „kilogramais", tai „blankais" Stepanovo ir Nikolskio telegramose vadintų kalinių problema turėjo būti nedelsiant sprendžiama.

Naktį iš birželio 26-osios į 27-ąją enkavėdistai padalijo kalinius į dvi grupes. Kadangi po vokiečių lėktuvų antskrydžio buvo sunaikinti Minsko kalėjimo raštinėje esantys dokumentai, visi kaliniai buvo apklausti vietoje ir paskirstyti: vieni į kairę, kiti į dešinę. Dauguma lietuvių – plk. B. Giedraitis, plk. J. Petraitis, prof. I. Končius, plk. J. Šarauskas ir kt. – pateko į likviduojamų kalinių grupę (buvo dvi likviduojamų kalinių grupės). Joje buvo 400–750[247] žmonių, iš jų apie 57 lietuviai[248]. Kitoje grupėje, kuri turėjo likti kalėjime (telegramoje nurodyta palikti 400 „blankų"), neišsamiais duomenimis, buvo apie 26[249] lietuviai (liudytojų atsiminimai gana prieštaringi, bet atsidūręs šioje grupėje P. Lašas vėliau grįžo į Lietuvą).

Mirčiai pasmerktų kalinių grupę išvarė iš Červenės kalėjimo Bobruisko link. Išėjus iš miestelio koloną lydintys enkavėdistai pradėjo atsiliekančius kalinius šaudyti, paskui pamiškėje buvo surengtos visų kalinių žudynės. „Trijų žingsnių atstume nuo mūsų sutratėjo visi kulkosvaidžiai bei šautuvai [...]. Kas bandė atsistoti bėgti, buvo nukirstas čia pat vietoje", – rašė likęs gyvas plk. J. Petruitis[250]. Sužeistieji buvo pribaigiami šūviu į galvą. Iš Kauno kalėjimo kalinių, kurie buvo išvaryti iš Minsko kalėjimo (apie 100 kalinių, nes 15 ar 17[251] mirtininkų buvo sušaudyti anksčiau), gyvų liko apie 40 (J. Dambrauskas, prof. I. Končius, plk.

245. *Tumas J.* Kelias į Červenę. P. 58; Petruitis J. Kaip jie mus sušaudė. P. 196.
246. 1941 m. birželio 27 d. telegrama Nr. 17/4789 // RFVA. F. 9413. Ap. 1v. B. 10. L. 66.
247. Tumas J. Kelias į Červenę. P. 61; *Petruitis J.* Kaip jie mus sušaudė. P. 200.
248. *Petruitis J.* Kaip jie mus sušaudė. P. 216.
249. Ten pat. P. 199.
250. Ten pat. P. 208.
251. Ten pat. P. 139.

J. Petraitis, plk. J. Tumas, plk. G. Urbonas, plk. A. Šova, kpt. O. Žadvydas ir kt.)[252]. Visi kiti buvo nužudyti. Tarp jų buvo plk. B. Giedraitis, plk. J. Šarauskas, mjr. J. Špokevičius, mjr. V. Opulskis ir dešimtys kitų žymių lietuvių veikėjų ar paprastų ūkininkų, darbininkų ir tarnautojų. Iš Kauno kalėjimo buvo išvežtas ir vienas iš Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų K. Bizauskas. Bet ir jis Minsko kalėjimo nepasiekė[253]. Nežinia, kokiomis aplinkybėmis jie atsidūrė Gudijoje, Polocko rajone, ir netoli Bigosovo stoties buvo sušaudyti. Kaip paaiškėjo: „sušaudyti 1941 m. birželio 26 d. BSSR Polocko rajone netoli Bigosovo st. evakuojant Kauno m. kalėjimo Nr. 1 kalinius, nes nebuvo galimybių toliau pervežti, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro drg. Berijos nurodymu ir Liet. SSR valstybės saugumo liaudies komisaro pav. drg. Bykovo ir Liet. SSR NKVD vidaus ir pasienio kariuomenės karinio tribunolo pirmininko drg. Maslovo (Maslov) sprendimu“[254].

Po žudynių birželio 28 d. M. Nikolskis į Červenės kalėjimą nusiuntė telegramą, joje pranešė, kad Puchovičių stotyje buvo 50 vagonų[255] kaliniams, bet jokių kalinių Červenėje nebebuvo.

Liepos 5 d. NKVD konvojinės kariuomenės 42-osios brigados vadas pplk. Vaniukovas *(Vanjukov)* Konvojinės kariuomenės valdybai išdėstė savo melagingą Červenės žudynių versiją: „[...] 1941 m. birželio 24–25 d. naktį 226-ojo pulko sargybos 170 žm. evakavo kalinius iš visų Minsko kalėjimų Berezinos upės link kasti apkasų. Pakeliui, Červenės apylinkėse, sargyba kartu su kaliniais buvo smarkiai bombarduojama iš oro. Baltarusijos SSR NKVD Kalėjimų valdybos viršininko Stepanovo sprendimu, kalintieji už kontrrevoliucinius nusikaltimus buvo sušaudyti, o kiti paleisti. Visa sargyba liepos 3 d. grįžo į dalinį.“[256]

NKVD darbuotojams Červenės žudynės tebuvo vienas iš masinių kalinių žudynių epizodų. Vakarų Ukrainoje evakuota 45 569 kaliniai, o kalėjimuose liko 3536 ir 8789 buvo sušaudyti, Gudijoje atitinkamai evakuoti 9573 kaliniai ir 13 953 liko kalėjimuose, 530 sušaudyta kalėjimuose, 714 „neteisėtai sušaudyti kelyje“. Lietuvoje kilus sukilimui kalėjimuose liko 3336 kaliniai ir 1363 evakuoti[257].

Buvo priskaičiuota 30 Gudijoje sušaudytų Ašmenos kalėjimo kalinių ir 714 Glubokojės kalėjimo kalinių, sušaudytų pakeliui į Vitebską (šios žudynės panėšėjo į Červenės, bet buvo pripažintos neteisėtomis). Įtrauktos ir Ukrainoje įvykdytos žudynės: Lvove sušaudyti 2464 kaliniai, Drogobyčo srityje – 1001, Stanislavo – 1000, Tarnopolio – 774, Rovno – 230, Volynės – 2104 ir t. t. Visi jie vienaip

252. *Valuckas A.* Kolektyvinė tironija. P. 217–221; *Juršė B.* Červenės dangum užsikloję // *Petruitis J.* Kaip jie mus sušaudė. P. 265–266.
253. *Tumas J.* Kelias į Červenę. P. 41. Čia buvo nužudyti I. Bieliūnas, J. Jablonskis, T. Knyva, S. Valkauskas, J. Vosylius, A. Gedmantas (kitais duomenimis, jis grįžo gyvas). Žr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 71, 178, 223, 313, 716, 748.
254. Pažyma apie K. Bizausko sušaudymą // LYA. B. 1353. L. 16.
255. 1941 m. birželio 28 d. M. Nikolskio telegrama // RFVA. F. 9413. Ap. 1v. B. 10. L. 69.
256. *Gurjanov A. Z., Kokurin A. I.* Evakuacija tjurem. S. 23–24.
257. SSRS NKVD Kalėjimų valdybos 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo Volchonskio *(Volchonskij)* 1942 m. sausio 22 d. pažyma // *Kokurin A. I.* Evakuacija zakliučennyh... S. 23

ar kitaip pateko į NKVD ir NKGB viršininkų ataskaitas. Lietuvoje įvykdytos žudynės jose visai nepaminėtos.

Telšių kalėjime iš 162 kalinių 76 buvo NKGB tardyti kaliniai. Dar birželio 23 d. visus kalinius norėta išvežti. Tuo rūpinosi kalėjimo viršininko pareigas einantis politinis vadovas A. Vaitkus. Šis planas žlugo, nes vietiniai komunistų partijos, NKVD ir NKGB vadovai pabėgo iš miesto. Jokių transporto priemonių kaliniams išvežti niekas neskyrė. Iš Telšių pasitraukusiems NKGB darbuotojams kilo sumanymas išžudyti kalinius. Birželio 24 d. rytą kalėjimas jau buvo apsuptas raudonarmiečių, kuriems vadovavo miesto įgulos vadu pasivadinęs Raudonosios armijos mjr. Doncovas *(Doncov)* (?) (galima manyti, kad tai buvo 8-osios armijos 123-iosios divizijos dalinio vadas). Raudonarmiečiams kalėjimo rūsys pasirodė esąs per mažas egzekucijai vykdyti (Ukrainoje ir Gudijoje beveik visos egzekucijos vyko kalėjimų rūsiuose, nužudytieji ten pat buvo užkasami). Toliau parengiamiesiems darbams vadovavo NKGB Kretingos apskrities viršininko pavaduotojas v/s ltn. Jermolajevas *(Ermolaev).* Rainių miškelyje iškasus duobes, į kalėjimą atvyko NKGB Telšių apskrities skyriaus viršininkas P. Raslanas, jo pavaduotojas v/s ltn. Ždanovas *(Ždanov),* 8-osios armijos politinio skyriaus darbuotojas Kompanecas *(Kompanec).* Kartu buvo Telšių vykdomojo komiteto pirmininkas D. Rocius. Visi jie (dalyvaujant ir v/s ltn. Jermolajevui) peržiūrėjo bylas ir formaliai patvirtino mirties nuosprendžius. P. Raslanas teigė: „Aš esu įsitikinęs, jog ten nebuvo nė vieno nekalto.“[258] Raudonarmiečiai iš kamerų kalinius vedė į sargybos būstinę. Čia jiems buvo surišamos rankos ir užkemšamos burnos. Paskui kalinius vieną ant kito suguldė sunkvežimiuose. Jau švintant birželio 25-ajai, mašinos su kaliniais nuvažiavo Luokės link, į Rainių miškelį. Kas vyko toliau, gerai nežinoma. Lietuvoje tai buvo bene vienintelės žudynės, po kurių neliko nė vieno gyvo liudytojo. Liudijo tik egzekucijos vykdytojai. D. Rocius teigė: „Sušaudymą vykdė raudonarmiečiai. Iš mūsų ten buvo: NKGB viršininkas Raslanas Petras, oper. įgaliotinis Galkinas *(Galkin)* ir kalėjimo prižiūrėtojas Pocevičius.“[259] Tik birželio 28 d. suradus ir atkasus duobes paaiškėjo, kad visi žmonės buvo žiauriausiai nukankinti. Kai kuriems jų nupjautos ausys, išbadytos akys, beveik pusei (35) sužaloti lyties organai. Dauguma galutinai nužudyta sutriuškinus galvas arba subadžius durtuvais. Sušaudyti buvo tik 10 kalinių[260]. Dėl sužalojimų 46 lavonai nebuvo atpažinti. Rainių miškelyje rasti 73 kalinių palaikai. Trys mėginę bėgti kaliniai buvo nužudyti ir užkasti ties Džiuginėnais[261].

258. P. Raslano 1942 m. spalio 7 d. paaiškinimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui // LYA. F. 16895. Ap. 2. 185. L. 82.
259. Bėgančiųjų kerštas. P. 159–169; Žemaičių kankiniai. P. 10–15; D. Rociaus 1942 m. spalio 7 d. paaiškinimas A. Sniečkui // LYA. F. 16895. Ap. 2. B. 185. L. 85.
260. Bėgančiųjų kerštas. P. 182; *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius... P. 84–85.
261. Žemaičių kankiniai. P. 6.

1941 m. birželio 26 d. Pravieniškėse nužudyti kaliniai

Net jei NKVD ir NKGB pareigūnai neturėjo raštiškų nurodymų, kaip evakuoti kalinius, sovietiniai kariai esant karo padėčiai galėjo padėti likviduoti politinius kalinius. Šiaip ar taip, žudikai įvykdė svarbiausią SSRS NKVD vadovų reikalavimą, kuris galutinai buvo suformuluotas tik po dešimties dienų (1941 m. liepos 4 d. pasiūlymai): nepalikti nė vieno politinio kalinio.

Kitas karo nusikaltimas buvo įvykdytas Pravieniškių lageryje. Nuo kitų žudynių jis skyrėsi ne tik masiškumu, bet ir tuo, kad buvo žudomi visi be išimties kaliniai ir netgi jų prižiūrėtojai su šeimomis. Karo pradžioje Pravieniškėse, už trijų eilių spygliuotosios vielos tvoros, kalėjo 444–451 kalinys[262]. Čia buvo kalinami nuteisti kaliniai, kurių bausmės laikas buvo neilgas, daugiausia 2–4 metai. Tarp jų buvo 80 internuotų lenkų, 20–30 už įvairius nusikaltimus nuteistų raudonarmiečių. Pravieniškių lageris nuo kitų kalinimo vietų skyrėsi ir tuo, kad čia visi sargybiniai ir prižiūrėtojai buvo lietuviai. Be to, kaliniai turėjo dirbti sunkiausius durpių kasimo darbus. Dėl baisių kalinimo sąlygų kaliniai nuolat mėgindavo bėgti iš lagerio, o jo administracija į tai atsakydavo žiauriausiu teroru[263].

Prasidėjus karui, kalinti raudonarmiečiai buvo apginkluoti ir išvežti (taip buvo elgiamasi ne tik Lietuvoje, bet ir Gudijoje, Ukrainoje). Lagerio sargyba

262. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXVIII.
263. *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius... P. 97–98.

buvo sustiprinta, ir likę kaliniai uždaryti barakuose. Birželio 26 d. į lagerį atvyko raudonarmiečių būrys su šarvuočiu. Likusių gyvų kalinių liudijimu, sušaudymo iniciatorius buvo karui prasidėjus iš lagerio išleistas ltn. Kiseliovas *(Kiselev)*[264] (toje vietoje traukėsi 11-osios armijos 5-oji divizija, ir galima manyti, kad ltn. Kiseliovas atvyko su tos divizijos karių daliniu). Jo kerštu galima paaiškinti prižiūrėtojų ir jų šeimų sušaudymą. Buvo nužudyta 21 lagerio tarnautojas, 6 moterys ir 13 bei 16 metų mergaitės.

Iš barakų į uždarą kiemą išvarytus kalinius raudonarmiečiai išrikiavo ir pradėjo iš kulkosvaidžių bei automatinių šautuvų šaudyti į juos. Per žudynes likusio gyvo K. Gailiaus liudijimu, „kilo neįsivaizduojamai baisus klyksmas, maldavimai ir sužeistųjų dejavimas. [...] Arčiau aukštos spygliuotos tvoros esantieji jau sužeisti, kruvinomis rankomis kabinosi į spygliuotas vielas ir dar kartą pataikyti susmukdavo žemėje.“[265] Kauno miesto komendantūros karininko M. Valeikos 1941 m. birželio 28 d. raporte minima, jog „buvo išžudyta 230 žmonių ir taip pat iššaudyti prižiūrėtojai su šeimomis. Tai dienai maitinimo sąrašuose – 444 žmonės. Reiškia, 214 pabėgo. Jų tarpe 50 sužeistų. Dalis jų evakuojant mirė.“[266] Vadinasi, apie 260 žmonių tapo šio karo nusikaltimo aukomis[267].

1941 m. birželio 24 d. Rainių miškelyje nužudytas kalinys

264. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXVIII.
265. *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius... P. 102.
266. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. XXXVIII.
267. *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius... P. 103.

Kitose Lietuvos vietose nedidelės kalinių grupės buvo žudomos kartu su civiliais gyventojais. Juos savo iniciatyva žudė ne tik NKVD ir NKGB darbuotojai ar raudonarmiečiai, bet ir sovietiniai bei partiniai aktyvistai. Po keliolika žmonių buvo nužudyta kiekvienoje Lietuvos apskrityje vien įtarus, kad jie rėmė partizanus, arba pagal komunistų skundus. Labiausiai nukentėjo Šiualių apskritis – 109, Telšių apskr. – 79, Kauno apskr. – 72, Ukmergės apskr. – 49, Rokiškio apskr. – 47, Mažeikių apskr. – 45 ir t. t.[268] Iš 672 nužudytų žmonių (be Telšių ir Pravieniškių kalinių žudynių aukų) net 518 nužudė raudonarmiečiai. Rastas šaulio ženklas, iškabinta tautinė ar balta vėliava, radijo klausymasis tapdavo pagrindu paskelbti mirties nuosprendį. Pagaliau bėgantys raudonarmiečiai daug gyventojų nužudė mėgindami pagrobti dviračius, arklius, drabužius. Tačiau dauguma šių žmonių nužudyta sovietinių ir partinių aktyvistų tiesioginiu nurodymu kaip nelojalūs ar priešiški sovietų valdžiai asmenys. Antai birželio 22 d. Tauragės apskrities Vainuto valsčiaus Girininkų kaime nukankinta 14 žmonių, Trakų apskrities Kaišiadorių valsčiaus Krušonių kaime – 5, birželio 23 d. Marijampolės apskrities Kazlų Rūdos miestelyje – 21, birželio 23–24 d. Telšių apskrities Plungės valsčiaus Mardosų kaime – 14, birželio 24 d. Kauno Pažaislio miške – 6 (tarp jų buvo penki Aukštosios Panemunės Lietuvos Raudonojo Kryžiaus džiovininkų sanatorijos tarnautojai), birželio 25 d. Biržų apskrities Pakumponės miške – 7, Šiaulių valsčiaus Noreikių kaime – 5, birželio 26 d. Kruonio valsčiaus Lapainios kaime – 7, Šiaulių apskrities Meškuičių valsčiaus Bukmedžio miške – 5 žmonės ir t. t. Iš viso būta beveik keturių dešimčių grupinių žudynių.

Atskirai reikėtų paminėti keletą žudynių, kurios mažai skyrėsi nuo Rainių žudynių. Vienur kaliniai arba pirmosiomis karo dienomis suimti žmonės buvo žudomi, kitur žiauriausiai kankinami. Birželio 25 d. Mažeikių apskrities Sedos miestelio komunistai, raudonarmiečių padedami, kankino 14 tą dieną suimtų lietuvių. Tos pačios dienos vakare iš Sedos juos nuvežė Rupeikių kaimo link. Visi buvo suimti, kankinti ir nužudyti kaip prijaučiantieji partizanams[269]. Mėgindami ginti gyventojus ir jų turtą žuvo nemažai partizanų, birželio 23 d. prasidėjusio sukilimo dalyvių. 1942 m. aprūpinant žuvusiųjų šeimas buvo apibrėžta, kad partizanais buvo laikomi žmonės, kurie jais tapo prieš įžengiant Vokietijos kariuomenei, savo vardo nesuteršė svetimo turto grobimu ir savo veikla komunistų viešpatavimo laikais nekenkė tautos interesams[270], o 1941 m. partizanu buvo laikomas kiekvienas, atvirai besipriešinantis bolševikams pirmosiomis karo dienomis, net įsitraukęs į civilių Lietuvos piliečių (žydų) žudynes. Žuvusių kovose partizanų skaičius nebuvo tiksliai nustatytas. Įvairiuose šaltiniuose nurodoma, kad žuvo 2 tūkst. partizanų, tačiau veikiausiai skaičius buvo beveik tris kartus

268. Bėgančiųjų kerštas. P. 4–158.
269. Bėgančiųjų kerštas. P. 62.
270. Partizanų aprūpinimo klausimas susitvarkys // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Rugpjūčio 4.

mažesnis. Žinių išliko tik apie 371 sukilėlio žūtį (daugiausia Kauno mieste – 162, Panevėžio apskr. – 39, Utenos apskr. – 33)[271]. Partizanų aukų duomenys surinkti beveik iš 100 valsčių (pusėje valsčių partizanų aukų neužregistruota). Kadangi provincijoje valsčiui vidutiniškai teko beveik po 2 žuvusius partizanus, spėjamas žuvusių partizanų skaičius būtų apie 700.

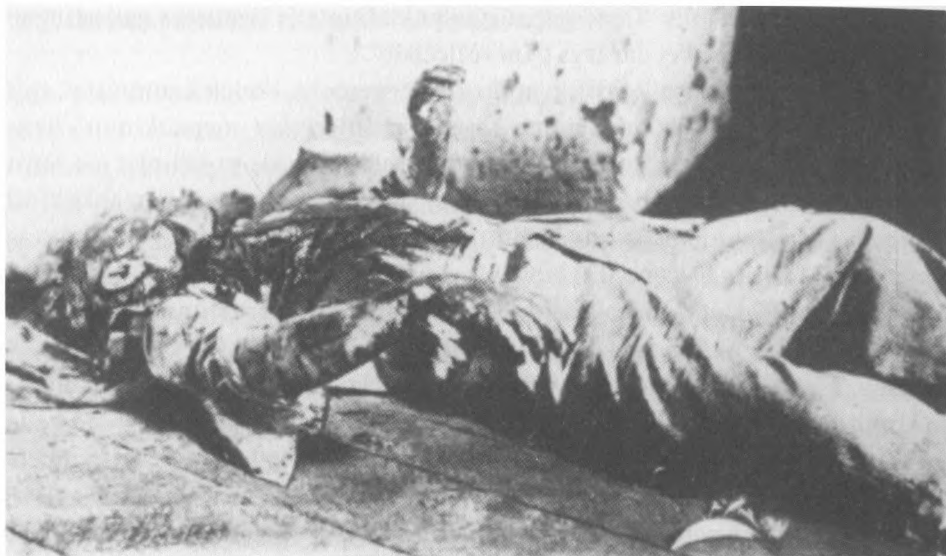
Ypač žiauriai raudonasis teroras siautėjo ten, kur ėjo pagrindiniai Raudonosios armijos dalinių pasitraukimo keliai (Kaunas–Ukmergė–Utena–Zarasai, Panevėžys–Rokiškis). 1941 m. birželio 23 d. 3 val. nakties iš Kauno bėgusių kolaborantų vadovų (LKT, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, LKP (b) CK) kolona jau buvo Utenoje. Ją saugojo A. Guzevičiaus vadovaujamas NKVD pulkas. Prieš palikdamas Lietuvos teritoriją, šis pulkas kartu su sovietiniais aktyvistais birželio 23–24 d. įvykdė karines baudžiamąsias operacijas Ukmergės, Utenos, Zarasų apskrityse[272].

Ukmergės kalėjimo kaliniai išsilaisvino dar birželio 23 d. Besitraukiant enkavėdistams pavyko sugauti tik 7 kalinius. Kartu su birželio 22 d. suimtu ūkininku iš Širvintų jie buvo nuvežti iki Zarasų ir prie Zarasų–Daugpilio plento Alėjos miške birželio 24 d. nužudyti. Zarasų areštinės kieme birželio 23 d. buvo sušaudyti trys politiniai kaliniai. Birželio 24 d. enkavėdistai iš Zarasų pabėgo, bet kitą dieną grįžo ir dar aršiau siautėjo. Nužudė dar 6 žmones, tarp jų buvusį politinį kalinį ats. jaunesn. ltn. J. Chmieliauską[273].

Po kelių savaičių P. Gladkovas, rašydamas savo ataskaitą, nepamiršo paminėti, kad Zarasuose sušaudyti 4 suimtieji (ir 4 liko nesušaudyti)[274]. Paminėjo ir 15 žmonių, suimtų likviduojant partizanų būrį, sušaudymą Panevėžyje. Iš tikrųjų čia buvo sušaudyta 19 žmonių. Ne taip kaip kitur, čia liko žudynių liudytojų. Vienas jų papasakojo, kad į egzekucijos vietą atvažiavo „kalėjimo mašina ir sunkvežimis, pilnas ginkluotų kareivių. [...] mašinos sustojusios prie iškastos duobės [...]. Paskui du čekistai atidarę kalėjimo mašiną, į ją įšokę ir iš jos metę į duobę žmones. Į metamuosius iš pistoletų šaudę čekistai ir vyresnieji politrukai. [...] Tą darbą atlikę labai greitai, maždaug per 10–15 minučių.“[275] Žudynės įvyko birželio 25 d. už 300–400 metrų nuo cukraus fabriko. Tarp nužudytųjų buvo 15 kupiškėnų (dar dviejų dėl sužalojimų nepavyko atpažinti)[276], išvakarėse suimtų Kupiškio valsčiuje ir atgabentų į Panevėžį.

Panevėžyje žudynės nesibaigė iki pat Raudonosios armijos pasitraukimo. Birželio 26 d. Panevėžyje, Raudonosios armijos dalinio štabo rūsyje, buvo ypač žiauriai nukankinti dar trys Panevėžio apskrities gydytojai: ats. plk. J. Žemgulys,

271. Bėgančiųjų kerštas. P. 4–158; Sukilimas. P. 100, 102–103, 119–120, 126; *Brandišauskas* V. Kova dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo (1940 m. birželis – 1941 m. rugsėjis) . P. 114–116.
272. N. Pozdniakovo užrašai apie pirmąsias karo dienas // LYA. F. 1771. Ap. 2. B. 140. L. 9.
273. Bėgančiųjų kerštas. P. 135–137.
274. RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 22. L. 323.
275. Bėgančiųjų kerštas. P. 68.
276. Ten pat. P. 73–74.

1941 m. birželio 26 d. Panevėžyje nukankintas Juozas Žemgulys

1941 m. birželio 22 d. nežinomas politinis kalinys nužudytas ir užkastas Petrašiūnuose (Kaunas)

A. Gudonis, S. Mačiulis. Tame pat rūsyje nukankinta ir ligoninės gailestingoji sesuo Z. Kanevičienė bei dar trys panevėžiečiai[277].

Neaplenkė teroras ir Rokiškio apskrities gyventojų. Vietos komunistai, raudonarmiečių padedami, važinėjo po kaimus ir suiminėjo „nepatikimus" lietuvius. Suimtieji buvo grūdami į Rokiškio areštinę, iš kurios 52 kaliniai jau buvo išvežti į Panevėžio kalėjimą[278]. Birželio 23 d. suimti penki vyrai buvo apkaltinti partizanų grupės organizavimu Jūžintų miestelyje ir laikinojo karo lauko teismo nuteisti mirties bausme. Tai buvo vienintelis „karo lauko teismo" sudarymo atvejis Lietuvoje. Nuteistieji birželio 24 d. buvo nuvežti į Papartynės mišką ir ten žiauriai nukankinti. Tik vienas jų buvo nušautas.

Rokiškio apskrities Juodupės valsčiaus vietos komunistai suėmė ir vykdomojo komiteto kieme birželio 25–26 d. nukankino 11 lietuvių. Juos surišo po kelis, gerkles užkimšo pakulomis. Nukankintieji buvo nuvežti į mišką ir žvyrduobėje iškastoje duobėje netvarkingai sumesti[279].

Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, komunistai pasinaudojo tuo, kad prasidėjo karas, ir naikino kitokių pažiūrų žmones, buvusių lietuviškų tautinių organizacijų narius. Kas laukė lietuvių, jei Raudonoji armija būtų ilgiau išsilaikiusi okupuotoje Lietuvoje, parodė Estijos pavyzdys. Beveik visi kaliniai iš ten buvo išvežti lėtai mirčiai į Sovietų Sąjungos lagerius, o 205 kaliniai sušaudyti Tartu kalėjime. Bet Talino kalėjimas vis vien buvo pilnas. 1941 m. liepos 4 d. ten buvo 1200 žmonių, kuriuos NKVD ir NKGB suėmė pirmosiomis karo dienomis ir taip pat ketino išgabenti į lagerius[280]. Tačiau Lietuvoje iš dvylikos kalėjimų ir Pravieniškių lagerio, pasinaudoję sukilimu ir pereinamojo iš vienos okupacijos į kitą laikotarpio sąmyšiu, išsivadavo apie 3500–4000 žmonių[281]. NKVD ir NKGB pareigūnai ir kariai nužudė apie 400 ir išvežė į Rusiją 1365 kalinius.

Taip baigėsi paskutinė ir pati kraupiausia sovietinės okupacijos savaitė. Palikę 1100 nužudytų[282] (be žuvusių partizanų) Lietuvos gyventojų, vieni okupantai užleido vietą kitiems. Pasikeitė teroro ideologija, bet okupuotos Lietuvos piliečiai tebebuvo naikinami.

277. Ten pat. P. 75.
278. RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 22. L. 323.
279. Bėgančiųjų kerštas. P. 85.
280. V/s mjr. Baštakovo (*Baštakov*) 1941 m. liepos 4 d. pranešimas v/s mjr. M. Nikolskiui // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 22. L. 341; Estijos SSR NKVD Kalėjimų skyriaus 1941 m. liepos 21 d. pranešimas // Ten pat. L. 344.
281. Kalėjimuose birželio 20 d. kalėjo 5217 žmonių, Pravieniškėse – 444.
282. Lietuvos savitarpio pagalbos žinių biuras 1941–1942 m. tvarkė dingusių bei žuvusių Lietuvos gyventojų apskaitą ir nustatė, kad „nuo bolševikų teismo ir nuo karo veiksmų įvairių asmenų" žuvo 839, dingo be žinios 1500 (dalis galėjo būti prievarta evakuoti). Žr.: Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Birželio 19. Vėliau buvo patikslinta, kad dingo 1836 civiliai asmenys.

1940–1941 m. paliko vieną tragiškiausių pėdsakų Lietuvos istorijoje. Sovietiniai okupantai ir vietos kolaborantai naikino viską, kas Lietuvos valstybės buvo sukurta. Lietuvių tautos kultūra, švietimas, ūkis atsidūrė komunistinės ideologijos gniaužtuose. Vietos kolaborantų sluoksnis nebuvo didelis, bet okupantų padedamas suėmęs visus valdžios (ir prievartos) svertus, galėjo jėga vykdyti Maskvos planus. Lietuvos piliečių dauguma labai greitai patyrė valstybingumo netekimo padarinius ir okupacinei politikai priešinosi. Tačiau maža visuomenės dalis prisitaikė prie režimo ir prisidėjo prie nusikalstamos okupantų politikos įgyvendinimo. Lietuvos komunistų partija, ypač jos vadovybė, labiausiai tarnavo okupaciniam režimui.

Kaip tik komunistų partijos vadovai dalyvavo priimant sprendimus dėl Lietuvos gyventojų trėmimo, patys prisidėjo prie trėmimo akcijos organizavimo ir vykdymo. SSRS ir Vokietijos karo išvakarėse Lietuvos komunistų partijoje buvo 4739[283] (lietuvių 46,4%, žydų – 12,6%, rusų – beveik 39% komunistų)[284]. Beveik pusė komunistų (40%) buvo atsiųsta į Lietuvą iš Sovietų Sąjungos. Aukščiausiai komunistų partijos vadovybei Maskvoje ir Kaune priėmus sprendimus, SSRS NKVD ir NKGB organizavo teroro akcijas: persekiojimą, areštus, deportacijas ir žudynes.

Teroro vykdytojų sudėtis taip pat paneigia mitą, kad tarp vykdytojų buvo daug vietos žydų. 1941 m. birželio mėn. LSSR NKGB, kuris buvo pagrindinis trėmimų organizatorius, dirbo 557 darbuotojai, iš jų 288 (51,7%) nevietiniai, 269 (48,3%) vietiniai gyventojai (daugiau kaip du trečdaliai vietinių buvo lietuviai)[285]. Pagal vardinius NKGB darbuotojų sąrašus 1941 m. pavasarį NKGB centre iš viso dirbo 208 asmenys, iš jų 60 (29%) buvo lietuviai, 35 (16,8%) – vietos žydai, 113 (54,2%) – rusai, ukrainiečiai, baltarusiai ir kt. Iš 194 NKGB apskričių skyrių darbuotojų lietuvių buvo 77 (39,7%), žydų – 18 (9,3%), rusų – 99 (51%)[286]. 1941 m. birželio mėn. LSSR NKVD dirbo 4487 darbuotojai, iš jų vietos gyventojų – 4071 (90,7%), 416 (9,3%) atvykę iš SSRS[287]. NKVD personalo „lietuviškesnę" sudėtį lėmė tai, kad dalyje periferinių tarnybų – milicijoje, archyvuose, priešgaisrinės apsaugos tarnyboje, kalėjimuose, transporto padaliniuose ir kt. – okupacinė val-

283. LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1943 m. žinios apie komunistus, SSRS-Vokietijos karo pradžioje buvusius LKP(b) įskaitoje, ir komunistus, evakuotus iš Lietuvos SSR // LYA. F. 1771. Ap. 6. B. 70. L. 3–5.
284. *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 131; Daugiau kaip 13 tūkst. komjaunuolių, 10 tūkst. laikinųjų vykdomųjų komitetų darbuotojų irgi prisidėjo prie teroro įgyvendinimo tam tikrose organizavimo ir vykdymo grandyse: registravo, ieškojo, sudarinėjo sąrašus ir pan. Žr.: Ten pat. P. 113, 160.
285. *Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I.* Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. Vilnius, 1999. P. 98–99.
286. LSSR NKGB Kadrų skyriaus sudarytas vardinis apskričių skyrių darbuotojų sąrašas // LYA. F. 142. Ap. 1. B. 89. L. 20–41.
287. LSSR NKVD liaudies komisaro A. Guzevičiaus LKP CK skyriui 1942 m. pateikti duomenys // Ten pat. F. 1771. Ap. 5. B. 102. L. 191–192.

džia leido laikinai likti buvusiems tarnautojams. 1941 m. gegužės pabaigoje iš 138 LSSR NKVD centro vadovaujančiųjų darbuotojų 72 buvo rusakalbiai (52,2%), 43 – lietuviai (31,2%) ir 23 – žydai (16,6%)[288]. Akivaizdu, kad bandymas primesti žydų bendruomenei (joje buvo vos 600 komunistų) atsakomybę už visas okupacijos pasekmes ir taip pateisinti holokaustą buvo tik vienas iš nacistinės okupacijos metu vykdytos rasistinės ir genocidinės politikos maskavimo būdų.

Pirmieji sovietinės okupacijos metai buvo sunkūs visiems Lietuvos piliečiams. Pradėta nuo lietuvių tautos politinio ir karinio elito naikinimo 1940 m. liepos mėn. ir baigta masiniu visų tautybių gyventojų sluoksnių trėmimu 1941 m. birželio mėn. bei žudynėmis SSRS ir Vokietijos karo pradžioje. Daugumai aukų parinkti teroro būdai (įkalinimas, trėmimas) nereiškė, kad žmonės iš karto bus fiziškai sunaikinami, bet jų ateitis buvo aiški – mirtis kalėjimuose, lageriuose, tremtyje. Net vertinant pagal Genocido konvenciją, šiems žmonėms, kad ir kokie buvo jų represavimo būdai, buvo sudarytos nepakeliamos gyvenimo sąlygos. To padarinys – dalinis arba visiškas jų sunaikinimas.

Sudaryti aukų vardynai leidžia beveik tiksliai nustatyti, kiek žmonių 1940–1941 m. tapo teroro aukomis. Tuo metu, kai 1941–1942 m. tremtinių vardynas dar tik buvo pradėtas sudarinėti, tikslus trėmimų aukų skaičius Lietuvos visuomenei nebuvo žinomas. Mėginant bent apytikriai nustatyti jų skaičių, imtasi sąlyginių skaičiavimų: maksimalus vagonų skaičius (871) sudaugintas iš tremtinių skaičiaus vagone vidurkio (35). Gautas tremtinių skaičius – 30 485 – ilgą laiką buvo laikomas apytikriu, bet istorijos literatūroje tapo neginčijama aksioma. Šiuo metu nustatyta 29 250 žmonių, tapusių vienus metus vykdyto teroro aukomis[289].

Sudarius vardinį tremtinių sąrašą, galima kalbėti apie sąlyginai tikslesnį tremtinių skaičių. Nustatyta, kad buvo ištremta 17 495 žmonės, kurių beveik visų tapatybės šiuo metu yra nustatytos (iš 17 464 žmonių nustatytas 16 136 tremtinių likimas, 1329 žmonių tremties ar kalinimo vietos nežinomos). Tarp jų buvo ne mažiau kaip 5124 vaikai iki 16 metų. Daugiau kaip 1/10 tremtinių buvo 60 metų ir vyresni[290]. Net 82 žmonės tremties vietų nepasiekė – mirė pakeliui gyvuliniuose vagonuose[291].

Kaip žinoma, dalis vyrų buvo atskirti nuo šeimų ir išvežti į lagerius. NKGB numatė atskirti, suimti ir išvežti į Starobelską (Ukrainoje) 3649 vyrus, o NKVD savo nuožiūra suėmė ir numatė išvežti į Medvežja Gorą (Karelijoje) 1274 vadinamuosius „kriminalinius elementus“. Tikslių duomenų nėra, kiek iš tikro jų pateko į lagerius. Iš vardyno sužinome tik apie 3915 nuo šeimų atskirtų vyrų įka-

288. LSSR NKVD Kadrų skyriaus parengtas LSSR vidaus reikalų liaudies komisariato darbuotojų sąrašas pagal einamas pareigas 1941 m. gegužės 28 d. // Ten pat. F. 142. Ap. 1. B. 96. L. 1–9; Plg.: *Maslauskienė N., Petravičiūtė I.* Okupantai ir kolaborantai. P. 220.

289. Į vardyną dar įrašyti 863 gimę tremtyje, 24 vėliau pasirinkę savanorišką tremtį ir nuvykę dalytis likimu su savo artimaisiais, 324 suimti Raudonojoje armijoje karo metu // Lietuvos gyventojų genocidas. Vilnius, 1999. T. 1. P. 62.

290. *Burauskaitė B.* Genocido aukų vardyno statistikos duomenys // Lietuvos gyventojų genocidas. Vilnius, 1999. T. 1. P. 52.

291. Ten pat. P. 62.

linimą lageriuose. Remiantis dokumentais galima daryti išvadą, kad Lietuvoje 1940–1941 m. buvo įkalinta apie 8500 žmonių (žinomos 6606 pavardės, tarp jų 383 suimti 1939 m. rugsėjo–spalio mėn.). Dar prieš prasidedant karui keliais etapais buvo išvežta ne mažiau kaip 2200 kalinių. Birželio 23–24 d. iš Lietuvos į naujas kalinimo vietas – Gorkio, Sol Ilecko (dab. Orenburgo sr.), Vologdos kalėjimus – buvo išgabenta ne mažiau kaip 1365 kaliniai. Taip 1941 m. lageriuose atsidūrė apie 3565 žmonės (nustatyta 3072 asmenų tapatybė). Dar daugiau kaip 650 kalinių tapo pačių baisiausių genocido akcijų – masinių žudynių (Rainių, Červenės, Bigosovo, Pravieniškių) aukomis. Tik apie 240–250 kalinių liko gyvi (Pravieniškėse ir Červenėje). Bet 3974 žmonių represavimo būdas nežinomas (tarp jų L. Kerulio „Išvežtųjų lietuvių sąraše“ užfiksuoti pirmosiomis karo dienomis dingę be žinios žmonės). NKVD dokumentai ir sudaryti aukų vardynai atitinka vieni kitus, nors nebeįmanoma nustatyti mažiau negu dešimtadalio teroro aukų tapatybių. Nežinoma, kiek kalinių paleista iš kalėjimų, kad repatrijuota į Vokietiją (1941 m. vasario–kovo mėn.). Apytiksliai yra suskaičiuoti pirmosiomis karo dienomis žuvę civiliai asmenys ir partizanai. Aišku, kad daugiau kaip 21 tūkst. žmonių atsidūrė toli nuo Lietuvos kaip tremtiniai ir kaliniai.

1940–1941 m. tarp teroro aukų patekę ne mažiau kaip 1474 mokytojai, 887 policininkai, 525 karininkai, 909 kiti kariškiai, 277 inžinieriai, 219 medicinos darbuotojų, 146 dvasininkai bei vienuoliai ir kitų visuomenės socialinių bei profesinių sluoksnių atstovai rodo, kad buvo numatoma planingai naikinti lietuvių kultūrą ir švietimą, valstybei tarnavusius žmones – valdininkiją ir karininkiją. Turėjo išnykti keletas tūkstančių iš Lietuvos visuomenės prievarta išplėštų kultūringiausių, labiausiai apsišvietusių šeimų. Baigti naikinti ir Lietuvos kariuomenės likučiai. 1941 m. birželio 22 d. 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse tarnavo 7–8 tūkst. lietuvių karių[292]. Karo pradžioje daugiau kaip 5500 lietuvių karių ginklu išsilaisvino iš sovietinių karių priežiūros ir liko Lietuvoje. Išsilaisvindami žuvo arba dingo be žinios 120 lietuvių karių[293]. Ir vis dėlto dar 1931 karys vėliau pateko į dingusiųjų be žinios sąrašus. Kai kurie jų buvo nužudyti ne

Rainių koplyčia pastatyta aukoms atminti

292. *Raštikis S.* Lietuvos kariuomenės tragedija... P. 224.
293. Ten pat. P. 224–226.

Lietuvoje arba suimti ir nugabenti į lagerius (pastarųjų identifikuota 324)[294]. Kiti žuvo tarnaudami Raudonosios armijos daliniuose, ir tik mažuma jų 1945 m. grįžo į Lietuvą.

Lietuvių tauta, kaip pagrindinė savo nepriklausomos valstybės kūrėja, nukentėjo labiausiai, tačiau tautinės mažumos irgi buvo neatskiriama Lietuvos visuomenės dalis. Iš tautinių mažumų sovietinį terorą labiau patyrė lenkai ir žydai. Tarp jų buvo nemažai karo pabėgėlių iš Lenkijos. Tiksliausiai sovietinį terorą patyrusių žmonių tautinė sudėtis atsispindi knygos „Lietuvos gyventojų genocidas" vardyne. Čia, be lietuvių, suregistruota 4836 lenkai, 2613 žydų, 532 rusai, 155 gudai, 86 vokiečiai[295]. Žinoma, kad į tremtį ir lagerius šalia lietuvių buvo išvežta ir ne mažiau kaip 2500 lenkų bei apie 2300 žydų.

Kalbant apie bendrą gyventojų nuostolį, kol kas galima pasakyti, kad 1940–1941 m. sovietinio genocido aukomis tapo 1% Lietuvos gyventojų, arba daugiau kaip 30 tūkst. žmonių[296], iš jų beveik 2 tūkst. žuvo arba buvo nužudyti Lietuvoje (partizanai, kariai ir kaliniai bei civiliai gyventojai) ir 21 tūkst. žmonių atsidūrė GULAG-o lageriuose ir tremtyje. Totalitarinėms valstybėms perkeliant gyventojus, Lietuva neteko dar dešimčių tūkstančių savo žmonių[297]. Prasidėjęs karas nutraukė okupuotos valstybės piliečių ir lietuvių tautos naikinimo akciją. Jos organizatoriai ir dauguma genocido vykdytojų pabėgo į Sovietų Sąjungos gilumą.

1940–1941 m. neteisėti suėmimai ir išvežimai į lagerius padarė Lietuvos visuomenei kokybiškai sunkiai apibrėžiamas pasekmes: sunaikino didelę dalį nepriklausomoje Lietuvoje ugdytų profesinių sluoksnių atstovų (politikų, teisininkų, mokytojų, karininkų, policininkų ir t. t.); sunaikino didelę dalį nuosaikiosios opozicijos (liaudininkiškos ar socialdemokratinės krypties) potencialo, paralyžiavo bandymus neorganizuotai priešintis vykdytai okupacinei politikai ir sudarė galimybes netrukdomai vykdyti aneksijos bei sovietizacijos politiką; sukūrė visuomenėje įtarumo ir nepakantumo atmosferą, sudarė sąlygas toliau plėstis tautinio nepakantumo nuotaikoms. Komunistinės ideologijos pagrindais vykdyta visuomenės selekcija, slapti masiniai suėmimai ir deportacijos už Lietuvos ribų ir platus smurto naudojimas politinių priešininkų atžvilgiu sudarė sąlygas daliai visuomenės priimti ir įsisavinti totalitarinės valstybės principus – iš pradžių komunistinius-bolševikinius, vėliau – nacionalsocialistinius.

294. Lietuvos gyventojų genocidas. Vilnius, 1999. T. 1. P. 62.
295. Savitarpio pagalbos žinių biuras 1941–1942 m. nustatė, kad tarp išvežtų 3642 kalinių 2074 buvo lietuviai, 573 lenkai, 82 rusai, 10 gudų, 6 latviai, 6 totoriai, 5 vokiečiai, 4 ukrainiečiai, 2 karaimai. Kitų kalinių tautybė tariamai nebuvo nenustatyta, nes nacistinės okupacijos metais apie sovietinio teroro aukas žydus duomenys nebuvo skelbiami.
296. Lietuvos gyventojų genocidas. Vilnius, 1999. T. 1. P. 52, 62.
297. Į Vokietiją repatrijavo 50142 žmonės, nuo komunistinio teroro į Vokietiją pabėgo apie 1000 žmonių (tiek jų vienijo Lietuvos piliečių sąjunga Vokietijoje). Iš Klaipėdos krašto ir Suvalkų į Lietuvą repatrijavo 11995 lietuviai (ir dar keletas tūkstančių rusų). Žr.: *Stossun H.* Die umsiedlungen der Deutschen aus Litauen wahrend des zweiten welkrieges. Marburg / Lahn, 1993. P. 69, 70, 106.

LIETUVIŲ NAIKINIMAS LAGERIUOSE IR TREMTYJE 1941–1944 M.

Į lagerius ir tremtį 1939–1941 m. pateko daugiau kaip 21 tūkst. Lietuvos gyventojų[1]. Tremtinių neskirstė pagal tautybes, visi buvo priskirti „tremtinių iš Lietuvos“ kategorijai. Tik prasidėjus karui tremtinių tautinė sudėtis buvo šiek tiek pakoreguota.

Lenkijos vyriausybė (Londone) ir Sovietų Sąjunga 1941 m. liepos 30 d. sudarė sutartį, pagal kurią rugpjūčio 12 d. buvo paskelbta Lenkijos piliečių amnestija. Iš įkalinimo vietų ir tremties buvo paleistas 389 041 buvęs Lenkijos pilietis[2]. Pabėgėliai iš buvusios Lenkijos (lenkai ir žydai), kuriuos suėmė ir ištrėmė kartu su lietuviais, irgi buvo paleidžiami[3]. Taip sumažėjus lenkų ir žydų tremtinių bei kalinių, nuo 1941 m. rugsėjo mėn. lietuviai jau sudarė didesnę iš Lietuvos išvežtų žmonių dalį negu pirmosiomis trėmimų dienomis. Jų keliai Sibire dar tik prasidėjo.

1941 m. birželio 21 d. iš Naujosios Vilnios pajudėjo priešpaskutinis ešelonas su tremtiniais iš Žemaitijos. Galbūt šis ešelonas turėjo važiuoti į Novosibirską, bet prasidėjęs karas jį užklupo Minske, ir judėjimo kryptis buvo pakeista. Per Oršą ir Jaroslavlį tremtiniai buvo nuvežti į Kotlaso miestą (dab. Archangelsko sr.), iš čia barža nuplukdyti į Komijos ASSR Ust Vymo, Ust Kulomo, Železnodorožno, Kortkeroso, Sysolos ir Syktyvdvinsko (dab. Syktyvkaro) rajonus. Daugiausia tremtinių atsidūrė Syktyvdvinsko, Ust Kulomo ir Kortkeroso rajonuose prie Vyčegdos upės[4]. Jie buvo apgyvendinti barakuose ir paskirstyti dirbti Seriogovo druskos virykloje, plytinėse, medienos ruošimo įmonėse. Tik dirbantys tremtiniai gaudavo 400 g duonos per dieną, vaikams ir seneliams teko po 200 g[5]. Tremtinius prižiūrėjo vietinių NKVD skyrių paskirti komendantai.

Nuo sunkaus darbo ir badavimo žmonės pradėjo mirti. Ypač sunku buvo šeimoms su vaikais, kurie neatlaikė jau pirmos žiemos. Negelbėjo nė tai, kad atsivežtas menkas turtelis buvo mainomas į maistą. Kad išgyventų, tremtiniai imdavosi bet kokio sunkaus darbo, rinkdavo žoles ir uogas. Tremtinė A. Makaraitė prisimena, kad stipresni parvesdavo iš darbo nebepaeinančius žmones, o rytą rasdavo juos nebegyvus[6].

1. Tarp jų buvo daugiau kaip 2 500 lenkų, apie 2 300 žydų, apie 300 rusų, gudų, vokiečių. Savitarpio pagalbos žinių biuro duomenimis, tarp 1941 m. tremtinių buvo net 3328 lenkai, bet dėl to meto okupacijos sąlygų į lenkų sąrašus buvo įrašomi ir karo pabėgėliai žydai.
2. *Кокурин А. И.* Эвакуация заключенных... С. 6.
3. Tai gali patvirtinti tezę, kad buvo ištremta daugiau žmonių negu pažymėta dokumentuose. NKVD statistikos duomenis apie tremtinių paskirstymą surinko 1941 m. rugsėjo mėn., kai tremtinių skaičius galėjo būti labai pakitęs.
4. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 79.
5. *Makaraitė A.* Kur Vyčegda teka rūsti... P. 9–11.
6. Ten pat. P. 27.

Tremtinių barakai

1943 m. žiemą Komijos miškuose dirbantys tremtiniai vyrai buvo renkami į darbo armijas ir siunčiami į Vorkutos anglių kasyklas. Kiti likę gyvi tremtiniai toliau dirbo už 400 g duonos. Iš 1549 į Komiją išvežtų tremtinių į Lietuvą grįžo tik 670[7].

Altajaus krašte tremtinių gyvenimas nebuvo lengvesnis. Atvežtus žmones čia dar kartą apiplėšdavo vietos enkavėdistai. Jie susirinkdavo pinigus, fotoaparatus ir kitus vertingesnius daiktus. 7,5 tūkst. Bijske ir Barnaule išlaipintų tremtinių lietuvių pasidalijo statybų ir gamyklų atstovai. Tremtinių prisiminimai apie tenykštį gyvenimą labai įvairūs. Net NKVD savo dokumentuose pažymėjo, kad „specialiųjų tremtinių gyvenimo ir buities sąlygos kiekviename rajone labai skirtingos“[8]. Daugumą tremtinių apgyvendino bendruose barakuose ir žeminėse, nors juose gyventi buvo galima tik vasarą. Dėl antisanitarinių sąlygų, tymų epidemijos, bado sirgo ir mirė vaikai. Tremtinės A. Vederaitės liudijimu, „pradėjo plisti dizenterija ir maliarija. [...] Išgulė pusė žmonių [...]. Mirė daug mažų vaikų. Beveik kasdien ką nors laidojom.“[9] Kitaip negalėjo būti. Kelis kartus apiplėšti, likę be savo turto, tremtiniai turėjo tenkintis menku ir ne visada duodamu duonos (ji buvo kepama iš prosų miltų ir pelų) daviniu. Tačiau tuo kančios nesibaigė. Jau 1942 m. birželio

7. Žr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 62.
8. SSRS NKVD Altajaus krašto valdybos viršininko Vološenkos 1941 m. rugsėjo 15 d. pranešimas // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 77.
9. *Vederaitė A.* Kaip jie mus vežė... P. 103.

1941 m. tremtinių žvejų brigada Tumate, Jakutijos ASSR

Ištremtų paauglių brigada Altajaus krašte

mėn. beveik pusė lietuvių iš Altajaus krašto buvo išvežti tikrai žūčiai į Jakutijos ASSR. Žinomos ten patekusių 2795 lietuvių pavardės. Po 15 metų ir vėliau į Lietuvą iš Jakutijos grįžo tik 1323 žmonės[10].

Atvežti lietuviai buvo išskirstyti į Tit Arų salą (Lenos upės žiotyse), Bykovo pusiasalį (prie Laptevų jūros), Janos upės žiotis ir kitur. Tundroje lietuviams išgyventi buvo labai sunku. Tremtinys K. Svitkauskas prisimena, kad „tų maisto produktų, kuriuos mums skyrė pagal korteles, neturėjom už ką nusipirkti. Mes nieko neuždirbdavom. Duonos normą gaudavom, bet ir tai ne visada ją kepdavo. [...] Prasidėjo badas. Mirti pradėjo ne tik seni, bet ir jauni.“[11]

Krasnojarsko krašte atsidūrė pirmąją karo dieną iš Vilniaus išvažiavęs paskutinis tremtinių ešelonas (iš Alytaus)[12]. Tremtiniai buvo paskirstyti į kolūkius ir miško darbus. Kaip ir visur, žmones kamavo badas, ligos, nepritekliai. NKVD savo nuožiūra naudojo juos kaip nemokamą darbo jėgą, stengėsi iš jų viską išspausti. Buvę mokytojai, medicinos seserys ir kitų profesijų žmonės turėjo paruošti po 8 m^3 medienos malkoms, bet pajėgdavo padaryti tik ketvirtį šios normos.

Novosibirsko srityje tremtinių lietuvių buvo įkurdinta apie 3 500, apie 40% jų – vaikai. Visus tremties sunkumus jie turėjo pakelti kartu su suaugusiaisiais. Vyrų tarp tremtinių buvo apie dešimtadalis, daugelis jų – seneliai. Visa šeimos išlaikymo našta teko moterims. Tremtiniai buvo sutelkti šiauriniuose srities rajonuose (Narymo apygardoje), ten jie turėjo dirbti feodalizmo laikų darbus. Pasak NKVD vadovų, „ūkio kryptys: išrovus kelmus, plėsti pasėlių plotus, miško darbai, žūklė ir medžioklė“. Kadangi GULAG-as atsisakė skirti tremtiniams maisto, NKVD Novosibirsko srities valdyba pasiūlė apiplėštiems tremtiniams patiems pirktis duonos[13]. Dėl tokių sunkių gyvenimo sąlygų į Lietuvą grįžo tik 726 žmonės[14]. Daugelio šeimų pavardės liko tik tremtinių sąrašuose – beveik pusė dingo be žinios arba mirė.

Daugelis tremtinių neilgai gyvendavo vienoje tremties vietoje. Enkavėdistai ne tik perkeldavo juos į kitas vietas už tūkstančių kilometrų (pavyzdžiui, iš Altajaus į Jakutiją), bet ir dažnai kilnodavo pačiame krašte, srityje ir net rajone. Dėl to tremtinių gyvenimas dar labiau pasunkėjo, ir visose tremties vietose atsirado daugybė jų kapų. Tačiau GULAG-o Darbo ir specialiųjų tremtinių skyrius net nefiksavo tremtinių skaičiaus kitimo dėl mirties: 85 716 tremtinių, atvežtų iš okupuotų Baltijos valstybių, Vakarų Ukrainos ir Vakarų Gudijos, užfiksuota ir 1941 m. rugsėjo 29 d., ir 1943 m. sausio 26 d.[15] dokumentuose (NKVD duomenimis, tiek jų buvo atvežta). NKVD „rūpinimasis“ tremtiniais turėjo likti nepastebimas.

10. Žr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 56.
11. *Svitkauskas K.* Laimės vaikai... P. 41–42.
12. *Senkutė-Pileckienė A.* Oi, ilgi tremties keliai... P. 84–85.
13. SSRS NKVD Novosibirsko srities valdybos 1941 m. rugsėjo 10 d. viršininko Kovšuno-Bekmano (*Ковшун-Бекман*) pranešimas // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 73.
14. Žr.: Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 56.
15. Žr.: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. B. 84, 92.

1941 m. ištremta mokytoja T. Mikutavičienė su Sujetichos gyvenvietės lietuvių tremtinių vaikais (Taišeto r., Irkutsko sr.)

Falsifikuoti dokumentai slėpė tūkstančių žmonių sunaikinimą nepakeliamomis gyvenimo sąlygomis.

Dar sunkesnė buvo iš Lietuvos išvežtų kalinių ir nuo šeimų atskirtų vyrų padėtis. Per vienus okupacijos metus Sovietų Sąjunga savo mirties lagerius papildė net 8500 (apytikris skaičius, žinomos 7349 pavardės[16]) Lietuvos gyventojų. Apie 400 (apytikris skaičius) Rytų Lietuvos gyventojų į lagerius pateko iki 1940 m. birželio 15 d.

1941 m. birželio 14–19 d. pagal Lietuvos NKVD sąrašus išvežti 1274 žmonės pateko į Bellagą (Karelijoje) ir Oneglagą[17] (Archangelsko sr.). Beveik nežinoma, koks buvo jų likimas. Prasidėjus karui, daugelis lagerių (ir minėtieji) buvo likviduojami, o kaliniai šimtus kilometrų pėsčiomis varomi į kitus lagerius. Šimtai kalinių nepasiekė naujų kalinimo vietų ir pakeliui mirė. Į Lietuvą sugrįžo tik 109 vyrai.

Apie nuo šeimų atskirtus vyrus žinių išliko daugiau. Pirmiausia jie pateko į Starobelsko ir Juchnovo (čia kalėjo lietuvių kariai) karo belaisvių lagerius. Prasidėjus karui, iš Starobelsko lagerio lietuviai buvo išskirstyti į įvairius lagerius – Karlagą, Vorkutlagą (Komijos ASSR), Siblagą (Kemerovo sr.), Sevurallagą (tuomet – Sverdlovsko sr.) ir Kraslagą (Krasnojarsko kr., Rešiotų m.). Jų vietas

16. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 58.
17. 1941 m. birželio 14 d. plane lietuvius buvo numatyta išsiųsti į Usollagą, o latvius – į Bellagą ir Oneglagą (žr.: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 36). 1941 m. spalio 20 d. pažymoje pažymėta kitaip: latvius – į Usollagą, o lietuvius – į Bellagą ir Oneglagą (žr.: Ten pat. P. 90).

Starobelske užėmė 12 tūkst. iš Vakarų Ukrainos pėsčiomis atvarytų internuotų lenkų karių (2 tūkst. žuvo pakeliui)[18]. Žinoma, kad ne mažiau kaip 2000 vyrų atsidūrė Kraslage ir žuvo 1228)[19], Sverdlovsko srityje (Uralo lageriuose) buvo įkalinti 400 vyrų (į Lietuvą grįžo vos 67) ir t. t.

Kiek kitaip klostėsi 1941 m. birželio 19 d. Juchnovo lageryje atsidūrusių karių likimas. NKVD dokumentuose nurodoma, kad ešelonas į Babynino stotį (šalia Juchnovo lagerio) vežė 256 žmones, tačiau liudytojai teigia, jog lageryje buvo įkalinta apie 340 karių (dar 14 prisidėjo Kraslage). Savitarpio pagalbos žinių biuras nustatė, kad buvo išvežti 426 kariai (kai kurie jų galėjo patekti į kitus ešelonus arba iš pradžių pateko į Vilniaus kalėjimą). Šiaip ar taip, dokumentų painiava padėdavo NKVD nuslėpti tikrąjį genocido aukų skaičių. Prasidėjus karui, Juchnovo lageryje kalinti lietuvių, latvių ir estų kariai (apie 1000 žmonių) buvo išvežti į Sibirą. 1941 m. liepos 15 d. lietuvių kariai buvo nuvežti į Kraslagą. Čia prie jų prisidėjo birželio 8–10 d. išsiųsti į Maskvos F. Dzeržinskio artilerijos karo akademijos tobulinimosi kursus karininkai, suimti jau prasidėjus karui. Tai buvo gen. J. Juodišius, gen. V. Žilys, plk. K. Abaras, plk. ltn. A. Malijonis, plk. L. Rupšys, plk. E. Tallat-Kelpša, mjr. A. Dapkus ir kt.[20] Buvęs kalinys Lietuvos karo aviacijas ltn. A. Navaitis taip prisimena sunkias gyvenimo sąlygas: „[...] gulėjome ant grynų lentų, vienas šonu prie kito šono, naktį versdavomės visi kartu. [...] Kiekvieną dieną mus varydavo Jenisiejaus uostan krauti į baržas plytų, cemento ir kitokių statybinių medžiagų.“[21] Liepos 28 d. į baržą sugrūsti lietuvių karininkai buvo nugabenti į Dudinką. Iš čia rugpjūčio 10 d. jie pateko į Norilsko lagerį (į 7-ąjį lagerio punktą). Naujieji kaliniai čia gavo „lagerininkų drabužius, čiužinio užvalkalą, pagalviukui užvalkalą, antklodę, medinį šaukštą ir tokį pat dubenėlį“[22]. Kaliniai dirbo Norilsko gamyklų rajone. Išsekinti lietuvių kariai greitai pradėjo mirti. 1941 m. spalio mėn. kalinių gretas papildė 29-ojo teritorinio šaulių korpuso 179-osios šaulių divizijos kariai. Apie 60–70 prie Velikije Lukų suimtų lietuvių karių pateko į Norilsko lagerį[23]. Toliau į rytus nuo Norilsko, ties Lamos ežeru, buvo įkalinti į „tobulinimosi kursus“ išvežti aukštesnieji karininkai: 14 lietuvių, 13 latvių ir 15 estų. 1940 m. pradėtas Lietuvos kariuomenės naikinimas baigėsi Norilsko lageriuose.

Įkalinti lietuviai dar sparčiau buvo naikinami 1942 m. žiemą. Dauguma 1941 m. Sovietų Sąjungos lageriuose ir kalėjimuose įkalintų lietuvių formaliai tebebuvo tardomieji, jiems dar nebuvo pritaikytas joks Sovietų Rusijos BK straipsnis. Šie

18. *Гурьянов А. З., Кокурин А. И.* Эвакуация тюрем... S. 47.
19. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 58.
20. *Martinionis A.* Lietuvos kariuomenės tragedija. Vilnius, 1993. P. 74; *Navaitis A.* Lietuvos kariai Norilskio lageriuose // Norilskio Vyčiai. P. 278–280, 294–295.
21. *Navaitis A.* Lietuvos kariai Norilskio lageriuose... P. 280.
22. Ten pat. P. 282.
23. Kiek iš Lietuvos išvarytų lietuvių karių 1941 m. birželio–spalio mėn. buvo nužudyta raudonarmiečių, žuvo kitomis aplinkybėmis ar buvo suimta, nėra tiksliai žinoma. Į lagerius 1941–1944 m. pateko 324 kariai. 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje 1942 m. atsidūrė tik apie 500 karių iš 29-ojo teritorinio šaukių korpuso. Žr.: *Dobrovolskas J.* Pergalės karių gretose. Vilnius, 1985. P. 29.

P. Bliūdžiūnaitės dienoraštyje surašyti mirę tremtiniai (Pavlovsko r., Altajaus kr., 1943 m.)

formalumai buvo atliekami 1941–1942 m. žiemą. Toli nuo tėvynės įkalintų lietuvių kančios dar labiau padidėjo prasidėjus tardymams. Atgaline data sudarytos bylos buvo nusiųstos SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui. Visi kaliniai buvo apkaltinti pagal 58 straipsnio skirsnius ir už akių nuteisti 5–25 metams laisvės atėmimu, kai kuriems paskirta aukščiausioji bausmė – sušaudymas. Norilske buvo sušaudyti plk. A. Sidabras, plk. ltn. J. Lavinskas, kpt. S. Gromnickas, kpt. B. Salikas, ltn. A. Kvedaras, ltn. A. Levinas, ltn. R. Zikorius, ltn. Bakšys, jaunesn. ltn. Jasinskas, jaunesn. ltn. Pukys-Pukelevičius, eiliniai K. Bartkevičius, S. Mikalavičius ir A. Švirinas[24]. Iš 604 kalinių, 1941 m. liepos 3 d. patekusių į Gorkio kalėjimą (iš pradžių – į paskirstymo punktą, liepos 15 d. – į kalėjimą), tik 114 buvo nuteisti Lietuvoje. Visi kiti dar buvo tardomi. O juk vien dėl kalinimo sąlygų kaliniai patirdavo daugybę fizinių kančių. Ten kalėjęs K. Umbražiūnas prisimena: „Kamera buvo skirta 27 žmonėms, o joje gulėjo, sėdėjo ir stovėjo 50 kalinių. Naktį žmonės gulėdavo ant gultų ir po gultais, ant takelio prie kampe stovinčio kubilo „parašos“, kiti ant jos ir sėdėdavo. Nebuvo jokio patalo. [...] Visus kankino alkis. [...] Kai kurie kaliniai alkį malšindavo sūdytu vandeniu, nuo kurio baisiai ištino.“[25] Po tardymų Maskvos karinės apygardos karinis tribunolas nuteisė mirties bausme gen. št. mjr. V. Bulvičių, kpt. J. Kilių, teisininką ir ats. ltn. A. Kamantauską, ltn. J. Sadzevičių, karo lakūną L. Žemkalnį, mokytoją S. Mockaitį, mokytoją ir rašytoją A. Skripkauską, Pavilnio geležinkelio stoties viršininką J. Gobį. Visi pa-

24. *Navaitis A.* Lietuvos kariai Norilskio lageriuose... P. 294–303 (sąrašas gali būti neišsamus, nes kai kurių kalinių likimas nežinomas).
25. *Sadzevičienė-Vabalienė D.* Byla Nr. 34229... P. 48–49.

smerktieji iki suimami mėgino suorganizuoti pasipriešinimą okupantams, už tai jiems buvo žiauriai atkeršyta. 1941 m. gruodžio 18 d. jie visi sušaudyti Gorkio kalėjime[26]. Aukų vardynai padeda atskleisti NKVD dokumentų nutylėjimus ir melą. Be minėtų lietuvių kalinių, dar buvo sušaudyti: buvęs valstybės kontrolierius Z. Starkus (Sverdlovske), S. Riautas (Sverdlovsko sr.), J. Rėklaitis (Archangelsko sr.), kpt. A. Petruškevičius, A. Paltarokas (Gorkio kalėjime). V. Pliuškevičius-Pliuškonis (Sverdlovsko sr.), D. Virkutienė (Gorkio kalėjime), M. Adlieris (Sol Ilecke) ir kt. Lageriuose nuteisti lietuviai sudarė didelę 1941–1944 m. nuteistų kalinių dalį. Iš viso 1941–1944 m. SSRS NKVD Ypatingasis pasitarimas nuteisė 96 006 lageriuose įkalintus žmones, iš jų 10 087 – mirties bausme[27]. Lietuvių buvo nuteista daugiau kaip 5 tūkst., iš jų 618 mirties bausme (568 sušaudyti)[28].

Vis dėlto ne visi lietuviai buvo nuteisti iš karto. Kai kurie daugelį metų laukė SSRS NKVD Ypatingojo pasitarimo nuosprendžio. Išskirtinė tapo buvusio Lietuvos Respublikos prezidento A. Stulginskio byla, kurioje buvo kaltinama net 18 žmonių. Visi jie nuo 1941 m. birželio mėn. buvo laikomi Kraslage, bet dauguma nuosprendžio taip ir nesulaukė, nes SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas savo bausmes nekaltiems žmonėms paskyrė tik 1952 m. vasario 27 d. Beveik 11 metų iškalintiems žmonėms – A. Stulginskiui, buvusiam teisingumo ministrui S. Šilingui, buvusiam švietimo ministrui J. Tonkūnui, mjr. J. Pranculiui, buvusiam pasienio policininkui P. Vizgirdui, plk. A. Pošiūnui – buvo pridėta dar po 25 metus[29]. Net 10 žmonių nesulaukė 1952 m. ir fiktyvios bylos formalaus sudarymo: ltn. M. Vabalas mirė Kansko kalėjime 1942 m. liepos 20 d., plk. P. Dundulis – 1942 m. rugsėjo 2 d., plk. M. Gedgaudas – 1942 m. lapkričio 26 d., prof. I. Tamošaitis – 1943 m. vasario 6 d., buvęs susisiekimo ministras J. Stanišauskas – 1943 m. balandžio 15 d., diplomatas J. Aukštuolis – 1949 m. spalio 28 d., ir kt.

Kai kurie kaliniai buvo nuteisti kalėti mažiausiam tuo metu laikui (kartais 5–6 metams), tačiau tai reiškė ne laimingą pabaigą, o lėtą mirtį nuo sunkaus darbo, bado ir ligų, taip ir nesulaukus kalinimo pabaigos.

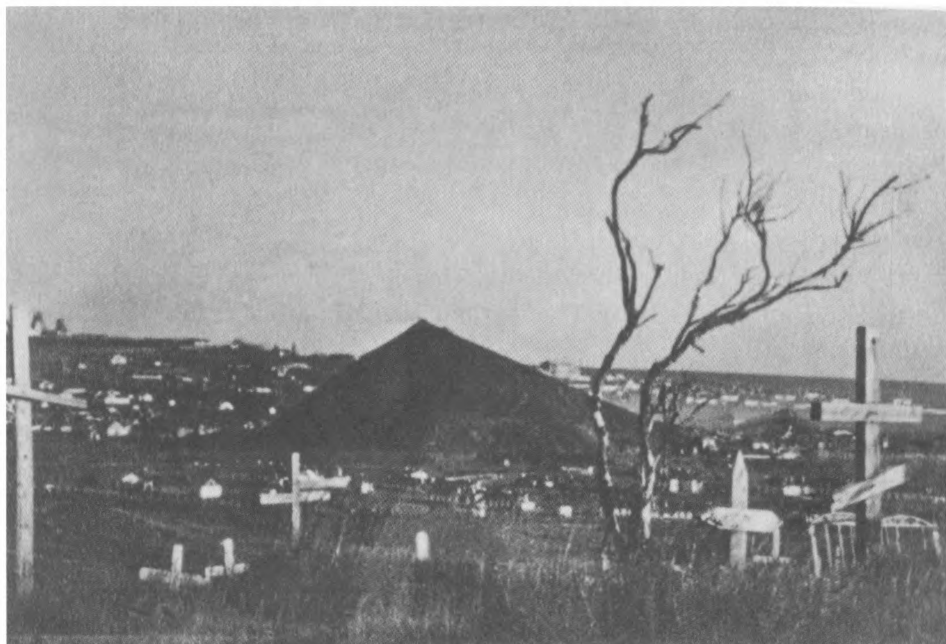
GULAG-o dokumentuose toks žmonių naikinimas buvo vadinamas:

„a) kalinių izoliavimo stiprinimu ir kova su antisovietinėmis apraiškomis;

b) kalinių fizinės būklės išlaikymu ir visišku darbiniu jų panaudojimu“[30].

Kalinių fizinio naikinimo rezultatai jau 1942 m. buvo ryškūs. NKVD vertinimu, 1940 m. 35,6% kalinių tiko sunkiam darbui, 25,2% – vidutiniam, 15,6% – len-

26. V. Bulvičiaus ir kitų baudžiamoji byla // LYA. F. K-1. B. 34229/3. T. 3. L. 487.
27. GULAG-o viršininko v/s III rango komisaro Nasedkino (*Наседкин*) 1944 m. rugpjūčio 17 d. pranešimas apie GULAG-o darbą 1941–1944 m. // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 68. L. 35.
28. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 61.
29. Krasnojarsko krašto KGB valdybos vyr. tardytojo kpt. Melnikovo (*Мельников*) 1961 m. rugsėjo 16 d. išvada // A. Stulginskio baudžiamoji byla. LYA. F. K-1. B. 42880/3. T. 5. L. 261–266. 1954 m. birželio 2 d. minėti nuteistieji SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos sprendimu buvo paleisti.
30. V/s III rango komisaro Nasedkino 1944 m. rugpjūčio 17 d. pranešimas apie GULAG-o darbą 1941–1944 m. // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 68. L. 2.

Kapai Vorkutoje 1956 m.

Kalinių kapinės Intoje

gvam ir 23,6% buvo invalidai. 1942 m. visų šių kategorijų kalinių buvo atitinkamai 19,2%, 17%, 38,2% ir 25,5%[31].

Į lagerius dažniausiai patekdavo sveiki žmonės. Per vienus ar dvejus metus jie pereidavo visas minėtas kategorijas, ir 1941–1944 m. lageriuose tik retas išgyveno. Tuomet per 3 metus lageriuose buvo įkalinta daugiau kaip 4 mln. žmonių (karo pradžioje buvo 2,3 mln., 1944 m. liepos 1 d. – 1,2 mln. kalinių)[32], bet daugiau kaip ketvirtadalis atgulė šimtuose GULAG-o lagerių ir kolonijų kapinynų[33]. Kiek tarp jų buvo lietuvių, NKVD dokumentai nenurodo.

1941–1944 m. NKVD ataskaitose lietuvių skaičius tarp lagerių kalinių beveik nesikeitė.

4 lentelė. **Lietuvių, latvių ir estų skaičius lageriuose 1941–1944 m.**

Tautybė	Metai (sausio 1 d. duomenys)			
	1941	1942	1943	1944
Lietuviai	1245	3074	3125	2048
Latviai	4870	7204	5008	3856
Estai	2781	6581	4556	2933
Iš viso kalinių	1500524	1415596	983974	663594
Mirė per metus	100997	248877	166967	60948

Lentelė sudaryta remiantis: Žinios apie kalinių kiekį, judėjimą ir sudėtį // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1155. L. 1–2, 11.

Kita lietuvių dalis buvo įkalinta NKVD kolonijose.

5 lentelė. **Lietuvių, latvių ir estų skaičius kolonijose 1943–1944 m.**

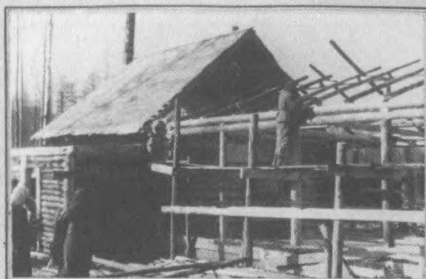
Tautybė	1943 m. sausio 1 d.	1943 m. liepos 1 d.	1944 m. sausio 1 d.	1944 m. liepos 1 d.
Lietuviai	293	453	359	519
Latviai	849	1060	947	969
Estai	869	947	1117	1009
Iš viso kalinių	469665			

Lentelė sudaryta remiantis: Žinios apie kalinių kiekį, judėjimą ir sudėtį // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1155. L. 47.

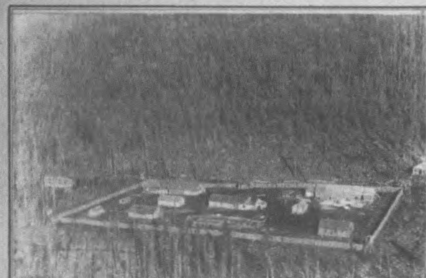
31. Ten pat. L. 16.
32. Ten pat. L. 8.
33. Buvo 56 dideli lageriai ir 69 kolonijos, juos sudarė 910 mažesnių lagerių (lagerių punktų) ir 424 kolonijos. Žr.: Ten pat. L. 3.

Колонна № 6

Колонна № 11

Колонна № 7

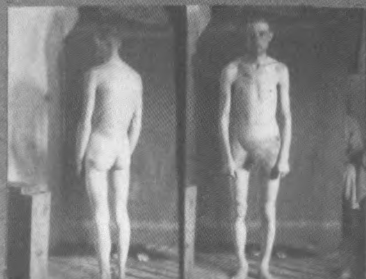

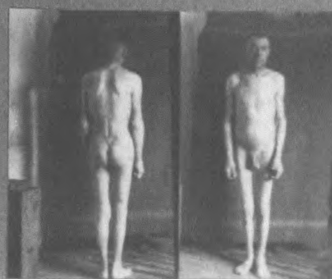
Колонна № 6

GULAG lagerių „parodomosios“ nuotraukos darbuotojams apmokyti

„Для улучшения физического профиля заключенных и максимального использования их на производстве Вам надлежит в течение двух месяцев оздоровить 300 чел. заключенных III категории физтруда...“ /Из письма Начальника ГУЛАГ'а МВД от 8.3.40./

I. Через врачебно-трудовую комиссию было отобрано 300 чел. III категории.

GULAG lageriuose vykdytų medicininių bandymų aukos

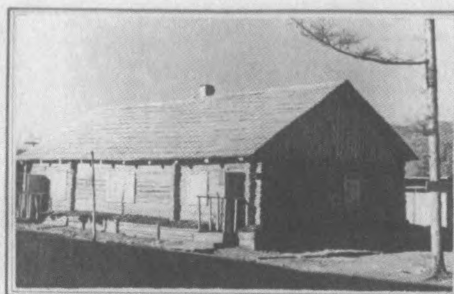
Iš karto matyti, kad dokumentai slepia tikrąjį mirčių mastą. 1941 m. sausio–birželio mėn. į NKVD lagerius, kalėjimus ir kolonijas, kur jau kalėjo 1245 lietuviai (1941 m. sausio 1 d. duomenimis), buvo išgabenta ne mažiau kaip 8500 Lietuvos gyventojų. Bet 1942 m. sausio 1 d. lageriuose buvo tik 3074 lietuviai (daugiau kaip 1000 žmonių galėjo būti įkalinta Gorkio ir Sol Ilecko kalėjimuose bei kolonijose). Net jei turėsime galvoje Lietuvoje įkalintų lenkų amnestavimą (apie 1000 žm.) ir tai, kad žydai ar kitų tautybių kaliniai iš Lietuvos NKVD ataskaitose atsidūrė atitinkamų tautybių skiltyse, vis tiek išeina, kad iš 1941 m. 8500 kalintų Lietuvos gyventojų apie 3 tūkst. žuvo per labai trumpą laiko tarpsnį.

Lietuviai buvo kalinami būtent tuose lageriuose, kur darbai buvo sunkiausi, o mirtingumas – didžiausias.

Kai kuriuose iš minėtų lagerių mirtingumas buvo toks didelis, kad per metus išmirdavo visi kaliniai. Didžiausias mirtingumas būdavo balandžio–gegužės mėn. Kaliniai mirdavo nuo įvairių ligų, bet daugiausia – iš bado ir nuo sekinančio darbo sukeltos pelagros. Pasak buvusio tremtinio A. Šerėno, gerai pažinojusio ir kalinių gyvenimą, „lagerių medikai šią ligą apibūdindavo trumpai – trys D: distrofija, diarėja (viduriavimas), demencija (silpnaprotystė)“. Nors karo metais tremtiniai maitinosi panašiai kaip kaliniai, bet nuo pelagros mirdavo retai. Jie galėdavo maitintis dilgėlėmis, grybais, uogomis. Kaliniai tokių galimybių neturėjo[34].

GULAG-o dokumentuose labai tiksliai nurodoma, kad dirbantys tam tikrų kategorijų kaliniai turi gauti 1469–2725 kalorijas per dieną[35]. Jie turėjo gauti mėsos, cukraus, kiaušinių, daržovių, kruopų, bet šių produktų niekada nė neregėjo. Nors popieriuose būdavo numatoma atvežti kiaulienos, tačiau sandėlius galėdavo užversti „pašvinkusia ryklių mėsa, nuo kurios kildavo nepaliaujamas viduriavimas. Vietoj daržovių – tamsiai žali pašarinių kopūstų lapai; į balandą smulkindavo neskustas, supuvusias ir neplautas bulves“. „Be to, kalinių produktus vogė sandėlininkai, lagerių viršininkai, sargybiniai ir prižiūrėtojai. Kriminaliniai nusikaltėliai dar labiau sumažindavo politinių kalinių maisto davinį. Paprastas kalinys gaudavo tik trečdalį „popierinių“ kalorijų[36]. Melas oficialiuose NKVD dokumentuose buvo būtinas. Enkavėdistai žinojo apie šį „oficialų melą“, bet tai jiems padėdavo nuslėpti nusikaltimų pėdsakus. Pavyzdys gali būti Kotlaso–Vorkutos geležinkelio Abezės ruožo tiesimas. Nuo 1941 m. gegužės 1 iki 1942 m. spalio 1 d. 247 žmonės (52,22%) čia mirė nuo pelagros, 108 (22,71%) – nuo plaučių uždegimo, 35 (7,37%) – nuo tuberkuliozės ir 36 (7,611%) – nuo širdies ir kraujagyslių ligų. Dar 24 žmonės mirė nuo kitų 15 ligų[37]. Tiesiant šį geležinkelį, iš viso mirė 1533 kaliniai, tarp jų buvo 64 lietuviai (4,16%), 20 latvių ir 20 estų[38].

34. A. Šerėno atsiminimų rankraštis. T. 2. P. 3. // Žr.: LGGRTC archyvas.
35. Ten pat. T. 1. P. 19.
36. Ten pat. P. 26.
37. Apskaičiuota pagal 473 mirusių žmonių mirties liudijimus. Žr.: Ten pat. T. 2. P. 25.
38. Ten pat. P. 27–28

Баня

Прачечная

Дезкамера

Уборная

4ое отд. Колонна № 5

GULAG lagerių nuotraukos, turėjusios nuslėpti tikrąsias kalinių gyvenimo sąlygas

GULAG lageris

Grupė kunigų tremtinių su vyskupu Matulioniu

Panašus mirtingumas buvo ir kituose lageriuose. 1942 m. Usollage nuo pelagros mirė 55%, Sevželdorlage – 40%, Siblage – 74%, Sevdvinlage – 93% visų kalinių, nuo žarnyno ligų daugiausia mirusių Sevželdorlage, Sevdvinlage, Norillage, nuo plaučių uždegimo – Kargopollage (5,9%), Kraslage (3,5%), Sevpečlage (7,7%), Uchtižemlage (2,6%)[39], nuo turberkuliozės – Kraslage (7,6%), Siblage (5,6%), Uchtižemlage (6,3%). GULAG-o vyriausiasis gydytojas Loidinas *(Lojdin)*, kurio prižiūrimuose lageriuose per metus išmirdavo keletas šimtų tūkstančių žmonių, paaiškino, kad „didelis sergamumas pelagra, didelis mirtingumas daugiausia tarp 20–40 metų kalinių"[40], t. y. stipriausieji ir jauniausieji greičiausiai buvo nuvaromi į kapus. Pirmiausia jie tapdavo neįgalūs, ir lagerių gydytojai konstatuodavo, kad lageriuose daugiausia miršta invalidai (Kraslage – 65%, Siblage – 66%, Temlage – 85%). Taip Karlage 1941 m. spalio – 1942 m. gegužės mėn. mirė 1869 žmonės, iš jų 1526 neįgalūs[41].

Visuose minėtuose lageriuose buvo nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų lietuvių. Iš Lietuvos išvežti kaliniai ir nuo šeimų atskirti vyrai 1941 m. mirties lageriuose

39. SSRS NKVD GULAG-o Sanitarijos skyriaus viršininko I rango karo gydytojo Loidino 1942 m. gruodžio mėn. sudaryta kalinių mirtingumo analizė // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 2784. L. 88–91.
40. Ten pat. L. 92.
41. Karlago kalinių mirtingumo per 1941 m. IV ketvirtį ir 1942 m. I ketvirtį analizė // Ten pat. B. 2779. L. 59.

buvo paskirstyti taip: 2464 – Krasnojarsko krašte (Kraslage, Norillage), 1450 – Komijoje (Uchtižemlage, Vorkutlage, Sevželdorlage, Ust Vymlage, Intalage), 418 – Sverdlovsko srityje (Sevurallage), 436 – Archangelsko srityje, 154 – Kazachijoje[42] ir t. t. Didelės kalinių dalies nei kalinimo, nei žuvimo vietos nežinomos.

Dalis lietuvių kalinių 1941–1944 m. buvo laikoma Sovietų Sąjungos kalėjimuose (Gorkio, Sol Ilecko ir kt.), ten mirtingumas buvo gerokai mažesnis. Tačiau per metus kalėjimuose įvairiomis ligomis persirgdavo 21–31% visų kalinių, ir daugiausia jų mirdavo nuo tuberkuliozės, plaučių uždegimo, vidurių šiltinės, žarnyno ligų ir cingos[43]:

	1941 m.	**1943 m.**
Tuberkuliozė	30,6%	21,7%
Plaučių uždegimas	7,3%	5,1%
Žarnyno ligos	6,2%	3,3%
Cinga	1,8%	25,8%
Vidurių šiltinė	9,14%	1,18%

Beje, negalima pamiršti, kad lagerių ir kalėjimų sanitarijos skyriai dažnai surašydavo fiktyvius mirties liudijimus. Taip buvo nuslepiamos tikrosios mirties priežastys (pavyzdžiui, enkavėdistų nukankinti kaliniai) ir siekiama, kad lageris ar kalėjimas labai neviršytų nustatyto mirtingumo vidurkio. Pavyzdžiui, 1941 m. mirtingumo vidurkis kalėjimuose buvo 0,21%, 1942 m. – 1%, 1943 m. – 0,8%[44], bet šie procentai reiškia, kad buvo sunaikinti tūkstančiai žmonių. Ir pirmiausia tai pasakytina apie lietuvius (taip pat latvius ir estus). Mat pagal NKVD nustatytas žmogaus atsparumo formules net penktadalis kalėjimuose mirusių žmonių buvo kalinta mažiau kaip mėnesį[45]. Dauguma mirdavo nepakėlę NKVD kalėjimuose ir vienų metų. O lietuviai patekdavo į kalėjimus būtent tada, kai sąlygos būdavo pačios sunkiausios. 1942 m. kalinių mirtingumas net oficialiuose NKVD dokumentuose pažymėtas dešimteriopai didesnis negu 1940 m. Viename enkavėdistų surašytame akte teigiama: „Kalinių utėlėtumas – 100%, odos ligomis serga – 50%, išduodama po 100 g duonos. Didžiausias išsekimas.“[46]

1941–1944 m. žuvusių lietuvių kalinių laidojimo vietos taip ir liko nežinomos. Viename NKVD pranešime nurodomas toks kalinių laidojimo būdas: „Visi mirę kaliniai iš ligoninės dviejų sanitarų nešami neštuvais į morgą. [...] Morge lavonai užpilami 20% kalkių tirpalu. [...] Laidojami kaimo kapinėse: be karstų, po keletą

42. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 783.
43. SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininko M. Nikolskio sudarytos kalinių sergamumo ir mirtingumo 1941–1945 m. apžvalgos // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 73. L. 55, 100.
44. Ten pat.
45. SSRS MVD Kalėjimų valdybos Sanitarijos skyriaus viršininko medicinos plk. Dostovalovo 1946 m. gegužės 17 d. ataskaita // Ten pat. L. 130.
46. 1941 m. lapkričio 11 d. aktas // Ten pat. B. 23. L. 83.

lavonų vienoje duobėje. Užpilami 20% kalkių tirpalu. Iš viso 24 kapai, 128 palaidoti žm. – po 5–6 vienoje duobėje."[47] Žuvę kaliniai iš sausakimšų kamerų ar barakų atsidurdavo ir bendruose kapuose. Enkavėdistai vengė smulkiai aprašyti, kaip buvo išniekinamos jų aukos. Juk dažnai mirusiuosius užkasdavo bet kur arba visai neužkasdavo (šiaurės ir Sibiro lageriuose), ir taip dar kartą būdavo pasityčiojama iš kalinių. Geležinkelių ar gamyklų statybose, akmenų skaldyklose ar miško kirtimuose išsekinti ir mirę kaliniai komunizmo kūrėjams ir enkavėdistams tebuvo darbiniai gyvuliai. NKVD mirties lagerių vietos – tai milžiniški kapinynai, kuriuose atgulė daugiau kaip 6 tūkst. pirmųjų lietuvių kalinių. Prie jų prisijungė 6000 pirmųjų tremtinių, kurie žuvo arba dingo be žinios. Trys ketvirtadaliai žuvo 1941–1943 m.

Tai, kad 1944 m. sausio 1 d. lageriuose ir kolonijose kalėjo 2407 lietuviai, dar nereiškė, jog tiek jų išliko nuo 1941 m. Žuvusiųjų vietas užėmė kiti įkalinti lietuviai. Pagal SSRS NKVD sričių ir kraštų valdybų vykdomus nacionalistų paieškos planus buvo sudaromos bylos lietuviams tremtiniams. Pasibaigus kalinimo laikui, retas kuris grįžo į Lietuvą. Likę gyvi 1941 m. kaliniai dar papildydavo tremtinių gretas. Ir tik perėjus visą Golgotą į Lietuvą buvo lemta grįžti vos dešimtadaliui – 1010 buvusių politinių kalinių. Išgyveno ir pusė – 6153 tremtiniai (iš jų beveik 5000 grįžo į Lietuvą legaliai arba nelegaliai kartu su 601 tremtyje gimusiu vaiku)[48].

47. Pranešimas (be autoriaus) S. Kruglovui apie palaidojimą Nr. 11 Totorijos ASSR Vasiljevo k. // Ten pat. B. 73. L. 89.
48. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1. P. 52, 56.

SOVIETINIS TERORAS IR NUSIKALTIMAI ŽMONIŠKUMUI 1944–1958 METAIS

1. Antrosios sovietinės okupacijos pradžia

Dėl Sovietų Sąjungos karinių pralaimėjimų karo pradžioje komunistai ir enkavėdistai buvo priversti palikti Lietuvą, tačiau tiesioginiu VKP(b) CK nurodymu tie patys žmonės, kurie iki 1941 m. birželio 22 d. ir pirmosiomis karo dienomis kalino, kankino, trėmė ir žudė Lietuvos gyventojus, turėjo bent iš dalies išlaikyti Lietuvoje savo nelegalią įtaką. Dėl to į Lietuvą buvo siunčiamos ne itin gausios diversinės grupės, organizuojamas komunistinis pogrindis. Kadangi visuomenės palaikymo neturėta, greta epizodinės kovos su naciais sovietiniai partizanai ir kariniai diversantai siekė didinti įtaką, baudžiamosiomis akcijomis baugindami Rytų Lietuvos gyventojus. Šio Lietuvos regiono specifika pasižymėjo tuo, kad sovietinių ginkluotų būrių skverbimąsi iš Baltarusijos pristabdė gana stiprus antinacinis lenkų pogrindis ir Armijos krajovos ginkluoti būriai.

O pačioje Sovietų Sąjungoje Lietuvos žmonės, ir ne tik išvežti kaliniai bei tremtiniai, buvo toliau naikinami. Pagal tarptautinę teisę okupuotų šalių gyventojai negalėjo būti mobilizuojami į karines pajėgas, bet Sovietų Sąjunga to nepaisė nuo pat 1940 m., kai, remdamasi savo „jėgos teise“, Lietuvos kariuomenės likučius „įvilko“ į sovietinį „apvalkalą“ ir sukūrė 29-ąjį teritorinį šaulių korpusą. Juo labiau tarptautinės teisės ji nepaisė karo metais. Į 1942 m. formuotą 16-ąją lietuviškąją diviziją buvo siunčiami iš Lietuvos pasitraukę piliečiai (6687 žmonės, iš jų 3717 lietuvių ir 2970 Lietuvos žydų)[1], kurių nemaža dalis nebuvo atviri sovietinio režimo šalininkai. Divizijos vado pavaduotojo politikos reikalams J. Macijausko ir Ypatingojo skyriaus viršininko J. Bartašiūno pastangomis tais pačiais metais iki 1500 karių (lietuvių ir žydų) buvo išsiųsta į drausmės dalinius[2]. Karo meto sąlygomis nepatikimieji ar nepaklusnieji kuo žiauriausiai baudžiami.

Antrajai sovietinei okupacijai aktyviau imta rengtis 1944 m., kai Vokietijos ir Sovietų Sąjungos frontas nesulaikomai artėjo prie Lietuvos sienų. Ypač nuosekliai jai rengėsi NKVD. Nuo 1944 m. kovo mėn. Pavlo-posade buvusi Lietuvos SSR NKGB operatyvinė grupė rengėsi kartu su pirmaisiais Raudonosios armijos daliniais vėl persikelti į Lietuvą.

Karo veiksmams persikėlus į Lietuvą, pasirodė pirmieji nurodymai, kaip ir ką pirmiausia suimti ar naikinti. Oficialiai tai buvo vadinama priešo agentū-

1. *Ėringis K.* Lietuvos kariuomenės tragedija. Vilnius, 1993. P. 43.
2. Ten pat. P. 44.

ros statytinių ir aktyvių rėmėjų „valymu“[3]. Kiekviena nepriklausomoje Lietuvoje veikusi politinė ar visuomeninė organizacija čia įvertinta kaip kontrrevoliucinė. Net ištrėmus ar į GULAG-ą išvežus tūkstančius lietuviškų organizacijų narių vėl pasipylė nurodymai, kiek kiekvienos organizacijos narių reikės surasti Lietuvoje: apie 2 tūkst. voldemarininkų, 40 tūkst. jaunalietuvių, 60 tūkst. šaulių, 10 tūkst. savanorių, 8 tūkst. lietuvių mokytojų tautininkų – Dr. J. Basanavičiaus sąjungos narių, 30 tūkst. Jaunųjų ūkininkų sąjungos narių[4]. Dabar terorui vykdyti buvo puiki priedanga: karo meto sąlygos.

Pakartotinei okupacijai buvo kur kas aktyviau rengiamasi propagandiniu ir diplomatiniu atžvilgiu. Nors JAV ir Didžioji Britanija buvo įsipareigojusios nepritarti jokiam teritoriniam pasikeitimui, jeigu tauta neturėjo galimybės laisvai pareikšti savo valios, Atlanto chartiją pasirašiusi Sovietų Sąjunga sugebėjo (1943 m. Teherano konferencijoje) išsiderėti tylų sąjungininkų abejingumą pakartotinei okupacijai, neatsisakant principinių okupacijos ir aneksijos nepripažinimo nuostatų. Dėl Baltijos šalių okupacijos niekas nesirengė kariauti. Šį kartą okupacija buvo pavadinta „išvadavimu“.

1944 m. liepos 9 – rugpjūčio 10 d. sovietinė kariuomenė, kariaudama su Vokietija, vėl okupavo ²/₃ prieškario Lietuvos teritorijos. Raudonosios armijos žengimą Lietuvos teritorijos gilumon lydėjo masiniai gyventojų apiplėšimai, rekvizicijos. Naujasis valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius (1944 m. liepos mėn. oficialiai paskirtas), būdamas Alytaus apskrityje, V. Merkulovui pranešė: „Visoje Alytaus apskrityje matosi apiplėšimų pėdsakai. Plėšti ne tik miesto ir miestelių sandėliai bei parduotuvės, bet ir privatūs butai, ir sodybos.“[5] Marijampolėje ir Vilkaviškyje tokia pati padėtis – apiplėšimo neišvengė nė vienas namas. Vilkaviškio vyskupijos kurijos kanauninko Vizgirdo liudijimu, „naktį į vyskupiją įsiveržė raudonarmiečiai ir, aptikę bažnytinio vyno butelį, išgėrė vyną. [...] Mes nežinome ramybės nei dieną, nei naktį: ateina, visur apieško ir atima viską, kas tik jiems patinka.“[6]

Apiplėšti sandėliai, parduotuvės ir privatūs butai visur atrodė vienodai – daug sudaužytų baldų, sugadintų daiktų. Anot A. Guzevičiaus, „visur – Alytuje, Marijampolėje ir Vilkaviškyje gyventojai žiūri į mus su baime, apiplėšimai padarė tokį neigiamą įspūdį, kad gyventojai jau pradėjo laukti ko nors blogesnio“[7]. O A. Guzevičiui buvo patikėta vykdyti kitas Maskvos užduotis. Vieno iš lietuvių trėmimo 1941 m. organizatorių v/s II rango komisaro I. Serovo[8] siūlymu iš

3. SSRS NKGB v/s I rango komisaro V. Merkulovo 1944 m. rugpjūčio 30 d. raštas Nr. 107 // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 9. L. 339–353.
4. Ten pat. L. 341.
5. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. rugpjūčio 6 d. pranešimas v/s II rango komisarui I. Serovui apie padėtį Alytaus, Marijampolės ir Vilkaviškio apskrityse // Ten pat. B. 8. L. 22.
6. Ten pat. L. 24.
7. Ten pat.
8. I. Serovas 1944 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo Lietuvoje.

visų NKGB darbuotojų buvo sudarytos keturios operatyvinės grupės: agentūrinė, tardymo, informacijos operatyvinė, filtravimo[9]. Kiekvienas galėjo būti sulaikomas „filtravimui“, t. y. dokumentams patikrinti ir asmenybei nustatyti. Toks neapibrėžtumas leido žmones tardyti beveik neribotą laiką.

Prieš antrąją Lietuvos okupaciją sovietiniai diversantai, veikiantys tik Rytų Lietuvos apskrityse, sudarė nepatikimų ir antisovietiškai nusiteikusių lietuvių sąrašus[10]. Tai buvo pagalbinė medžiaga NKGB ir NKVD, kurie vykdė „filtravimą“. Pirmiausia buvo ieškoma 1941 m. birželio 23 d. sukilimo dalyvių, šaulių, tautininkų ir kitų lietuviškų organizacijų narių, buvusių policininkų. Kitos sektų ir suimamų žmonių kategorijos apibūdintos žodžiais „okupantų rėmėjai“, „įvairūs antisovietiniai elementai“ ir pan. Tai, kad Lietuva buvo okupuota Vokietijos, leido įtariamųjų kategorijoms priskirti beveik visus lietuvius. Kiekvienas lietuvis laikytas potencialiu sovietų valdžios priešu.

Dainavos apygardos „Dzūkų“ rinktinės partizanų atsišaukimas

1944 m. rugpjūčio 1 d. okupacinei administracijai paskelbus 1908–1926 m. gimusių vyrų mobilizaciją, Sovietų Sąjunga dar kartą sulaužė Hagos konvencijos, tarptautinės teisės nuostatas. Sovietiniai okupantai nepaisė to, kad naciai jėga vertė lietuvius kariauti ir mirti dėl Vokietijos interesų, ir nepraleido progos visus nepriklausomos Lietuvos šalininkus, besipriešinusius okupuotos Lietuvos gyventojų mobilizavimui į Vokietijos karines pajėgas, išvadinti vokiečių agentais (rėmėjais, statytiniais ir t. t.) ir vokiečių bei lietuvių buržuaziniais nacionalistais. Šį kartą intensyviam terorui vykdyti buvo pasitelkiami gausūs NKVD kariuomenės daliniai, kurie žengė paskui frontą. Jiems vadovavo L. Berijos pavaduotojas, NKVD kariuomenės vyriausiosios valdybos viršininkas A. Apolonovas *(Apolonov)*[11]. Pirmiausia tai buvo SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji

9. Valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. rugpjūčio 2 d. ataskaita V. Merkulovui apie padėtį Vilniaus apskrityje // Ten pat. L. 14.
10. Sąrašuose buvo 1510 žmonių, tarp jų V. Krėvė-Mickevičius, prof. L. Karsavinas, „Lietuvių archyvo“ bendradarbiai ir kt. Žr.: Ten pat. F. K-15. Ap. 1. B. 10. L. 38–122.
11. Arkadijus Apolonovas (1907–1978) – gen. plk. (1945), NKVD dirbo nuo 1932 m. Nuo 1942 m. liepos 31 d. – NKVD kariuomenės vyriausiosios valdybos viršininkas. Žr.: RFVA. F. 9401. Ap. 8. B. 79. L. 4.

šaulių divizija, vadovaujama gen. mjr. P. Vetrovo *(Vetrov)*. 1943 m. spalio 10 d. suformuota divizija daugiausia „pasidarbavo" tremdama Čečėnijos-Ingušijos ir Krymo gyventojus. Nuo 1944 m. rugpjūčio 1 d. ji veikė Lietuvoje: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir gretimose apskrityse. Čia buvo dislokuoti 25-asis, 298-asis ir 137-asis šaulių pulkai[12].

Šiek tiek anksčiau, nuo 1944 m. liepos 23 d., Lietuvoje buvo dislokuoti SSRS NKVD pasienio kariuomenės daliniai. Jie buvo pavaldūs dar vienai institucijai – Lietuvos SSR pasienio apygardos valdybai, vadovaujamai plk. M. Byčkovskio *(Byčkovskij)*. Pasienio būriai (kiekvienas būrys buvo pulko dydžio) didelėje Lietuvos teritorijoje išdėstė savo įgulas – užkardas. Du kartus Raudonosios vėliavos ordinu apdovanotas 23-iasis pasienio būrys įsikūrė Šiaulių priemiestyje, 94-asis pasienio būrys – Marijampolėje, Lenino ordinu apdovanotas 95-asis pasienio būrys – 3 km piečiau Rūdninkų girios, 97-asis pasienio būrys – Kaune[13].

NKVD kariuomenės buvo ir daugiau, bet pirmus mėnesius (iki 1944 m. spalio mėn.), kol frontas ėjo per Lietuvos teritoriją, vengta masinių baudžiamųjų akcijų. Tačiau frontų užnugario apsaugos dingstimi masiniai suėmimai buvo plačiai taikomi. „Valant" užnugarį buvo sulaikomi ir suimami įvairiausi žmonės, nors formaliai NKVD ir „Smeršo" tardytojai jiems negalėjo sudaryti jokios bylos. NKGB, turėjęs suiminėti aktyvius sovietų valdžios priešus, tuo metu buvo NKVD šešėlyje. Iki 1944 m. rugsėjo 1 d. NKGB už priklausymą „lietuviškam nacionalistiniam pogrindžiui" suėmė tik 514 žmonių[14]. Tai, kad prie šių suimtųjų priskirti ir antilietuviškai nusiteikę nacistinių okupantų rėmėjai, ir žydų naikinimo dalyviai, rodė didžiulį okupantų norą pačių lietuvių akyse kompromituoti kovotojus dėl nepriklausomos Lietuvos. Tačiau konkretaus veiklos plano nei NKVD, nei NKGB tuo metu neturėjo.

Nors didžiojoje Lietuvos teritorijoje dar vyko karo veiksmai, 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. laikini sulaikymai gerokai pranoko 1940–1941 m. lygį. Dauguma žmonių į NKGB rankas pakliūdavo masinių gaudynių metu, kai pasitelkus NKVD kariuomenę buvo apsupami ir tikrinami ištisi valsčiai, miesteliai. Kiekvienas įtartinas žmogus iš pradžių buvo gabenamas į NKVD kariuomenės dalinių laikinas areštines, įrengtas namų rūsiuose, daržinėse ir kt. Paskui suimtuosius perduodavo NKVD arba NKGB. Taip tik į NKGB rankas iki 1944 m. lapkričio 1 d. pateko 5130 žmonių. Kol buvo nustatinėjama sulaikytų žmonių asmenybė, paskui ieškoma dingsties juos suimti (tikrinami numatytų suimti žmonių sąrašai,

12. SSRS NKVD 4-osios šaulių divizijos veikimo 1944 m. rugpjūčio 1–15 d. pažyma // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 24. L. 6; 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo 1944 m. rugsėjo 27 d. ataskaita // Ten pat. L. 28–30.

13. LSSR pasienio apygardos viršininko plk. M. Byčkovskio 1944 m. rugpjūčio 18 d. pranešimas // Ten pat. L. 7–8.

14. A. Guzevičiaus 1944 m. rugsėjo 4 d. ataskaita SSRS NKGB v/s I rango komisarui V. Merkulovui apie LSSR NKGB agentūrinį ir tardymo darbą tarp lietuvių nacionalistinių organizacijų ir grupių // Ten pat. Ap. 10. B. 8. L. 34.

1941 m. pabėgusių kalinių sąrašai[15] ir NKGB kartotekos), su jais buvo elgiamasi kaip su paprastais kaliniais. Nieko keista, kad iš NKGB rūsių kai kurie išeidavo tapę slaptais NKGB bendradarbiais agentais arba jų pėdsakai visai dingdavo. Iki 1944 m. lapkričio 1 d. iš 5130 sulaikytų ir „perfiltruotų“ žmonių 3698 buvo paleisti neradus už ką suimti, 157 užverbuoti ir 1041 suimtas, o kur dingo dar 234 žmonės, tebėra neaišku[16].

Vis dėlto įnirtingiausiai 1944 m. rugpjūčio–lapkričio mėn. Lietuvoje siautėjo visų rūšių NKVD kariuomenė. SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija (prie anksčiau į Lietuvą atvykusių pulkų prisidėjo 261-asis šaulių pulkas) iki 1944 m. rugsėjo 27 d. sulaikė 22 600 žmonių, iš jų 16 258 esančius be dokumentų ir karo padėties pažeidėjus, 2833 vengiančius mobilizacijos į okupacinę kariuomenę, 325 pasipriešinimo dalyvius, nukovė 59 pavienius asmenis. Pastaruosius, kaip ir pasipriešinimo dalyvius, okupantai savo dokumentuose vadino „banditais“. Taip buvo vadinami ir kovotojai dėl Lietuvos nepriklausomybės, ir visos vykdyto teroro aukos. Pradėtas propagandinis karas turėjo padėti nuslėpti genocido padarinius.

Iš ataskaitų sunku nustatyti, kokių dar žmonių NKVD 4-oji šaulių divizija nužudė. Tik pranešta, kad iki 1944 m. rugsėjo 27 d. naudojant karinę jėgą likviduoti 34 būriai po 3–54 žmones, nukauta 70 žmonių, 23 sužeisti ir 685 perduoti NKVD. Visi šie žmonės pavadinti „banditais“, bet akivaizdu, kad buvo naikinamos nedidelės nuo mobilizacijos besislapstančių vyrų grupės, kurių tik dalis tada dalyvavo ginkluotame pasipriešinime[17].

Gen. mjr. V. Serebriakovo *(Serebrjakov)* vadovaujami I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės daliniai – 33-iasis, 31-asis ir 216-asis pasienio pulkai – buvo kur kas mažiau aktyvūs. Jie veikė Šiaurės ir Vakarų Lietuvoje. 1944 m. lapkričio mėn. šie daliniai sulaikė 2549 žmones, tarp jų buvo 1437 kariai ir 1112 civilių (91 slapstėsi nuo prievartinės mobilizacijos, 252 buvo ginkluoto pasipriešinimo ir 1941 m. sukilimo dalyviai[18]). Visi šie žmonės buvo sugaudyti ir sukišti į laikinus kalėjimus: Varnių, Tverų (Telšių apskr.), Papilės, Vabalninko (Biržų apskr.), Vainuto, Švėkšnos, Andrijavo (Tauragės apskr.) ir Darbėnų (Kretingos apskr.) valsčiuose.

SSRS NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos viršininko plk. M. Byčkovskio vadovaujami daliniai iš pradžių gaudė fronto užnugaryje atsidūrusius vokiečių karius. 94-asis pasienio būrys per pirmąsias tris savaites sulaikė

15. Sąrašuose buvo 2577 žmonės. Žr.: Ten pat. F. K-15. Ap. 1. B. 1377. L. 1–321.
16. A. Guzevičiaus suvestinė SSRS valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą iki 1944 m. lapkričio 1 d. // Ten pat. Ap. 10. B. 9. L. 189–190.
17. Divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo 1944 m. rugsėjo 27 d. pranešimas LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui J. Bartašiūnui // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 24. L. 30.
18. Jie šioje ataskaitoje vadinami baudžiamųjų būrių dalyviais. Žr.: I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės valdybos Žvalgybos skyriaus 1944 m. gruodžio 11 d. pranešimas Nr. 4/001064 // Ten pat. B. 36. L. 31–35.

196 vokiečius, iš jų 98 buvo nužudyti vietoje[19] (įprastas paaiškinimas – „mėgino pabėgti"). Pasienio būriai veikė gana didelėse teritorijose, dažnai keitė savo dislokavimosi vietą.

V/s II rango komisaro I. Serovo ir III Baltarusijos fronto karo tarybos įsakymu 94-asis, 95-asis ir 97-asis pasienio būriai rugsėjo 1–6 d. surengė gaudynes. Per tą savaitę jie sulaikė 820 žmonių (620 besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų ir 23 vokiečius), buvo nužudytas 21 žmogus, iš jų 18 vokiečių[20]. Kokie dar buvo NKVD kariuomenės veiklos iki 1944 m. gruodžio mėn. padariniai, žinoma mažiau[21]. Bendros ataskaitos atskleidžia ne viską. Toliau pateikiamos dvi Lietuvos SSR NKVD Kovos su banditizmu (toliau – BB) skyriaus viršininko v/s pplk. Slepniovo *(Slepnev)* pasirašytų ataskaitų ištraukos. Pirmojoje bendri duomenys skirstomi pagal apskritis, antrojoje – pagal penkių dienų laikotarpius. Akivaizdūs neatitikimai (tiesa, pirmojoje ataskaitoje neatsispindi Pasienio apygardos valdybos veikla) dar kartą patvirtina, kad NKVD dokumentuose nebuvo siekiama preciziško tikslumo.

Buvo vykdomas L. Berijos ir V. Merkulovo 1944 m. spalio 12 d. įsakymas Nr. 001257/00388 „Dėl antisovietinio pogrindžio ir jo ginkluotų būrių likvidavimo Lietuvos SSR teritorijoje". Smarkiausi baudėjų siautėjimai numatyti Ukmergės, Trakų, Utenos, Vilniaus, Švenčionių ir Panevėžio apskrityse. V/s pplk. Slepniovas parengė, o Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas patvirtino pirmą didesnį vadinamųjų karinių čekistinių operacijų planą[22]. Enkavėdistams karinė čekistinė operacija buvo ypatinga karinė priemonė, joje dalyvaudavo karinių pajėgų daliniai, saugumo operatyviniai darbuotojai ir agentai. Paprastai ji prasidėdavo tam tikros teritorijos blokavimu. Paskui būdavo vykdomos masinės kratos, besislapstančiųjų paieška[23].

Į Ukmergės apskritį buvo nusiųstas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas plk. P. Kapralovas *(Kapralov)* su 15 NKVD ir 12 NKGB operatyvinių darbuotojų, taip pat NKVD 4-osios šaulių divizijos 11 šaulių kuopų. Bet prieš tai visa Ukmergės apskritis turėjo būti izoliuota panaudojus gen. mjr. P. Vetrovo vadovaujamos 4-osios šaulių divizijos pajėgas. Mažesnes pajėgas numatyta permesti į Vilniaus ir Trakų apylinkes, Utenos, Švenčionių ir Panevėžio apskritis. Gen. mjr. M. Byčkovskio vadovaujama NKVD pasienio kariuomenė

19. Plk. M. Byčkovskio 1944 m. rugpjūčio 18 d. pranešimas // Ten pat. B. 24. L. 7–8.
20. NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos 1944 m. rugsėjo 13 d. pranešimas Nr. 00244 // Ten pat. L. 13.
21. 1944 m. rugsėjo 7–20 d. prie minėtų pasienio būrių prisidėjo į Panevėžio apskritį atvykęs 23-iasis pasienio būrys. Visi keturi būriai per dvi savaites sulaikė 1092 žmones, iš jų 881 vengiantį mobilizacijos. Nušauti 4 vokiečiai ir 13 vietinių. Žr.: Plk. M. Byčkovskio 1944 m. rugsėjo 16 ir 23 d. pranešimai Nr. 00302 ir 00307 // Ten pat. L. 18, 23.
22. Karinių čekistinių priemonių planas likviduojant antisovietinį pogrindį ir jo ginkluotus būrius (patvirtintas 1944 m. spalio 17 d.) // Ten pat. Ap. 10. B. 9. L. 146–149.
23. Контрразведывательный словарь. Москва, 1972. С. 193 (visiškai slaptas SSRS KGB leidinys Nr. 10064).

6 lentelė. **NKVD veikla iki 1944 m. gruodžio mėn.**

	I ataskaita	II ataskaitų suvestinė
Likviduota būrių	12	14
Jų dalyvių	78	117
Sulaikyta:	5291	5750
a) dezertyrų	227	169
b) vengiančių	4840	5434
c) be dokumentų	213	144
d) marodierių	11	3
Suimta	1179	873
a) dezertyrų	92	82
b) vengiančių mobilizacijos	199	144
Nukauta žmonių	29	39
Legalizuota	31	53
Sulaikyta ir perduota	3995	3958
a) NKVD	10	25
b) NKGB	63	48
c) milicijai	28	29
d) kariniams komisariatams	1950	2795
e) specialiesiems lageriams	13	22
f) baudžiamosioms kuopoms	13	3
g) paleista	1918	1036
Paimta ginklų:		
a) kulkosvaidžių	36	32
b) automatų	41	28
c) šautuvų	363	379
d) pistoletų ir revolverių	43	57

Lentelė sudaryta remiantis: Pažyma apie ginkluotų būrių likvidavimą ir veiksmus 1944 m. spalio mėn. (be datos ir parašo) // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 28. L. 337–340; 1944 m. lapkričio 11 d. pažyma apie LSSR NKVD agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatus ir karines operacijas kovojant su banditizmu // Ten pat. B. 103. L. 1–3.

turėjo organizuoti gaudynes (vadintas „valymu") kontroliuojamame pasienio ruože, o NKVD geležinkelių apsaugos kariuomenės 14-osios divizijos vadas gen. mjr. Krylovas *(Krylov)* – organizuoti gaudynes geležinkelių zonose. Baudžiamosios akcijos apėmė visą rytinę ir pietinę Lietuvos teritorijos dalį.

Lietuvos SSR NKVD BB skyriaus viršininkai v/s pplk. Slepniovas (iki 1944 m. gruodžio mėn.) ir pplk. A. Gusevas *(Gusev)* (nuo gruodžio mėn.) į Maskvą siuntė netikslias ataskaitas. Pplk. A. Gusevas savo užduotį Lietuvoje suprato taip: „Demaskavimas ir likvidavimas ginkluotų banditų grupių, kurias sukūrė vokiečių žvalgyba ir kontrrevoliuciniai, nacionalistiniai, buržuaziniai lietuvių ir lenkų centrai [...] atskleidimas kontrrevoliucinių pogrindinių junginių, kuriuos įkūrė

vokiečiai kovai su sovietų valdžia."[24] Niekada nebuvo užmirštama paminėti vokiečių, net lietuvių nekomunistinės antinacinės rezistencijos organizacijos vadintos vokiečių įkurtais pogrindiniais junginiais.

Bet atsiskleidė vokiečių okupacijos metais antinacinio pogrindžio organizacijų formuota lietuvių visuomenės opinija – nevykdyti okupantų mobilizacinių nurodymų. Iki 1944 m. gruodžio mėn. lietuvių vyrų mobilizacija į Raudonąją armiją sužlugo. 1944 m. lapkričio 11 d. NKVD BB skyrius buvo užregistravęs 18 145 besislapstančius nuo mobilizacijos vyrus ir 3185 dezertyrus (mobilizuotus, bet pabėgusius iš karinių komisariatų arba karinių dalinių). Lapkričio 20 d. besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų jau užfiksuota 33 660, o dezertyrų sumažėjo iki 378[25]. Tuo pat metu užregistruotuose 84 būriuose žmonių sumažėjo nuo 4500 iki 3915 (NKVD nuomone, didžiausi ginkluotų partizanų būriai buvo nustatyti Ukmergės apskrityje – 1200 žmonių (rugsėjo 20 d. – tik 351)[26] ir Telšių apskrityje – 700 žmonių). Dauguma jų tada taip pat slapstėsi nuo mobilizacijos, ir vietos NKVD skyriai į partizanų skaičių juos įrašydavo dėl visuose savo dokumentuose atsispindinčios nuostatos: kiekvienas lietuvis, atvirai nepalaikantis okupacinės valdžios, yra „banditas". Tai patvirtina šios sąvokos platus vartojimas apibūdinant teroro struktūrų aukas.

Tardymų metu gauta informacija nebuvo tiksli, bet NKVD, ja pasinaudodamas, plėsdavo įtariamų, sekamų ir suimamų žmonių sąrašus. Taip buvo sudaromas aktyvaus „darbo" įspūdis, o ataskaitose greta suimtųjų skaičiaus įrašius mūšių laukuose surinktų ir gyventojų savanoriškai atiduotų ginklų skaičių buvo galima toliau ramiai persekioti ir naikinti beginklius žmones. Ten, kur partizanų būriai iš tikrųjų veikė, nei NKVD, nei NKGB nepasižymėjo aktyvumu. Pavyzdžiui, Ukmergės ir Trakų apskrityse, kuriose 1944 m. spalio mėn. žuvo 31 okupacinės kariuomenės karys (kitose apskrityse – 18), buvo sulaikyta po 143 žmones (tik besislapstantys nuo mobilizacijos vyrai ir dezertyrai). Partizanai gynė gyventojus nuo baudėjų, suimtuosius išlaisvindavo. 1944 m. rugpjūčio 30 d. Želvoje nesėkmingai mėginta išlaisvinti suimtuosius, rugsėjo 4 d. užpulta Šešuolių milicija, rugsėjo 7 d. Kurkliuose iš areštinės išlaisvinta 12 suimtųjų, naktį iš rugsėjo 3-iosios į 4-ąją užimti Siesikai, rugsėjo 9 d. užpulti Balninkai, spalio 23 d. – Pagiriai, spalio 23–24 d. pulta Želva[27]. Visa tai vyko Ukmergės apskrityje.

24. LSSR NKVD BB skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1944 m. gruodžio 3 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 7.
25. V/s pplk. N. Slepniovo 1944 m. lapkričio 11 d. pažyma // Ten pat. L. 3; Pplk. A. Gusevo 1944 m. gruodžio 3 d. pažyma // Ten pat. L. 9.
26. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo P. Kapralovo 1944 m. rugsėjo 20 d. pranešimas apie operatyvinę padėtį Ukmergės apskrityje // Ten pat. Ap. 10. B. 8. L. 63.
27. J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus 1944 m. spalio 26 d. ataskaita L. Berijai ir V. Merkulovui apie NKVD agentūrinį-operatyvinį darbą likviduojant antisovietinį pogrindį ir ginkluotus būrius // Ten pat. Ap. 10. B. 9. L. 138–139.

7 lentelė. NKVD nustatytas **partizanų skaičius ir nuostoliai 1944 m. spalio mėn.**

Eil. Nr.	Apskritis	Partizanų skaičius	Būrių skaičius	Spalio mėn. žuvo partizanų	Nukauta NKVD ir NKGB darbuotojų, karininkų, kareivių, naikinimo batalionų dalyvių
1.	Panevėžio	228	3	3	5
2.	Biržų	243	9	–	1
3.	Vilniaus	300	7	5	4
4.	Trakų	180	6	1	17
5.	Rokiškio	79	7	2	1
6.	Švenčionių	76	2	–	1
7.	Raseinių	67	2	–	–
8.	Seinų	47	0	–	–
9.	Utenos	41	9	2	5
10.	Alytaus	20	1	4	–
11.	Šiaulių	17	3	–	–
12.	Kauno	12	1	–	1
13.	Marijampolės	3	1	–	1
14.	Ukmergės	1200	32	9	14
15.	Telšių	700	1	–	–
	Iš viso	4213	84	29[a]	49

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR NKVD BB skyriaus viršininko v/s pplk. N. Slepniovo 1944 m. spalio mėn. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 28. L. 337–340.
[a] Dar 3 žmonės žuvo Zarasų apskrityje.

Nuo 1944 m. spalio vidurio Sovietų Sąjunga kontroliavo beveik visą Lietuvos teritoriją, išskyrus nedidelį ruožą aplink Klaipėdą. Tūkstančiai žmonių, pasitraukusių į Žemaitiją ir Rytprūsius, turėjo grįžti į savo gyvenamąsias vietas, kur jų laukė kareivių išplėšti ir nuniokoti namai. Ypač nukentėjo Klaipėdos krašto lietuviai. Klaipėdos kraštas okupantų iš pradžių buvo traktuojamas šiek tiek kitaip – kaip okupuota Vokietijos dalis, ir gyventojų naikinimas bei moterų prievartavimas ten tapo kasdienybe[28].

Klaipėdos miesto ir apskrities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Juozapavičius 1944 m. gruodžio 24 d. taip pat pranešė Lietuvos SSR LKT pirmininkui M. Gedvilui apie padėtį Klaipėdos krašte. Čia gyventojų buvo likę tik Priekulės valsčiuje ir viename Davilių valsčiaus kaime. Po karių plėšikavimo jiems likę tik ketvirtadalis arklių. Kitų įmonių (Priekulės plytinės ir sviesto gamyklos) įrenginiai buvo išmontuoti ir išvežti kaip metalo laužas. Žemės ūkio

28. Iš čia Raudonosios armijos daliniai internavo ir išsiuntė į NKVD specialiuosius lagerius visus nepasitraukusius 16–50 metų vyrus. Žr.: Kaltinamųjų bylų išvada // Ten pat. L. 140–141.

technika (traktoriai, lokomotyvai ir kt.) buvo sprogdinama, o metalas vežamas į metalo laužą. Kariai laužė visus baldus arba vežė juos į trofėjų sandėlį Priekulėje[29]. Visi daiktai buvo naikinami ta dingstimi, kad priklausė priešui – vokiečiams. Gyventojai dėl karių siautėjimo ir prievartavimų buvo tokie išsigandę, kad nė nemėgino skųstis. O kariai prievartavo visas moteris, kurias surasdavo. Kolaborantų pareigūnų tvirtinimu, Klaipėdos krašte neliko nė vienos neapiplėštos šeimos[30]. Gyventojai buvo mobilizuojami įvairiems darbams. Trys Vilkyčių kaimo moterys 1944 m. gruodžio 1 d. iš tokių darbų karinėje komendantūroje grįžo išprievartautos. Vanagėlių kaime kareivis išprievartavo nepilnametę mergaitę, o Šilutės apskrityje dviejų kareivių prievartą patyrė 70 metų senutė[31].

NKGB operatyvinės grupės Klaipėdos krašte viršininkas v/s kpt. Kuzminas *(Kuzmin)* jau „visiškai slaptai" taip pat informavo savo viršininką A. Guzevičių apie padėtį krašte. Pasak jo, čia dar buvo likę vokiečių, vietos lietuvių, darbams atvežtų lenkų ir iš kitų Lietuvos vietų pasitraukusių lietuvių. Kariai iš karto suėmė visus 17–48 metų vyrus. NKGB tarp likusių gyventojų ėmė ieškoti tų, kurie priklausė nacionalsocialistų partijai. Kokie tai buvo suimtieji, aišku iš pačių enkagėbistų tvirtinimo, esą „krašte liko tik seneliai, moterys ir vaikai". Suimtųjų skaičius nėra žinomas.

Kai kurie likę vokiečiai ir lietuviai buvo okupantų be jokio gailesčio nušauti. NKVD ir NKGB tik pranešdavo apie padėtį ir į karių reikalus nesikišo. O karinės kontržvalgybos „Smerš" skyriai tokį karių elgesį laikė visiškai normaliu. Šio siautėjimo padariniai baisūs – buvusių Klaipėdos krašto gyventojų liko tik 1%. Žinoma, su Vokietijos kariuomene pasitraukė absoliuti gyventojų dauguma, bet iš jų beveik niekas negrįžo į Klaipėdos kraštą. Jų likimas buvo toks pat kaip ir kitų vokiečių karo pabėgėlių. Persekiojami, žudomi ir terorizuojami jie traukėsi į Vokietiją ir visam laikui paliko savo gimtinę.

Iš likusios Lietuvos dalies į Vokietiją pasitraukė ne mažiau kaip 60 tūkst. lietuvių, kurie nenorėjo antrą kartą patekti sovietinių okupantų valdžion. Tarp pasitraukusiųjų buvo keli tūkstančiai 1941 m. išsilaisvinusių kalinių, kurie pirmiausia galėjo vėl pakliūti į kalėjimus. Tie, kurie nepabėgo, iš tikrųjų tapo kaliniais. Taip antrą kartą buvo įkalintas ir po kelių mėnesių kalėjime mirė Červenės žudynėse išlikęs gyvas P. Lašas.

Užėmę beveik visą Lietuvą, teroro vykdytojai 1944 m. pabaigoje parengė naujus lietuvių naikinimo planus.

29. Klaipėdos miesto ir apskrities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojo Juozapavičiaus 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas // Ten pat. L. 9.
30. Ten pat.
31. LSSR Klaipėdos NKGB operatyvinės grupės viršininko v/s kpt. Kuzmino 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas // Ten pat. L. 11–13.

2. Masinės lietuvių žudynės 1944 m. gruodžio mėn.

Okupantų teroras kas mėnesį smarkėjo. Į kalėjimus buvo grūdami vis nauji kaliniai. Lietuvoje kalintų žmonių skaičiai SSRS NKVD Kalėjimų valdybos suvestinėse atsiranda nuo 1944 m. rugsėjo 1 d. Tą dieną pagrindiniuose Lietuvos kalėjimuose buvo kalinama 811 žmonių. Per kitus tris NKVD ir NKGB aktyvios veiklos mėnesius kalinių padaugėjo iki 3839 (tuo pat metu vietų skaičius, vadinamasis limitas, kalėjimuose padidėjo nuo 5335 iki 6690). Į lagerius buvo siunčiamos pirmos kalinių grupės.

8 lentelė. **Kalinių išvežimas į lagerius 1944 m.**

Išvežimo data	Kalinių skaičius
Rugsėjo 1–10	100
10–20	148
20–30	150
Spalio 1–10	4
10–20	–
20–31	296
Lapkričio 1–10	–
10–20	39
20–30	282
Iš viso	1019

Lentelė sudaryta remiantis: 1944 m. rugsėjo 1 – gruodžio 1 d. suvestinės apie kalinių skaičių SSRS NKVD kalėjimuose // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 58. L. 194–283.

Tai, kad per rugpjūčio–lapkričio mėn. buvo suimta beveik 5 tūkst. žmonių, iš kurių 1019 netrukus buvo išsiųsti į lagerius, rodė visai kitą teroro mastą negu 1940–1941 m. Tada taikos metu vykdytas teroras buvo dangstomas sovietinių įstatymų formalumais (jų dažniausiai niekas nesistengė laikytis). Neginkluotas lietuvių pasipriešinimas tuomet okupantams netrukdė vykdyti užsibrėžtų Lietuvos gyventojų suėmimo planų.

1944 m. lietuviai jau aktyviai priešinosi sovietizacijai: nevykdė privalomųjų žemės ūkio produktų pristatymų valstybei planų, vengė mobilizacijos į Raudonąją armiją ir pagaliau pradėjo ginklu priešintis baudžiamiesiems NKVD kariuomenės antpuoliams. Daugelyje kaimų sovietų valdžia buvo įtvirtinama ir palaikoma tik ginkluota jėga.

1944 m. lapkričio mėn. okupantai labiausiai terorizavo Alytaus, Biržų, Utenos, Kėdainių, Vilniaus, Švenčionių, Ukmergės, Zarasų, Panevėžio, Trakų, Kauno ir Šiaulių apskričių gyventojus. NKVD vertinimu, 1944 m. gruodžio 1 d. kai kuriuose Alytaus apskrities valsčiuose sovietų valdžios darbas buvo paralyžiuo-

1952 m. balandžio 19 d. žuvęs Tauro apygardos partizanas A. Šalaševičius

1950 m. spalio 30 d. 16-metis A. Marmokas nušautas, kai bėgo iš baudėjų apsuptos sodybos

tas. Biržų apskrityje buvo 2132 besislapstantys nuo mobilizacijos vyrai, Kėdainių apskrityje ieškota 877 dezertyrų ir 1459 besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų, Utenos apskrityje – 170 dezertyrų ir 1852 besislapstančių, Vilniaus – 710 besislapstančių, Rokiškio – 2 tūkst. besislapstančių[32] ir t. t. Tą mėnesį sudarytoms vadinamosioms operatyvinėms grupėms vadovavo SSRS NKVD BB skyriaus darbuotojai, o į 12 apskričių nusiųsta po vieną NKVD kariuomenės batalioną. Kova su ginkluotais partizanais vyko lygiagrečiai su besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų žudynėmis. Kiekviena karinė čekistinė operacija paprastai baigdavosi besislapstančių vyrų sulaikymu arba nužudymu. Didžiausia baudžiamoji akcija įvykdyta 1944 m. lapkričio 20–25 d. Rokiškio apskrities Kamajų ir Obelių valsčiuose. Čia per septynias karines operacijas nužudyti 68 žmonės, iš jų 2 vokiečiai, sulaikyti 244 žmonės. Baudėjai surinko tik 3 kulkosvaidžius, 2 automatus, 7 šautuvus, 2 pistoletus ir 17 granatų. Dauguma lietuvių nužudyti beginkliai. Tas pats vyko ir kitur. Lapkričio 18–22 d. Panevėžio apskrities Raguvos ir Ramygalos valsčiuose sulaikyta 180 vengiančių mobilizacijos vyrų, nužudytas 1 partizanas, lapkričio 30 d. Biržų apskrityje nužudyta 18 žmonių, bet rasti tik 2 kulkosvaidžiai[33].

32. 1944 m. lapkričio mėn. informacinis pranešimas SSRS NKVD BB vyriausiosios valdybos viršininkui Leontjevui (*Леонтьев*) apie kovą su antisovietiniu pogrindžiu // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 28. L. 303, 306–308, 310.
33. Ten pat. L. 313–314.

Iš viso 1944 m. lapkričio mėn. nužudyti 265 lietuviai. Nors 90% nužudytųjų jokio ginklo neturėjo, jie visi vis tiek buvo pavadinti „banditais" ir įrašyti į „likviduotų" partizanų sąrašus[34]. „Likviduotųjų", t. y. nužudytųjų, suimtųjų arba pasidavusiųjų (legalizuotųjų) buvo 831 žmogus (265 nužudyti, 565 paimti gyvi, 1 legalizavosi). NKVD suregistruotų partizanų būrių padaugėjo nuo 84 iki 133 (26 buvo „likviduoti"), jų narių – nuo 4213 iki 4273. Surado net 988 partizanų rėmėjus, 110 iš jų per mėnesį „likvidavo". Nors, kaip minėta, dauguma besislapstančių vyrų buvo beginkliai, enkavėdistai savo ataskaitose greta nužudytų žmonių skaičiaus įrašydavo iš gyventojų surinktų ir surastų ginklų skaičių. Taip buvo sudaromas įspūdis, kad visi ginklai paimti per ginkluotus susirėmimus. Lapkričio mėn. 831 „likviduotam" lietuviui teko 5 sunkieji kulkosvaidžiai, 65 lengvieji kulkosvaidžiai, 61 automatas, 513 šautuvų, 69 pistoletai, 1 minosvaidis, 435 granatos, 43 minos, 11 radijo imtuvų (nuo 1944 m. rugpjūčio mėn. Lietuvoje tai buvo draudžiamas daiktas) ir net 3 motociklai[35]. Iš viso šio arsenalo tik 14 šautuvų, automatų, kulkosvaidžių ir pistoletų teko 312 Obelių ir Kamajų valsčiuose „likviduotų" lietuvių. Visa Lietuvos teritorija buvo padalyta į devynis operatyvinius sektorius, jiems vadovavo SSRS NKVD ir NKGB darbuotojai. Šie turėjo koordinuoti NKGB ir NKVD apskričių skyrių darbą slopinant lietuvių nepriklausomybės siekius, kuriuos okupantai įvertino kaip „banditizmą" arba „politinį banditizmą" (dar vadintą „sukiliminiu banditizmu"). Enkavėdistų žodyne tai apibūdinama kaip „ginkluotų būrių (iš dviejų ir daugiau žmonių) kūrimas (dalyvių verbavimas, ginklų įsigijimas ir pan.) iš kontrrevoliucinių, buržuazinių nacionalistinių ir kitų antivyriausybinių elementų ir jų naudojimas egzistuojančiai valdžiai silpninti ir nuversti"[36]. Taip buvo maskuojamas tikrasis NKVD ir NKGB veiksmų tikslas – naikinti Lietuvos nepriklausomybės šalininkus. Tik kolaborantai aktyviai rėmė sovietų valdžios veiksmus. Kadangi vietinių sovietinių aktyvistų sluoksnis buvo labai menkas, beveik visa tauta buvo priskirta „naujosios tvarkos" priešų kategorijai.

Siekdami visą Lietuvą apipinti NKVD ir NKGB struktūrų tinklu, SSRS NKVD ir NKGB 272-uose valsčiuose įsteigė savo poskyrius. Išskirsčius iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų atvykusius 205 NKVD ir NKGB darbuotojus, atsikviesta dar 400 žmonių. Kovai su lietuvių ir lenkų ginkluotu ir neginkluotu pasipriešinimu buvo sutelkta dvylika NKVD vidaus ir pasienio kariuomenės pulkų – 16 370 karių[37].

Be minėtų dalinių, Lietuvoje dar buvo dislokuoti 14-osios geležinkelių apsaugos divizijos daliniai, kuriems vadovavo gen. mjr. Krylovas. Jie taip pat turėjo

34. NKVD visas likviduotas grupes pagal „atspalvį" (t. y. teisinį vertinimą) vadino sukilėlių grupėmis.
35. Ten pat. L. 316.
36. Ten pat. P. 34.
37. SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos (*Tkačenko*) 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui (*Suslov*) // LYA. Ap. 10. B. 4/10. L. 15–16.

blokuoti prie geležinkelių esančius valsčius, o prireikus – padėti vykdyti kitų NKVD dalinių operacijas.

Kol frontas kirto Lietuvos teritoriją, NKVD kariuomenės dalinių veiklą koordinavo L. Berijos trečiasis pavaduotojas I. Serovas. Jį pakeitė SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis v/s komisaras I. Tkačenka[38]. Šis enkavėdistas turėjo didelės žudynių vykdymo patirties, jis žinomesnis kaip Umanės budelis. Tai jis, būdamas v/s majoras ir Ukrainos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas, 1941 m. liepos 20 d. įsakė Umanėje sušaudyti 767 Tarnopolio srities Čiortkovo kalėjimo kalinius. Tai jis 1941 m. rugpjūčio mėn. pasižymėjo tremiant Pavolgio vokiečius. Tokia I. Tkačenkos patirtis buvo nė kiek ne menkesnė negu I. Serovo, kurio domėjimasis žudynių aukomis apsiribodavo vieninteliu klausimu: „Ar visi užkasti ir kas matė?“[39] Vykdyti Maskvos genocido politikos į Lietuvą atvyko ir L. Berijos pirmasis pavaduotojas S. Kruglovas[40]. Už žiauraus tautų naikinimo organizavimą jis jau buvo apdovanotas keliais ordinais: už čečėnų ir ingušų trėmimą 1944 m. kovo 8 d. gavo Suvorovo I laipsnio ordiną, už ukrainiečių naikinimą Rovno ir Lvovo srityse 1944 m. spalio 14 d. – Kutuzovo II laipsnio ordiną, o už Krymo totorių trėmimą – Kutuzovo I laipsnio ordiną.

Su v/s komisarų S. Kruglovo ir I. Tkačenkos žinia buvo sutelktos minėtos NKVD karinės pajėgos, į apskritis siunčiamos vis naujos NKVD ir NKGB darbuotojų grupės. Masinėms baudžiamosioms akcijoms rengtasi labai nuosekliai. S. Kruglovo L. Berijai siųsti informaciniai pranešimai patvirtina, kad tai buvo būtent baudžiamosios akcijos. Lietuvių kova dėl nepriklausomybės buvo apibūdinama kaip kolaboravimas su vokiečiais, o antinacinių organizacijų veikimas – kaip antisovietinė veikla. Iki 1944 m. gruodžio mėn. nei NKGB, nei NKVD neturėjo tikslių žinių apie tikrai veikiančias lietuvių ginkluoto pasipriešinimo organizacijas. Duomenys apie jų veiklą buvo renkami remiantis ginkluoto pasipriešinimo akcijų statistika ir rastais Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) dokumentais. S. Kruglovas savo pranešimuose visada pabrėždavo, kad „veikiančiuose būriuose yra vokiečių kariuomenės kadrinių karininkų ir senos vokiečių agentūros iš lietuvių nacionalistų“. Rengtą lietuvių tautos naikinimą norėta paversti karo su Vokietija dalimi. Pagal S. Kruglovo 1944 m. gruodžio pradžioje rengtą planą pasiūlyta: „Karinius dalinius perdislokuoti į labiausiai banditizmo apimtas Lietuvos apskritis; sukurti naikintojų batalionus; (...) ištremti į Sibirą

38. Ivanas Tkačenka (1910–1955) – Ukrainos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas (1941), SSRS NKVD Ekonomikos valdybos skyriaus viršininkas, NKVD Stavropolio krašto valdybos viršininkas, nuo 1945 m. liepos 12 d. – generolas leitenantas, 1949 m. lapkričio 17 d. pateko į NKVD rezervą. Paskutinės pareigos – MVD Čeliabinsko srities valdybos viršininko pavaduotojas ir milicijos valdybos viršininkas.

39. *Кокурин А. И.* Эвакуация заключенных... С. 12–13.

40. Sergejus Kruglovas (1907–1977) – SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas, v/s II rango komisaras (1944), 1945 m. gruodžio 29 d. – 1956 m. – Sovietų Sąjungos vidaus reikalų minstras. 1953 m. kovo–birželio mėn., L. Berijai einant SSRS vidaus reikalų ministro pareigas, vėl buvo pirmasis jo pavaduotojas.

aktyvių būrių dalyvių, Tėvynės išdavikų šeimas ir vokiečių tautybės asmenis; Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybos vardu kreiptis į nelegaliai gyvenančius banditus su pasiūlymu legalizuotis nustatytu laiku, nurodant, jog priešingu atveju jų šeimos bus ištremtos į Sibirą, o turtas konfiskuotas."[41]

Be antilietuviškos akcijos, NKVD ir NKGB rengė kiek kitokio pobūdžio operaciją prieš lenkų tautybės Lietuvos gyventojus. 1944 m. liepos 17 d. III Baltarusijos fronto daliniai internavo ir Medininkų lageryje sutelkė 7924 Armijos krajovos partizanus. Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo v/s plk. Rudakovo *(Rudakov)* ir v/s komisaro Rodionovo *(Rodionov)* nuomone, išvengę internavimo apie 1,5 tūkst. Armijos krajovos partizanų įsikūrė Vilniuje, o apie 7–7,5 tūkst. mobilizuotų žmonių išsiskirstė Rytų Lietuvoje ir Vakarų Gudijoje. NKGB iki 1944 m. gruodžio 1 d. įstengė suimti 295 lenkus ir internuoti 16. Be to, NKGB 2-asis skyrius lapkričio mėn. 109 lenkus sulaikė filtruoti[42]. Tikėtasi, kad lenkams repatrijavus nebeliks daugelio problemų. Tačiau 1944 m. rugpjūčio–lapkričio mėn. antisovietinis lenkų pogrindis itin suaktyvėjo Vilniaus apskrityje. Antilietuviškus planus rengė pats S. Kruglovas, o „Kovos su lenkų antisovietiniu nacionalistiniu pogrindžiu ir lenkų ginkluotais būriais Lietuvos SSR teritorijoje"[43] planą buvo patikėta rengti v/s plk. Rudakovui ir v/s komisarui Rodionovui. Ne taip kaip lietuviai, kurie boikotavo okupantų vykdytą karinę mobilizaciją, lenkai labai smarkiai nesipriešino. Mobilizacijos planai Vilniaus apskrityje buvo vykdomi. Daug lenkų buvo siunčiami į Z. Berlingo *(Berling)* vadovaujamą lenkų armiją, kariaujančią Raudonosios armijos sudėtyje. Rengiant minėtą planą, tai nebuvo pamiršta – Vilniuje, Vilniaus, Trakų, Švenčionių ir Alytaus apskrityse buvo numatytos daugumos 17–45 metų vyrų gaudynės. Į Z. Berlingo armiją turėjo būti mobilizuoti ir 35–45 metų vyrai. Visuotinio dokumentų tikrinimo metu turėjo būti sulaikyti visi buvę Lenkijos kariuomenės karininkai ir lenkai, kariavę Armijos krajovos gretose. Be to, planuota ištremti Armijos krajovos partizanų bei vengusiųjų mobilizacijos į Z. Berlingo armiją šeimas (šis plano punktas nebuvo vykdomas).

Viską suplanavus, perskirsčius NKVD kariuomenę, pradėta vykdyti vieną didžiausių baudžiamųjų akcijų. 1944 m. gruodžio 6 d. v/s II rango komisaras S. Kruglovas išleido kovinį įsakymą Nr. 001 dėl 4-osios šaulių divizijos pulkų perdislokavimo. Iki gruodžio 7 d. 25-asis šaulių pulkas veikė Utenos, 137-asis – Panevėžio, 298-asis – Ukmergės, 261-asis – Šiaulių apskrityje[44]. Gruodžio 9 d. 25-asis

41. LYA. Ap. 10. B. 9. L. 327–329.

42. 1944 m. gruodžio 5 d. pažyma „Lenkų nacionalistinis pogrindis Lietuvos SSR" // Ten pat. L. 288, 290 (labiau detalizuota I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešime. Žr.: Ten pat. B. 4/10. T. 1. L. 19.). Internuotų Armijos krajovos partizanų dėl masinių pabėgimų sumažėjo iki 5 tūkst., kiti 1944 m. rugpjūčio 5 d. buvo išvežti į Kalugą, į 361-ąjį atsargos pulką. Rugsėjo mėn. kareiviams atsisakius prisiekti, pulkas buvo išformuotas. Žr.: *Tarka K.* „Vilko" likimas // Kai kurie istorinės tiesos faktai. Vilnius, 1993. P. 78.

43. KGB LYA. F. 10. B. 9. L. 285–286 (planas be datos).

44. 4-osios šaulių divizijos štabo viršininko mjr. Morozovo (*Морозов*) 1944 m. gruodžio 7 d. pranešimas Nr. 1/00294 v/s II rango komisarui S. Kruglovui // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 104. L. 5.

šaulių pulkas susitelkė Švenčionėliuose, 137-asis telkėsi Utenoje, 261-ojo 1-asis ir 3-iasis batalionai – Biržuose ir 2-asis batalionas – Rokiškyje, 298-asis šaulių pulkas buvo Ukmergėje[45]. S. Kruglovo parengtas ir valstybės saugumo generalinio komisaro L. Berijos patvirtintas planas NKVD kariams suteikė visišką veiksmų laisvę. Kiekviena vadinamoji karinė čekistinė operacija baigdavosi lietuvių žudynėmis. 137-asis šaulių pulkas vien 1944 m. gruodžio 9–14 d. Utenos apskrityje nužudė 41 žmogų ir sulaikė 188: gruodžio 9–10 d. 6 km į pietvakarius nuo Tauragnų (Aviniškių apylinkėse) buvo nužudyti 7 žmonės ir 15 sulaikyta, 10–12 d. 37 km į šiaurės vakarus nuo Utenos (Andrioniškio, Stanių apylinkėse) nužudyti 5 (vienas vokietis) ir 11 sulaikyta, 11 d. 10 km į pietryčius nuo Utenos nužudyti 3 ir 13 sulaikyta, 12 d. Videniškių ir Molėtų apylinkėse nužudyti 4 ir 14 sulaikyta, 12 d. Tauragnų apylinkėse nužudyti 5 ir sulaikyti 9, 14 d. 28 km į šiaurės vakarus nuo Utenos nužudyti 5 ir sulaikyti 4 ir t. t. Tomis dienomis enkavėdistai rado tik 4 šautuvus, bet, nors niekas nesipriešino, Vyžuonų apylinkėse sudegino namą[46].

Plk. Golyševo (*Golyšev*) vadovaujamo 25-ojo šaulių pulko du batalionai gruodžio 11–16 d. Švenčionių apskrityje netgi panaudojo 82 mm minosvaidžius. Gruodžio 11–14 d. Kaltanėnų valsčiuje jie nužudė 11 žmonių, sulaikė 22. Kadangi buvo „surasti“ tik 2 šautuvai, ataskaitoje vaizdžiai aprašytos baudžiamosios akcijos: „[...] sudeginta keletas banditų susirinkimo vietų; kilus gaisrams, sproginėjo šaudmenys, pelenuose rastos sudegintos ginklų dalys“[47]. Tai, kad okupantai lietuvius laikė „banditais“ ir degino jų namus, rodo baisų ciniškumą ir brutalumą, juo labiau kad namai buvo naikinami minosvaidžių ugnimi[48]. Pelenais paversti namai turėjo paslėpti nusikaltimų pėdsakus. Juk žudynes lydėjo plėšikavimas, o aukos dar buvo kankinamos. Aukų kasdien daugėjo.

1944 m. gruodžio 13–31 d. tarp 4-os divizijos dalinių 421 nužudyto žmogaus daugiausia buvo besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų. Iš anksto sužinoję apie NKVD baudėjų atvykimą, visi vyrai bėgdavo slėptis į miškus. Pavyzdžiui, 261-ojo šaulių pulko batalionas, gruodžio 13 d. atvykęs į Gaigalų apylinkes (25 km į pietryčius nuo Biržų), sodybose nerado nė vieno vyro[49]. Bet dauguma vis vien žūdavo ne miškuose, o savo namuose, kai mėgindavo pasislėpti[50].

45. 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. A. Solomatino (*Соломатин*) 1944 m. gruodžio 9 d. pranešimas Nr. 1/00300 // Ten pat. L. 1.
46. Pplk. Kalabuchovo 1944 m. gruodžio 14 d. ataskaita apie 4-osios šaulių divizijos 137-ojo šaulių pulko operatyvinius karinius veiksmus Utenos apskr. 1944 m. gruodžio 9–14 d. // Ten pat. B. 36. L. 23.
47. 25-ojo šaulių pulko vado pplk. Golyševo pranešimas apie pulko operacijas Švenčionių apskr. 1944 m. gruodžio 11–16 d. // Ten pat. L. 9.
48. 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. A. Solomatino 1944 m. gruodžio 14 d. pranešimas Nr. 0037 // Ten pat. B. 104. L. 11.
49. NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos štabo kovinis pranešimas (toliau – kovinis pranešimas) Nr. 0037 // Ten pat. B. 104. L. 12.
50. Ten pat. L. 13–14.

9 lentelė. **NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos 1944 m. gruodžio 13–31 d. nužudytų žmonių skaičius**

Data	Aukų skaičius				
	Utenos apskr. (137-asis š. p.)	Ukmergės (298-asis š. p.)	Švenčionių apskr. (25-asis š. p.)	Biržų apskr. (261-asis š. p.)	Iš viso
Gruodžio 13	12	30	–	4	46
14	22	7	12	–	41
15	6	2	–	–	8
16	2	–	7	–	9
17	1	10	9	11	31
18	15	31	18	2	66
19	–	2	–	17	19
20	2	–	3	9	14
21	5	1	–	1	7
22	1	–	6	–	7
23	1	–	14	–	15
24	–	2	–	1	3
25	–	1	2	12	15
26	–	–	2	–	2
27	3	–	1	11	15
28	33	5	11	1	50
29	12	10	–	2	24
30	2	7	–	5	14
31	–	2	33	–	35
Gruodžio 13–31	117	110	118	76	421

Lentelė sudaryta remiantis: 4-osios šaulių divizijos štabo 1944 m. gruodžio 14 – 1945 m. sausio 1 d. koviniai pranešimai Nr. 0036–0053, 001 S. Kruglovui // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 9. L. 3–4, 11–22, 24–32, 34–38; F. K-41. Ap. 1, B. 40. L. 1.

Tai, kad po „kautynių“ nebuvo randama nė keleto šovinių, enkavėdistams nerūpėjo. Be retų išimčių, karinės čekistinės operacijos gruodžio mėn. baigdavosi be nuostolių[51]. Argi galėjo būti nuostolių kovojant su beginkliais žmonėmis, deginant jų namus? Be jau minėtų sudegintų namų, baudėjai gruodžio 13 d. 16 km piečiau Ukmergės sudegino daržinę, nužudė 8 žmones; 26 km į šiaurės vakarus nuo Ukmergės sudegino daržinę[52]; gruodžio 15 d. Utenos apylinkėse sudegino namą, 3 ūkinius pastatus, pirtį, nužudė 4 žmones[53]; gruodžio 17 d. 6 km į šiau-

51. Koviniai pranešimai Nr. 0044, 0046, 0048 // Ten pat. L. 25, 26, 29.
52. Kovinis pranešimas Nr. 0036 // Ten pat. L. 3.
53. Kovinis pranešimas Nr. 0038 // Ten pat. L. 13.

rės rytus nuo Melagėnų (Švenčionių apskr.), Radučių k., sudegino namą, nužudė 7 žmones[54]; gruodžio 17 d. 30 km į pietvakarius nuo Utenos, Klevinių k., sudegino namą, nužudė 13 žmonių[55]; gruodžio 18 d. 10 km į pietryčius nuo Papilio (Biržų apskr.) sudegino vieną ūkį, nužudė 2 žmones[56]; gruodžio 19 d. Kvetkų ir Suvainiškio apylinkėse (30 km į rytus nuo Biržų) sudegino vieną ūkį, nužudė 15 žmonių[57]; gruodžio 20 d. Girsteikių ir Spegių apylinkėse (25 km į pietryčius nuo Biržų) sudegino 2 daržines, nužudė 7 žmones[58]; gruodžio 28 d. Stulių ir Miškiniškių apylinkėse (16–28 km į rytus nuo Utenos) sudegino namą ir daržinę, nužudė ir sudegino 14 žmonių[59].

Šie dešimt atvejų, kai buvo sudeginti pastatai ir nužudyti 77 žmonės, dar neatskleidžia visos tiesos. Savo pranešimuose NKVD kariai galėjo užrašyti, kad sudegintas ne namas, o tvartas ar daržinė, bet visada buvo pažymima: „nužudyti per ginkluotą susirėmimą". Atrodo, kad tik gruodžio 28 d. Utenos apskrityje baudėjai susidūrė su lietuvių partizanais. Dėl ginkluotės pranašumo enkavėdistai galėjo name sudeginti besiginančius žmones, o patys nepatirti jokių nuostolių.

Vietos NKVD skyriai pagal agentų pranešimus siųsdavo kariuomenės dalinius į vieną ar kitą mišką ieškoti partizanų, bet tokios paieškos dažniausiai buvo nesėkmingos. Iš 4-osios šaulių divizijos 421 nužudyto žmogaus ginklu priešinosi tik daugiau kaip dešimtadalis. Tai ir buvo lietuvių ginkluoto pasipriešinimo judėjimo pirmieji didesni nuostoliai Rytų Lietuvoje.

I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenė, kuriai vadovavo laikinasis viršininkas pplk. Romanovas *(Romanov)*, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo v/s II rango komisaro S. Kruglovo įsakymu Žemaitijoje pradėjo vykdyti baudžiamąsias karines čekistines operacijas: 31-asis pasienio pulkas – Tauragės, 33-iasis – Mažeikių ir Kretingos, 216-asis – Telšių apskrityje. Oficialus tikslas – fronto užnugaryje „išvalyti kontrrevoliucinius nacionalistinius ir kitus priešiškus elementus"[60] ir įvykdyti numatytas politines ir ekonomines priemones (t. y. mobilizaciją, privalomuosius pristatymus ir pan.). Pplk. Romanovui Alsėdžiuose įkūrus savo štabą, minėti daliniai pradėjo vykdyti kovinį įsakymą Nr. 0025. 1944 m. gruodžio 1–20 d. trys pasienio pulkai terorizavo didelę Lietuvos gyventojų dalį.

Enkavėdistai savo aukų tiksliau neskaičiavo. Minimose apskrityse nuolat veikiantys ir kitokio pavaldumo daliniai (pasienio kariuomenė) išžudydavo kur kas daugiau žmonių. Kėdainių apskrityje gruodžio 17 d. per ginkluotą susirė-

54. Kovinis pranešimas Nr. 0040 // Ten pat. L. 17.
55. Kovinis pranešimas Nr. 0041 // Ten pat. L. 19.
56. Ten pat.
57. Kovinis pranešimas Nr. 0042 // Ten pat. L. 21.
58. Kovinis pranešimas Nr. 0043 // Ten pat. L. 22.
59. Kovinis pranešimas Nr. 0051 // Ten pat. L. 34.
60. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės štabo 1944 m. gruodžio 7 d. kovinis įsakymas Nr. 0025 // Ten pat. B. 36. L. 30.

Išniekinti neatpažintų Aukštaitijos partizanų kūnai

Žuvę Algimanto apygardos Šarūno rinktinės partizanai. Iš kairės: Juozas Karvelis-Jaunis, Juozas Katinas-Šernas, Povilas Pečkus-Žąsinas, Birutė Kaulevičiūtė-Neužmirštuolė, Ona Talantaitė-Jonukas, Zuzana Railaitė-Birutė (1949 m. balandžio 27 d.)

mimą buvo nukauti 23 partizanai ir sudegintos 3 artimiausios sodybos, Raseinių apskrityje tą pačią dieną nužudyti 24 žmonės[61]. Nuo gruodžio 22 d. pplk. Romanovas S. Kruglovui nebepranešinėjo apie lietuvių naikinimą, informavo tik apie gruodžio 22–29 d. sulaikytus 1574 žmones, tarp kurių buvo 902 į sovietinę kariuomenę sugaudyti vyrai[62]. Jų ieškodami, enkavėdistai laužsaid į butus, išnaršydavo sodybas. Buvo šaunama į kiekvieną mėginantį pasislėpti žmogų. Pagal vietinių NKVD ir NKGB skyrių sudarytus partizanų šeimų sąrašus buvo siunčiamos baudėjų grupės, kurių antpuoliai baigdavosi nurodytų sodybų sudeginimu. Teroro organizatorių nuostata buvo tokia: pasipriešinimo dalyvių šeimų ūkiai turi būti sunaikinami (konfiskuojami, išplėšiami ir pan.). Lietuvos pasienio apygardos viršininkas gen. mjr. M. Byčkovskis 1944 m. spalio 20 d. v/s komisarui J. Bartašiūnui siūlė terorą „pakelti į dar aukštesnį lygį“: imtis „reikiamų represinių priemonių“ partizanų šeimų, jų turto ir partizanų rėmėjų atžvilgiu[63]. Ėmęsi tokių „reikiamų priemonių“, gruodžio 16 d. I Pabaltijo fronto enkavėdistai Grinkiškio (Kėdainių apskr.) apylinkėse sudegino 4 ūkius[64] (104-oji atskiroji manevrinė grupė), gruodžio 24 d. Varnių valsčiuje (Telšių apskr.) nužudė 2 bėgančius žmones ir sudegino 3 ūkius (216-asis pasienio pulkas)[65], gruodžio 26 d. Raseinių ir Telšių apskrityse nušovė 5 bėgančius žmones ir sudegino 5 ūkius (31-asis ir 216-asis pasienio pulkai)[66], gruodžio 29 d. Kėdainių apskrityje nušovė bandančius pabėgti tris besislapstančius jaunuolius[67] ir t. t. Beje, minėtų įvykių tikrosios aplinkybės tebėra neatskleistos. Visiškai įmanomas ne kartą minėtas ataskaitų klastojimas, kai „bandę pabėgti“ žmonės buvo tiesiog sušaudomi arba sudeginami kartu su savo ūkiais. NKVD budeliai ataskaitas rašydavo trumpai, miglotai, be to, iškraipydami rusų sunkiai ištariamas aukų pavardes ir vietovių pavadinimus. Visus savo nusikaltimus I Pabaltijo fronto daliniai vykdė dažnai mėtomi iš vienos vietos į kitą. Taip teroras apėmė vis daugiau vietovių.

Raseinių apskrityje teroras vykdytas ir pagal vietinių komunistų skundus, kurie per LKP(b) CK sekretorių A. Sniečkų pasiekdavo NKVD kariuomenės vadovybę. LKP(b) Raseinių apskrities komiteto sekretorius Zaicas 1944 m. gruodžio 10 d. rašė, kad partizanai ginasi įsitvirtinę sodybose, po kuriomis „įrengti dzotai-kulkosvaidžių lizdai“. Taigi su okupantais kovojančius žmones buvo galima naikinti visokiomis priemonėmis. Ir į Betygalos apylinkes buvo siunčiami

61. Pranešimas L. Berijai apie antisovietinio progrindžio ir ginkluotų būrių likvidavimą 1944 m. gruodžio 17–20 d. // Ten pat. B. 31. L. 30.
62. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės štabo pranešimai Nr. 15, 16, operatyvinės suvestinės Nr. 0016–0022 // Ten pat. B. 36. L. 15, 16, 65–66, 85, 86–89.
63. Gen. mjr. M. Byčkovskio 1944 m. spalio 20 d. pranešimas Nr. 5/002536 // Ten pat. B. 24. L. 35–36.
64. Pplk. Romanovo 1944 m. gruodžio 17 d. pranešimas Nr. 9 S. Kruglovui // Ten pat. B. 36. L. 3.
65. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės operatyvinė suvestinė Nr. 0018 // Ten pat. L. 85.
66. Operatyvinė suvestinė Nr. 0019 // Ten pat. L. 86.
67. Operatyvinė suvestinė Nr. 0022 // Ten pat. L. 89.

minosvaidžiais ginkluoti enkavėdistai, o gen. ltn. Stupanovas *(Stupanov)* prašė į Kražių valsčių iš I Pabaltijo fronto permesti tankečių. Bet ir to nepakako. Minėtas Zaicas pranešė, kad „savo jėgomis nieko nepadarysim. Prašau išspręsti klausimą dėl koordinuotų veiksmų valant iš apskrities būrius [partizanų – *A. A.*] [...]. Prašau į apskrities centrą atsiųsti arba dislokuoti Raudonosios armijos arba NKVD dalinius, nes jei apskrityje nebus įgulos, mus visus sutriuškins."[68] Kolaborantai savo atrama laikė tik okupacinę kariuomenę. Prašymai buvo išgirsti, ir 31-ojo pasienio pulko daliniai, pradėję terorizuoti gyventojus Tauragės apskrityje, gruodžio viduryje buvo nusiųsti į Raseinius ir Šiluvą (čia buvo laikinas apskrities centras). Paskui pulkas keliavo į Krakes (Kėdainių apskr.), vėl į Tauragę, o gruodžio 23–29 d. – iš Krakių į Kelmę ir Kražius (Raseinių apskr.). Vien Raseinių apskrityje paskutinėmis gruodžio dienomis 116-oje baudžiamųjų operacijų buvo nužudyti 109 žmonės, mažuma jų žuvo per ginkluotus susirėmimus su baudėjais (nukauta 11 baudėjų ir saugumiečių). Šimtai žmonių, laikomų pasienio pulkų žvalgybos skyriuose, ten buvo tardomi ir verbuojami.

4-osios šaulių divizijos ir I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD dalinių teroras apėmė pusę Lietuvos apskričių. Likusioje Lietuvos dalyje (Šiaulių, Alytaus, Kauno, Vilniaus, Rokiškio, Seinų, Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių, Joniškio, Panevėžio, Zarasų, Trakų apskrityse)[69] siautėjo III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenė ir Lietuvos pasienio apygardos pasienio apsaugos būriai. Šie daliniai nuo 1944 m. gruodžio 8 d. pradėjo aktyviai vykdyti lietuvių persekiojimo ir naikinimo akcijas, bet apie jų veikimą dokumentų liko labai mažai. O juk šių dalinių kariai buvo Alytaus apskrities Merkinės valsčiaus Klepočių, Ryliškių, Lizdų ir kitų kaimų gyventojų budeliai. Žinoma, kad III Baltarusijos fronto NKVD kariuomenės 13-asis pasienio pulkas veikė Šakių apskrityje, pasienio kariuomenės 95-asis Lenino ordinu apdovanotas pasienio būrys – Panevėžio ir Rokiškio apskrityse[70], 23-iasis du kartus Raudonosios vėliavos ordinu apdovanotas pasienio būrys – Šiaulių apskrityje, 97-asis pasienio būrys – Trakų apskrityje[71], 94-ojo pasienio būrio užkarda – Raseinių apskrityje, SSRS NKVD vidaus kariuomenės 266-asis atskirasis šaulių pulkas – Vilniaus mieste ir apskrityje[72]. Dar penki enkavėdistų pulkai veikė Suvalkijoje, Dzūkijoje arba buvo mėtomi po įvairias Lietuvos dalis. Visur liko kruvinų jų veikimo pėdsakų.

68. LKP(b) Raseinių apskrities komiteto informacinis pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui // Ten pat. B. 34. L. 6.
69. Šilutės, Pagėgių ir Klaipėdos apskritys buvo pafrontės ir fronto zonoje ir valdomos karinės okupacinės administracijos.
70. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės štabo 1944 m. gruodžio 10 d. kovinis įsakymas Nr. 0026 // Ten pat. L. 11.
71. NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos 1945 m. sausio 13 d. pranešimas Nr. 00541 // Ten pat. B. 27. L. 14.
72. 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo 1944 m. gruodžio 25 d. kovinis pranešimas Nr. 0047 // Ten pat. B. 104. L. 31.

Kai kuriose apskrityse baudžiamąsias akcijas pradėta vykdyti prisidengus vietinių NKVD ir sovietinių organų ultimatumais. NKVD Šiaulių apskrities skyriaus viršininko kpt. Satkausko (lietuviška pavardė taip pat tiko priedangai) 1944 m. gruodžio 15 d. ultimatume buvo reikalaujama per 10 dienų atiduoti ginklus, priešingu atveju „neatidavę, bet žinoję ir nepranešę, bus laikomi priešo pagalbininkais ir baudžiami pagal karo meto įstatymus"[73]. Dėl kiekvieno rasto šovinio ar kokio nors ginklo visa šeima, o dažnai ir visas kaimas patirdavo baisiausią enkavėdistų terorą[74]. Pasienio apygardos viršininkas M. Byčkovskis iš Kauno S. Kruglovui pranešė, kad gruodžio 17–18 d. Vaiguvoje, Šaukėnuose, Kruopiuose, Linkuvoje ir kitur vykdydami gaudynes gaudėjai sulaikė 60 žmonių, iš jų 18 nužudė. Enkavėdistai rado tik 1 kulkosvaidį, bet sudegino 5 namus ir 8 daržines[75]. Iš dokumentų nepaaiškėja, kokiomis konkrečiomis aplinkybėmis lietuviai buvo naikinami. Žinoma, kad gruodžio 17 d. 23-iojo pasienio būrio 2-osios komendantūros kpt. Vlasovo vadovaujami pasieniečiai apsupo ir sudegino eigulio P. Šumskio sodybą. Daugiau apie įvykio aplinkybes taip pat nieko nežinoma, bet 3 žmonės buvo nušauti ir 6 sudeginti[76].

Baudžiamųjų akcijų vykdytojai ir kitose NKVD pasienio kariuomenės veikimo vietose – Panevėžio ir Raseinių apskrityse (tik Trakų apskrityje 97-asis pasienio būrys nebuvo labai aktyvus) – pasižymėjo žiaurumu. 94-ojo pasienio būrio enkavėdistai, neradę partizanų, žudė sulaikytus žmones. Kas dešimtas į budelių akiratį patekęs lietuvis buvo nužudomas. Gruodžio 18 d. Raseinių apskrityje iš 186 sulaikytų žmonių 25 buvo nužudyti[77], gruodžio 29 d. Panevėžio apskrityje Krumbinų viensėdyje buvo sudeginti 9 žmonės[78] ir t. t. Šios apskrities gyventojai nuo pat antrosios okupacijos pradžios itin aktyviai priešinosi okupantams. Panevėžio apskritis visada išsiskirdavo kaip nepatikima, pasižyminti antisovietiniu gyventojų nusiteikimu. Kai 1944 m. gruodžio 17 d. įvyko S. Kruglovo operatyvinis pasitarimas su NKVD ir NKGB operatyvinių grupių viršininkais bei NKVD kariuomenės dalinių vadais, 95-asis pasienio būrys Panevėžio apskrityje ėmė dar labiau siautėti. Nuo gruodžio 16 iki 22 d. enkavėdistai nužudė 43 žmones, sulaikė dar 120 žmonių ir surinko 9 šautuvus bei automatus. Vykdant S. Kruglovo nurodymą persekioti 1941 m. sukilimo dalyvius, šia dingstimi buvo nužudytas Meleikiškių kaimo gyventojas ir sukilimo dalyvis Kazys Ševčiūnas. Kartu su juo nužudyta dar 11 žmonių ir sudeginti 4 namai[79]. Dėl tokio teroro, enkavėdistų kalba vadinto

73. Ten pat. B. 1563. L. 95.
74. NKVD Šiaulių apskrities skyriaus 1944 m. gruodžio 15–20 d. veikimo ataskaita // Ten pat. IV dalis. L. 56.
75. 1944 m. gruodžio 19 d. suvestinė Nr. 5 // Ten pat. B. 34. L. 49.
76. Ten pat. L. 57.
77. Ten pat. L. 50.
78. NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos 1944 m. gruodžio 30 d. suvestinė // Ten pat. L. 113.
79. J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus 1945 m. sausio 6 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai ir valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui // Ten pat. Ap. 10. B. 8. L. 168.

„operatyviniu ir plačiu aiškinamuoju darbu", iš Šimonių miško išėjo 498 nuo mobilizacijos besislapstantys vyrai. Taip jie tikėjosi apsaugoti savo šeimas nuo sunaikinimo. Tuo metu vietinė NKVD ir NKGB operatyvinė grupė sudarinėjo sąrašus šeimų, kurias baudėjai savo išpuolių metu pirmiausia turėjo terorizuoti[80].

„Kalėdiniam" terorui rengėsi visi NKVD darbuotojai. Buvo perdislokuoti NKVD daliniai. III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės vadas gen. ltn. I. Liubas *(Liubyj)* iš Vakarų Gudijos į Kėdainių apskritį permetė 338-ąjį pulką. Automatininkų kuopas sustiprino artilerijos baterijos ir minosvaidžių būriai[81]. Į Kauną buvo permestas 132-ojo pasienio pulko batalionas[82].

Šakių apskrityje veikiantis III Baltarusijos fronto 13-asis pasienio Vilniaus pulkas jau iki tol buvo spėjęs pasižymėti teroro akcijomis. Gen. ltn. I. Liubo pranešime S. Kruglovui kaip reta atvirai rašoma apie ištisų lietuvių kaimų naikinimą Kauno apskrities Čekiškės valsčiuje, kur šis pulkas taip pat veikė: „1944 12 17 kratydami Visputų (...) sodybas 13-ojo pasienio Vilniaus pulko daliniai dalyvavo ginkluotame susirėmime su banditų grupe iki 30 žmonių, ginkluota dviem rankiniais kulkosvaidžiais. Banditai įsitvirtino sodybose, iš kur apšaudė pasieniečius. Susirėmimo metu nukauta 17, paimti 3 banditai. Sudeginta 15 ūkių. (...). 1944 12 18 13-asis pasienio Vilniaus pulkas Jodaičių apylinkėse apsupo būrį iki 50 žmonių (...). Būrys bandė prasiveržti, bet minosvaidžių ir automatų ugnis jį išsklaidė. Nukauta 14, paimta 9 banditai. Be to, paimti 3 rėmėjai. Sudeginti 7 ūkiai ir 2 sandėliai su šoviniais ir granatomis."[83] Paimtų ginklų nebuvo, nors savo ataskaitose enkavėdistai niekada neužmiršdavo pasididžiuoti trofėjais. Išvada peršasi savaime: jokių ginkluotų susirėmimų nebuvo. Naikinant lietuvių šeimas, kartu buvo sudeginami visi jų sodybų pastatai. Iš kitų dokumentų aiškėja, kad tai buvo keršto akcijos dalis. 1944 m. gruodžio 16 d. Čekiškės valsčiuje su partizanais susirėmė kontržvalgybos „Smerš" skyriaus viršininko pavaduotojo v/s kpt. Viniukovo *(Vinjukov)* vadovaujama grupė. Aštuonias valandas trunkančiame mūšyje žuvo 3 enkavėdistai, 6 buvo sužeisti. Jau gruodžio 17 d. 13-ojo pasienio pulko batalionas mūšio apylinkėse įvykdė minėtas baudžiamąsias akcijas. Sudeginus pirmąsias 15 sodybų, atvyko pats 13-ojo pasienio pulko vadas mjr. Petrenka *(Petrenko)*. Jo vadovaujami 127 enkavėdistai gruodžio 18–21 d. Butkiškių, Vosbutų, Baukių, Juodaičių kaimuose nužudė 56, sulaikė 68 žmones ir sudegino 29 sodybas. Savo ataskaitoje jis nepamiršo paminėti trofėjų – 1 kulkosvaidžio, 16 šautuvų ir 2 automatų, kuriuos „paėmė" iš 124 sulaikytų ir nužudytų žmonių[84]. Už kiekvie-

80. SSRS NKVD operatyvinės grupės, veikusios Panevėžio apskrityje, viršininko milicijos komisaro Moskovo (*Москов*) ir 95-ojo pasienio būrio vado plk. Skorodumovo 1944 m. gruodžio 22 d. pranešimas Nr. 278 // Ten pat. L. 76–77.
81. Gen. ltn. I. Liubo 1944 m. gruodžio 23 d. pranešimas S. Kruglovui // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 34. L. 89.
82. Plk. Grekovo (*Греков*) pranešimas v/s II rango komisarui S. Kruglovui // Ten pat. L. 88.
83. 1944 m. gruodžio 20 d. pranešimas S. Kruglovui // Ten pat. L. 60.
84. SSRS NKVD ir NKGB operatyvinės grupės, veikusios Kauno apskrityje, viršininko v/s pplk. Terentjevo (*Terentev*) 1945 m. sausio 20 d. informacinis pranešimas // Ten pat. B. 965. L. 33–34.

ną gruodžio 16 d. žuvusį enkavėdistą buvo nužudyta po 24 žmones ir sudeginta po 13–14 sodybų. Kauno NKVD ir NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkas v/s I rango komisaras Rodionovas, informuodamas V. Merkulovą ir S. Kruglovą, jau pranešė ne apie 29, o 46 sodybų sudeginimą. Be to, jis informavo apie gruodžio 22 d. 5 km į rytus nuo Vilkijos (Bubių, Ligainių, Padauguvės ir kituose kaimuose) v/s pplk. Terentjevo įvykdytą baudžiamąją operaciją. Čia vėl „pasižymėjo" 13-ojo pasienio pulko kariai: sudegintos 9 sodybos, nušauta 16, sudeginta 4, sulaikyta 11 žmonių[85]. Enkavėdistai, kaip ir kitose lietuvių naikinimo operacijose, nepatyrė nuostolių ir paėmė ne itin daug trofėjų. Visi kiti ginklai „sudegė"[86].

Okupantai, siautėdami per 1944 m. šv. Kalėdas, išžudė šimtus lietuvių. Iš viso 1944 m. gruodžio 20–25 d. per 74 baudžiamąsias akcijas enkavėdistai nužudė 427 ir suėmė 482 žmones. Ypač pagarsėjo Alytaus apskrities Merkinės valsčiaus valstiečių žudynės. Pasak NKVD dokumentų, tuomet Klepočių, Ryliškių, Lizdų ir kituose kaimuose „per dvi dienas trukusius susirėmimus"[87] buvo nukauti 43 ir paimti 23 ginkluoto pasipriešinimo dalyviai. Visa ši ataskaita buvo suklastota. Išvardijus tariamai paimtus trofėjus (kulkosvaidis, automatas, šautuvas, pistoletas ir netgi prieštankinis šautuvas) norėta dar labiau paslėpti beginklių žmonių naikinimo pėdsakus. Kitaip nei kitose ataskaitose, šioje, nors rašoma apie sudegintus namus, nenurodomas jų skaičius. Žudikai turėjo ką slėpti. Gruodžio 24 d. (NKVD dokumente nurodyta gruodžio 23 d., bet enkavėdistai siautėjo dvi dienas) kelių kilometrų spinduliu buvo sudeginta iki 48 sodybų. Kadangi vienkiemiai buvo toli vienas nuo kito, visos žudynių aplinkybės nežinomos. Kai kurie valstiečiai buvo sudeginti savo namuose (palaidota apie 32 žmonės). Prieš degindami sodybas, baudėjai jas išplėšdavo, o gyvulius išvarydavo į Merkinę. Likę gyvi vyrai buvo vietoje kankinami, tardomi ir paskui išvaromi į Merkinę arba Alytų. Klepočių kaime nužudyti 22 žmonės, Lizdų – 10 (iš jų 2 moterys), Ryliškių – 5, Druskininkų, Taručionių, Krikštonių, Pieriškių, Vertelkų kaimuose nužudyta po 1–3 žmones. Iš viso nužudyti 48 žmonės[88]. Liudytojai ne tik teigia buvus daugiau aukų (NKVD dokumentuose – 43 nužudytieji), bet ir nurodo dar kitas žudynių vietas. Gali būti, kad aukų buvo kur kas daugiau. Apie Klepočių ir kitų kaimų gyventojų naikinimą SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinis Lietuvoje I. Tkačenka informavo ne tik L. Beriją, bet ir tikrą Maskvos „gubernatorių" Lietuvoje M. Suslovą (VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininką) bei A. Sniečkų.

85. V/s I rango komisaro Rodionovo 1944 m. gruodžio 23 d. pranešimas // Ten pat. B. 34. L. 85.
86. Ten pat. L. 85
87. SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 28 d. informacinis pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui ir LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui apie antisovietinio pogrindžio ir ginkluotojo pasipriešinimo likvidavimą 1944 m. gruodžio 20–25 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 857. T. 1. L. 8, 10.
88. Antrasis Pirčiupis (atsiminimų rankraštis saugomas autoriaus archyve). P. 16, 17, 20. Dar minimi Bugonių (Merkinės valsč.), Dubrių, Fermos ir Vabalių (Alovės valsč.) kaimai. Tuo metu Alytaus apskrityje buvo sudeginta ne mažiau kaip 70 sodybų. Žr.: *Grunskis E.* Kas degino Klepočius // Pasaulis. 1990. Nr. 24. P. 17.

Kitose Lietuvos vietose gruodžio 23–25 d. baudėjų teroras taip pat baigėsi beginklių žmonių žudynėmis. Gruodžio 23 d. Panevėžio apskrities Vadoklių valsčiuje buvo nužudyta 11 žmonių, suimtas 31 žmogus ir sudeginti 4 namai[89], tos pačios apskrities Troškūnų valsčiuje Gudėnų kaime sudeginti 4 namai su 9 žmonėmis[90]. Ieškoti tikrovės NKVD dokumentuose neverta. Lietuvių žudynės turėjo tilpti į okupacinės administracijos politines-socialines schemas. Ir visi NKGB ir NKVD dokumentai buvo tvarkomi pagal komunistinės-bolševikinės ideologijos reikalavimus bei specifinį teroro sistemos žodyną.

Lietuvių antisovietinio pasipriešinimo dalyviai buvo perpratę tikruosius okupantų tikslus. Pogrindiniame laikraštyje „Laisvės keliais" (pasirašytas Vieningos Lietuvos sąjūdžio) 1945 m. vasario 12 d. buvo rašoma: „[...] puikiai atsimename 1940–1941 m. kontrrevoliucionieriaus ir liaudies priešo sąvokas. Viena iš šių sąvokų apkaltintas žmogus buvo pasmerktas kalėjimui, Sibirui arba mirčiai. Šios sąvokos pasidarė mums per daug gerai pažįstamos, todėl bolševikai [...] visus lietuvius, trokštančius atstatyti laisvą ir nepriklausomą Lietuvą, apšaukė lietuviškai vokiškais nacionalistais, fašistų pakalikais ir hitlerininkų bernais. [...] Mes niekada nesilankstėme prieš rudąjį fašizmą. Mes vedėme griežtą gyvųjų tautos jėgų išsaugojimo kovą."[91]

Lietuvių tauta dėl okupantų 1944 m. gruodžio mėn. įvykdytų baudžiamųjų akcijų patyrė didžiulių nuostolių, jie atsispindi toliau pateikiamoje lentelėje.

NKVD ataskaitose teigiama, kad 1944 m. spalio, lapkričio ir gruodžio mėn. buvo nužudyta 2360 žmonių. NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija iki 1944 m. rugsėjo 27 d. dar buvo nužudžiusi 129 žmones. Taigi, nors ir negalutiniais duomenimis, okupantų aukų buvo 2489 (99% jų – lietuviai). Tik apie dešimtadalis šių žmonių žuvo ginkluoto pasipriešinimo dalyvių gretose su ginklu rankose kovodami dėl Lietuvos nepriklausomybės, visi kiti buvo nužudyti, nukankinti, sudeginti. Vien gruodžio 17–21 d. Čekiškės (Kauno apskr.) ir gruodžio 24–25 d. Merkinės (Alytaus apskr.) valsčiuose buvo sudegintos 94 sodybos ir nužudytas 121 žmogus, ir tai rodo okupantų teroro mastą. Lietuvių naikinimo akcijas galima apibūdinti kaip karo nusikaltimus.

Žudynių pėdsakus okupantai labai kruopščiai slėpė. Keisdami teroro aukų skaičius, enkavėdistai klastojo ataskaitas. Vienas melas buvo maskuojamas kitu melu. Pavyzdžiui, siekiant parodyti, kad lietuviai naujiesiems okupantams ir jų įgyvendinamai politikai priešinosi vykdydami hitlerininkų valią, prie nužudytų civilių gyventojų buvo priskirti fronto užnugaryje nukauti 198 vokiečių kareiviai ir karininkai (iš jų 165 nukauti iki lapkričio 20 d.). Jie buvo arba pabėgę iš karo belaisvių lagerių, arba slapstėsi atsilikę nuo savo dalinių. 1944 m. tie vokiečiai

89. LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 4/10. T. 1. L. 11.
90. NKVD ir NKGB Panevėžio operatyvinio sektoriaus 1944 m. gruodžio 27 d. pranešimas S. Kruglovui, J. Bartašiūnui ir A. Guzevičiui // Ten pat. F. K-41. Ap. 1, B. 34. L. 130.
91. Ten pat. B. 1799. V dalis. L. 148.

10 lentelė. **Sovietinio teroro 1944 m. spalio–gruodžio mėn. aukos**

Data	Nužudyta žmonių	Baudėjų trofėjų skaičius			
		kulko-svaidžių	automatų	šautuvų	pistoletų
Spalis	39	36	41	363	43
Lapkritis	265	70	61	513	69
Gruodžio 1–10	311				
10–16	370	37	45	188	44
17–20	557	14	34	157	7
20–25	427	16	25	167	33
25–30	391				
Iš viso gruodžio mėn.	2056	125	200	873	145
Iš viso	2238	395	600	4884	516

Lentelė sudaryta remiantis: 1944 m. lapkričio 11 d. pažyma apie LSSR NKVD agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatus ir karines operacijas kovojant su ginkluotu pasipriešinimu // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 1–3; Pranešimas SSRS NKVD BB valdybos viršininkui v/s III rango komisarui A. Leontjevui apie kovą su antisovietiniu pogrindžiu ir ginkluotu pasipriešinimu 1944 m. lapkričio mėn. // Ten pat. L. 316; SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas M. Suslovui // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 857, 858. T. 1. L. 15–22; Informacinis pranešimas apie antisovietinio pogrindžio ir ginkluoto pasipriešinimo likvidavimą 1944 m. gruodžio 17– 20 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B: 3P32. L. 29–31; Informacinis pranešimas apie BB skyriaus darbą 1944 m. // Ten pat. L. 165–184; 1944 m. gruodžio 28 d. I. Tkačenkos informacinis pranešimas apie antisovietinio pogrindžio ir ginkluoto pasipriešinimo likvidavimą 1944 m. gruodžio 20–25 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 857, 858. T. 1. L. 8–14.

su lietuvių partizanais dažniausiai jokių ryšių nepalaikė. Tai aiškėja ir iš įvairių NKVD dalinių ataskaitų. Tačiau okupantų propagandai faktų nereikėjo. NKVD aukų skaičius, pridėjus nukautus vokiečius, „padidintas“ iki 2436, nors, kaip minėta, vien lietuvių buvo nužudyta daugiau.

Nurodydami tariamų trofėjų skaičių, enkavėdistai visiškai susipainiojo. V. Merkulovas ir S. Kruglovas J. Stalinui ir L. Berijai pranešė, kad iki 1944 m. gruodžio 20 d. vien šautuvų iš lietuvių ginkluoto pasipriešinimo dalyvių paimta 5815[92], o galutinėje ataskaitoje rašoma apie 4884 šautuvus[93]. Kovodami su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu, okupantai iš tikrųjų nepaėmė nė tų 873 šautuvų, kurie įrašyti 1944 m. gruodžio mėn. suvestinėje, bet daugiau kaip du tūkstančiai beginklių žmonių buvo nužudyti.

Dar daugiau Lietuvos gyventojų pateko į NKVD dalinių, NKVD ir NKGB apskričių ir valsčių skyrių areštines, NKVD kalėjimus. SSRS NKVD ir NKGB

92. I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 857. T. 1. L. 21.
93. Pranešimas apie LSSR NKVD BB skyriaus darbą 1944 m. // Ten pat. Ap. 3. B. 7/120. L. 172.

įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos duomenimis, 1944 m. liepos mėn. – gruodžio 10 d. Lietuvoje buvo suimti 4302 žmonės, gruodžio 10–20 d. – 4290. Pasak okupantų, tarp šių 8592 suimtųjų (1854 suimti Vilniuje) buvo 2186 lenkų antisovietinio pogrindžio dalyviai ir Armijos krajovos partizanai, 3883 lietuvių ginkluoto pasipriešinimo dalyviai ir rėmėjai, 817 lietuvių neginkluoto antisovietinio pogrindžio dalyvių ir t. t.

1944 m. gruodžio mėn. buvo suimta tūkstančiai lenkų[94], tuo, Sovietų Sąjungos emisaro I. Tkačenkos nuomone, buvo siekiama priversti lenkus repatrijuoti į Lenkiją[95]. Kartu tikėtasi nustatyti buvusius Armijos krajovos dalyvius, kad šie netrukdytų įgyvendinti Maskvos marionetės – Lenkų nacionalinio išsivadavimo komiteto – planų. I. Tkačenka netgi pasiūlė paleisti internuotą Armijos krajovos pplk. A. Kšižanovskį (*Krzyżanowski*; „Vilk") ir leisti Gardine formuoti lenkų diviziją. Į diviziją susirinkę buvę Armijos krajovos partizanai turėjo būti išvežti į Balstogę „apginkluoti", o paskui turėjo arba būti internuoti, arba stoti į lenkų dalinius, kariaujančius Raudonojoje armijoje[96].

Suimtų žmonių skaičius nuolat kito ir buvo keičiamas[97]. 1944 m. liepos–gruodžio mėn. NKVD suėmė 6180 žmonių, NKGB – 6238, iš viso kalėjimuose atsidūrė 12 418 žmonių[98]. Po metų vidaus reikalų ir valstybės saugumo liaudies komisarai J. Bartašiūnas ir D. Jefimovas *(Efimov)* patikslino: 1944 m. suimta 13 167 žmonės, iš jų 3602 lenkų antisovietinio pogrindžio dalyviai, 3324 lietuvių ginkluoto pasipriešinimo dalyviai ir jų rėmėjai, 1160 lietuvių neginkluoto antisovietinio pogrindžio dalyvių, 1097 besislapstantys nuo karinės mobilizacijos vyrai ir t. t. NKVD suėmė 6127 žmones, NKGB – 7040 (3822 lenkus, 2980 lietuvių, 238 kitų tautybių žmones). Nors 1944 m., be suimtųjų, dar apie 40 tūkst. žmonių buvo laikinai patekę į NKVD ir NKGB skyrių areštines ar baudėjų „filtravimo grupes", „patikslintoje" saugumiečių ataskaitoje liko tik 24 780 sulaikytų žmonių, iš jų 680 buvo paleista ir 24 100 prievarta mobilizuota į kariuomenę[99].

94. NKVD pasų skyriaus duomenimis, 1944 m. gruodžio 1 d. Vilniuje gyveno 106 500 žmonių, iš jų 7958 lietuviai ir 84 990 lenkų. Visoje Lietuvoje lenkų buvo suregistruota 218 205. Žr.: Ten pat. Ap. 10. B. 10. L. 274.
95. Ten pat. L. 20.
96. Ten pat. L. 19.
97. Pranešimas apie antisovietinio pogrindžio ir ginkluoto pasipriešinimo likvidavimą LSSR 1944 m. gruodžio 17–20 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1 B. 31. L. 31. Nurodomi mažesni skaičiai negu anksčiau minėti I. Tkačenkos pateiktieji.
98. LSSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo liaudies komisarų A. Guzevičiaus ir J. Bartašiūno 1945 m. sausio 5 d. informacinis pranešimas L. Berijai ir V. Merkulovui apie suimtųjų skaičių // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 857. T. 1. L. 34–35.
99. 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD ir NKGB kovą su nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotais būriais nuo 1944 m. liepos mėn. iki 1945 m. gruodžio 1 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 9–10. LKP(b) Centro Komitetui nusiųstuose dokumentuose prievarta mobilizuotų žmonių skaičius sumažintas iki 19 249. Žr.: 1945 m. sausio 17 d. LSSR NKVD BB skyriaus viršininko v/s pplk. Gusevo pranešimas // LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 188. L. 9.

Nors Lietuvoje buvo suimta ne mažiau kaip 13 167 žmonės, į kalėjimus pateko 10 916.[100] Kur dingo 2251 žmogus? Galima manyti, kad dalis jų buvo sušaudyti, kiti pateko į Lietuvoje įsteigtus GULAG-o lagerius, o kai kurie – nužudyti tardant.

Matyti, kad ypač sunkiai derinti savo dokumentus sekėsi NKGB: suimti 6238 žmonės, o kalėjimuose 1945 m. sausio 1 d. kalėjo tik 2227 NKGB tardyti kaliniai. Be to, net trijuose dokumentuose pateikiami vis kiti 1944 m. NKGB suimtų žmonių skaičiai. Vienur rašoma apie 8993 sulaikytus ir suimtus žmones[101], kitur – apie 4051 suimtą žmogų[102] arba 7040 suimtųjų[103]. Žinoma, kad visi į NKGB rankas patekę žmonės iš pradžių buvo laikomi „sulaikytaisiais", o atlikus numatytus formalumus (atgaline data išrašius suėmimo orderį) tapdavo „suimtaisiais". Ir vis dėlto tiksliai sužinoti, kiek buvo suimtųjų, neįmanoma. Ganėtinai pagrįsta būtų viena išvada: suimtųjų buvo ne 10 916, ne 12 418 ir net ne 13 167. Jų buvo dar daugiau. 1944 m. mėginant nuslėpti nusikaltimų pėdsakus buvo supainiotos visos NKVD ir NKGB ataskaitos. Niekur neliko dokumentų, iš kurių būtų galima sužinoti, kiekgi žmonių buvo sukimšta į NKVD ir NKGB pastatų rūsius („vidaus kalėjimus"). Kaip ir didžiuosiuose kalėjimuose, čia žmonės daugybę mėnesių buvo kalinami, tardomi ir kankinami.

Tokiu teroru NKVD ir NKGB mėgino palaužti lietuvių tautos pasipriešinimą okupacinei Sovietų Sąjungos politikai. Siekta, kad lietuviai savanoriškai sutiktų būti apiplėšiami (privalomieji pristatymai) ir, nors jų valstybė ir neteko nepriklausomybės, eitų tarnauti okupacinės kariuomenės gretose. Bet šios politikos rezultatai nebuvo tokie, kokių tikėjosi Sovietų Sąjungos politinė ir karinė vadovybė. 1944 m. liepos 28 – rugsėjo 1 d. buvo mobilizuoti 20 154 žmonės, rugsėjo mėn. – 18 456, spalio – 9614, lapkričio – 7651, gruodžio mėn. – 10 264 žmonės[104] (iš viso 66 139 žmonės, kai kurie iš karto pabėgo). Nors buvo griebiamasi baisaus teroro, lietuviai neplūdo į karinius komisariatus. Tarp 63 061 iki 1944 m. gruodžio 15 d. mobilizuoto Lietuvos gyventojo 42 558 buvo lietuviai, 11 259 lenkai[105] ir 9244 kitų tautybių žmonės. Iš lietuvių net 24 100 buvo sugaudyti NKVD kariuomenės dalinių ir prievarta atvaryti į karinius komisariatus. Jau mobilizuoti, į karinius dalinius išsiųsti lietuviai vėl bėgo į Lietuvą. Tik dabar jie patekdavo į oficialiai ieškomų „dezertyrų" kategoriją (iki 1945 m. sausio 1 d. buvo sulaikyti

100. NKVD kalėjimų 1944 m. rugsėjo–gruodžio mėn. kalinių skaičių suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 58. L. 283–284; B. 63. L. 3–4.
101. A. Guzevičiaus 1945 m. balandžio 7 d. pažyma apie iki 1945 m. balandžio 1 d. sulaikytus ir suimtus žmones // LYA. Ap. 10. B. 10. L. 125–126.
102. A. Guzevičiaus 1944 m. sausio 8 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui // Ten pat. L. 30; 1944 m. gruodžio 25 d. // Ten pat. L. 23.
103. 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD ir NKGB kovą su nac. pogrindžiu ir ginkluotais būriais nuo 1944 m. liepos mėn. iki 1945 m. gruodžio 1 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 9–10.
104. 1945 m. kovo 21 d. pažyma apie LSSR karinio komisariato mobilizacinį darbą // LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 188. L. 43.
105. Lenkų patriotų sąjunga iki 1945 m. vasario 10 d. užregistravo 16753 savanorius į lenkų armiją, faktiškai buvo išsiųsti 17505 žmonės. Žr.: A. Guzevičiaus ir J. Bartašiūno 1945 m. vasario 10 d. pranešimas L. Berijai ir V. Merkulovui // Ten pat. F. K-1. Ap. 10. B. 10. L. 148.

1275 „dezertyrai“, o sausio 1 d. ieškota dar 1732 iš kariuomenės pabėgusių vyrų)[106]. Kad ir ką darė nuo mirties bėgantys lietuviai, jie visada buvo okupantų priešai. Fronte galėjo žūti nuo vokiečių kulkų, o užnugaryje – nuo NKVD baudėjų rankos. Okupantų nedomino į kariuomenę sugaudytų vyrų mirtis.

1944 m. vasarą ir rudenį lietuviai pateko į Smolensko srities Jarcevo miškus, ten buvo formuojami 50-osios atsargos divizijos 251-asis, 252-asis ir 253-iasis atsargos pulkai. 1944 m. gruodžio mėn. šie pulkai jau buvo Pabradėje, Ukmergėje ir Jašiūnuose. Visą savo nepasitenkinimą lietuvių kariai išsakydavo laiškuose giminaičiams. Vilniaus karo cenzūros punktas pranešinėjo, kad lietuviai, tarnaujantys Ukmergėje, „skundžiasi [...] nepatenkinamu maistu, duonos stoka, blogomis kareivinių sąlygomis ir utėlių atsiradimu“[107]. V. Vačys savo laiške rašė: „[...] milinė atstoja visą patalynę. Dabar aprašysiu, kaip mus maitina: duonos gauname 500 gramų ir 1,5 litro sriubos per dieną, šaukštelį cukraus ir 20 gramų žuvies, arba pusę silkės, bet žuvies būna dukart per savaitę. Kai mūsų žmonės grįš į Lietuvą, jų nepažins, visi labai sublogę. Vienas kito negalime pažinti. Daug iš mūsų serga ir miršta. Per dieną miršta po 2 ir po 3 žmones. Kiaules geriau maitina už mus, jeigu mus maitintų taip, kaip Lietuvoje kiaules, tai mes būtumėm patenkinti. Nelaimingas tas žmogus, kuris į kariuomenę pakliuvo. Daug kas nusižudė.“[108] Lietuviai, kurie nemirė nuo bado ir ligų, nenusižudė ir nepabėgo, buvo išsiųsti į Rytprūsiuose ir Kurše kariaujančius dalinius[109]. Į mirtį fronte juos lydėjo ginkluota rusų karių sargyba. „Jauni vyrai eina mirti išbalusiais ir pageltonavusiais veidais, patys nežinodami už ką“[110], – savo laiške rašė mobilizuotas A. Piliūnas.

1944 m. liepos–gruodžio mėn. okupantų vykdyto teroro, nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų padariniai lietuvių tautai ir apskritai Lietuvos gyventojams buvo tragiški: nužudyti 2489 žmonės, sulaikyta 53 000 žmonių, iš jų suimta 13 169[111], mobilizuota 24 100 (iš viso mobilizuota 63061[112] žm.). Iš viso apie 100 tūkst. Lietuvos gyventojų teko patirti vienokią ar kitokią okupantų prievartą. Visa tai tėra minimaliai žinomi teroro padariniai. 1945 m. į Lietuvos istoriją buvo įrašyta ne mažiau tragiškų puslapių.

106. LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 188. L. 9.
107. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo v/s plk. Rudakovo 1944 m. gruodžio 14 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui // Ten pat. Ap. 10. B. 10. L. 150.
108. Ten pat. L. 150–151.
109. *Dobrovolskas J.* Pergalės karių gretose. P. 73.
110. LYA. Ap. 10. B. 10. L. 151.
111. Iš jų 1944 m. 1338 išsiųsti į lagerius ir apie 250 nuteista mirties bausme. 1/3 suimtųjų buvo lenkai.
112. Iš jų apie 40 tūkst. lietuvių išsiųsta į frontą. Kiti pabėgo arba žuvo.

11 lentelė. **1944 m. tardytų ir nuteistų kalinių skaičius**

Data	Kalėjimų talpumas	Kalinių skaičius	Tardytų kalinių priklausomybė				Nuteistų kalinių skaičius	Nuteistųjų mirties bausme skaičius
			NKGB	„Smerš“	NKVD	milicijai, prokuratūrai, teismams		
1944 m.								
Rugsėjo 1	5335	811	289	31	70	52	335	31
10	6070	1089	370	24	119	103	398	50
20		1309	449	51	155	140	426	70
Spalio 1		1641	544	97	194	236	475	71
10	6570	2171	674	79	249	419	629	79
20		2577	809	79	311	263	838	98
Lapkričio 1		2997	980	175	249	483	898	135
10		3285	1102	234	278	585	838	159
20		3595	1170	228	377	673	879	152
Gruodžio 1	6690	3839	1153	213	485	906	795	175
10	6892	4444	1267	214	533	1036	1063	215
20		6018	2248	120	1017	1129	1167	225
1945 m.								
Sausio 1	6790	9578	2227	167	4246	1190	1384	253

Lentelė sudaryta remiantis: NKVD kalėjimų 1944 m. rugsėjo–gruodžio mėn. kalinių skaičių suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 58. L. 104–284; B. 63. L. 3–4.

3. 1945-ieji – didžiojo teroro metai

1945 m. lietuviai buvo toliau naikinami. Kaip ir anksčiau, beginklių žmonių žudynės vyko lygiagrečiai su ginkluoto pasipriešinimo dalyvių persekiojimu ir naikinimu. 1944 m. iš okupantų teroro aukų apytikriai $^{1}/_{10}$ buvo ginkluotos rezistencijos dalyviai, o jau 1945 m. šis santykis pasikeitė. Po 1944 m. gruodžio mėn. žudynių lietuvių ginkluotas pasipriešinimas dar labiau pasižymėjo, tapo organizuotesnis. Tuo metu Sovietų Sąjunga kariaudama su nacistine Vokietija 1945 m. sausio pabaigoje užėmė Klaipėdą ir ėmė kontroliuoti visą Lietuvos teritoriją.

Okupuotos Lietuvos gyventojams 1941 m. rugpjūčio 14 d. V. Čerčilio *(Churchill)* ir F. Ruzvelto *(Roosevelt)* pasirašyta Atlanto chartija buvo gerai žinoma iš antinacinių rezistencinių organizacijų spaudos. Tikėtasi, kad pasibaigus karui jos principai bus taikomi ir Lietuvoje. Tačiau Sovietų Sąjunga neketino laikytis Atlanto chartijos pagrindinio principo: „Atstatyti suverenias teises ir savarankiškumą tų tautų, kurios jų neteko per prievartą.“[113] Prisidėdama prie

113. *Варес П., Осипова О.* Похищение Европы, или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. Таллин, 1992. P. 235.

chartijos, SSRS patikslino, kad minėtų principų praktinis taikymas turi būti suderintas su vienos ar kitos šalies reikmėmis ir istoriniais ypatumais. Tais „istoriniais ypatumais" norėta nuslėpti buvusios Rusijos imperijos ribų atkūrimą ir išplėtimą. JAV nuo 1932 m. nuosekliai laikėsi Stimsono doktrinos, t. y. prievartinio kitos valstybės teritorijos užėmimo ir aneksavimo nepripažinimo politikos[114].

Karo metu Baltijos šalių okupacija tebebuvo tarptautinė problema, bet 1944 m. JAV Valstybės departamento priimtame memorandume buvo galutinai suformuotas Jungtinių Valstijų diplomatijos požiūris į Baltijos šalių okupaciją daugeliui metų į priekį: nepaversti šios problemos rimtu JAV ir SSRS prieštaravimu ir vengti teisiškai pripažinti SSRS okupacijos padarinius ar morališkai jiems pritarti. Pagal šią nuostatą JAV savo iniciatyva Baltijos valstybių klausimo nekėlė. Tokios nuostatos laikėsi ir kitos Vakarų valstybės. 1945 m. vasario mėn. Jaltos konferencijoje priimtoje deklaracijoje patvirtinta, kad susigrąžinti suverenitetą galės tik tos šalys, iš kurių „agresyvios nacijos prievarta atėmė suverenitetą"[115]. Sovietų Sąjungai, kaip nugalėtojų bloko narei, šis principas nebuvo taikomas. Nė viena didžioji Vakarų valstybė neįgijo kokių nors naujų teritorijų, o SSRS priverstinėmis sutartimis įtvirtino 1940 m. okupuotų teritorijų kontrolę (su Suomija ir Rumunija), nustatė naujas sienas (su Lenkija) arba dėl „istorinių ypatumų" apsiribojo reokupacija (Baltijos valstybėse) be jokių tarptautinių sutarčių. Nugalėtojos teise Potsdamo konferencijoje ji išsireikalavo laikinai administruoti ir šiaurinę Rytprūsių dalį.

Lietuvoje sovietiniai okupantai toliau elgėsi pagal savo nuostatas ir visuomenės „rūšiavimo" bei naikinimo planus.

Šiaurinė Mažosios Lietuvos dalis – Klaipėdos kraštas – turėjo tapti okupantų naujų eksperimentų poligonu. Dėl karo veiksmų ir Raudonosios armijos karių vykdytų žudynių Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskrityse vietos gyventojų beveik neliko.

1945 m. vasario 1 d. Šilutės apskrityje buvo 2477 gyventojai, juos nuolat plėšė Raudonosios armijos paruošų kuopos ir batalionai. Šilutėje įsikūrusi NKVD operatyvinė grupė per pirmuosius du mėnesius (1944 m. gruodžio 1 – 1945 m. vasario 1 d.) gavo neapsikentusių gyventojų 42 pareiškimus apie plėšikavimą ir siautėjimus, bet nelabai kreipė į juos dėmesį. Argi galėjo būti kitaip, jei pats NKVD operatyvinės grupės viršininkas ltn. Nikitinas *(Nikitin)* plėšikavo su dezertyrais[116], kartu su kontržvalgybos „Smerš" skyriumi tikrino likusius gyventojus (1944 m. gruodžio 28 d. – Šilutėje, 1945 m. kovo 20–24 d. – Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskrityse), rengė vyrų gaudynes. Nuo sausio 25 d., išvykus „Smeršo" skyriui, NKVD skyrius Šilutėje liko vienavaldis teroro vykdytojas. Pasitelkęs iš Tauragės

114. *Hough W. I. H.* The annextion of the Baltic states and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory // Journal of International and Comparative Law. Vol. 6. 1985. N. 2. P. 327.

115. *Варес П., Осипова О.* Похищение Европы... P. 248.

116. V/s kpt. Zacharovo (*Захаров*) 1945 m. kovo 20 d. pranešimas // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 1612. L. 12.

apskrities atsiųstą stribų grupę, NKVD skyrius stengėsi neleisti apskrityje apsigyventi grįžusiems vokiečių tautybės gyventojams, bet greitai turėjo konstatuoti: „[...] apskritis visuose valsčiuose apgyvendinta nepatikimais žmonėmis“[117].

1945 m. kovo mėn. Šilutėje apsilankius M. Suslovui ir A. Sniečkui, NKVD apskrities skyriaus viršininkas v/s kpt. S. Zacharovas juos informavo apie padėtį apskrityje. Vietos gyventojus jis laikė „lietuviais, kurie moka keletą lietuviškų žodžių; o suaugę ir darbingi [...] šeimų nariai – Vokietijoje. Kai kurie – vokiečių kariuomenėje, kiti pabėgo su vokiečiais ir visi turi buitinių ryšių su vokiečiais. [...] Visi save laiko lietuviais ir neturi tautybę patvirtinančių dokumentų, bet iš tikrųjų yra vokiečiai.“[118] Nė vienas vietos gyventojas neturėjo būti priimamas į darbą vietinėje administracijoje (uždrausta dar I Pabaltijo fronto karo tarybos), o kiekvienas vokietis turėjo būti ištremtas[119]. Vietos gyventojų diskriminavimą turėjo įtvirtinti LKP(b) CK 1945 m. kovo 23 d. nutarimu „Dėl Klaipėdos krašto apgyvendinimo“ numatytas 13 tūkst. šeimų perkėlimas iš kitų Lietuvos apskričių[120]. Neaišku, iš kur tos perkeliamos šeimos turėjo atsirasti. Atrodo, kad tai buvo Klaipėdos krašto kolonizavimo priedanga. Bet okupantų teroro genami Tauragės, Telšių, Kretingos ir kitų apskričių lietuviai be jokių leidimų apsigyveno ištuštėjusiame krašte. Okupantų planai apgyvendinti kraštą „patikimais“ žmonėmis žlugo. NKVD turėjo konstatuoti, kad, nepaisant LKP(b) CK nurodymų atrinkti visapusiškai patikrintus, nesusijusius su ginkluotu pasipriešinimu asmenis ir šeimas, kurios savanoriškai persikeltų į buvusį Klaipėdos kraštą, tarp persikėlėlių „yra asmenų, padedančių pasipriešinimo dalyviams“[121]. 1945 m. gruodžio mėn. Šilutės apskrityje buvo 13 tūkst. gyventojų, apie 30% jų – vietiniai klaipėdiečiai (apie 1–1,8 tūkst. žmonių repatrijavo iš SSRS okupacinės zonos Vokietijoje), tų pačių metų liepos mėn. Pagėgių apskrityje – 12 985 gyventojai, iš jų 985 – klaipėdiečiai[122]. Visame krašte, kuriame 1939 m. gyveno 152 tūkst. žmonių, buvo tik apie 6 tūkst. vietos gyventojų[123]. Kiti 140 tūkst. žmonių tapo karo pabėgėliais ir visam laikui turėjo įsikurti Vokietijoje arba buvo puolančios sovietinės kariuomenės išžudyti karo veiksmų metu.

117. NKVD Šilutės operatyvinės grupės viršininko ltn. Nikitino 1945 m. vasario 3 d. pranešimas // Ten pat. L. 9–11.
118. Ten pat. L. 12.
119. Ten pat.
120. Greitai šis skaičius sumažėjo iki 9,6 tūkst., nors iki 1945 m. lapkričio 15 d. buvo apgyvendinta apie 5,3 tūkst. šeimų. Žr.: Kairiūkštytė N. Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m. // Lituanistica. 1991. Nr. 2. P. 35.
121. NKVD Šilutės apskrities skyriaus operatyvinis-agentūrinis darbas 1945 m. gegužės mėn. // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 1612. L. 33–35.
122. NKVD Pagėgių apskrities viršininko kpt. Kripaičio 1945 m. rugpjūčio 4 d. ataskaita // Ten pat. B. 1323. L. 18.
123. Į Klaipėdos kraštą 1945 m. grįžo (repatrijavo) apie 4,7 tūkst. žmonių. Iki 1950 m. iš Vokietijos į Klaipėdos kraštą grįžo apie 8 tūkst. žmonių. Žr.: *Kairiūkštytė N.* Klaipėdos krašto repatriantai... P. 36, 45.

Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskrityse 1945 m. pavasarį taip pat pradėjo veikti NKVD pasienio kariuomenė. Krašte kol kas nebuvo aktyvaus ginkluoto pasipriešinimo, todėl vietos gyventojai buvo kaltinami buvusių vokiečių karių (tarp jų ir buvusių klaipėdiečių) aktyviu slėpimu. Šia dingstimi NKVD (NKGB pradėjo veiklą tik 1945 m. liepos mėn.) 95-asis pasienio būrys, padedamas milicininkų ir naikintojų būrių, terorizavo gyventojus. Baudžiamosios operacijos ir naktinės gaudynės – patikrinimai baigdavosi tik gyventojų apiplėšimu, ginklų surinkimu iš buvusių kautynių vietų ir buvusių vokiečių karių gaudynėmis (vien Šilutės apskrityje sulaikyta ir į karo belaisvių lagerius išsiųsta apie 700 buvusių vokiečių karių)[124]. Bet taip buvo tik 1945 m. Vėliau okupantų teroras dar labiau pasmarkėjo.

Prasidėjus repatriacijai į Lenkiją pirmiausia suskubo Rytų Lietuvos gyventojai. Iki 1945 m. kovo 30 d. repatrijuoti užsiregistravo 221 261 žmogus (386 lietuviai, 531 žydas)[125]. Daugelį skatino nesiliauti išvykti ir NKVD ir NKGB teroras. Iki 1945 m. gegužės 15 d. NKGB suėmė 9289 lenkus, o NKVD iki birželio 1 d. – 1120. Dar 6533 lenkai buvo sulaikyti ir išsiųsti į filtravimo lagerius. Jau rugsėjo 20 d. repatrijuoti užsiregistravo 334 007 žmonės, iš jų iki birželio 1 d. išvažiavo 29 051[126], o iki rugsėjo 25 d. – 54 733[127]. Važiavo ne tik lenkai. Vengdami okupantų persekiojimo, lietuviai pasivadindavo lenkais, registruodavosi ir išvažiuodavo. Išvykti susirengė vos ne visi Vilniaus gyventojai. Ištuštėjo ištisi kaimai. Iki gyventojų perkėlimo pabaigos (1946 m. lapkričio 1 d.) iš Lietuvos išvyko 171 158 žmonės[128]. Okupuotą tėvynę paliko ir ne mažiau kaip 8 tūkst. lietuvių.

I. Tkačenka lenkų klausimą laikė beveik išspręstu ir nuo 1944 m. gruodžio mėn. nebesiuntė į Maskvą pranešimų apie jų ginkluoto pasipriešinimo veiklą[129]. Iš tikrųjų lenkų pogrindžio vadovybė dėl gruodžio mėn. suėmimų nusprendė nutraukti kovą su sovietine administracija. Sausio–vasario mėn. NKVD surengė kelias karines operacijas prieš ginkluotus Armijos krajovos būrius. 1945 m. sausio 3–8 d. Rūdninkų girioje enkavėdistai nukovė 132 ir sulaikė 1143 žmones. Visi nužudytieji buvo priskirti kpt. J. Borisevičiaus *(Borysewicz;* „Krysia“) būriui[130].

124. Kpt. Zacharovo parengta NKVD 1945 m. veiklos Šilutės apskrityje ataskaita // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 1612. L. 64.
125. 1945 m. kovo 30 d. pažyma apie išvažiuojančiųjų į Lenkiją registravimą // Ten pat. B. 28. L. 73.
126. J. Bartašiūno pranešimas (be datos) SSRS NKVD BB vyriausiosios valdybos viršininkui A. Leontjevui // Ten pat. B. 1903. T. 2. L. 174.
127. A. Guzevičiaus pranešimas SSRS NKGB 2-osios valdybos viršininkui Fedotovui apie lenkų repatrijavimą iš LSSR // Ten pat. Ap. 10. B. 22. L. 390.
128. *Kairiūkštytė N.* Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m. // Lietuvos Rytai. Vilnius, 1993. P. 291. Lenkų šaltiniuose nurodomas didesnis skaičius – 197156 žmonės (kai kurie išvyko kitais keliais arba nelegaliai). Žr.: Ten pat. P. 292.
129. Tik pasikeitus konjunktūrai 1945 m. vasario 6 d. V. Merkulovas ir B. Kobulovas (*Кобулов*) buvo informuoti apie gruodžio mėn. įvykusius lenkų pogrindžio „166 išpuolius“. Žr.: Ten pat. B. 10. L. 195.
130. J. Bartašiūno pranešimas L. Berijai apie NKVD kovą su pogrindžiu ir ginkluotu pasipriešinimu 1945 m. sausio mėn. // Ten pat. F. K-41. Ap. 13, B. 31. L. 134–135.

Kaip ir visoje Lietuvoje, kiekvienas enkavėdistų nužudytas žmogus buvo priskiriamas prie partizanų. Sausio–vasario mėn. kitose karinėse operacijose NKVD nukovė 80 Armijos krajovos partizanų iš V. Turoneko (*Turonek;* „Tur“), M. Fedorovičiaus (*Fedorowicz;* „Orlič“) ir kitų būrių ir 260 žmonių sulaikė[131]. Armijos krajovos Vilniaus apygardos komendantu buvęs pplk. S. Heilmanas {*Heilman;* „Vilenčiuk“) 1945 m. vasario antrojoje pusėje išleido įsakymą dėl Armijos krajovos būrių paleidimo ir jų partizanų permetimo į Lenkiją[132]. Tačiau lenkų ginkluoti būriai tebeveikė. NKVD duomenimis, kovo 1 d. Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse dar buvo 9 būriai (1200–1300 žmonių).

Prieš Armiją krajovą NKVD veikė kitokiais metodais negu prieš lietuvių ginkluotą pasipriešinimą. Vilniuje veikusi Lenkų patriotų sąjunga su NKVD susitarė organizuoti Armijos krajovos partizanų legalizavimą (t. y. savarankišką atvykimą į NKVD skyrius, ginklų atidavimą). Ir 1945 m. kovo mėn. iš kalėjimų paleidžiami kai kurie Armijos krajovos vadai turėjo skatinti legalizaciją. Balandžio mėn. NKVD į Armijos krajovos būrius taip nusiuntė 21 žmogų. Jos vadai Lietuvoje manė, jog reikia legalizuotis, kad Armijos krajovos branduolys būtų išsaugotas ir permestas į Lenkiją. Nuo kovo 8 iki gegužės 1 d. legalizavosi 309 jos dalyviai (I. Lisovskio (*Lisowski;* „Korsaž“) būrio 104 partizanai, „Orlič“ būrio 75 ir t. t.). NKVD netgi leido 47 buvusiems Armijos krajovos partizanams vykti į lenkų armiją[133]. Ginkluoti lenkai daliniai tebeveikė Vilniaus apskrities Dieveniškių, Rudaminos, Riešės, Nemenčinės, Maišiagalos valsčiuose, Trakų apskrities Rūdiškių, Eišiškių ir Valkininkų valsčiuose, Švenčionių apskrities Pabradės valsčiuje. Kovai su jais NKVD metė 33-iąjį pasienio pulką. Kol Armijos krajovos likučiai buvo naikinami pasitelkus karinę jėgą, iki 1945 m. rugpjūčio 5 d. veikusi pogrindinė fiktyvių dokumentų gamybos grupė („Kuznia“)[134] aprūpindavo dokumentais į Lenkiją pasirengusius vykti Armijos krajovos partizanus. Kovo–liepos mėn. taip į Lenkiją buvo permesta apie 4 tūkst. buvusių Armijos krajovos partizanų[135].

Birželio–rugsėjo mėn. surengtose paskutinėse karinėse operacijose prieš Armiją krajovą nukauta keliasdešimt partizanų[136]. Prieš lenkus nukreiptas teroras atsispindėjo sovietinio saugumo statistikoje: nuo 1944 m. liepos mėn. iki 1945 m. gruodžio 1 d. NKGB suėmė 10 384 ir NKVD – 1743 lenkus (23% visų Lietuvoje oficialiai suimtų žmonių). Tuo pat metu legalizuotis į NKVD skyrius atėjo apie 5 tūkst. lenkų (apie 12% visų atėjusių legalizuotis žmonių), iš jų tik 1% buvo suimti.

131. J. Bartašiūno ir LSSR NKVD BB skyriaus viršininko Gusevo 1945 m. gegužės 14 d. pranešimas A. Leontjevui // Ten pat. L. 232.
132. Gen. ltn. I. Tkačenkos 1945 m. rugsėjo 18 d. pranešimas L. Berijai ir V. Merkulovui // Ten pat. Ap. 10. B. 22. L. 362.
133. J. Bartašiūno ir Gusevo 1945 m. gegužės 14 d. pranešimas // Ten pat. F. K–41. Ap. 1. B. 31. L. 233–234.
134. Gen. ltn. I. Tkačenkos pranešimas L. Berijai // Ten pat. F. 10. B. 22. L. 182.
135. Gen. ltn. I. Tkačenkos ir gen. mjr. D. Jefimovo 1945 m. rugsėjo mėn. pranešimas apie Armiją krajovą // Ten pat.
136. Ten pat. L. 420.

NKVD kariai nukovė apie 300 lenkų – Armijos krajovos partizanų (2,5% visų Lietuvoje nužudytų žmonių). 1944–1945 m. buvo ypatingi tuo, kad okupantai vykdė terorą ne tik lietuvių, bet ir lenkų atžvilgiu.

Nuo 1945 m. birželio 1 d. įvažiavimas į Lietuvą visiems SSRS piliečiams buvo laisvas. Repatrijavus lenkams ir evakavus bei išnaikinus senuosius Klaipėdos krašto gyventojus, buvo atvertas kelias į Lietuvą atvykėliams iš Sovietų Sąjungos. Tik dėl aktyvaus lietuvių ginkluoto pasipriešinimo Lietuvos kolonizavimas apsiribojo miestais ir Vilniaus apskritimi.

1944 m. gruodžio mėn. prisidengiant besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų gaudymu pradėtas masinis lietuvių naikinimas nebebuvo nutrauktas. Pagal teroro planavimą ir mastą 1945 m. galima suskirstyti į tris laikotarpius:

1. Sausio–gegužės mėn. Teroras vykdytas pagal S. Kruglovo gruodžio mėn. patvirtintą planą. Karas dar nebuvo pasibaigęs, vyko mobilizacija į Raudonąją armiją.

2. Birželio–rugpjūčio mėn. NKVD dalinių skaičius maksimalus. Mobilizacija buvo nutraukta, vyko masinis besislapstančių asmenų legalizavimas. Teroras vykdytas pagal B. Kobulovo ir A. Apolonovo planus.

3. Rugsėjo–gruodžio mėn. Dalis NKVD kariuomenės buvo perkelta į Rytprūsius. Sumažėjo suimtų ir nužudytų žmonių. Baigėsi masinis legalizavimas.

1945 m. sausio–gegužės mėn. enkavėdistų teroras ir tai, kad artėjo karo pabaiga, skatino be ginklo besipriešinančius ir dėl įvairių priežasčių besislapstančius žmones stoti į ginkluotos rezistencijos dalyvių gretas. Kiek buvo rezistencijos dalyvių, stengėsi nustatyti ir NKVD, bet jo apskaičiavimai labai netikslūs ir prieštaringi: 1944 m. gruodžio 1 d. suskaičiavo 4273 partizanus[137], 1945 m. sausio 1 d. – 7536 partizanus ir 179 būrius[138], vasario 1 d. – 3358 partizanus ir 130 būrių (tarp jų 20 būrių, kuriuose buvo 930 lenkų partizanų)[139], gegužės 25 d. – 6246 partizanus ir 142 būrius (tarp jų 1198 lenkus iš 11 būrių)[140].

Ar iš tikrųjų tuo metu lietuvių ginkluotai rezistencijai buvo smogti tokie smūgiai, kad taip keitėsi partizanų skaičiai? Ar ir vėl melagingos ataskaitos slėpė NKVD ir NKGB vykdytas žudynes?

Kai kuriais atžvilgiais teroro mastas tada pranoko net gruodžio mėn. siautėjimus. Sausio–gegužės mėn. per 3432 karines baudžiamąsias (vadintas karinėmis čekistinėmis) operacijas buvo nužudyta 5214 žmonių. Dar 38 143 žmonės buvo oficialiai sulaikyti[141] ir 8896 atėjo į NKVD skyrius legalizuotis (trečdalis buvo

137. Informacinis pranešimas SSRS NKVD BB vyriausiosios valdybos viršininkui Leontjevui // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 28. L. 316.
138. NKVD 1944 m. veiklos ataskaita // Ten pat. B. 31. L. 180.
139. Pažyma apie 1945 m. vasario 1 d. veikiančius būrius // Ten pat. B. 103. L. 6.
140. Pažyma apie kovą su antisovietiniu pogrindžiu ir jo ginkluotais būriais iki 1945 m. gegužės 25 d. // Ten pat. L. 25.
141. Šis skaičius sumažintas. Vien NKVD sausio 1 – gegužės 25 d. sulaikė 29 038 žmones, o NKGB sausio 1 – vasario 10 d. – 13 910 žmonių. Žr.: Ten pat. L. 23; F. K-41. Ap. 1. B. 857. T. 1. L. 34; T. 3. L. 188.

paleisti, o kiti buvo arba suimti, arba išsiųsti į karinius komisariatus). Iš 47 039 į NKVD ir NKGB rankas patekusių žmonių 23 213 buvo suimta. Iš viso prievarta į Raudonąją armiją buvo išsiųsti 20 462 žmonės[142]. Ten jie pakeitė sausio mėn. pradėto puolimo metu žuvusius lietuvius. Pusė lietuvių, kaip ir 1944 m., buvo mobilizuoti jėga: sulaikyti baudėjų ir išsiųsti į karinius komisariatus. 1945 m. iki Vokietijos kapituliacijos iš viso buvo mobilizuota apie 42 tūkst. žmonių[143]. Baigiamosiose karo operacijose buvo daug lietuvių aukų. Nors tikslus žuvusiųjų skaičius nežinomas, bet spėjama, kad žuvo apie 25 tūkst. į sovietinę kariuomenę patekusių lietuvių[144].

Kadangi buvo suimta daug žmonių, nuo 1945 m. vasario mėn. J. Bartašiūnas ir A. Guzevičius savo bendrose ataskaitose, siunčiamose L. Berijai ir V. Merkulovui, suimtuosius pradėjo vadinti dar ir „sulaikytaisiais". Tai turėjo reikšti lyg ir tam tikrą trumpalaikį įkalinimą. Iš tikrųjų „suimtų" ir „sulaikytų" žmonių padėtis niekuo nesiskyrė. Vien NKVD 1944 m. liepos mėn. – 1945 m. gegužės 25 d. sulaikė 35 218 žmonių, iš jų 12 904 suėmė[145].

NKVD visus savo suimtuosius skirstė į 10 kategorijų: „banditai", „antisovietiniai elementai", „banditų rėmėjai", „vengiantys šaukimo į Raudonąją armiją", „išdavikai", „lietuvių nacionalistinio pogrindžio dalyviai", „lenkų nacionalistinio pogrindžio dalyviai", „vokiečių žvalgybos agentai", „vokiečių parašiutininkai", „Raudonosios armijos dezertyrai". Pirmomis keturioms kategorijoms priklausė apie 90% suimtųjų. Labai dažnai juos visus enkavėdistai ir saugumiečiai vadindavo tiesiog „banditais", taip pabrėždami pasyvaus ir aktyvaus lietuvių pasipriešinimo „nusikalstamą pobūdį". Tokias sąvokas okupantai savo propaganda mėgino primesti visiems Lietuvos gyventojams.

NKGB savo suimtus žmones skirstė į 6 grupes: „priešo žvalgybos ir kontržvalgybos organų agentai", „priešo žvalgybos ir kontržvalgybos organų oficialūs darbuotojai", „lietuvių kontrrevoliucinio nacionalistinio pogrindžio dalyviai", „lenkų kontrrevoliucinio nacionalistinio pogrindžio dalyviai", „išdavikai", „tėvynės išdavikai", „vokiečių statytiniai ir rėmėjai", „įvairūs antisovietiniai elementai". Kad ir kaip NKVD ir NKGB vadino savo suimtus ir tardomus žmones, esminio skirtumo tarp abiejų struktūrų nebuvo, tik NKVD priklausė išimtinė teisė organizuoti karines baudžiamąsias operacijas, o NKGB ypač daug dėmesio skyrė lenkų pasipriešinimo dalyviams, kurie iki 1945 m. vasaros sudarė ne mažiau kaip 50% suimtųjų.

142. J. Bartašiūno ir D. Jefimovo pažyma apie NKVD ir NKGB darbą nuo 1944 m. liepos mėn. iki 1945 m. gruodžio 1 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 9–10.

143. 1945 m. kovo 21 d. pažyma apie LSSR mobilizacinį darbą // LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 188. L. 43, 60. 1944–1945 m. Lietuvoje buvo mobilizuoti 108 378 žmonės, iš jų apie 82 tūkst. lietuvių. Į karinius komisariatus jėga atvesdinti 44 562 žmonės. Į karinius dalinius (ir frontą) pateko apie 70 tūkst. lietuvių (kiti neišsiųsti iš karinių komisariatų ir pabėgo).

144. Žr.: *Eringis K.* Lietuvos kariuomenės tragedija. P. 55. Čia kalbama apie 1942–1945 m. Raudonojoje armijoje žuvusius Lietuvos gyventojus. Kiti autoriai nurodo, kad tik 30 tūkst. Lietuvoje mobilizuotų lietuvių pateko į frontą. Žr.: *Dobrovolskas* J. Pergalės karių gretose. P. 73.

145. LYA. Ap. 3. B. 103. L. 23.

Daug žmonių buvo suimta ar nužudyta, tačiau NKVD ir NKGB tik dalį savo aukų sugebėjo identifikuoti (nors tikslumas abejotinas) kaip žinomiausi lietuvių rezistencinės organizacijos narius. A. Guzevičiaus duomenimis, iki 1945 m. sausio 26 d. NKGB ir NKVD (be „Smerš" skyrių) suėmė 753 ir nukovė 659 LLA dalyvius[146].

NKVD kariuomenė nepakeitė savo taktikos. Per masines gaudynes, apieškant miškus, taip pat kariniams patruliams patruliuojant miestuose ir keliuose buvo sulaikoma tūkstančiai žmonių. Bet didėjant rezistencijos aktyvumui ir ginkluotų susirėmimų skaičiui pradėta slėpti didėjančius NKVD, NKGB bei NKVD kariuomenės nuostolius. 1944 m. gruodžio 24 d. I. Tkačenka VKP(b) Lietuvos biuro vadovui M. Suslovui pranešė apie 194 žuvusius enkavėdistus ir saugumiečius. Iki gruodžio pabaigos šių žuvusiųjų padaugėjo iki 203, bet galutinėse ataskaitose jau buvo rašoma apie 145 žuvusiuosius[147]. Kodėl taip buvo daroma, galima tik spėlioti. Gal norėta pagal komunistinės ideologijos schemą lietuvių išsivaduojamąją kovą pateikti kaip „klasių kovą", todėl pranešant apie partizanų įvykdytus sovietinių pareigūnų ir NKVD bei NKGB agentų užpuolimus buvo prirašoma nebūtų detalių, o galutinėse ataskaitose nurodomas didesnis žuvusių civilių gyventojų skaičius. Vien 1944 m. gruodžio mėn. partizanų akcijų metu nukautų kolaborantų skaičius buvo padidintas mažiausiai ketvirtadaliu. Todėl okupacinei administracijai, tiesioginiams teroro vykdytojams lietuvių partizanų padaryti nuostoliai pakito: NKVD ir NKGB pareigūnų ir karių dalis sumažėjo nuo 33 iki 20%[148].

Oficialiais duomenimis (šiame dokumente įrašyti ir sumažinti 1944 m. skaičiai), per pirmuosius penkis 1945 m. mėnesius karinių baudžiamųjų operacijų ir partizanų antpuolių metu buvo nukauta 226 ir sužeista 121 NKVD ir NKGB darbuotojas ir NKVD karys (sausio mėn. nukauti 42, vasario – 66, kovo – 46, balandžio – 45, gegužės mėn. – 27)[149]. Tačiau kovose su partizanais patirti nuostoliai buvo kur kas didesni, ir tai rodytų karininkų nesugebėjimą vadovauti, todėl buvo įprasta nuostolius slėpti. Tai patvirtina 1945 m. kovo 11 d. netoli Kiauneliškio

146. A. Guzevičiaus pranešimas Nr. 6228 SSRS NKGB 2-ajai valdybai // Ten pat. Ap. 10. B. 10. T. 1. L. 78.

147. 1944 m. liepos 15 – spalio 1 d. buvo nukauti 73 NKVD darbuotojai ir kariai, spalio mėn. – dar 43 (nežinomi nuostoliai, patirti karinių operacijų metu), lapkričio mėn. – ne mažiau kaip 36. Žr.: Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 4; Ap. 10. B. 4/10. T. 1. L. 22.

148. 1944 m. Armijos krajovos partizanų antpuolių metu žuvo 6 NKVD darbuotojai, 9 NKVD kariai, 31 sovietinis ir partinis darbuotojas, 52 kiti žmonės. NKVD baudžiamųjų operacijų metu Armijos krajovos partizanai nukovė 1 enkavėdistą. Galima apskaičiuoti, kad iš visų per jos antpuolius nukautųjų tik 15% buvo NKVD ir NKGB darbuotojai ir kariai. Iš lietuvių partizanų nukautų okupacinės administracijos pareigūnų 50% buvo NKVD ir NKGB darbuotojai ir kariai.

149. Karinių baudžiamųjų operacijų metu dar žuvo 172 naikintojų batalionų dalyviai ir 30 sovietinės administracijos darbuotojų. Žr.: LSSR NKVD BB skyriaus viršininko v/s plk. Gusevo 1945 m. gegužės 31 d. pažyma apie karinių čekistinių operacijų metu patirtus nuostolius // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 17; J. Bartašiūno 1945 m. gegužės 31 d. pažyma apie užregistruotų partizanų išpuolių metu patirtus nuostolius // Ten pat. L. 20.

stotelės (Švenčionių apskr.) ir gegužės 16 d. Kalniškėse (Alytaus apskr., Simno valsč.) vykusių mūšių aprašymai. Abiem atvejais partizanai pagal pozicinio karo taisykles buvo gerai įsitvirtinę. Kiauneliškio mūšyje Labanoro girios partizanų įtvirtintus bunkerius puolė NKVD 4-osios šaulių divizijos baudėjai. Divizijos vadas gen. mjr. P. Vetrovas ir štabo viršininkas pplk. Klimovas *(Klimov)* informavo v/s komisarą Rodionovą apie 78 partizanų nukovimą. Nepamiršta pridurti, kad tarp nukautųjų buvo 6 vokiečiai[150] (mat tik „vokiečiai" enkavėdistams galėjo padaryti daugiau nuostolių). Mūšio metu į enkavėdistų rankas be ginkluotės pateko 2 belaisviai ir Lietuvos valstybinė vėliava. Mūšyje dalyvavę pplk. Kalabuchovo vadovaujami 137-ojo šaulių pulko du batalionai ir 25-ojo šaulių pulko batalionas pranešė apie tokius savo nuostolius: 5 žuvusieji ir 12 sužeistųjų[151]. Žinoma, jėgos buvo nelygios – vienam partizanui teko apie 15 enkavėdistų. Puolančiuosius rėmė minosvaidžių ugnis. Liudijama, kad „priešai savo lavonus krovė į geležinkelio vagonus"[152].

Kalniškės mūšyje J. Neifalto („Lakūno") vadovaujamo būrio 80 partizanų buvo įsitvirtinę dar geriau. Juos puolė mjr. K. Jacenkos *(Jacenko)* vadovaujamas NKVD kariuomenės 220-asis pasienio pulkas. Mūšyje žuvo 44 partizanai[153], juos enkavėdistai suguldė Simno aikštėje, o paskui užkasė vienoje duobėje už Simno kapinių. Baudėjai patyrė daug nuostolių. J. Neifaltui su dalimi būrio pavyko pralaužti gerokai pranašesnių jėgų apsuptį, o 220-asis pasienio pulkas nebeturėjo jėgų jų persekioti. Oficialioje mjr. K. Jacenkos ataskaitoje rašoma, kad buvo patirti menki nuostoliai: 4 žuvę ir 7 sužeisti pasieniečiai[154].

Okupantų teroro pagrindinei vykdytojai NKVD kariuomenei buvo vis atkakliau priešinamasi, ji patyrė daugiau nuostolių, todėl į pagalbą buvo pasitelkti reguliarieji sovietinės kariuomenės daliniai. 1945 m. kovo 27 d. Baltarusijos ir Lietuvos karinės apygardos vadas gen. ltn. Ševaldinas *(Ševaldin)* įsakė reguliariosios kariuomenės daliniams dalyvauti antipartizaninėse operacijose[155]. Reguliarioji kariuomenė pradėjo dalyvauti gaudynėse, paieškose, bet aktyviau pasižymėjo tik 1945 m. vasarą ir vėliau vykdant sovietines politines akcijas („rinkimus"). Reguliariosios kariuomenės vaidmuo nepasikeitė – ji kaip buvo, taip ir liko „antruoju ešelonu", NKVD, NKGB ir sovietinės administracijos atrama.

Kur kas aktyviau veikė Gynybos liaudies komisariatui pavaldūs kontržvalgybos „Smerš" skyriai. Jų buvo kiekviename kariniame dalinyje ir junginyje. Terorizuoti lietuvius „Smerš" skyriai pradėjo 1944 m., vos įžengus pirmiesiems

150. Vėlesnėse pažymose nukautų partizanų skaičius padidėjo iki 83, o vokiečių – iki 7. Žr.: LSSR MVD BB valdybos viršininko pavaduotojo plk. Sinicyno 1946 m. gegužės 10 d. pažyma // Ten pat. B. 109. L. 29.
151. 1945 m. kovo 12 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0076 // Ten pat. B. 40. L. 131–132.
152. *Šiukščius A.* Labanoro girios partizanai // Lietuvos aidas. 1995. Sausio 12.
153. Plk. Sinicyno 1946 m. gegužės 10 d. pažymoje nurodoma, kad žuvo 62 partizanai, iš jų 4 vokiečiai, paimti į nelaisvę 9. Žr.: LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 30.
154. *Grunskis E.* Kalniškės mūšis // Lietuvos paminklai. 1990. Nr. 1. P. 14.
155. LYA. Ap. 3. B. 24. L. 211–212.

Raudonosios armijos daliniams. Net A. Guzevičius 1944 m. rugsėjo mėn. v/s II rango komisarui I. Serovui turėjo pranešti, kad III Baltarusijos fronto gen. ltn. Zelenino *(Zelenin)* vadovaujamas „Smerš" skyrius, nederinęs ir NKGB kartotekoje nepatikrinęs, suėmė daug žmonių. Kai kurie po kelių dienų buvo paleisti, bet kiti tebebuvo kalinami. Pavyzdžiui, buvo suimta septyniasdešimtmetė F. Bortkevičienė, prof. T. Ivanauskas, prof. J. Gruodis ir kt. Buvo suimti ir NKGB sekti bei užverbuoti žmonės. Tarp jų buvo vėliau tarp lietuvių pabėgėlių veikęs agentas „Donbas"[156]. Į NKGB reikalavimą derinti veiksmus tada niekas nekreipė dėmesio. Kaip ir NKGB, taip ir kontržvalgybos „Smerš" skyriai, suimdami taikius gyventojus, vykdė savo užduotis ir planus. Tik atsitiktinai 1945 m. vasario mėn. paaiškėjo Kaune kontržvalgybininkų suimtų lietuvių likimas. Vežami lietuviai išmetė iš vagono į penkrublinį banknotą suvyniotą žinutę: „Keturiasdešimt Kaune sulaikytų lietuvių, 1945 m. vasario 8 d. atvežtų į Instrerburgo m.[157] (Rytų Prūsija), vasario 15–16 d. kartu su vokiečiais vežamų į Rusiją, prašo pranešti lietuvių visuomenei ir Vilijampolės vaikų namų Kaune tarnautojams apie šiuos žmones: J. Šlipaitį, J. Kniukštą, J. Sabaitį, Blekaitį, Saunorį, Dambrauską, Vitkauską, J. Labutį, Leimoną, Meštavičių, Girnių, K. Kamarauską [...]"[158].

Nėra tiksliai žinoma, kiek kontržvalgybos „Smerš" skyriai išgabeno iš Lietuvos žmonių. Tokios informacijos neturėjo net NKGB, bet iš jo susirašinėjimo galima spręsti, kad 1945 m. pradžioje iš Kauno buvo išvežta 200–500 žmonių.

1945 m. sausio–gegužės mėn. įvykusias baudžiamąsias operacijas NKVD vadovybė laikė reikšmingiausiu metų laimėjimu.

Didžiausia ir žiauriausia 1945 m. baudžiamoji operacija įvykdyta Rokiškio apskrityje. Sausio 6–12 d. du NKVD pulkai ir pasienio kariuomenės būrys gaudynes ir miškų apieškojimą surengė Juodupės, Skapiškio, Obelių, Panemunio, Rokiškio ir Pandėlio valsčiuose. Kiekvienas karinis dalinys turėjo vertėjų ir gerai vietoves pažįstančių vedlių. NKVD iš anksto sudarė suimtinų žmonių sąrašus. Vietiniai naikintojų būriai visas geležinkelio stotis uždarė ir tikrino pravažiuojančius keleivius[159].

Po lietuvių partizanų susirėmimų su NKVD kariuomene enkavėdistai šaudydavo kiekvieną bėgantį ar jiems atrodantį įtartiną žmogų. Pasienio apygardai priklausantis 95-asis Lenino ordino pasienio būrys į Rokiškio apskritį įžengė iš Panevėžio apskrities. Vidaus reikalų liaudies komisarui J. Bartašiūnui pasieniečiai pranešė tik apie tris sausio 5, 9 ir 10 d. susirėmimus: per pirmąjį ties Miliūnais nukovė 16 partizanų, per antrąjį vienuolika valandų trukusį mūšį – 54. Pažūsėlių apylinkėse (Skapiškio valsč.) žuvo dar 13 partizanų. Visuose mūšiuose

156. Ten pat. Ap. 10. B. 8. L. 52.
157. Taip parašyta originale. Turi būti Įsrutis.
158. LSSR NKGB 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo v/s mjr. D. Todeso 1945 m. kovo 8 d. pranešimas // Ten pat. B. 13. L. 97.
159. 1945 m. sausio 8 d. kovinis pranešimas Nr. 008 // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 40. L. 19.

12 lentelė. **1945 m. sausio–gegužės mėn, NKVD ir NKGB suimtų žmonių ir karinių baudžiamųjų operacijų aukų skaičius**

Data	Suimta žmonių			Karinių baudžiamųjų operacijų	Jų metu		Legalizavosi
	NKVD	NKGB	iš viso		nužudyta	sulaikyta	
Sausio 1–5	1498	707	2205	86	238	230	222
Sausio 15–20	1162	754	1916	103	228	538	3
Sausio 25–31	671	996	1667	57	82	378	23
Sausis	5445	6528	11973	552	1207[a]	X	X
Vasario 1–5	475	858	1333	42	181	249	2
Vasario 5–10	657	286	943	63	228	296	3
Vasaris					1301		
Kovas[b]	1871	X	X	887	1030	1191	223
Balandis–gegužės 15					1613		
Sausis–gegužė[c]	38143	11974	50090	3432	5214	38143	8896

Lentelė sudaryta remiantis J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus penkiadienėmis ir mėnesio ataskaitomis L. Berijai ir V. Merkulovui // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 31. L. 131; B. 7/111. L. 334–336; Ap. 10. B. 857. T. 1. L. 34–36, 66–68, 134–136, 163–166, 188–190. V/s plk. Gusevas vasario 1–5 d. ataskaitoje rašė apie 181 nukautą partizaną, o J. Bartašiūnas ir A. Guzevičius savo ataskaitose šį skaičių sumažino iki 139. Žr.: Ten pat. Ap. 3. B. 31. L. 107; Ap. 10. B. 10. T. 3. L. 165; Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 7. L. 9, 74.

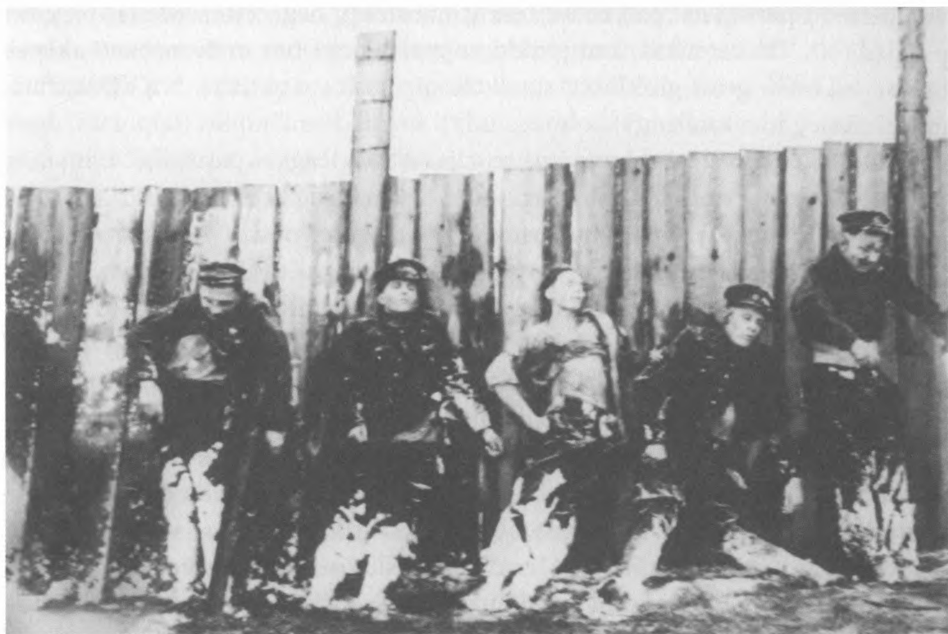
[a] Yra kitas sausio mėn. nužudytų žmonių skaičius – 1252.

[b] NKVD suimtų žmonių skaičius apytikris.

[c] Į NKVD suimtų žmonių skaičių įrašyti ir „sulaikytieji" (tarp jų išsiųstieji į Raudonąją armiją). Į NKGB suimtų žmonių skaičių „sulaikytieji" neįrašyti (jų skaičius nežinomas). Į NKVD ir NKGB rankas patekusių žmonių bendras skaičius siekė apie 60 tūkst.

pasieniečiai patyrė nuostolių (3 žuvo ir 3 buvo sunkiai sužeisti)[160]. Iš viso buvo nužudyta 230 lietuvių, iš jų tik apie 60% galima identifikuoti kaip mūšiuose žuvusius partizanus. Bet J. Bartašiūnas ir NKVD BB skyriaus viršininkas Gusevas SSRS BB vyriausiosios valdybos viršininkui A. Leontjevui pranešė apie 283 žmonių nužudymą. Kur ir kaip žuvo dar pusšimtis žmonių, nėra žinoma. Šioje ataskaitoje jau rašoma apie Juodupės valsčiuje sutriuškintą beveik 200 partizanų būrį, iš kurio 131 buvo nukautas, o kiti „išsibėgiojo". Tame pačiame valsčiuje „sutriuškintas Kulpicko būrys", nukauti 39 žmonės[161]. Įvairiomis aplinkybėmis nužudyti žmonės (tai matyti ir iš 4-osios šaulių divizijos kovinių pranešimų) enkavėdistų ataskaitose sujungti į būrius.

160. NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos 1945 m. sausio 13 d. pranešimas Nr. 00541 // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 27. L. 15.
161. Šioje ataskaitoje buvo nepaprastai daug nesutapimų su pirminiais pranešimais. Kai kurių mūšių metu nukautų partizanų skaičius sumažintas. Pavyzdžiui, Pažūsėlių apylinkėse nukautų partizanų skaičius sumažintas nuo 13 iki 10. Žr.: 1945 m. vasario 20 d. spec. pranešimas apie karinę čekistinę operaciją Rokiškio apskrityje // Ten pat. B. 28. L. 42–45.

Išniekinti partizanų kūnai

MGB nužudytas partizanas
„atpažinimo“ operacijoje

Ramygaloje nužudyti Vyčio apygardos partizanas A. Balys
ir neatpažintas partizanas

Lietuvių partizanai patyrė mažesnių nuostolių, negu enkavėdistai mėgino pavaizduoti. Tai nereiškia, kad ginkluota rezistencija tuo metu nebuvo aktyvi. Būriai jau buvo gerai ginkluoti, sutelktos pirmosios rinktinės. NKVD kariuomenei tiesiog kur kas lengviau buvo žudyti beginklius žmones (taip pat ir besislapstančius). Kova su ginkluota rezistencija nebuvo lengvas pasivaikščiojimas, ir tai įrodydavo kiekvienas NKVD karių susirėmimas su partizanais.

NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos pulkai beveik kas mėnesį keitė savo dislokacijos vietą, jie buvo mėtomi iš vienos apskrities į kitą. 25-asis šaulių pulkas 1945 m. sausio 1 d. iš Švenčionių žygiavo į Rūdninkų girią (Vilniaus apskr.), sausio 12 d. – vėl atgal į Švenčionis, Švenčionėlius ir Pabradę. 137-asis šaulių pulkas sausio 6–12 d. iš Utenos apskrities buvo išvykęs į Rokiškio apskritį, sausio 15–16 d. – į Panevėžio (Šimonių girią). 261-asis šaulių pulkas iš Biržų apskrities sausio 6–13 d. žygiavo į Rokiškio apskritį, 298-asis šaulių pulkas veikė Kauno apskrityje. 1945 m. sausio 20 d. J. Bartašiūno įsakymu Nr. 005 diviziją pradėta perdislokuoti. Iki sausio 24 d. pulkai įsikūrė naujose vietose: 25-asis šaulių pulkas – Trakų apskrityje (Trakuose, Žasliuose, Žiežmariuose, Rūdiškėse, Eišiškėse, Ganušiškėse; vienas batalionas liko Švenčionyse), 137-ojo šaulių pulko daliniai išsidėstė Utenoje (Molėtuose, Alantoje, Kuktiškėse), Tauragnuose (Utenos apskr.), Degučiuose (Zarasų apskr.), Ukmergėje, Siesikuose, Širvintose (Ukmergės apskr.), 261-asis šaulių pulkas persikėlė į Panevėžį ir Šiaulius (vienas batalionas liko Biržuose ir viena kuopa buvo perkelta į Rokiškį), 298-asis susitelkė Kaune ir Alytuje[162]. 4-osios šaulių divizijos pulkai 1945 m. sausio–kovo mėn. baudžiamųjų operacijų metu nužudė 1396 partizanus: 25-asis š. p. – 305 žm., 137-asis š. p. – 238 žm., 261-asis š. p. – 544 žm., 298-asis š. p. – 309 žm.[163]

Baudžiamosioms operacijoms 4-oji šaulių divizija buvo sutelkusi 2729 karius[164]. Jų veiksmai dažnai buvo planuojami kaip didžiulės karinės operacijos. Šiuo atžvilgiu išskirtinas 261-ojo šaulių pulko 1945 m. kovo 27 d. organizuotas Ožigų ir Staroliškių miškų (Panevėžio apskr., Pušaloto valsč.) partizanų puolimas[165]. 800 gerai ginkluotų NKVD karių turėjo sunaikinti ltn. P. Blėkos vadovaujamą būrį. Šešias valandas trukęs mūšis smulkiai aprašytas įvairiose ataskaitose. Įdomu tai, kad buvo rašoma tik apie 75 partizanų žuvimą, nors iš viso žuvo 121. Į nelaisvę pateko 18 partizanų, iš jų 5 buvo sužeisti (enkavėdistų nuostoliai – 14 žuvusiųjų ir sužeistųjų). Mūšių vietose surinkta 30 šautuvų, 5 automatai ir 7 kulkosvaidžiai[166]. Nors v/s komisarai D. Rodionovas ir P. Kapralovas apie „pergalę“ skubėjo pra-

162. 4-osios šaulių divizijos 1945 m. sausio 24 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0024 // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 40. L. 50.
163. 4-osios šaulių divizijos 1945 m. sausio 1 – balandžio 1 d. kovinės operatyvinės suvestinės // LYA. Ap. 3. B. 40. L. 1–167.
164. 1945 m. sausio 7 d. žinios apie 4-osios šaulių divizijos karius // Ten pat. L. 16.
165. 261-ojo šaulių pulko 1945 m. kovo 25 d. kovinis įsakymas Nr. 0010 // Ten pat. B. 24. L. 193.
166. 1945 m. kovo 27 d. mūšio aprašymas // Ten pat. L. 187–189.

nešti L. Berijai, atrodo, kad vykstant tikram mūšiui baudėjai žudė ir partizanus remiančius pamiškės sodybų gyventojus, besislapstančius vyrus [167].

Vasario 7 d. rytą 25-ojo šaulių pulko vyr. ltn. P. Gluchovo *(Gluchov)* vadovaujama kuopa Miguičionių kaime (Trakų apskr., Onuškio valsč.) mėgino organizuoti besislapstančiųjų gaudynes, o susidūrė su partizanais. „Susitikimas buvo atsitiktinis, abiem pusėm netikėtas, – rašo savo atsiminimuose V. Vičkačka. – [...] Pakilę iš miego partizanai bėgo iš namų užimti pozicijų ir tuo metu labiausiai nukentėjo [...]. Smarkus mūšis vyko apie 15 minučių. Kareiviai, neatlaikę ugnies, bandė trauktis, tačiau dauguma jų (16 žmonių) žuvo [...]. Miguičionyse tada žuvo devyni partizanai, du sunkiai ir du lengvai sužeisti.“[168] 4-osios šaulių divizijos vadovybė šį įvykį „matė“ kiek kitaip: „7 val. trukusio mūšio metu nukauta (pagal požymius) apie 50 banditų. [...] atsitraukdami su savimi vežimuose nusivežė ir žuvusiuosius. Migucianų gyventojai pasitraukė kartu, mūšio metu kaimas sudegė.“[169] Tik po poros savaičių į Maskvą SSRS NKVD kovos su ginkluotu pasipriešinimu vyriausiajam koordinatoriui A. Leontjevui nusiųstas mūšio aprašymas visiškai atitinka V. Vičkačkos pasakojimą. Pranešime nurodyta, kad pirmasis mūšis truko 15 min., ir po kelių valandų atvykę NKVD daliniai į kaimą įžengė be mūšio[170]. Suprantama, kad kuopa, net 17 žmonių[171] netekusi (žuvo ir kuopos vadas), penkis kartus padidino partizanų nuostolius. Pasitraukusių partizanų persekioti buvo mestos septynios 25-ojo, 298-ojo ir 266-ojo šaulių pulkų kuopos. Gaudynėms vadovavo pats P. Vetrovo pavaduotojas plk. Solomatinas. Nepaisant visų jų pastangų, partizanai sėkmingai pasitraukė iš apsuptų Žilinų ir Burbonių miškų. Keršydami baudėjai sudegino visą Miguičionių kaimą ir dalį kaimo vyrų sušaudė. Jie papildė nukautų partizanų sąrašą.

Turint galvoje šiuos pavyzdžius galima abejoti NKVD ataskaitų tikslumu ir tariamu enkavėdistų „mokėjimu“ kovoti su partizanais patiems nepatiriant jokių nuostolių. Sausio–kovo mėn. 4-oji šaulių divizija 19 mūšių oficialiai neteko 50 karių, 46 buvo sužeisti. Partizanų žuvo apie 500. Kitomis NKVD divizijos aukomis derėtų laikyti nužudytus beginklius gyventojus. Šių baudžiamųjų akcijų pagrindiniai organizatoriai ir vykdytojai buvo 4-osios šaulių divizijos vadas gen. mjr. P. Vetrovas, jo pavaduotojas plk. Solomatinas, operatyvinio skyriaus viršininkas (baudžiamųjų operacijų planuotojas) mjr. Morozovas, divizijos štabo viršininkas pplk. Klimovas, 25-ojo šaulių pulko vadas pplk. Golyševas, 298-ojo šaulių pulko vadas pplk. Gricajevas *(Gricaev)*, 261-ojo šaulių pulko vadas pplk. Zakurdajevas *(Zakurdaev)*, 261-ojo šaulių pulko štabo viršininkas mjr. Glekovas *(Glekov)*, 137-ojo

167. 4-osios šaulių divizijos 1945 m. kovo 30 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0093 // Ten pat. B. 40. L. 164.
168. Vičkačka V. Ir tokių aukų nepamirškime // Tremtinys. 1993. Nr. 24.
169. 4-osios šaulių divizijos 1945 m. vasario 8 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0041 // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 40. L. 19.
170. Ten pat. B. 31. L. 193–194.
171. Pirmojoje ataskaitoje buvo nurodyta tik 11 žuvusiųjų, vėliau – 15. Tik A. Leontjevui nurodytas tikrasis žuvusiųjų skaičius.

Žuvę Žemaičių apygardos partizanai. Iš kairės: Pranas Kačinskas-Ūkvedys, Urachas Šliteris-Kaizeris ir Jeronimas Kačinskas-Taifūnas. Kūnai išniekinti 1949 m. gruodžio 27 d.

Žuvę Dainavos apygardos partizanai. Iš kairės: Juozas Jančius-Rytas, Vincas Bartaška-Vaidotas, Vincas Busila-Ramunis, ryšininkas ir rėmėjas Juozas Karauskas, Stasys Keršulis-Švyturys ir Juozas Zdanavičius-Trispalvis. Kūnai išniekinti 1948 m. vasario 11 d. Lazdijuose

šaulių pulko vadas pplk. Kalabuchovas, 137-ojo šaulių pulko štabo viršininkas mjr. Borozdinas *(Borozdin)* ir jų vadovaujami enkavėdistai.

Kiti nė kiek ne menkesni baudžiamųjų akcijų vykdytojai buvo Lietuvos pasienio apygardos, Leningrado fronto, I Pabaltijo fronto ir III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD pajėgos. Daugiausia žinių išliko tik apie dalies šių karinių pajėgų veikimą.

Iki 1945 m. sausio 23 d. gen. mjr. M. Byčkovskio vadovaujami būriai buvo išmėtyti po visą Lietuvą: 23-iasis pasienio būrys veikė Šiaulių apskrityje, 95-asis – Panevėžio (sausio 7–15 d. buvo Rokiškio apskrityje), 94-asis – Raseinių, Marijampolės ir Lazdijų apskrityse, 97-asis – Trakų apskrityje. Šie pulko dydžio daliniai aktyviai dalyvavo visose karinėse baudžiamosiose operacijose, kurios buvo organizuojamos minėtose apskrityse. Net pats pasienio apygardos viršininkas M. Byčkovskis dalyvavo Šimonių girios „puolime" (sausio 14 d. 95-ojo pasienio būrio ir 137-ojo šaulių pulko bendra operacija)[172], bet su partizanais nesusirėmė. Daugiau pasižymėta gaudant vyrus lietuvius ir žudant beginklius žmones.

Tik tarp 1945 m. sausio 1–22 d. 336 nužudytų žmonių apie 1/3 buvo nušauti, kai „mėgino pasislėpti" (ataskaitos patvirtina, kad mažiausiai 61 žmogus buvo nužudytas ne per ginkluotus susirėmimus[173]). Kai kurie žmonės sudeginti gyvi. Sausio 10–15 d. ataskaitoje paskutinį kartą pažymėta, kad Šiaulių ir Rokiškio apskrityse sudeginti 4 namai ir 2 daržinės[174]. Vėliau apie pastatų deginimą nebeužsimenama. Baudžiamosioms operacijoms tai tapo privaloma.

Sausio 23 d. Šiaulių, Panevėžio ir Trakų apskritis perdavus 4-osios šaulių divizijos vadinamajam operatyviniam aptarnavimui, pasienio kariuomenė šias teritorijas paliko. Jai buvo įsakyta įsitvirtinti vakariniuose Lietuvos pakraščiuose. 23-iasis pasienio būrys perkeliamas į Kretingos apskritį, 95-asis – į Tauragės ir Raseinių apskritis, 97-asis – į Marijampolės (vakarinę dalį), Vilkaviškio ir Šakių, 94-asis – į Lazdijų, Alytaus (vakarinę dalį) ir Marijampolės (rytinę dalį) apskritis.

Aktyvėjant lietuvių ginkluotam rezistenciniam judėjimui, gen. mjr. M. Byčkovskio kovo 27 d. iš visų dalinių rezervų suformuotas jungtinis baudžiamasis būrys turėjo pradėti ilgalaikę operaciją. Būryje buvo sutelkti 803 pasieniečiai. Jie turėjo Alytaus (vakarinėje dalyje), Lazdijų, Marijampolės ir Šakių apskrityse atlikdami masines kratas ir gaudynes sulaikyti vengiančius tarnybos Raudonojoje armijoje vyrus ir agentūros padedami likviduoti bet kokį ginkluotą pasipriešinimą. Iki gegužės 5 d. jungtinio būrio veiksmams vadovavo 94-ojo pasienio būrio vadas plk. Kiričenka *(Kiričenko)*, o gegužės 6–18 d. – 97-ojo pasienio būrio viršininkas plk. Gorškovas *(Gorškov)*[175].

172. 4-osios šaulių divizijos 1945 m. sausio 15 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0016 // Ten pat. L. 38.
173. Žr.: NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos 1945 m. sausio 13, 17 ir 26 d. pranešimai Nr 00541 00555, 00576 // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 27. L. 18, 19.
174. Ten pat. L. 7.
175. Gen. mjr. M. Byčkovskio 1945 m. birželio 6 d. pranešimas apie jungtinio būrio veiklą // Ten pat. B. 24. L. 240.

Kiekvieną pasieniečių sulaikytą žmogų tardydavo baudžiamojo būrio operatyvinė grupė. Ypač žiauriai buvo tardomi į nelaisvę patekę partizanai. Kazlų Rūdos valsčiuje paimtas į nelaisvę sužeistas partizanas buvo tardomas tol, kol mirė. „Gauti smulkesnių parodymų iš Malinausko nepavyko, nes jis, turėdamas sunkų sužeidimą, greitai mirė"[176], – apgailestavo enkavėdistai.

Jungtinis NKVD pasienio būrys vykdė terorą didelėje Užnemunės dalyje. Kaip ir kitur Lietuvoje, padariniai čia buvo labai tragiški.

Apie pusė nužudytų žmonių buvo ginkluotoje kovoje žuvę partizanai – buvę Lietuvos kariuomenės karininkai ir kareiviai, šauliai, policininkai ir visi kiti dėl nepriklausomos Lietuvos kovoję žmonės, sąmoningai pasirinkę ginkluotą kovą. Nors jie tapo kariais-partizanais, tačiau juos galima laikyti okupantų teroro aukomis. Daug jų ne tik žuvo mūšiuose, bet ir buvo nukankinti per tardymus, sudeginti sodybose kartu su savo rėmėjais. NKVD jungtinis pasienio būrys 1945 m. kovo 27 – gegužės 13 d. nužudė 456 žmones[177].

Nužudytieji buvo rodomi vietos gyventojams, kad juos „atpažintų". Jungtinis (patys enkavėdistai tokius dalinius vadino ir „aktyviojo durtuvo" būriais[178]) pasienio būrys nužudė apie 250 beginklių žmonių, kurie, anot enkavėdistų, „mėgino nebaudžiami pabėgti nuo persekiojusių pasieniečių ir pasislėpti įvairiose slaptavietėse, naudodamiesi giminaičių ir kitų priešiškų elementų parama"[179]. Visos šių žudynių aplinkybės nežinomos, nes NKVD darbuotojai ir kariai visada turėjo pasiaiškinimą: „nušautas, kai mėgino pabėgti". Ypač gausu tokių pavyzdžių I Pabaltijo fronto NKVD kariuomenės dalinių 31-ojo, 33-iojo, 216-ojo ir 338-ojo pasienio pulkų veikloje. 1945 m. sausio 18 d. 33-iasis pasienio pulkas Mažeikių apylinkėse nušovė 2 „mėginusius pabėgti" žmones, 31-asis pasienio pulkas Kražių apylinkėse nušovė dar vieną žmogų, sausio 19 d. Raseinių apskrityje nušovė žmogų, kuris „mėgino pabėgti sulaikymo metu". Tą pačią dieną buvo nušautas vedamas tardyti sulaikytas žmogus[180]. Tardė pulkų žvalgybos skyriai, savo veiksmus jie vadino „filtravimu". Viename iš laikinų 31-ojo pasienio pulko kalėjimų 1945 m. sausio 11 d. pasikorė žmogus, kurio rankos buvo sukaustytos antrankiais[181]. Nežinoma, kas jis buvo, bet šis atvejis rodo, ką iš tikrųjų reiškė „filtravimas".

Baigiantis karui su Vokietija, buvo nutraukta ir Lietuvos vyrų mobilizacija. Tai savaime skatino su ginkluotu pasipriešinimu nesusijusius vyrus nebesislapstyti. NKVD nusprendė pasinaudoti tokiomis aplinkybėmis ir paraginti besi-

176. Ten pat. L. 242.
177. Gen. mjr. M. Byčkovskio 1945 m. birželio 6 d. pranešimas apie jungtinio būrio veiklą // Ten pat. B. 24. L. 240.
178. Lietuvos pasienio apygardos kontržvalgybos „Smerš" skyriaus viršininko plk. Borisovo 1944 m. gruodžio mėn pranešimas J. Bartašiūnui // LYA. F. 18. Ap. 1. B. 7. L. 77.
179. Gen. mjr. M. Byčkovskio 1945 m. birželio 6 d. pranešimas apie jungtinio būrio veiklą // LYA. Ap. 3. B. 24. L. 247.
180. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės štabo 1945 m. sausio 21 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0037 // Ten pat. B. 24. L. 161.
181. Ten pat.

slapstančius vyrus legalizuotis. Legalizacija buvo būtina rengiantis trėmimams. Tikėtasi, kad tai bus smūgis lietuvių rezistencijai. Juk kiekvienas, atėjęs legalizuotis, NKVD skyriuose pirmiausia buvo ištardomas. Tardymo, šantažo palaužti žmonės buvo verbuojami ir siunčiami ardyti ginkluotų partizanų būrių.

Iki 1945 m. birželio 1 d. legalizuotis į NKVD skyrius atėjo 8896 žmonės, bet dauguma buvo arba išsiųsti į kariuomenę, arba suimti. Naują politinę liniją rengė M. Suslovo vadovaujamas VKP(b) CK Lietuvos biuras. Gegužės 24 d. biuro posėdyje buvo svarstomos kovos su lietuvių ginkluota rezistencija stiprinimo priemonės. Pasitarti susirinko pagrindiniai lietuvių tautos teroro ir nusikaltimų žmoniškumui organizatoriai J. Bartašiūnas, A. Guzevičius, P. Vetrovas, I. Tkačenka, M. Byčkovskis, A. Sniečkus, M. Gedvilas, M. Suslovas, K. Liaudis (tada – LKP(b) CK sekretorius, vėliau – Lietuvos SSR KGB pirmininkas), Pirogovas *(Pirogov)* (NKVD kariuomenės karinis prokuroras), F. Kovaliovas *(Kovalev)* (M. Suslovo pavaduotojas), J. Paleckis, K. Preikšas ir dar keletas partinių veikėjų. Pasitarime buvo nutarta masiniu tiražu išleisti J. Bartašiūno propagandinę knygelę „Visiems laikams baigti su lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais", kurioje vidaus reikalų liaudies komisaras grasino: „[...] visus tuos, kurie artimiausiu laiku neprisistatys kalčių išpažinti ir toliau tęs savo banditišką veiklą, – jie privers imtis išsemiamų priemonių ne tik prieš juos, bet ir prieš jų tėvus ir gimines, vienokia ar kitokia forma teikiančius jiems pagalbą"[182]. Patys grasinimai nebuvo nauji. Jau beveik metus buvo persekiojamos pasipriešinimo dalyvių šeimos, atimamas visas jų turtas. Dar kartą L. Berijos buvo paprašyta atsiųsti į Lietuvą daugiau NKVD kariuomenės dalinių ir iš kiekvienos apskrities ištremti po 50–60 šeimų. Tremti Lietuvos gyventojus buvo pradėta 1945 m. balandžio mėn., bet tuomet tai neapėmė visos Lietuvos. Į Tadžikiją buvo ištremta apie 1000 (nurodomi ir kiti skaičiai) vokiečių ir lietuvių[183]. Sumanyta viena naujovė – NKVD karinio tribunolo pirmininkas Chaliavinas *(Chaljavin)*, NKVD kariuomenės prokuroras Pirogovas, J. Bartašiūnas ir A. Guzevičius turėjo organizuoti atvirus parodomuosius propagandinius teismo procesus. Tikėtasi, kad visos pasiūlytos priemonės padės pasiekti Maskvoje iškeltą svarbiausią tikslą: „Per patį trumpiausią laiką atskleisti ir likviduoti pogrindines nacionalistines organizacijas [...]"[184].

Iki 1945 m. vasario mėn., kai aktyviausiai buvo vykdomos vyrų gaudynės, masinės kratos, suėmimai ir lietuvių žudynės, Lietuvoje buvo sutelkta 17 įvairaus pavaldumo NKVD kariuomenės pulkų[185]. Tokios pajėgos savo dydžiu atitiko keturias NKVD divizijas. Kai Raudonosios armijos fronto junginiai paliko Lietuvą,

182. *Bartašiūnas J.* Visiems laikams baigti su lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais. Vilnius, 1945. P. 12.
183. Žr.: *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 10; *Tarasonis V., Bajoriūnas A., Gediminskas D.* Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje. Vilnius, 1992. P. 20, 24.
184. VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. gegužės 24 d. posėdžio protokolas Nr. 5 // Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 1. L. 108–110.
185. M. Suslovo 1945 m. liepos mėn. ataskaita J. Stalinui (projektas) // Ten pat. B. 2. L. 19.

kartu išvyko ir užnugario apsaugai skirti NKVD daliniai. NKVD pulkų Lietuvoje perpus sumažėjo. Tuomet M. Suslovas ir jo vadovaujamas biuras ėmė prašyti padidinti teroro politiką įgyvendinančias pajėgas. Prašymai buvo išgirsti.

Po M. Suslovo vadovaujamo biuro gegužės 24 d. posėdžio į Lietuvą atvyko SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas v/s II rango komisaras B. Kobulovas ir vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas gen. plk. A. Apolonovas. Jie perdavė L. Berijos nurodymą per 2–3 savaites „išvalyti iš Lietuvos antisovietinį nacionalistinį elementą"[186]. Pradėta rengti naujus lietuvių naikinimo planus. Pirmiausia imta rūpintis NKVD, NKGB ir NKVD karinių dalinių optimalia sąveika. Dėl to Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į septynis operatyvinius sektorius. Sektoriai egzistavo ir anksčiau, bet jie buvo reikalingi tik NKVD ir NKGB veiksmams derinti. Nuo 1945 m. birželio 1 d. sektorių viršininkams tapo pavaldūs ne tik vietiniai NKVD ir NKGB organai, bet ir sektoriuje dislokuota NKVD kariuomenė. Operatyvinių sektorių viršininkais buvo paskirti pasižymėję genocido akcijų organizatoriai ir vykdytojai:

1) Klaipėdos (kai kada vadintus Memeliu) – plk. Skorodumovas, buvęs 95-ojo pasienio būrio pavaldumo vadas; jo sričiai atsidūrė Klaipėdos, Šilutės, Pagėgių, Kretingos ir Tauragės apskritys;

2) Marijampolės (Šakių, Vilkaviškio, Lazdijų, Marijampolės apskr.) – pasienio apygardos viršininkas gen. mjr. M. Byčkovskis;

3) Šiaulių (Telšių, Mažeikių, Šiaulių, vėliau – Joniškio apskr.) – kontržvalgybos „Smerš" skyriaus viršininkas gvardijos plk. Kurovas *(Kurov);*

4) Panevėžio (Biržų, Rokiškio, Panevėžio apskr.) – SSRS NKVD BB vyriausiosios valdybos skyriaus viršininkas v/s pplk. Karlinas;

5) Kauno (Kauno, Raseinių ir Kėdainių apskr.) – Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojas v/s plk. Veselovas *(Veselov);*

6) Utenos (Utenos, Zarasų, Švenčionių, Ukmergės apskr.) – Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas v/s komisaras P. Kapralovas;

7) Vilniaus (Vilniaus, Trakų, Alytaus apskr.) – Lietuvos SSR valstybės saugumo 2-osios valdybos viršininkas v/s pplk. Rudyka *(Rudyko)*[187].

Į kiekvieną sektorių buvo atsiunčiama kariniai prokurorai, organizuojamos karinio tribunolo sesijos[188]. Suimtieji turėjo būti gabenami į atitinkamo sektoriaus kalėjimą. Iki tol dauguma suimtųjų buvo siunčiami į Vilnių ir iš ten, sulaukę nuosprendžio, etapais vežami į Sovietų Sąjungos kalėjimus ir lagerius.

186. *Starkauskas* J. Buvusio LTSR KGB archyvo 18-ojo fondo dokumentų rinkinys // Laisvės kovų archyvas. 1994. Nr. 11. P. 103.
Bogdanas Kobulovas (1904–1953) – gen. plk. (1945). 1937 m. teroro Gruzijoje organizatorius. 1939 m. vadovavo SSRS NKVD Slaptajam politiniam skyriui. 1953 m. – SSRS vidaus reikalų ministro L. Berijos pavaduotojas. 1953 m. suimtas ir gruodžio 23 d. sušaudytas.

187. Sektorių ir jų viršininkų 1945 m. birželio 5 d. sąrašas // LYA. F. K-14. Ap. 1. B. 1. L. 1.

188. LSSR NKVD kariuomenės karinio prokuroro justicijos mjr. S. Grimovičiaus 1945 m. liepos mėn. raštas // Ten pat. F. K-15. Ap. 1. B. 44. L. 40.

Nuo 1945 m. vasaros beveik iš kiekvieno Lietuvos kalėjimo kaliniai turėjo pradėti plūsti į lagerius.

Sutvarkę formalumus, B. Kobulovas ir A. Apolonovas išvažiavo į Maskvą. Į Lietuvą operatyvinių sektorių viršininkų dispozicijai dar buvo permesta NKVD kariuomenės: Leningrado fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės 12-asis, 130-asis ir 217-asis pasienio pulkai, III Baltarusijos fronto 13-asis, 86-asis ir 132-asis pasienio pulkai ir kiti daliniai. Karines baudžiamąsias operacijas jie turėjo vykdyti kartu su tam tikrose teritorijose nuo 1944 m. dislokuotais daliniais: NKVD vidaus kariuomenės 266-uoju šaulių pulku, 4-ąja šaulių divizija ir pasienio kariuomenės pasienio būriais. Karinėms operacijoms buvo skirti lėktuvai PO-2. Jie turėjo vykdyti karo žvalgybą ir kulkosvaidžių ugnimi paremti karines akcijas[189].

Pirma didelė karinė operacija buvo įvykdyta Utenos operatyviniame sektoriuje. Birželio pradžioje atvykusi papildoma kariuomenė – 12-asis, 130-asis ir 217-asis pasienio pulkai – buvo įgulomis išskirstyta visuose valsčiuose. Iki tol čia veikęs 137-asis šaulių pulkas pasižymėjo žiauriomis karinėmis baudžiamosiomis akcijomis. Balandžio–birželio mėn. vien Utenos apskrityje jis nužudė 441 žmogų, daugelį iš jų sudegino. Agentams padedant buvo sunaikintos didelės partizanų grupės. Pavyzdžiui, agentų „Ipalis" ir „Vladas" duomenimis, gegužės 28 d. Alantos valsčiaus Zabijakų kaime buvo apsuptas Ivanausko būrys. Baudėjai padegė namą, dvi daržines ir tris pirtis. Į bandančius bėgti žmones buvo šaudoma. Iš viso nušauta 14 žmonių, gyvi sudeginti 27[190] (balandžio 8 d. Skiemonių valsčiaus Romeikių kaime 22 buvo nukauti ir 6 sudeginti, gegužės 15 d. Utenos valsčiaus Gaižiūnų miške – 17 nukauta ir 3 sudeginti[191] ir t. t.).

Birželio 15 – liepos 5 d. Utenos operatyviniame sektoriuje nauji NKVD daliniai neįstengė iš esmės pakeisti situacijos ir sunaikinti ginkluoto pasipriešinimo. Buvo nukauta 291 partizanas: 183 žuvo kovodami su 137-ojo šaulių pulko kariais, 47 – su 217-ojo pasienio pulko, 36 – su 130-ojo pasienio pulko ir 25 – su 12-ojo pasienio pulko kariais[192].

III Baltarusijos fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės viršininko gen. ltn. Liubo vadovaujami daliniai veikė Panevėžio ir gretimose apskrityse, 132-asis pasienio pulkas – Rokiškio apskrities Obelių ir Panemunės valsčiuose, 86-asis pasienio pulkas – Panevėžio apskrities Kupiškio, Troškūnų, Šimonių, Viešintų valsčiuose, 13-asis pasienio pulkas – Biržų apskrities Kuprių, Vabalninko valsčiuose. Šių dalinių aukomis kasdien tapdavo 7–17 žmonių[193].

189. Gen. mjr. Golovkos (*Головко*) 1945 m. birželio 21 d. raštas dėl aviacinės žvalgybos // Laisvės kovų archyvas. Nr. 11. P. 107.
190. NKVD Utenos skyriaus viršininko kpt. Česnokovo (*Чесноков*) 1945 m. gegužės 29 d. spec. pranešimas // LYA. Ap. 3. B. 1791. T. 1. L. 178.
191. Kpt. Česnokovo 1945 m. balandžio 9 ir gegužės 15 d. spec. pranešimai // Ten pat. L. 101, 162.
192. V/s kpt. Kokino (*Кокин*) 1945 m. liepos 5 d. pažyma // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 61. L. 162.
193. Gen. ltn. Liubo ir pplk. Karlino 1945 m. liepos 16–17, 20 d. operatyvinės suvestinės // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 1354. L. 79, 80.

Buvo pasitelkti reguliariosios kariuomenės daliniai. Panevėžio apskrities Smilgių valsčiuje gaudynes surengė tankų kariuomenės automatininkų kuopa[194] (birželio 24 d.), Lazdijų apskrityje – tankų korpuso kariai ir t. t. Bet specialiai neparengti kariai tik sulaikydavo kiekvieną įtartiną žmogų, o kovoti su ginkluotais partizanų būriais jie netiko. Kariai vien plėšikaudavo – iš gyventojų atimdavo laikrodžius, dviračius ir kitus brangesnius daiktus.

Ginkluotas pasipriešinimas tebebuvo aktyvus. Visi Maskvos planai greitai sunaikinti lietuvių pasipriešinimą okupantams žlugo nepaisant žiauriausio teroro – enkavėdistų aukų skaičius vėl persirito per tūkstantį. Visoje Lietuvoje NKVD pajėgos 1945 m. birželio mėn. nužudė 1135 žmones.

B. Kobulovui ir A. Apolonovui ataskaitos buvo siunčiamos kasdien. Galėdami tiesiogiai prisidėti prie karinių baudžiamųjų operacijų planavimo (jie tvirtindavo apskrityse vykdytas operacijas) ir kontrolės, jie skatino didinti žudynių mastą. Kai tik per vieną penkiadienį fiziškai sunaikintų žmonių (birželio 20–25 d. buvo nužudyti 335, birželio 25–30 d. – 237 žmonės)[195] sumažėjo, B. Kobulovas ir A. Apolonovas nedelsdami operatyvinių sektorių darbą įvertino nepatenkinamai: *NKVD ir NKGB operatyviniai sektoriai ir Lietuvoje dislokuota NKVD kariuomenė penktą birželio mėnesio penkiadienį ir ypač birželio 25 ir 26 d. dirbo nepatenkinamai. Per nurodytas dvi dienas banditų išpuolių metu respublikoje nužudyta, sužeista ir išsivesta – 31 žmogus, tuo tarpu banditų nukauta tik – 47*[196].

1945 m. liepos pradžioje B. Kobulovas ir A. Apolonovas vėl atvyko į Lietuvą, kad patys vadovautų karinėms baudžiamosioms operacijoms ir organizuotų didelį partizanų rėmėjų šeimų trėmimą.

Didelė operacija pirmiausia buvo suplanuota ir įvykdyta Kauno operatyviniame sektoriuje. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės viršininko plk. Romanovo vadovaujami 31-asis, 33-iasis ir 220-asis pasienio pulkai liepos 1–13 d. masines kratas atlikti ir miškus apieškoti turėjo penkiuose valsčiuose: liepos 1–2 d. – Kėdainių apskrities Josvainių valsčiuje, liepos 2 d. – Kauno apskrities Rumšiškių ir Panemunės valsčiuose, liepos 3–11 d. – Čekiškės valsčiuje, liepos 11–13 d. – Veliuonos valsčiuje (Burbinės miške)[197]. Vien į Veliuonos valsčių, kuriame, NKVD duomenimis, veikė 15 partizanų, buvo mesta 1500 enkavėdistų. Šimteriopa persvara turėjo garantuoti baudžiamosios operacijos sėkmę. NKVD ir NKGB skyriai iš anksto parengė suimtinų ir sulaikytinų žmonių sąrašą, ir operacija buvo pradėta.

194. NKVD Panevėžio apskrities skyriaus viršininko v/s mjr. Bogomolovo (*Богомолов*) 1945 m. birželio 26 d. pažyma // Ten pat. L. 11.

195. I. Tkačenkos 1945 m. birželio 20–25 d. ataskaita A. Apolonovui ir B. Kobulovui // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 70; I. Tkačenkos, B. Kobulovo ir A. Apolonovo 1945 m. liepos 6 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. L. 173.

196. 1945 m. birželio 20 d. B. Kobulovo ir A. Apolonovo įsakymas // Ten pat. B. 1. L. 14–15. Tą patį dokumentą (su vertimo klaidomis) žr.: Laisvės kovų archyvas. Nr. 11. P. 108.

197. Kauno operatyvinio sektoriaus 1945 m. liepos mėn. veiksmų planas // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 6. L. 14.

Viskas daryta pagal planą. Kiekvienas numatytas rajonas buvo blokuojamas ir tikrinamas du kartus (su 3–5 dienų pertrauka) arba 2–3 „bangomis" (ešelonais). Kiekvienoje apskrityje buvo blokuojama po 5–10 rajonų. Kiekvienas sulaikytas žmogus iš pradžių buvo tikrinamas NKVD batalionuose, paskui – pulkų štabuose esančių „filtravimo" grupių.

Per Kauno apskritį persirito didžiausia suėmimų banga. Pagal sąrašus buvo suimti 168 ir sulaikyti 255 žmonės. Labiausiai nukentėjo Vilkijos, Panemunės, Jonavos, Čekiškės valsčiai[198]. Nė vienas iš suimamų žmonių nesipriešino, nes priešingu atveju juos būtų sušaudę vietoje. Bet enkavėdistų nuo žudynių nesulaikė ir nesipriešinančios aukos. Akivaizdus pavyzdys – Burbinės miško tragedija. Žudynės vėl buvo pridengtos „oficialiomis" suklastotomis ataskaitomis. Sodybos ir gyvų žmonių sudeginimas buvo pateisintas tradicinėmis enkavėdistų frazėmis: „Priartėjusi prie Ulinsko namo operatyvinė grupė sutikta automatų ir šautuvų ugnimi. Mūšio metu 8 banditai, įsitvirtinę name, buvo nukauti. Namas sudegė. Trofėjai – automatas, pistoletas, granata. Kiti ginklai sudegė name."[199] Ūkininką Ulinską, jo žmoną Liuciją, sūnus – dvidešimt dvejų metų mokytoją Vladą, dvidešimtmetį klieriką Vytautą, trylikametę dukrą Birutę, pas juos piemenaujantį dvylikametį Albertą Montvydą, atvarytus kaimynus K. Masaitį ir K. Marcinkų sudegino gyvus, jei kas bandė bėgti iš liepsnų – sušaudė[200]. Pažymą apie tariamos partizanų grupės sunaikinimą pasirašė NKVD Kauno apskrities skyriaus viršininkas mjr. Kerinas *(Kerin)*. Jis pasirašė ir pažymą apie liepos 16 d. sunaikintą partizanų grupę. Pasak jo, 298-ojo šaulių pulko ir Kauno apskrities NKVD operatyvinė karinė grupė iš sulaikyto V. Adomavičiaus sužinojo apie besislapstančią partizanų grupę. „Susišaudymo metu 6 banditai nukauti, paimti 2 šautuvai ir 1000 šovinių. Tarp žuvusių nustatyti du: Jonas Mockaitis ir Stasys Kučinskas – Kauno apskrities Veliuonos valsčiaus gyventojai." Tikrai, šie žmonės žuvo, bet paimti po vieną iš namų: V. Adomavičių išsivežė enkavėdistai, S. Kučinską – stribai, J. Mockaitį nuo nėščios žmonos atplėšė kareiviai ir stribai. Juos žvėriškai nukankino: į Mockaičio akis įkaltos vinys, Adomavičiaus galva ir rankos buvo atskirai...[201] O ataskaitoje teigiama, kad V. Adomavičius buvo tik „sulaikytas".

Beginklių žmonių (ir vaikų) žudynės turėjo paslėpti enkavėdistų nesugebėjimą greitai susidoroti su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu. Didžiosios kovos apygardos vado J. Misiūno („Žalio Velnio") įsakyme buvo rašoma: „Priešas negali sunaikinti mūsų [...], o nukauna pakliuvusį po ranka žmogų ir veža į miestelį parodyti žmonėms, kad nukautas banditas."[202]

198. 1945 m. liepos 16 d. pažyma // Ten pat. L. 107.
199. *Anušauskas A.* Pokaris ir KGB klastotės (Dar kartą apie žudynes Burbinės miške) // Kauno diena. 1994. Lapkričio 14.
200. *Garbaravičienė B.* Tik retorinis prierašas... // Ten pat.
201. Ten pat.
202. LLA Didžiosios kovos rinktinės 1945 m. rugpjūčio 24 d. įsakymas // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 102. L. 122.

Liepos 15–20 d. staiga padidėjęs nužudytų žmonių skaičius (nužudyti 352 žm.) turėjo patenkinti ir A. Apolonovą su B. Kobulovu. Šiomis 1945 m. vasaros dienomis teroras siautėjo smarkiausiai. B. Kobulovas ir A. Apolonovas patvirtino naują planą, pavadintą „Operatyviniu smūgiu lietuvių pogrindžio banditų junginiams, priešo agentams, išdavikams, vokiečių statytiniams, banditų rėmėjams ir vengiantiems šaukimo į RKKA“[203]. Tačiau pagrindinis smūgis buvo skirtas lietuvių ūkininkams. Visoje Lietuvoje vėl prasidėjo planuoti suėmimai ir žudynės. Vien Kauno operatyvinio sektoriaus teritorijoje buvo numatyta „likviduoti“ (t. y. nužudyti arba suimti) 1714 žmonių, sulaikyti, o „pasipriešinimo atveju – likviduoti“ dar 1749 žmones[204]. Į 13 numatytų „kovinių ruožų“ vėl išvedamos visos sektoriuje dislokuotos NKVD karinės pajėgos: Kauno apskrityje – 33-iasis pasienio pulkas ir 298-asis šaulių pulkas, Kėdainių – 220-asis pasienio pulkas, Raseinių – 31-asis pasienio pulkas[205]. Vykdydami minėtą planą, šie pulkai per dvi savaites sulaikė 516 žmonių ir nužudė 121. Labiausiai žudynėmis pagarsėjo P. Vetrovo divizijos 298-asis šaulių pulkas[206]. NKVD ataskaitose atsirado specialus nužudytų žmonių apibūdinimas: „pavienis banditas“. Birželio–liepos mėn. Kauno apskrityje nužudyta 150 žmonių iš grupių (dauguma jų buvo ginkluotos rezistencijos dalyviai) ir 83 pavieniai žmonės, Kėdainių apskrityje atitinkamai 49 ir 67, Raseinių – 22 ir 26[207]. Kaip minėta, falsifikavimo nevengta ir nurodant „grupinių“ žudynių aukas. Net kontržvalgybos „Smerš“ skyriai turėjo konstatuoti, kad „kai kurie [karininkai – *A. A.*], bandydami pridengti neveiklumą kovoje su banditizmu, imasi žudyti taikius gyventojus“[208]. Ne taikūs gyventojai rūpėjo „Smerš“ skyrių tardytojams, o enkavėdistų nesugebėjimas kovoti su ginkluotu pasipriešinimu ir slėpti vykdomų nusikaltimų pėdsakus. Buvo gerai žinoma NKVD karininkų ir kareivių nuostata: „visi lietuviai – priešai“[209]. NKGB „V“ (pašto kontrolės) skyrius, cenzūruodamas karių susirašinėjimą, tas nuotaikas dar geriau žinojo. „Jūs manote, kad karas baigėsi, – rašė savo laiške I. Barsukovas *(Barsukov)*, – mūsų su banditais karas tebevyksta. Dabar nemiegam nei dieną, nei naktį [...]. Jie, niekšai, keturis draugus nužudė, bet mes juos visus sunaikinsim [...]“[210]. Enkavėdistas A. Perepelica savo laiške rašė: „Čia daug gaujų, reikia saugotis [...]. Neseniai radome jų lizdą, susprogdinome juos kartu su namu, ten jų buvo apie šimtas

203. Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 6. L. 161.
204. Ten pat. L. 162.
205. 1945 m. liepos 20 d. lietuvių nacionalistinio pogrindžio likvidavimo planas (Kauno operatyvinis sektorius) // Ten pat. L. 166–167. 31-asis, 33-iasis ir 220-asis pasienio pulkai priklausė I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenei.
206. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės viršininko plk. Romanovo 1945 m. rugpjūčio 5 d. ataskaita // Ten pat. L. 159.
207. Kauno operatyvinio sektoriaus 1945 m. birželio 1–rugpjūčio 20 d. veikimo pažyma // Ten pat. B. 8. L. 98, 104, 107.
208. NKVD kontržvalgybos „Smerš“ skyriaus pranešimas // LYA. F. 18. Ap. 1. B. 7. L. 25.
209. „Smerš“ 1945 m. liepos 20 d. spec. pranešimas apie Klaipėdos operatyvinį sektorių // Ten pat. L. 23.
210. NKGB „V“ skyriaus 1945 m. rugpjūčio mėn. ataskaita // LYA. F. 10. B. 22. L. 350.

[...]"[211]. Ir pati aukščiausia vadovybė savo pavaldinių veiksmus teisino L. Berijos mėgta patarle: „Mišką kertant, skiedros lekia."[212] Štai keletas pavyzdžių. Liepos 8 d. pas Kretingos apskrities Kulių įgulos vadą kpt. Vlasovą atėjo legalizuotis Janauskas. Kpt. Vlasovas jį sumušė, kankino. Sužalojęs galvą ir sulaužęs ranką, kpt. Vlasovas išsivedė savo auką į mišką „pasiimti ginklo". Kai „ginklą atidavė", kapitonas šūviu į pakaušį Janauską nužudė[213].

Liepos 31 d. 217-ojo pasienio pulko karių grupė pasirodė Švendrių kaime (apskritis nenurodyta). Pagal vietos enkavėdistų pranešimą čia turėjo būti du bunkeriai, tačiau nieko nerado. Tada ltn. S. Diatlovas *(Djatlov)* viename name pistoleto rankena ėmė mušti senyvą namo šeimininką, jo sūnų. Surišo rankas šeimininko žmonai ir sergančiai šešiolikmetei dukrai ir išvedė jas į kiemą. Tuomet šaukdamas „Šildykitės, slavai!" uždegė tvartą su gyvuliais. Atėjęs ltn. A. Lipinas *(Lipin)* įsakė užkalti namo langus ir jame uždaryti šeimininko šeimą. Pats ltn. A. Lipinas benzinu apipylė namo grindis ir padegė. Kai iš degančio namo išėjo besižegnojanti motina su dukra, ltn. Lipinas įsakė joms grįžti. Jos neklausė, tada leitenantas pats šovė į jas, bet nepataikė. Vienas kareivis nužudė motiną, o ltn. Lipinas pasivijo bėgančią merginą ir iš arti ją nušovė. Paskui įsakė kareiviams nužudytąsias pro langus įmesti į namą. Tada iš degančio namo išbėgo tėvas su vyresniuoju sūnumi. Sūnus tamsoje pabėgo, o jo sužeistas tėvas šliaužė rugiuose, slėpdamasis nuo baudėjų. Enkavėdistai jį surado ir taip pat nušovė[214]. Šių žudynių dalyvis V. Strekalovas *(Strekalov)* aiškino: „Kai išaušo, aš, Diatlovas ir dar vienas kareivis nuėjome į sudegintą namą paimti naktį nušautos kiaulės ir 2 avių bei senio lavono įrodymui, kad sunaikinta banditų grupė. [...] Sudegintame name ant krosnies pamačiau paauglio, kuris sudegė gyvas, lavoną. Po to paėmėme kiaulę, avis ir grįžome į užkardą."[215] Po žudynių 217-ojo pasienio pulko 1945 m. rugpjūčio 1 d. operatyviniame pranešime atsirado įrašas: „Švendrių k. bandito Klimaičio name rastas bunkeris, į kurį įmestos 3 granatos. Trys nukauti, o namas sudegė. Gaisro metu sproginėjo šoviniai, granatos [...]. Bandito Lijskio name rastas bunkeris, kuriame slapstėsi Lijskis. Į bunkerį įmesta granata F-1. Sprogimo metu užsidegė namas. Gaisro metu sproginėjo šoviniai ir granatos. Gaisravietėje rasti trys apdegę lavonai ir vokiškas šautuvas. [...] Iš viso nukauti 4 žm., sudeginti – 5 žm., sudeginti – 2 namai ir 1 daržinė, sugriauta bunkerių – 2."[216]

Rugpjūčio 15 d. Žaslių valsčiaus Puriškių kaime 266-ojo šaulių pulko vyr. ltn. Isakovo *(Isakov)* ir jaunesn. ltn. Šuliakovo *(Šuljakov)* vadovaujami kariai surinko

211. Ten pat. L. 275.
212. LYA. F. 18. Ap. 1. B. 7. L. 19.
213. Ten pat.
214. Leningrado fronto užnugario apsaugos kontržvalgybos „Smerš" skyriaus 1945 m. rugsėjo 13 d. pranešimas Nr. 1649 // Ten pat. L. 10; V. Strekalovo tardymo protokolas // Ten pat. L. 13–14.
215. Ten pat. L. 14.
216. 217-ojo šaulių pulko 1945 m. rugpjūčio 1 d. operatyvinis pranešimas Nr. 00174 // Ten pat. L. 12.

6 vietos gyventojus, išvedė juos į mišką ir 4 sušaudė. Dviem pasisekė pabėgti. Po sušaudymo buvo surašyti fiktyvūs dokumentai. Už šias žudynes jaunesn. ltn. Šuliakovas nubaustas administracine nuobauda[217].

NKVD ir NKGB nepasisekus greitai palaužti lietuvių ginkluoto pasipriešinimo, buvo rastas pasiteisinimas: „Ne tie žudyti." Visiškai slaptai tik Maskvos vietininkui Lietuvoje M. Suslovui buvo pranešta, kad per aštuonis 1945 m. mėnesius (neišsamiais duomenimis) „neteisėtai nužudyti" buvo 132 žmonės, sužeistas 41 žmogus, sumušta 167 žmonės, apiplėšta 300 šeimų[218]. Tai – tik dalis tiesos. 50% visų kriminalinių nusikaltimų įvykdydavo Raudonosios armijos kariai ir dezertyrai[219], o Klaipėdos krašte nebebuvo nė vienos neapiplėštos šeimos[220]. Tačiau visi šie faktai nekeitė NKVD ir NKGB galutinių ataskaitų. Ką dvidešimt NKVD pulkų (t. y. penkios NKVD divizijos) tada padarė Lietuvoje, sunku net apibūdinti. Liepa lietuvių tautai tapo pačiu tragiškiausiu 1945 m. mėnesiu. Buvo nužudyti 1436 žmonės. NKVD negalėjo apsieiti be žuvusiųjų išniekinimo – jų guldymo miestelių aikštėse ir kitokių patyčių. Tai buvo pateisinama siekiamu tikslu: „Legalizavimui teigiamos įtakos turi nužudytų banditų atpažinimo praktika."[221] Toliau pateikiama 1945 m. birželio–gruodžio mėn. NKVD ir NKGB veikimo suvestinė (13 lentelė).

Nuo rugpjūčio vidurio NKVD ir NKGB aktyvumas akivaizdžiai pradėjo blėsti. Kautynės su partizanų būriais rodė, kad lietuvių pasipriešinimo pajėgumas nesusilpnėjo. Pasikeitė tik jų taktika – dideli būriai pasidalijo į mažesnius, atvirų antpuolių sumažėjo. Visoje Lietuvoje partizanai ieškojo tarpusavio ryšių, vienijosi į organizuotus ir drausmingus junginius (rinktines, apygardas). Apsupti partizanai nevengdavo atvirų kautynių su kur kas pranašesniais NKVD daliniais. Vienas ryškesnių pavyzdžių – 1945 m. rugpjūčio 5–9 d. Žuvinto ežero salose (Alytaus apskr. Simno valsč.) įvykusios kautynės. Apie 70 partizanų apsupo trys NKVD pulkai: 86-asis bei 132-asis pasienio pulkai ir 94-asis pasienio būrys. Minosvaidžių ir kulkosvaidžių ugnimi buvo sunaikinta didelė partizanų būrio dalis. Į nelaisvę pateko tik 5 partizanai[222].

S. Kruglovui, M. Suslovui ir kitiems teroro organizatoriams rekomendavus, valstybės saugumo generalinis komisaras L. Berija 1945 m. birželio 16 d. pasirašė

217. Ten pat. L. 28.
218. Pranešimas apie NKVD ir NKGB kariuomenės pažeidimus // Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 17. L. 125.
Po metų šie skaičiai buvo pakeisti: 46 nužudyti ir 32 sumušti ar sužeisti. Žr.: S. Grimovičiaus 1946 m. birželio 21 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 179. L. 151.
219. J. Bartašiūno 1945 m. vasario 5 d. ataskaita // LYA. F. 18. Ap. 1. B. 7. L. 45.
220. V. Juozapavičiaus 1944 m. gruodžio 24 d. pranešimas M. Gedvilui // Ten pat. B. 7. L. 40.
221. 1945 m. rugpjūčio 28 d. pranešimas M. Suslovui // LYA. Ap. 10. B. 857. T. 1. L. 241.
222. Generolų pulkininkų B. Kobulovo, A. Apolonovo ir gen. ltn. I. Tkačenkos 1945 m. rugpjūčio 16 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 187; *Grunskis E.* Lietuvos kariuomenės tradicija // Karo archyvas. T. 13. P. 281.

13 lentelė. **Lietuvių naikinimas 1945 m. birželio–gruodžio mėn.**

Iš viso	Nužudyta žmonių	Suimta žmonių	Atėjo legalizuotis žmonių
Birželio mėn.	1135	3697	8871
Liepos mėn.	1436	3474	10632
Rugpjūčio mėn.	710	3209	9961
Rugsėjo mėn.	416	2052	3342
Spalio mėn.	238	1416	955
Lapkričio mėn.	247	1336	518
Gruodžio mėn.	343	–	395
Iš viso	4525	16570[a]	34674

Lentelė sudaryta remiantis: B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. birželio 17 d. ataskaita L. Berijai // LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 26–27; 1945 m. birželio 20–25 d. ataskaita // Ten pat L. 70; B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. liepos 6 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. L. 123; 1945 m. liepos 20 – 1946 m. sausio 1 d. LSSR NKVD ir NKGB darbo penkiadienės ataskaitos // Ten pat. B. 3/7. L. 113, 281, 411; F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 155, 172, 186, 194, 207, 210, 218, 228, 236, 245, 260, 267, 274, 279, 286, 292, 299, 308, 315, 322, 331, 337, 345, 351, 355, 362, 367.

[a] Penkiadienėse ataskaitose užfiksuoti ne visi suimtieji, nes metinėje ataskaitoje to laikotarpio suimtųjų nurodyta 2762 žmonėmis daugiau (be 1945 m. gruodžio mėn. duomenų). Žr.: Pažyma apie NKVD ir NKGB veiklos rezultatus nuo 1944 m. liepos mėn. iki 1945 m. gruodžio 1 d. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 9–10.

Pateiktas netikslus nužudytų ir legalizuotų žmonių skaičius. Kitose ataskaitose pažymėta: lapkričio mėn suimta 1430 žmonių, nužudyta 249 žmonės (pridėti 2 nušauti besislapstantys vyrai), atėjo legalizuotis 538 žmonės, gruodžio mėn. suimti 1496 žmonės, nužudytas 351 žmogus (pridėti 3 nušauti parašiutininkai ir 5 besislapstantys vyrai), atėjo legalizuotis 519 žmonių. Žr.: Pplk. Burylino *(Burylin)* 1946 m. vasario 2 d. pažyma // Ten pat. B. 16/96. L. 56.

nutarimą „Dėl buržuazinių nacionalistų gaujų vadeivų ir aktyvių dalyvių šeimų ištrėmimo iš Pabaltijo respublikų, Ukrainos ir Gudijos“[223].

NKVD nuo pat 1944 m. pabaigos tvarkė nepatikimų ar „antisovietinių“ šeimų apskaitą. Pagal ją iš anksto buvo planuojami areštai, kitos represinės priemonės (ūkių konfiskavimas, kratos ir pan.). Į 1945 m. gegužės 31 d. apskaitą pateko (neišsamiais duomenimis) 9603 šeimos ir 31 696 žmonės[224]. Juos pirmiausia buvo numatyta ištremti. Kas mėnesį į apskaitą buvo įrašomos vis naujos šeimos[225].

Operatyvinių sektorių viršininkams buvo įsakyta visoms sekamoms šeimoms parengti bylas. Baigus parengiamuosius darbus, B. Kobulovas ir A. Apolonovas pasirašė trėmimų instrukciją. Kaip ir 1941 m., žmonės buvo apiplėšiami, visas jų turtas konfiskuojamas. Dabar trėmimai vyko atskirose Lietuvos dalyse (pagal NKVD operatyvinius sektorius) skirtingu laiku, kai kuriose apskrityse – net po du kartus. Liepos 24 d. iš Kauno apskrities ištremtos 65 šeimos, 214 žmo-

223. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 10.
224. J. Bartašiūno 1945 m. gegužės 31 d pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 12.
225. Duomenys apie Alytaus apskrities kontrrevoliucines šeimas // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 34. L. 156.

nių (planuota ištremti 66 šeimas, 240 žmonių), Raseinių apskrityje – 41 šeima, 169 žmonės (planuota 40 šeimų, 165 žmonės), Kėdainių – 32 šeimos, 101 žmogus (planuota 31 šeima, 112 žmonių)[226]. Rugpjūčio 15 d. iš Alytaus ir Trakų apskričių ištremtos 148 šeimos, 493 žmonės[227], ir t. t. Liepos 17 – rugsėjo 3 d. į Komijos ASSR ir Molotovo (dab. Permės) sritį ištremtos 1204 šeimos, 4479 žmonės[228].

Generolai pulkininkai B. Kobulovas ir A. Apolonovas iki 1945 m. rugpjūčio pabaigos, būdami Lietuvoje, patys organizavo ir kontroliavo karinių baudžiamųjų operacijų bei trėmimų vykdymą. Bet nepriklausomai nuo jų įsakymų rugpjūčio viduryje baudėjų aukų pradėjo mažėti. Maskvoje netruko tai pastebėti ir ėmėsi veiksmų, kad būtų suaktyvinta visų NKVD ir NKGB skyrių bei NKVD kariuomenės veikla. Gen. ltn. I. Tkačenkos nuomone, „tokių gėdingų mūsų kariuomenės ir organų darbo rezultatų, kaip per pirmąsias penkias rugsėjo mėn. dienas, dar nebuvo nuo pat respublikos išvadavimo nuo vokiečių. Dvidešimt pulkų per penkias dienas nukovė tik 56 ir suėmė 158 banditus [...]“[229]. Per kitas tris savaites NKVD kariuomenė dar aktyviai veikė, bet lietuvių fizinio naikinimo organizatoriai buvo priversti ieškoti naujų metodų. 1945 m. rugsėjo–spalio mėn. NKVD kariuomenės dalinių Lietuvoje sumažėjo perpus: kai kurie buvo vėl išvesti į Rytprūsius, kiti išformuoti visuotinės demobilizacijos metu. NKVD savo karine jėga jau nebegalėjo vykdyti baudžiamųjų operacijų, kurios apimtų ištisus Lietuvos regionus. Po visą Lietuvą išdėstytos mažesnės ar didesnės NKVD kariuomenės įgulos ėmėsi vykdyti naujus L. Berijos nurodymus, reiškiančius perėjimą prie naujos taktikos: „Likviduojant lietuvių nacionalistinį pogrindį ir jo ginkluotus būrius, karines čekistines operacijas vykdyti tik pagal konkrečius agentūros duomenis apie būrių buvimo vietas, gausumą, vadovus, apsiginklavimą.“[230] NKVD taip pat turėjo reaguoti į kiekvieną partizanų antpuolį. „Važiuoti į visas įvykių vietas ir negrįžti tol, kol nusikaltėliai, įvykdę nusikaltimą, nebus sunaikinti arba areštuoti“, – savo įsakyme reikalavo ir B. Kobulovas[231]. Tai reiškė, kad Maskvoje buvo suprasta: lietuvių ginkluoto pasipriešinimo greito sunaikinimo planas žlugo. Už tai atsakyti turėjo operatyvinių sektorių viršininkai, ir į gen. mjr. M. Byčkovskio vietą buvo paskirtas plk. Anciferovas *(Anciferov)*, į plk. Skorodumovo – plk. Medvedevas *(Medvedev)*, į plk.

226. 1945 m. rugpjūčio 5 d. ataskaita apie NKVD Kauno operatyvinio sektoriaus kovos su ginkluotu pasipriešinimu rezultatus // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 6. L. 160, 163. Vėliau tremtinių skaičius ataskaitose padidėjo: Kauno apskrityje – 69 šeimos, 222 žmonės, Kėdainių – 32 šeimos, 119 žmonių, Raseinių – 44 šeimos, 185 žmonės. Žr.: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 121.

227. B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. rugpjūčio 16 d. ataskaita // LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 188.

228. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 10. Tikslesnis tremtinių skaičius pateikiamas 44 lentelėje.

229. Gen. ltn. Tkačenkos 1945 m. rugsėjo 8 d. aplinkraštis // Laisvės kovų archyvas. Nr. 11. P. 111–112.

230. L. Berijos 1945 m. spalio 12 d. direktyviniai nurodymai Nr. 497 // Ten pat. P. 115.

231. Ten pat. P. 112.

Veselovo – plk. Jegorovas *(Egorov)*, į pplk. Karlino – pplk. Golovliovas *(Golovlev)*. 1945 m. rugpjūčio mėn. buvo atleistas ir Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius. Naujas gaires nužymėjo M. Suslovas. 1945 m. spalio 17 d. VKP(b) CK Lietuvos biuras uždraudė apskrityse savarankiškai konfiskuoti susektų partizanų šeimų ūkius. Buvo numatyta jų turtą konfiskuoti būsimų masinių trėmimų metu[232]. Didžiųjų trėmimų planavimo mechanizmas pradėjo veikti. I. Tkačenka patikslino, kad ūkius konfiskuoti jis leis, jeigu visi suaugę šeimos nariai iki tol bus suimti[233]. NKVD pradėta „žemės reforma" turėjo būti toliau vykdoma. 1945 m. liepos mėn. M. Suslovas savo pranešime J. Stalinui rašė apie 30 899 ūkių (t. y. 10% visų ūkių) visišką ar dalinį konfiskavimą[234]. Tarp jų buvo 4055 suimtų „liaudies priešų" ūkiai[235]. NKVD įskaitoje liko 2182 partizanų šeimos, kurių visas turtas buvo konfiskuotas. Buvo numatyta per naują organizuojamą trėmimą jas ištremti pirmiausia.

1945 m. rudenį dar labiau buvo stengiamasi vaizduoti, kad lietuvių tautos naikinimas yra „klasių kova". Lietuvoje, kurioje 1945 m. birželio 1 d. tebuvo 1200 lietuvių tautybės komunistų[236], tai sekėsi sunkiai. Vadinamieji atviri procesai, kurie, M. Suslovo supratimu, turėjo labai aiškiai parodyti sovietų valdžios galybę, negalėjo vykti be vertėjų pagalbos[237]. Žlugo mėginimas NKVD ir NKGB organus papildyti tūkstančiu 16-osios lietuviškosios divizijos „patikrintų kareivių, karininkų ir „Smerš" darbuotojų"[238]. „Sulietuvinimas" nepavyko, nes buvo atsiųsti beveik vien mažaraščiai demobilizuoti rusai. Spalio 15 d. M. Suslovas vėl prašė VKP(b) CK atsiųsti į Lietuvą 470 operatyvinių darbuotojų „iš centrinių ir rytinių šalies sričių"[239]. Jie turėjo sukurti NKVD valsčių poskyrius ir NKGB operatyvinius punktus. Sukarinti batalionai, iki 1945 m. rudens vadinti „istrebitelių" – naikintojų – būriais, buvo pavadinti „liaudies gynėjais". Kad šie „gynėjai" (žmonių vadinti stribais ir kitokiomis pravardėmis) geriau dirbtų, jiems buvo duota kariška apranga, mokami atlyginimai. Vis dėlto dauguma stribų buvo demobilizuoti Raudonosios armijos kareiviai, persikėlėliai iš Rusijos ir pan. Nors jų būriams vadovavo NKVD ir NKGB darbuotojai, NKVD kariuomenės operacijose naikintojų būriams tekdavo antraeilis vaidmuo, jie dažnai buvo panaudojami tik kaip vedliai. Pagrindinė jų paskirtis nuo pat pradžių buvo aktyvių vietos kolaborantų apsauga. Terorui suaktyvinti pasinaudota 1946 m. vasa-

232. I. Tkačenkos 1945 m. spalio 19 d. pranešimas operatyvinių sektorių viršininkams // LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 1. L. 50.
233. Ten pat.
234. Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 2. L. 19.
235. Vėlesnėse ataskaitose šis skaičius sumažėjo iki 2424. Žr.: LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 1. L. 257.
236. M. Suslovo 1945 m. liepos mėn. pranešimas Stalinui (projektas) // Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 2. L. 5.
237. M. Suslovo ataskaita VKP(b) CK apie 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimo vykdymą // Ten pat. L. 75.
238. VKP(b) CK Lietuvos biuro 1945 m. gegužės 24 d. protokolas Nr. 5 // Ten pat. B. 1. L. 110.
239. Ten pat. L. 142.

rio mėn. organizuotais Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos „rinkimais“. Šia dingstimi gen. ltn. I. Tkačenka gavo papildomų NKVD ir NKGB darbuotojų pajėgų. Į kiekvieną operatyvinį sektorių 1945 m. gruodžio 10–20 d. buvo nusiųsta po 100–130 žmonių, iš jų pusė turėjo likti dirbti nuolat (kiti atsiųsti į Lietuvą trims mėnesiams)[240]. Atvykėliai trumpai buvo suaktyvinę terorą, bet didelių pokyčių neįvyko. 1945 m. pabaigoje teroras įgijo tokias formas, kurios išsilaikė net iki 1953 m:

1) daugiau suiminėjama ne karinių baudžiamųjų operacijų metu, o pagal agentų pranešimus;

2) tik trėmimų metu konfiskuojamas suimtųjų šeimų turtas;

3) pasikeitus lietuvių ginkluotos rezistencijos taktikai (dideli būriai buvo išskaidyti į mažas grupes, dažniau buvo puolamos ne NKVD ir NKGB būstinės, valsčių centrai, o kolaborantai ir sovietinio saugumo agentai), NKVD daliniai siųsdavo į pasalas mažesnes gerai ginkluotas karių grupes.

1945 m. sovietinis teroras, nusikaltimai žmoniškumui ir karo nusikaltimai apėmė dešimtis tūkstančių Lietuvos gyventojų. Yra žinoma viena neišsami generolų J. Bartašiūno ir D. Jefimovo ataskaita, joje rašoma apie ne mažiau kaip šimtą tūkstančių į NKVD ir NKGB rankas patekusių žmonių[241]:

Beveik kiekvienas skaičius būdavo vis tikslinamas, kol galiausiai suimtųjų skaičius sumažintas net triskart – iki 12 425[242]. 1953 m. sausio 25 d. mjr. P. Raslanas, rašydamas ataskaitą apie MVD veiklą Lietuvoje, suimtųjų skaičių padidino iki 19 973[243]. Priklausomai nuo politinės konjunktūros buvo mėginta nuslėpti tikrąjį 1944–1945 m. teroro mastą. Nužudytų žmonių skaičius nemažintas, bet slėptos tikrosios žudynių aplinkybės. Visose vėlesnėse ataskaitose buvo rašoma apie 9777 nužudytus „ginkluotus nacionalistus“[244]. Nagrinėjant NKVD kariuomenės dalinių pranešimus aiškėja, kad 1945 m. į žuvusių partizanų skaičių buvo įrašyta ne mažiau kaip 3 tūkst. nužudytų beginklių žmonių (4-oji šaulių divizija sausio–kovo mėn. nužudė apie 900 beginklių žmonių, jungtinis pasienio kariuomenės būrys kovo 28 – gegužės 18 d. – apie 270 beginklių žmonių, pasienio būriai sausio 1–22 d. – apie 110 žmonių ir t. t.). Tai patvirtina ir statistikos duomenų suvestinė, kuri buvo „užmiršta“ ir vėlesnėse suvestinėse ja nebuvo remiamasi, nes joje buvo nurodyta, kad nužudyta 1080 pavienių žmonių[245].

240. I. Tkačenkos 1945 m. gruodžio 3 d. aplinkraštis Nr. 63 // LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 1. L. 53.
241. Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 11–12.
242. LSSR MVD BB valdybos viršininko pavaduotojo pplk. B. Burylino 1946 m. rugsėjo 18 d. pažyma // Ten pat. L. 113–114.
243. Ten pat. B. 441. T. 3. L. 1. Yra dar viena P. Kapralovo 1946 m. pažyma, joje teigiama, kad 9073 žmonės buvo nužudyti ir 19612 – suimta. Žr.: Ten pat. B. 109. L. 20–21.
244. Ten pat.
245. 1945 m. kovos su nacionalistiniu pogrindžiu statistikos duomenų suvestinė // LYA. Ap. 10. B. 16/96. L. 39–40; LSSR MVD BB valdybos viršininko pavaduotojo 1946 m. rugsėjo 18 d. pažyma apie karines čekistines operacijas 1944–1946 m. liepos mėn. // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 127.

14 lentelė. **1944–1945 m. vykdyto teroro padariniai (pagal oficialius dokumentus)**

	NKVD	NKGB	Iš viso
Suimta	28175	24176	52351
iš jų:			
a) ginkluoto pasipriešinimo dalyvių ir rėmėjų	15218	3419	18637
b) pogrindžio dalyvių	2049		13386
1. lenkų pogrindžio		7705	
2. lietuvių pogrindžio		3632	
Tarp suimtųjų:			
lenkų	1743	10384	12127
lietuvių	26432	13201	39633
kitų tautybių		591	591
Išsiųsta į NKVD spec. lagerius	5973[a]	12691	18664[b]
Atiduota teismams	5248	4744	9992
iš jų:			
a) kontrrevoliuonierių	3278	–	–
b) dezertyrų	196	–	–
c) vengusių tarnybos	1774	–	–
Nuteista	2916	3403	6320
iš jų:			
a) mirties bausme	152	255	407
b) katorgai	167	650	817
c) įvairiam laikui	2597	2498	5095

Lentelė sudaryta remiantis: Pplk. B. Burylino 1945 m. lapkričio mėn. pažyma apie NKVD kovą su ginkluotu pasipriešinimu // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 5–6; LSSR NKGB „A“ skyriaus viršininko pplk. Charčenkos *(Charčenko)* 1945 m. lapkričio 30 d. pažyma apie NKGB suimtųjų skaičių // Ten pat. L. 15–16; LSSR NKVD 1-ojo spec. skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko kpt. A. Kudinkino *(Kudinkin)* 1945 m. gruodžio 14 d. pažyma // Ten pat. L. 14. NKVD duomenys apima 1944 m. liepos 15 – 1945 m. lapkričio 1 d., o NKGB – iki 1945 m. lapkričio 30 d.; NKVD ir NKGB duomenys apie nuteistuosius apima laikotarpį iki 1945 m. gruodžio 1 d.

[a] Be 1945 m. gruodžio mėn., kai NKVD į lagerius išsiuntė 847 žmones. Žr.: 1945 m. gruodžio 1 – 1946 m. gegužės 1 d. suimtų žmonių skaičiaus pažyma // Ten pat. L. 19.

[b] Tai tik suimtieji (jiems išrašytas suėmimo orderis ir atlikti kiti formalumai). Sulaikyti žmonės neatlikus jokių formalumų buvo siunčiami į filtravimo lagerius. NKVD per 1945 m. pirmąjį pusmetį į šiuos lagerius išvežė 6487 žmones. Žr.: LSSR MVD 1-ojo spec. skyriaus viršininko mjr. Lysenkos *(Lysenko)* 1946 m. rugpjūčio 13 d. pažyma // Ten pat. L. 87.

Ši ataskaita nebuvo nei išsami, nei tiksli, bet ji atskleidžia kiekvienoje Lietuvos apskrityje vykdyto teroro, karo nusikaltimų mastą. Labiausiai 1944–1945 m. nukentėjo Utenos apskritis – nužudyti 1187 žmonės, Ukmergės apskrityje nužudyti 1066, Panevėžio – 1056, Alytaus – 1002, Trakų – 863, Rokiškio – 780, Biržų – 720[246]. Per pusantrų metų fiziškai sunaikinti 12 266 žmonės, iš jų apie 5 tūkst.

246. Panaudoti v/s plk. Gusevo NKVD 1944 m. veiklos ataskaitos duomenys. Žr.: Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 28. L. 341. 1944–1945 m. 1/10 nužudytų žmonių nepriskirti jokiai konkrečiai apskričiai.

15 lentelė. **1944–1945 m. vykdyto teroro padariniai**

	1944 m.	1945 m.	Iš viso
Sulaikyta žmonių	5300	80000	133000
Atėjo legalizuotis žmonių	250	43552	43802
Iš sulaikytų ir atėjusių legalizuotis:			
mobilizuota į Raudonąją armiją	24100	22574	46674
išsiųsta į filtravimo lagerius		6533	6533[c]
legalizuota[a]	285	35859	36144
suimta[b]	13167	41000	54167
Iš suimtųjų:			
paleista	680	6740	7420
išsiųsta į lagerius	1338	31323	32661[d]
mirė, nukankinta kalėjimuose a			490
nuteista mirties bausme[e]	253	468	721
kalinta Lietuvoje 1945 12 01			9801
perduota kariniams komisariatams			1338
Nužudyta, žuvo partizanų kovose	2489	9777	12266
Mobilizuota į Raudonąją armiją	63061	45317	108378
iš jų lietuvių	42558	39000	82000
Išsiųsta lietuvių į Raudonąją armiją iki karo pabaigos	40000	30000	70000
Grįžo į Lietuvą po demobilizacijos iki 1946 m. lapkričio 25 d.[g]			42898
Iš jų lietuvių			30000
Žuvo fronte[h]			25000
Ištremta žmonių			5479[i]

[a] Iki 1945 m. gruodžio 1 d.
[b] Pridėtas 1945 m. lapkričio–gruodžio mėn. NKVD suimtų žmonių skaičius ir NKGB gruodžio mėn. suimtų žmonių skaičius (apie 2 tūkst. žmonių).
[c] Tik lenkų (lietuvių skaičius nežinomas). Žr.: J. Bartašiūno pranešimas A. Leontjevui (be datos) // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 1903. T. 2. L. 174.
[d] Išvežtų į lagerius žmonių skaičius nustatytas pagal tokius dokumentus: LSSR NKVD Kalėjimų skyriaus 1945 m. gruodžio 24 d. pažyma (be parašo) // Ten pat. L. 17; Plk. B. Burylino 1945 m. lapkričio mėn. ir pplk. Charčenkos 1945 m. lapkričio 30 d. pažymos // Ten pat. L. 6, 16; Kalinių skaičiaus statistinės suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 63. L. 265–284; B. 71. L. 1 (nežinomas „Smerš" išvežtų žmonių skaičius).
[e] Žr.: Kalinių skaičiaus statistikos duomenys (1945 m. sausio 1 d.) // Ten pat. B. 63. L. 3–4; M. Suslovo 1946 m. pranešimas G. Malenkovui *(Malenkov)* // Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 24. L. 8; 1945 m. duomenys apima tik NKVD karinių tribunolų pagal 58 straipsnį nuteistus žmones. Nuosprendis buvo pakeistas 252 žmonėms, kiti buvo sušaudyti.
[f] Lietuviai išskiriami iš kitų tautybių, nes buvo mobilizuojami prievarta. Daugiau kaip 16 tūkst. lenkų iš anksto Lenkų patriotų sąjungoje užsiregistravo savanoriais į lenkų armiją ir mobilizuoti į Lietuvą negrįžo (buvo ir išimčių).
[g] Žr.: LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 244. L. 20; B. 243. L. 97. Lietuvių skaičius apskaičiuotas pagal 1945 m. birželio 23 – 1946 m. vasario 8 d. demobilizuotųjų sudėtį (lietuvių tuomet grįžo 20 151 iš 28 891).
[h] Dar apie 15 tūkst. šaukiamojo amžiaus mobilizuotų lietuvių buvo palikti ilgiau tarnauti. Bet tai – apytikris skaičius.
[i] Oficialiuose LSSR NKVD dokumentuose nurodytas skaičius.

ginkluotame pasipriešinime nedalyvavusių, beginklių. Sudeginta šimtai sodybų, o jų ugnyje žuvo keletas šimtų žmonių.

NKVD ir NKGB 1944–1945 m. vykdyto teroro padariniai (14 lentelė).

Šie duomenys taip pat nėra išsamūs ir patikimi. Sunku nustatyti naikinimo padarinių „keitimo" ribas, ir kol kas galima kalbėti apie tokią 1944–1945 m. vykdyto teroro, nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų žalą lietuvių tautai ir visiems Lietuvos gyventojams:

Tai, kad pusantrų okupacijos metų Lietuvai atsiėjo apie 13,2 tūkst. jos žmonių gyvybių (buvo nužudyta, nukankinta, sušaudyta, žuvo kovose) ir apie 25 tūkst. lietuvių buvo priversti kariauti ir mirti frontuose, rodo didžiulį lietuvių tautos naikinimo mastą. Daugiau kaip 200 tūkst. žmonių patyrė vienokią ar kitokią okupantų prievartą (buvo įkalinti, mobilizuoti, priversti slapstytis ir t. t.), iš jų apie 60 tūkst. buvo ilgam įkalinti[247], ištremti ir taip pateko į genocido vykdytojų gniaužtus. Jų laukė dar ilga kova dėl išgyvenimo lageriuose ir tremtyje.

4. Pasipriešinimo dalyvių persekiojimas, naikinimas ir MVD bei MGB nusikaltimų slėpimas

1946–1953 m. karinės baudžiamosios operacijos

Nuo 1946 m. pradžios, nors partizanų sumažėjo (sausio 1 d. NKVD turėjo žinių apie 2997 partizanus)[248] NKVD (nuo 1946 m. kovo mėn. – Vidaus reikalų ministerija – MVD) dar labiau suaktyvino savo kovą su ginkluota rezistencija. Dabar daugiau dėmesio buvo skiriama antipartizaninės kovos organizavimui atsižvelgiant į vietos sąlygas. Pasak enkavėdistų, tos sąlygos buvo: istorines šaknis turintis didžiulis nacionalizmas; fanatiškas religingumas; individualus valstiečių ūkininkavimas[249]. Dėl šių sąlygų lietuvių pasipriešinimas buvo sunkiai įveikiamas, tik jas pakeitusi arba smurtu panaikinusi Sovietų Sąjunga galėjo visiškai įsigalėti Lietuvoje. Bet ką tai reiškė lietuvių tautai? „Tautos tapatybę lemia ne tik odos spalva, – rašė nacistinio ir komunistinio genocido tyrėjas D. Jasaitis. – Ją apsprendžia kalba, istorija, kultūra, tikyba, civilizacija, žemės, kurioje ji gyvena. Tai tokie svarbesni tautinės tapatybės elementai, kilę iš tautos prigimties

247. Į šį skaičių neįtraukti už kriminalinius nusikaltimus suimti žmonės. Tarp jų buvo daug rusų karių (iki 50%). 1944 m. buvo suimti 1109 žmonės (iš jų 620 atiduota teismui, 50 paleista tardymo metu ar išteisinta teismo), 1945 m. suimta 5480 žmonių (4097 atiduoti teismui, 1397 paleisti tardymo metu, išteisinti arba amnestuoti). Iš. visų atiduotų teismui žmonių apie 1/10 buvo kaltinami ir pagal BK 59-3 bei 193-10ª straipsnius (partizanai ir vengusieji mobilizacijos). Žr.: Mjr. Lysenkos 1946 m. liepos 5 d. pažyma apie 1944 m. liepos 1– 1946 m. liepos 1 d. milicijos suimtus žmones // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 79.

248. LSSR NKVD BB skyriaus viršininko pplk. B. Burylino 1946 m. vasario 2 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 54–55.

249. Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 24. L. 166.

ir susiformavę per ilgus laiko tarpus. Kas juos smurtiškai naikina, tas vykdo genocidą."[250] Kaip tik tai lietuvių tauta patyrė 1944–1945 m., ir tokia pati politika buvo vykdoma vėliau. Žinoma, karinio partizanų naikinimo plano neatsisakyta, bet metodai buvo pasirenkami rafinuotesni.

1945 m. pavasarį, kai lietuviai dar tikėjosi Vakarų šalių remiami greitai vėl iškovoti nepriklausomybę, ginkluotuose lietuvių partizanų daliniuose vienu metu buvo apie 15 tūkst. žmonių. Atkartodami buvusios Lietuvos kariuomenės struktūrą, jie organizavosi į batalionus, kuopas, skyrius. Vadovavo lietuvių karininkai (nuo leitenantų iki pulkininkų įskaitytinai): plk. L. Butkevičius, plk. ltn. J. Vitkus, mjr. Z. Drunga, mjr. S. Staniškis, kpt. D. Jėčys, kpt. J. Žemaitis, atsargos jaunesn. ltn. A. Ramanauskas ir kt. Net nedideli partizanų būriai nevengė pulti sukarintų dalinių (stribų) ir NKVD kariuomenės įgulų ginamų valsčių centrų, rengti pasalų mažesnėms enkavėdistų grupėms ir pan. Dėl žiaurių baudžiamųjų dalinių akcijų, dalies partizanų legalizavimosi ir nesulaukus jokios tarptautinės paramos kovotojų dėl Lietuvos nepriklausomybės gretos išretėjo. Pasikeitė ir ginkluotų būrių veikimo taktika: palyginti gausius būrius (po 40–200 partizanų) pakeitė mažesnės, įvairiuose bunkeriuose besislapstančios ginkluotos grupės. Kai reikėdavo, jos vėl susijungdavo į didesnius būrius. Dėl šių aplinkybių NKVD (MVD) baudžiamųjų dalinių taktika irgi pasikeitė. Bet tai įvyko ne iš karto.

1946 m. rengiantis inscenizuoti Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos rinkimus, visa NKVD kariuomenė ir reguliarieji sovietinės kariuomenės daliniai buvo išskirstyti po kaimus ir miestelius „saugoti" rinkimų apylinkių. Sovietiniai rinkimai tegalėjo vykti karių prižiūrimi. Juos kontroliavo Lietuvos SSR NKVD kariuomenės operatyvinis štabas. Žinodamas, kad susidurs su aktyviu ir pasyviu lietuvių pasipriešinimu, M. Suslovo vadovaujamas biuras nusprendė iš rinkėjų išbraukti visas suregistruotas partizanų, nužudytų ir suimtų žmonių šeimas, pasiturinčių valstiečių (vadintų „buožėmis"), netekusių dalies ar visos žemės (dėl sovietinės „žemės reformos") bei užsirašiusiųjų repatrijuoti į Lenkiją šeimas[251]. Apie 300 tūkst. žmonių išankstinis nušalinimas nuo „dalyvavimo rinkimuose" rodė, kokio buvo tikimasi didelio lietuvių pasipriešinimo. Ir vis vien, kad ir kokių priemonių buvo imtasi, kruopščiai rengtas rinkimų rezultatų falsifikavimas žlugo. 1946 m. vasario 10 d. net pagal 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo (tą dieną jis vadovavo visai Lietuvoje veikiančiai NKVD kariuomenei) ir gen. mjr. Pankino pranešimą iki sutemstant Alytaus apskrityje „balsavo" 17%, Lazdijų – 21%, Marijampolės – 45%, Kretingos – 43% „rinkėjų"[252] ir t. t. Šie fiktyvūs skaičiai buvo taisomi iki pat vidurnakčio. Bet Alytaus ir Lazdijų apskrityse „išspausti" ir „prirašyti" daugiau negu 32 ir 38% neįstengė nė enka-

250. *Jasaitis D.* Nacionalistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai. Roma, 1969. T. 6. P. 399.

251. 1945 m. lapkričio 10 d. nutarimas // Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas. F. 597. Ap. 1. B. 1. L. 141.

252. LSSR NKVD kariuomenės operatyvinio štabo suvestinė Nr. 0013 // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 104. L. 51.

16 *dokumentas*.— J. Bartašiūno 1946 m. vasario 15 d. įsakymas

Lietuvos TSR Vidaus Reikalų Liaudies Komisaro

ĮSAKYMAS

1946 m. vasario 15 d. **Vilnius**

Didvyriškai Raudonajai Armijai išvadavus Lietuvos TSR nuo vokiškųjų fašistinių grobikų, Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato organai ir kariuomenė, gyventojų bei liaudies gynėjų remiami, atliko didelį darbą lietuviškai-vokiškųjų nacionalistų gaujoms sutriuškinti.

Daugumoje apskričių sutriuškintos beveik visos gaujos ir nelegalios antitarybinės buržuazinės nacionalistinės organizacijos.

Lietuviškai-vokiškųjų nacionalistų vadai, be mažų išimčių, suimti ar sunaikinti, o tie gaujų dalyviai, kurie apgaule arba grasinimų bei teroro verčiami buvo įtraukti į gaujas—pasidavė Tarybų valdžios organams ir sugrįžo prie ramaus darbo. Daugelis jų sąžiningu darbu išpirko savo kaltę Tėvynei.

Tačiau yra žinoma, kad kai kurie banditai pasidavė Tarybų valdžios organams ne savo noru, o gaujų vadų nurodyti; taipogi yra žinoma, kad jie ginklų neatidavė, tebepalaiko ryšius su savo vadais ir padeda lietuviškai-vokiškiesiems nacionalistams vykdyti jų žvėriškus darbus prieš ramius gyventojus.

Atsižvelgdamas į tai, kad kai kur dar tebėra lietuviškai-vokiškųjų nacionalistų likučių, kurie savo banditiškais veiksmais trukdo ramų piliečių gyvenimą, siekdamas galutinai likviduoti tuos lietuviškai-vokiškųjų nacionalistų likučius,—

ĮSAKAU:

1. Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato apskričių ir valsčių viršininkams, Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato kariuomenei ir liaudies gynėjų būriams tuojau imtis griežtų priemonių apvalyti visoms Lietuvos TSR apskritims nuo lietuviškai-vokiškųjų nacionalistų likučių.

2. Visiems savo noru pasiduodantiems banditams, jų tarpe ir gaujų vadams, LLA ir kitų buržuazinių nacionalistinių organizacijų dalyviams, po to, kai jie pasiduos ir atiduos ginklus, jokių represijų netaikyti, paleisti juos į savo namus ir išduoti pasus.

3. Gaujų dalyviams, kuriems jų vadai banditai draudžia savo noru pasiduoti Tarybų valdžios organams, įsakau užmušti tokius vadus ir organizuotai atvykti su ginklais į Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigas. Niekas iš asmenų, užmušusių banditų gaujų vadus ar eilinius banditus, trukdančius jiems pasiduoti, nebus traukiamas atsakomybėn.

4. Anksčiau pasidavusieji banditai, bet dar neatidavusieji ginklų, o taip pat kiti asmenys, turintieji ginklus,—privalo nedelsdami atiduoti juos Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms.

5. Banditų ir buržuazinių nacionalistinių organizacijų dalyvių, nepasidavusių Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms, šeimas suimti ir ištremti.

6. Gyventojai, kurių namuose ir sodybose yra bunkerių ar kitokių slėptuvių banditams ir besislapstantiems nuo valdžios organų asmenims,—privalo nedelsdami pranešti apie tai Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms.

Asmenis, neatidavusius ginklų ir nepranešusius apie jų turimus bunkerius bei slėptuves, suimti ir teisti kaip banditus.

7. Asmens, žinantieji bunkerių ir slėptuvių vietas, nepriklausomai nuo to, kur tos slėptuvės būtų, privalo nedelsdami pranešti apie tai Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms.

Visus tuos, kurie, žinodami bunkerių bei slėptuvių buvimo vietas, nepraneš apie tai Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms, suimti ir teisti kaip banditų pagelbininkus.

Lietuvos TSR Vidaus Reikalų Liaudies Komisaras
Generolas majoras **BARTAŠIŪNAS**

„Spindulys", Vilnius, LV. [illegible]

NKVD komisaro J. Bartašiūno ultimatumas partizanams

vėdistai[253]. Buvo daug valsčių, kuriuose NKVD nepriverte apsilankyti rinkimų apylinkėse nė vieno žmogaus[254]. Galutinai falsifikuoti „rinkimų" rezultatus baigė A. Sniečkus su savo pagalbininkais. Jie parašė, kad „rinkimus" boikotavusiose apskrityse buvo 66–80% „dalyvavusių rinkimuose" žmonių[255]. Maskva buvo informuota, jog rinkimuose „dalyvavo" 91,78% „rinkėjų" (su enkavėdistais, kariais ir kitais panašiais Lietuvos „gyventojais"). NKVD ir NKGB dar kartą turėjo progą įsitikinti, kuriose Lietuvos apskrityse lietuvių tautinis pasipriešinimas yra aktyviausias. Tai buvo daugiau negu 2/3 visų Lietuvos apskričių: Alytaus, Lazdijų, Marijampolės, Kretingos, Vilkaviškio, Tauragės, Mažeikių, Raseinių, Kauno ir kt. Iš karto po sovietinių rinkimų P. Vetrovo divizijos pulkai pradėjo karines baudžiamąsias operacijas: 298-asis šaulių pulkas (kartu su sovietinės kariuomenės daliniu) – Vaišvydavos miške (Kauno apskr.), 25-asis šaulių pulkas – Ožigų miške (Panevėžio apskr.)[256] ir t. t.

Naują genocido bangą sukėlė gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. vasario 15 d. įsakymas. Savo turiniu jis labiau panėšėjo į ultimatumą: „[...] Banditų ir buržuazinių nacionalistų organizacijų dalyvių, nepasidavusių Vidaus Reikalų Liaudies Komisariato įstaigoms, šeimas suimti ir ištremti. [...] Asmenis, neatidavusius ginklų ir nepranešusius apie jų turimus bunkerius bei slėptuves, suimti ir teisti kaip banditus, [...] Visus tuos, kurie, žinodami bunkerių bei slėptuvių buvimo vietas, nepranešė apie tai Vidaus Reikalų Komisariato įstaigoms, suimti ir teisti kaip banditų pagelbininkus[257]. Šis ultimatumas buvo išleistas net 160 tūkst. egz. tiražu. Jis buvo ne tik išklijuotas turgaus aikštėse, bet ir įteiktas partizanų šeimoms, jų giminaičiams. Tai buvo naujo lietuvių pasipriešinimo naikinimo plano vienas svarbiausių elementų.

J. Bartašiūnas, įvertinęs padėtį Lietuvoje kaip „įtemptą"[258], numatė imtis tokių priemonių:

„1. Lietuvos SSR NKVD kovos su banditizmu skyrių reorganizuoti į valdybą.

2. NKVD apskričių skyriuose sukurti tardymo poskyrius ir grupes [...]

3. NKVD kovos su banditizmu skyriaus darbuotojais papildyti NKVD apskričių ir valsčių skyrius.

4. Su tikslu paskatinti ginkluotų būrių irimą ir tuo pat metu jų dalyvius paskatinti legalizuotis – išleisti LSSR NKVD 1. komisaro įsakymą, kuriuo kviesti legalizuotis ir įspėti, jog neatėjus, bus represuoti nac. pogrindžio ir jo ginkluotų būrių dalyviai ir aktyvūs pagalbininkai.

253. Suvestinė Nr. 0015 // Ten pat. L. 53.
254. LKP CK 1947 m. kovo mėn. ataskaita „Dėl 1945 m. spalio 5 d. VKP(b) CK nutarimo vykdymo" // LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 242. L. 47.
255. Ten pat.
256. 4-osios šaulių divizijos 1946 m. vasario 13 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0036 // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 104, 105. L. 58.
257. Ten pat. B. 121. L. 3.
258. J. Bartašiūno 1945 m. kovo mėn. pažyma apie NKVD kovą su tautiniu pogrindžiu ir jo ginkluotais būriais // Ten pat. B. 109. L. 38.

5. Ištremti dalį aktyvių banditų ir nac. pogrindžio dalyvių šeimų [...].

6. Kiekviename NKVD apskrities skyriuje sukurtų melagingų būrių ir specialių grupių pagalba vykdyti operatyvines priemones išaiškinant aktyvius nac. pogrindžio dalyvius ir jų rėmėjus. Paeiliui vykdyti šias priemones: kombinacijas[259] ir represijas"[260].

Šį planą patvirtinus, genocido vykdytojai suaktyvėjo. Viskas buvo įgyvendinta – NKVD BB skyrius virto valdyba, ir specialios agentų grupės aktyviai įsitraukė į žudynes. NKVD vykdė naują užduotį – iki pavasario jis turėjo galutinai palaužti ginkluotą lietuvių pasipriešinimą[261].

Dar vasario 2 d., prieš „rinkimus", sudarius tremtinių šeimų sąrašą, buvo numatyta ištremti 573 šeimas (1866 žmones). Net 409 šeimos jau nebeturėjo turto[262] – jų ūkiai buvo konfiskuoti. Trėmimams pasirengus ir J. Bartašiūno įsakymą paskelbus, iš karto vasario 18–21 d. buvo ištremta 501 šeima (kitos pasislėpė), į Sibirą išgabenti 2082 žmonės[263]. Trečdalis šių tremtinių vaikai tapo NKVD įkaitais. Genocidinės akcijos organizatoriai tikėjosi, kad ištrėmus partizanų šeimas, o ypač vaikus, ginkluoto pasipriešinimo dalyviai pradės masiškai pasidavinėti. Bet rezistencijos pajėgumas nesusilpnėjo. 1946 m. sausio 1 d. NKVD BB skyrius suregistravo 2997 partizanus[264], vasario 20 d. – 3243[265], balandžio 20 d. – 3121[266] partizaną (iš tikrųjų rezistencijos dalyvių buvo daugiau). Nuo vasario 15 iki kovo 20 d, į NKVD skyrius atėjo tik 115 žmonių (iš jų 73 partizanai, jie atidavė 20 kulkosvaidžių, automatų ir šautuvų)[267]. Žlugus NKVD planui trėmimais nusilpninti ginkluotą pasipriešinimą, imtasi griežtinti jau įprastas karines baudžiamąsias operacijas. Masinių kratų ir paieškų taktikoje atsirado naujas elementas – persekiojimas. 1946 m. kovo 26 d. J. Bartašiūnas įsakė ieškoti partizanų ir juos persekioti bet kokiomis vietos, dienos ir nakties sąlygomis. Po susirėmimų su partizanais arba partizanų antpuolių iš valsčių centrų buvo iškviečiamos papildomos karinės pajėgos ir pradedama persekioti. Kad atsiplėštų nuo persekiotojų, partizanams reikėjo ne tik gerai pažinti vietovę, bet ir įveikti po keliasdešimt kilometrų. Partizanus aktyviai persekioti turėjo visoje Lietuvoje tankiai išdėstytos NKVD (MVD) kariuomenės įgulos. Buvo atsiųsta daugiau NKVD kariuomenės pulkų ir 1946 m. kovo 26 d. gen. mjr. J. Bartašiūno įsakymu

259. Tai buvo vadinamoji agentūrinė kombinacija, kai partizanais apsimetę NKVD agentai tardydavo ir žudydavo rezistencijos dalyvius.
260. Ten pat. L. 39.
261. Ten pat. L. 38.
262. 1946 m. vasario 2 d. pplk. B. Burylino pažyma // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 50.
263. 1946 m. liepos 15 d. J. Bartašiūno pažyma // Ten pat. B. 109. L. 76.
264. 1946 m. vasario 2 d. pplk. B. Burylino pažyma // Ten pat. B. 103. L. 55.
265. Ten pat. B. 109. L. 38.
266. 1946 m. gegužės 4 d. plk. Sinicyno pažyma // Ten pat. L. 25.
267. LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo gen. mjr. P. Kapralovo 1946 m. kovo 27 d. pranešimas SSRS NKVD BB vyriausiosios valdybos viršininkui A. Leontjevui // Ten pat. B. 121. L. 11.

(ir gen. ltn. I. Tkačenkos nurodymu) nustatyta, kaip NKVD kariuomenės įgulos turi galutinai išsidėstyti visoje Lietuvos teritorijoje:

1) 25-asis šaulių pulkas – Panevėžyje, įgulos – Subačiuje, Ramygaloje, Šeduvoje, Šimonyse, Raguvoje, Krakėse, Baisogaloje, Rozalime, Pušalote, Kupiškyje, Viešintose, Troškūnuose, Surviliškyje, Grinkiškyje;

2) 285-asis šaulių pulkas – Biržuose, įgulos – Rokiškyje, Skapiškyje, Vaškuose, Pasvalyje, Vabalninke, Kamajuose, Obeliuose, Krinčine, Pabiržėje, Salamiestyje, Jūžintuose;

3) 137-asis šaulių pulkas – Utenoje, įgulos – Vyžuonose, Zarasuose, Švenčionyse, Užpaliuose, Tauragnuose, Saldutiškyje, Dusetose, Salake, Dūkšte, Daugėliškyje, Adutiškyje, Deveikiuose, Daugėliuose, Kuktiškėse, Antalieptėje, Degučiuose, Rimšėnuose, Kaltinėnuose, Mielagėnuose, Tverečiuje;

4) 262-asis šaulių pulkas – Ukmergėje, įgulos – Paželvyje, Taujėnuose, Vepriuose, Molėtuose, Anykščiuose, Alantoje, Giedraičiuose, Musninkuose, Gelvonuose, Šėtoje, Siesikuose, Kavarske, Kurkliuose, Žemaitkiemyje, Paneriuose, Jonavoje, Žeimiuose, Pagiriuose, Lėne;

5) 261-asis šaulių pulkas – Vilniuje, įgulos – Trakuose, Valkininkuose, Žasliuose, Semeliškėse, Žiežmariuose, Rumšiškėse;

6) 34-asis motorizuotasis šaulių pulkas – Alytuje, įgulos– Butrimonyse, Varėnoje, Seirijuose, Onuškyje, Marcinkonyse, Merkinėje, Jiezne, Aukštadvaryje, Dauguose, Druskininkuose, Miroslave, Simne, Stakliškėse, Alovėje, Kriokialaukyje;

7) 298-asis šaulių pulkas – Kaune, įgulos – Raseiniuose, Kėdainiuose, Kruonyje, Šiluvoje, Jurbarke, Ariogaloje, Krakėse, Josvainiuose, Čekiškėje, Vandžiogaloje, Rumšiškėse, Garliavoje, Kelmėje, Nemakščiuose, Viduklėje, Betygaloje, Girkalnyje, Šimkaičiuose, Gudžiūnuose, Pernaravoje, Seredžiuje, Babtuose, Zapyškyje, Panemunyje, Pakaunėje;

8) 273-iasis šaulių pulkas[268] – Tauragėje, įgulos – Šilutėje, Kretingoje, Telšiuose, Eržvilke, Šimkaičiuose, Laukuvoje, Švėkšnoje, Gaurėje, Darbėnuose, Endriejave, Gargžduose, Plungėje, Žarėnuose, Batakiuose, Vainute, Naujamiestyje, Judrėnuose, Kvėdarnoje, Kartenoje, Salantuose, Alsėdžiuose, Laukuvoje, Varniuose;

9) 32-asis šaulių pulkas – Šiauliuose, įgulos – Ginkūnuose, Mažeikiuose, Joniškyje, Židikuose, Sedoje, Papilėje, Gruzdžiuose, Šiaulėnuose, Užventyje, Žagarėje, Krakėse, Linkuvoje, Ylakiuose, Tirkšliuose, Akmenėje, Kruopiuose, Kuršėnuose, Padubysyje, Lygumose, Pakruojyje, Skaistgiriuose;

10) 94-asis pasienio būrys – Marijampolėje, įgulos – Igliškėliuose, Sasnavoje, Kamšuose, Veiveriuose, Prienuose, Balbieriškyje, Gudeliuose, Liudvinave, Lazdijuose, Šventežeryje, Veisiejuose, Leipalingyje;

268. Pulkas priklausė 63-iajai šaulių divizijai. Žr.: LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 264. L. 96.

11) 113-asis pasienio būrys – Vilkaviškyje, įgulos – Šakiuose, Pilviškiuose, Keturvalakiuose, Kybartuose, Kazlų Rūdoje, Gelgaudiškyje, Lekėčiuose, Jankuose, Griškabūdyje, Barzduose, Lukšiuose, Sintautuose, Gižuose, Kalvarijoje, Kunigiškiuose, Gražiškiuose, Vištytyje, Pajevonyse;

12) 112-asis pasienio būrys (mažesnė dalis) – Žibikuose, įgulos – Kukoruose, Ramoniškiuose, Rašyšiuose, Jurgaičiuose[269].

Šiuose 165 miesteliuose ir miestuose buvo įkurdintos vidutiniškai po 150 enkavėdistų turinčios įgulos. Iš jų sudėties išskirtas mažesnes grupes išdėstydavo kaimuose. Tik devyni NKVD pulkai išsidėstė 217 įgulų. Kaip rašė J. Bartašiūnas, ši MVD kariuomenė buvo dažnai permetinėjama iš vienos vietos į kitą, bet „dabartinėse dislokacijos vietose bus visą laiką"[270]. Tremtinių ešelonus lydintis SSRS MVD konvojinės kariuomenės 240-asis pulkas buvo išdėstytas 23 įgulose (štabas Vilniuje). Tokios pat paskirties 132-asis Minsko Raudonosios žvaigždės ordino pulkas įkurdintas Kaune[271]. NKVD geležinkelių apsaugos kariuomenės 14-osios divizijos 211-asis pulkas (įkurtas Kaune) galėjo šarvuotu traukiniu greitai permetinėti iš vienos vietos į kitą nedidelius antipartizaninius dalinius. Visos šios pajėgos turėjo per trumpą laiką sunaikinti Lietuvos partizanus.

Vasario 15 d. J. Bartašiūno įsakymas „kariuomenei ir liaudies gynėjų būriams tuojau imtis griežtų priemonių" buvo pradėtas vykdyti. Visi išvardyti miesteliai (ir ne tik jie) tapo teroro vykdytojų atramos punktais. Iš jų jie vykdavo į karines baudžiamąsias operacijas. Ir į šiuos miestelius, bažnytkaimius suveždavo nukautų partizanų, kitų nužudytų žmonių kūnus, kad jie būtų viešai ir brutaliai išniekinti. Prie NKVD (MVD) būstinių „atpažinti" numesti kūnai ilgai gulėdavo, kol enkavėdistai ieškodavo, o suradę suimdavo ar ištremdavo nužudytų ar mūšyje žuvusių partizanų šeimas. Šios gyventojų gąsdinimo, moralinio teroro akcijos būdavo patikimos stribams, kurie karinėse baudžiamosiose operacijose atlikdavo antraeilį vaidmenį. Tačiau jie labai uoliai vykdydavo kitas užduotis – niekindavo nužudytų žmonių lavonus, o išniekinę sumesdavo juos į šulinius, žvyrduobes ar slapta užkasdavo prie NKVD būstinių[272]. Vien Jiezno būstinės kieme buvo užkasta iki 200 nužudytų žmonių[273]. Stribai buvo nepakeičiami ir vykdant lietuvių trėmimus, saugant sovietinius ir komunistinius veikėjus. Nusikaltimais žmoniškumui vadinamieji „liaudies gynėjai" prilygo MVD ir MGB darbuotojams. Vien Grinkiškio stribų būrio vado J. Rapolo įsakymu Karolynės kaime buvo išžudyta visa šeima. Vienas stribas prisiminė: „Visus suvertėm į šuli-

269. J. Bartašiūno 1946 m. kovo 26 d. įsakymas Nr. 0026 // Laisvės kovų archyvas. 1992. Nr. 5. P. 117–119.
270. J. Bartašiūno 1946 m. balandžio 17 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 264. L. 96.
271. 1947 m. abu pulkai buvo sujungti į vieną dalinį – konvojinės kariuomenės 48-osios divizijos 132-ąjį pulką. 1951 m. birželio mėn. šis pulkas buvo pertvarkytas į 22-ąjį atskirąjį konvojinės apsaugos dalinį. Žr.: *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 12.
272. *Pabikauskas V.* Raudonoji šmėkla // Laisvės kovų archyvas. 1993. Nr. 8. P. 99, 100, 103.
273. *Pečeliūnienė L.* Jie nebuvo palaidoti // Lietuvos aidas. 1990. Spalio 23.

nį ir užlyginome. [...] Vienas vaikas, matyt, peršautas buvo, nes judėjo rankutės ir kojytės. Rapolas tėškė jį šalin ir sukomandavo – užkast!“ To paties J. Rapolo įsakymu buvo sudegintos „Petrėčių iš Auksučių, Zakurkų ir Gulbinų sodybos, Mingilų iš Auksučių, Žiogų iš Dirsaičių sodybos [...]“[274].

Lietuvoje buvo mažai vietovių, kur stribai nebūtų ko nors apiplėšę, išprievartavę ar nužudę. MVD ir MGB[275] niekada neįstengė visiškai sukomplektuoti stribų būrių. 1946 m. vietoj numatytų 11 tūkst. žmonių juose tarnavo 8342. Nepadėjo nė tai, kad žmonių buvo atsiunčiama iš Sovietų Sąjungos gilumos.

16 lentelė. **Stribų („liaudies gynėjų“) sudėties kitimas**

	1946 01 15	1949 04 15	1950 02 01	1950 06 01	1952 10	1953 02 15	1954 01 01
Stribų skaičius	8342	7319	7142	6129	5111	4466	2000
iš jų:							
komunistų ir komjaunuolių		3054	3714	3095	2697	2326	
lietuvių		4909		3169		2971	
vietinių rusų		983		1338		1250[b]	
iš SSRS atvykusių rusų		1274[a]					
lenkų		154		143		120	
kitų tautybių				142		125	
Apginkluotų kolaborantų ir kolonistų skaičius	5050	7606	8218	7664[c]		4866	

Lentelė sudaryta remiantis: Pplk. B. Burylino 1946 m. vasario 1 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 103. L. 48; Gen. mjr. P. Kapralovo 1949 m. balandžio 16, 1950 m. vasario 25, liepos 29 d. pranešimai // Ten pat. Ap. 10. B. 30. L. 268–269; Ten pat. B. 5/51. L. 187, 326; Pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. Ap. 3. B. 56/43. T. 2. L. 299; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo *(Kondakov)* 1953 m. vasario 28 d. pažyma // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 152. L. 237; 1952 m. lapkričio 12–20 d. pažymos // Ten pat. Ap. 3. B. 405. T. 2. L. 98–106, 110.

[a] Kartu su kitų tautybių žmonėmis. Jų skaičius iki 1952 m. nedaug keitėsi.

[b] Kartu su atvykusiais iš SSRS rusais. Iki tol rusai visada sudarė apie trečdalį stribų, o kai kuriuose valsčiuose – pusę jų ir daugiau.

[c] 1950 m. gruodžio 1 d. jų buvo 5975. Žr.: Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. gruodžio mėn. pranešimas // Ten pat. Ap. 10. B. 99. L. 329.

Į aktyvių MGB pagalbininkų būrius gausiau rinkosi tik vietiniai beraščiai ir mažaraščiai, mėgėjai lengvai pasipelnyti ir girtuokliai. Jie sunkiai derino savo polinkius ir tarnybą MGB, todėl kasmet naikintojų būriai buvo atnaujinami

274. *Pabikauskas V.* Raudonoji šmėkla... P. 99, 100.
275. 1947 m. sukarinti stribų būriai iš MVD perėjo į MGB pavaldumą. Tuomet jie buvo aprengti karinėmis uniformomis (be skiriamųjų ženklų ir laipsnių). Kartu įsigaliojo kariniai statutai.

Žuvę Dainavos apygardos partizanai. Kūnai išniekinti 1951 m. Lazdijų MGB kieme

Žuvę Vytauto apygardos Liūto rinktinės partizanai ir ryšininkės. Iš kairės: Antanas Bagočiūnas-Dūmas, Albertas Pakenis-Jūreivis, Justinas Puodžiūnas-Šerkšnas, Vytautas Pačinskas-Audra, Emilija ir Onutė Mieliauskaitės (1951 m. balandžio 14 d.)

25–50%. 1952 m. dėl įvairių priežasčių iš jų pasitraukė 3145 žmonės[276]. Tarp likusių 5111 buvo 337 beraščiai, 1214 mažaraščių (baigusių pradinės mokyklos vieną arba dvi klases) ir 2433 turėjo pradinį ir nebaigtą pradinį išsilavinimą (pradinėse mokyklose buvo baigę tris arba keturias klases). MGB darbuotojai nė nemėgino toliau aiškintis stribų sudėties ir parašė, kad 809 baigė „daugiau kaip 5 klases"[277]. „Atnaujinimai" nekeitė stribų būrių tikslų. Iki 1954 m., kai „liaudies gynėjų" – stribų – būriai buvo paleisti, juose tarnavo apie 17 tūkst. žmonių. Už aktyvų dalyvavimą lietuvių tautos naikinimo akcijose jie paskelbti Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo „veteranais".

Kaip minėta, naikintojų, arba stribų, būriai atliko apsaugos funkcijas, jie aktyviai dalyvavo tik beginklių žmonių žudynėse ir kitose genocido akcijose. MGB 1949 m. spalio mėn. 2-N valdyboje įsteigtas 3-iasis skyrius turėjo aktyviau panaudoti stribus prieš lietuvių tautos rezistenciją. Nors už nukautus partizanus jiems buvo mokamos premijos, bet 1951 m. iš 1148 suimtų ir žuvusių partizanų stribai nukovė arba suėmė tik 66[278]. Lietuvių rezistentai dažniau patys puldavo stribus ir iki 1948 m. nukovė 855 iš jų, išsivedė 152 ir sužeidė 415 (236 negrįžo į rikiuotę)[279]. Tik gerai ginkluota ir parengta MGB kariuomenė galėjo kovoti su lietuvių rezistencija. Bet baudžiamosiose akcijose stribai buvo patikimiausia sovietų valdžios atrama, ir 1944–1953 m. aukštesnes pareigas išsitarnavo 4872 stribai (3535 buvo priimti į MGB ir MVD)[280].

Karinės baudžiamosios pajėgos iki 1953 m. iš esmės išliko tokios pačios kaip ir 1946 m., tik keitėsi jų pavaldumas ir struktūra. 1946 m. pavasarį buvo likviduoti operatyviniai sektoriai, nes jau nebetiko naujiems MVD planams įgyvendinti. Kiekvienai apskričiai ar valsčiui priskirtas MVD kariuomenės dalinys tapo tiesiogiai atsakingas už lietuvių pasipriešinimo nuslopinimą toje teritorijoje.

1946 m. gegužės mėn. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas V. Ščerbakovas *(Ščerbakov)*[281] į Maskvą A. Ždanovui *(Ždanov)* pranešė apie „silpną MGB ir MVD darbą". Jis rašė: „MVD ir MGB neveda puolamosios kovos, neturi geros agentūros. Net 50% MVD kareivių nenaudojami karinėse operacijose [...]. Girtavimas, marodieriavimas, chuliganizmas, revoliucinio teisingumo pažeidimas (neteisėti areštai, suimtųjų mušimas ir t. t.) [...] tapo dažnu reiškiniu [...] Savo neveiklu-

276. Pplk. Pendiurino (*Pendjurin*) 1953 m. vasario 19 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 405. T. 2. L. 191.
277. 1945 m. lapkričio 12–20 d. pažyma // Ten pat. L. 98–106, 110. Kadangi mažai kas norėjo tarnauti stribų būriuose, 1951–1953 m. MGB verbavo aštuoniolikmečius vaikinus, juos paskui išsiųsdavo į sovietinę kariuomenę. Tuomet apie 25% stribų buvo 18–21 metų.
278. Gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 10 d. pranešimas A. Sniečkui // Ten pat. B. 56/29. L. 12, 24.
279. Iš viso tuomet žuvo 912 stribų (iš jų 57 nusižudė ar girtaudami vienas kitą nušovė), 1944 m. žuvo 5 (sužeisti 3, išvežti 2), 1945 m. – 581 (sužeisti 203, išvežti 136), 1946 m. – 212 (sužeisti 158, išvežta 13), 1947 m. – 114 (sužeistas 51, išvežtas 1). Šie skaičiai nėra tikslūs. Žr.: Vyr. ltn. Sinicyno 1948 m. sausio 26 d. pažyma // Ten pat. B. 274. T. 1. L. 6.
280. Pplk. Pendiurino 1953 m. vasario 19 d. pažyma // Ten pat. B. 405. T. 2. L. 192.
281. 1946 m. kovo mėn. jis pakeitė šias pareigas ėjusį M. Suslovą.

mą ir baimę dengia neteisėtais areštais [...]"[282]. V. Ščerbakovui buvo nesvarbu, ar visiems suimtiems žmonėms iškeltos bylos, ar jie buvo nukankinti. Rūpėjo įvykdyti Maskvos užsakymą – bet kokia kaina likviduoti lietuvių pasipriešinimo judėjimą. Dar vienas planas – sunaikinti partizanus iki 1946 m. pavasario – liko neįgyvendintas. Teko ieškoti kaltininkų. Neigiamas MGB ir MVD darbo vertinimas tebuvo genocido organizatorių tarpusavio pasistumdymas.

1946 m. MVD pajėgas papildė dar trys šaulių pulkai – 108-asis (Alytaus apskr.), 259-asis ir 353-iasis (Kupiškio apskr.). SSRS MVD Lietuvoje sutelkė apie 20 tūkst. gerai ginkluotų vidaus kariuomenės karių (apie 50% priklausė gen. P. Vetrovo vadovaujamai 4-ajai šaulių divizijai). MVD buvo planuojamos didžiulės karinės baudžiamosios operacijos, vienu metu apimančios visą Lietuvos teritoriją. Pavyzdžiui, 1946 m. rugsėjo 1–30 d. surengtoje operacijoje turėjo dalyvauti 11 šaulių pulkų ir motorizuotasis pulkas[283]. Pirmąsias penkias dienas kuopų įgulos vykdė nedideles karines operacijas žvalgydamos apylinkes, kitas penkias dienas 50–100 baudėjų būriai surengė didesnius reidus. Numatytas masinis MVD kariuomenės siautėjimas įvyko rugsėjo 11–25 d., kai visa kariuomenė turėjo ieškoti partizanų. MVD BB valdyba didžiausias pajėgas sutelkė Panevėžio ir Ukmergės apskrityse (rugsėjo 22–25 d. Taujėnų, Pagirių, Troškūnų, Anykščių, Traupio apylinkėse) ir Švenčionių miškuose (rugsėjo 26–29 d.). Čia net trys pulkai, – 25-asis, 262-asis ir 353-iasis (Švenčionyse 25-ąjį pulką pakeitė 137-asis šaulių pulkas), – vadovaujami gen. mjr. Golovkos, ieškojo partizanų. Tokios didelės karinės operacijos okupacinei valdžiai neduodavo laukiamų rezultatų. Mažomis grupėmis veikiantys partizanai lengviau išvengdavo susirėmimų su baudėjais. MVD taip ir nepasisekė sunaikinti lietuvių ginkluotos rezistencijos būrių. 1947 m. sausio 21 d. vidaus kariuomenė, BB valdyba, stribų („liaudies gynėjų") būriai perėjo MGB. Okupantų teroro ir genocidinių akcijų aukomis 1946 m. vėl tapo tūkstančiai žmonių.

MVD sunkiai sekėsi derinti savo ataskaitas, ypač suimtų ir sulaikytų žmonių skaičių jose. Kaip minėta, į MVD darbuotojų rankas patenkančių žmonių statusas kalėjimuose keisdavosi taip: „sulaikytas – suimtas (tardomas) – nuteistas". 1953 m. P. Raslanas nurodė, kad MVD ir MGB 1946 m. suėmė 10 760[284] žmonių. P. Kapralovas kitoje ataskaitoje pateikė dar vieną skaičių – 11 141 suimtas žmogus[285], iš jų 3056 buvo partizanai, 2067 – partizanų rėmėjai, 3676 – pogrindžio organizacijų dalyviai ir 2342 – „antisovietiškai" nusiteikę žmonės. Ir vis dėlto šiai ataskaitai stigo tikslumo. Per metus į GULAG-o lagerius buvo išgabenti 16 182 žmonės. Nuo 1946 m. sausio 1 iki gruodžio 20 d. Lietuvoje kalinių padaugėjo (tik kalėjimuose) nuo 6276 iki 11 413. Dar 5153 žmonės buvo iš kalėjimų paleisti[286].

282. RSPIVA. F. 597. Ap. 1. B. 24. L. 17–22.
283. 1946 m. rugsėjo 1–30 d. karinės čekistinės operacijos planas // LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 265. L. 79–83.
284. 1953 m. spalio 25 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 441. T. 3. L. 1.
285. Gen. mjr. P. Kapralovo 1948 m. kovo 25 d. pažyma // Ten pat. B. 274. T. 1. L. 109.
286. 1946 m. kalinių sudėties judėjimo statistika // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 71. L. 1–284.

17 lentelė. **1946 m. Lietuvoje nužudyti ir suimti žmonės (tik MVD duomenimis)**

	Mėnesiais[a]							Iš viso
	I	II	III	IV	V	VI	VIII	
Karinių baudžiamųjų operacijų skaičius	1131	850	1071	1125	628		2848	15811[b]
Nužudyta žmonių	267	224	183	137	143	210	119	2143[c]
Operacijų metu sulaikyta žmonių	2073[d]	800	702	779	553			
Suimta žmonių	408	633	670	788	620		346	7353
Atėjo legalizuotis	283	115	206	25	12		74	1055
Išsiųsta į MVD lagerius	167	331	266	256				
MVD susektų partizanų skaičius[e]	2997	3386	3127	3121	3150	3217	3216	

Lentelė sudaryta remiantis: Mjr. Figurino *(Figurin)* 1947 m. vasario 1 d. pažyma apie MVD veiklą 1946 m. // LYA. Ap. 3. B. 109. L. 165–166; Gen. mjr. P. Kapralovo 1946 m. birželio 9 d. pažyma apie MVD veiklą 1946 m. sausio 1 – birželio 8 d. // Ten pat. L. 51; Gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. rugsėjo mėn. pažyma // Ten pat. B. 103. L. 131.

[a] Liepos mėn. duomenų nerasta.

[b] MVD ataskaitose operacijų skaičius nėra pastovus: sausio mėn. įvykdyta 417 operacijų, o vasario – 1044. Žr.: Pplk. B. Burylino 1946 m. vasario 28 d. pažymos // Ten pat. L. 56, 87.

[c] Vasario mėn. ataskaitoje rašoma apie operacijų metu nukautus 254 partizanus ir pavienius žmones, bet visose kitose ataskaitose nurodomas skaičius 224. Žr.: Ten pat. L. 87. Tas pats ir gegužės mėn. ataskaitoje – ten rašoma apie 149 nukautus partizanus. Žr.: Gen: mjr. J. Bartašiūno 1946 m. birželio mėn. pažyma // Ten pat. B. 109. L. 59–60.

[d] Yra rašoma ir apie 1570 žmonių. Žr.: Ten pat. B. 103. L. 56.

[e] Gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažyma // Ten pat. B. 109. L. 100–101.

Taigi per visus 1946 m. kalėjimuose ir lageriuose atsidūrė ne mažiau kaip 26 472 žmonės, o iš viso buvo sulaikyta apie 40 tūkst.[287] Vykdant J. Bartašiūno 1946 m. vasario 15 d. įsakymą, vien patikėjusių pažadais ir 1945 m. atėjusių legalizuotis žmonių buvo suimta ne mažiau kaip 5526. Laisvėje likusių su NKVD (MVD) leidimais gyvenančių žmonių sumažėjo nuo 36 144 iki 31 674 (1946 m. rugpjūčio 15 d.[288]). Labiausiai buvo persekiojami buvę partizanai. Apie pusė jų (dauguma iš Alytaus, Kauno, Trakų ir Šakių apskričių) atsidūrė kalėjimuose (ten pat įkalinta ir apie 10% legalizuotų „dezertyrų", ir apie 8% legalizuotų „vengusiųjų mobilizacijos"). Kiti vėl buvo priversti slapstytis, keltis gyventi į miestus, išvykti iš Lietuvos (į Latviją, Karaliaučiaus sritį) arba stoti į rezistencijos kovotojų gretas. Lietuvos kaimuose liko gyventi tik 18 933 legalizavęsi žmonės[289]. Enkavėdistams

287. Tai apytikris skaičius, nustatytas pagal 1946 m. sausio–balandžio mėn. sulaikytų ir suimtų žmonių santykį. Tada 57% sulaikytų žmonių buvo suimami.

288. Gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažyma // LYA. Ap. 3. B. 109. L. 93. 1952 m. buvo likę tik 8938 legalizavęsi žmonės. Žr.: P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui (*Игнатьев*) // Ten pat. B. 407. L. 11–25.

289. J. Bartašiūno 1946 m. birželio 10 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 264. L. 178–179.

jie ir toliau buvo „antisovietiniai elementai, nusikaltėliai ir banditai“, t. y. pirmieji kandidatai į suimtinų ar tremtinų žmonių sąrašus.

Nuo 1947 m. valstybės saugumo ministras gen. mjr. D. Jefimovas stengėsi įgyvendinti tai, ko nepavyko padaryti J. Bartašiūnui. NKVD (MVD) kariuomenė, 1944–1946 m. nužudžiusi ar mūšiuose nukovusi net 14 409 žmones, surengusi 25 488 karines baudžiamąsias operacijas, beveik visas lietuvių rezistencijos naikinimo funkcijas perleido MGB. Vietoj BB valdybos atsirado MGB 2-N valdyba. MGB visas savo jėgas sutelkė rezistencijai naikinti. Iš MVD buvo perimamos tik tos bylos, kuriose tardomi žmonės buvo kaltinami pagal BK 58 straipsnį[290]. Anksčiau MVD ir MGB suėmimų formalumus tvarkydavo su apskričių ir miestų prokurorais bei karo prokurorais, o nuo 1947 m. vasario mėn. MGB buvo priskirta dešimt MVD (MGB) kariuomenės karo prokurorų[291].

1947–1951 m. MGB karinės pajėgos, vadintos vidaus kariuomene, Lietuvoje sumažėjo trečdaliu (apsaugos kariuomenės – konvojinės ir geležinkelių apsaugos – nemažėjo) – iki aštuonių pulkų.

Tuometę MGB kariuomenės veiklą apibūdino 137-ojo šaulių pulko štabo viršininkas mjr. Vlasovas *(Vlasov)* savo laiške J. Stalinui ir VKP(b) CK bei SSRS MGB: „[...] Kovoje su nac. pogrindžiu ir jo ginkluotais būriais naudojami metodai nebuvo visiškai rezultatyvūs, nes: [...] vykdyta ne konkretaus objekto (banditų grupės) paieška, o teritorinė paieška – „gal ką nors rasime“. Po banditų antpuolių atsakomieji veiksmai apsiriboja tik įvykdžiusių antpuolį banditų karine paieška. Operatyvinės priemonės, tokios kaip areštai, ryšininkų, rėmėjų ir kito antisovietinio elemento sulaikymas, beveik nevykdomos [...]. Todėl operatyvinis viršininkas, vykstantis į banditų antpuolio vietą, nenaudoja visų represinių priemonių. Sovietų valdžia taip pat nesiima reikiamų represinių priemonių prieš kaltų [...] banditų, jų rėmėjų ir ryšininkų ūkius [...]“[292].

Siūlymas stiprinti terorą nebuvo naujas: 1944 m. tai siūlė v/s komisaras S. Kruglovas, vėliau tą patį kartojo I. Tkačenka, M. Suslovas, A. Apolonovas ir kiti teroro bei nusikaltimų žmoniškumui organizatoriai. Siūlant po partizanų antpuolių masiškai suiminėti kiekvieną įtartiną žmogų, matyt, buvo tikimasi gyventojams parodyti, kad jei „nebūtų pasipriešinimo, nebūtų ir teroro“. Iš tikrųjų MGB ir MVD vykdytas teroras turėjo kur kas toliau siekiančių tikslų negu vien slopinti pasipriešinimą. Visiškas Lietuvos pavergimas ir sovietizavimas, visuomenės pertvarkymas pagal komunistinius principus negalėjo būti įvykdomas be prievartos, teroro, diktatūros. Ir mjr. Vlasovo propaguotas teroro vykdymo būdas buvo tik vienas iš daugelio. Teroras neaplenkė nė vienos Lietuvos dalies nepriklausomai nuo ten besipriešinančių lietuvių rezistentų aktyvumo.

290. LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. A. Leonovo (*Леонов*) 1947 m. kovo 31 d. įsakymas // LYA. F. K-15. Ap. 1. B. 58. L. 25.
291. Plk. A. Leonovo 1947 m. vasario 19 d. raštas MGB „A“ skyriaus viršininkui // Ten pat. L. 17–18.
292. Vlasovo 1947 m. rugsėjo 20 d. laiškas // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 323. L. 2–3.

18 lentelė. **1946–1949 m. žuvusių partizanų skaičius**

Eil. Nr.	MVD ir MGB skyriai	1946 m. sausis–gegužė	1947	1948 m. sausis–gegužė	1949	Iš viso
1.	Alytaus	78	107	47	60	292
2.	Anykščių	–	1	10	33	44
3.	Biržų	69	35	6	34	144
4.	Joniškio	9	5	4	17	35
5.	Jurbarko	–	–	2	16	18
6.	Kauno m.	1	12	3	–	16
7.	Kauno apskr.	69	60	16	79	224
8.	Kaišiadorių	–	35	–	8	43
9.	Kalvarijos	–	–	–	11	11
10.	Kelmės	–	6	10	13	29
11.	Kėdainių	14	36	13	30	93
12.	Klaipėdos	1	8	8	15	32
13.	Kretingos	10	82	38	33	163
14.	Kupiškio	–	49	23	51	123
15.	Kuršėnų	–	4	2	27	33
16.	Lazdijų	16	45	33	65	159
17.	Marijampolės	70	110	31	27	238
18.	Mažeikių	8	28	4	22	62
19.	Pagėgių	–	1	–	–	1
20.	Panevėžio	116	138	43	68	365
21.	Pasvalio	–	–	1	5	6
22.	Plungės	–	2	5	19	26
23.	Prienų	–	39	26	16	81
24.	Radviliškio	–	–	14	27	41
25.	Raseinių	23	67	19	37	146
26.	Rokiškio	35	51	14	25	125
27.	Rietavo	–	–	–	9	9
28.	Trakų	30	9	1	28	68
29.	Tauragės	27	89	17	41	174
30.	Telšių	5	70	18	36	129
31.	Širvintų	–	–	–	10	10
32.	Šakių	27	50	16	26	119
33.	Šiaulių	32	53	5	31	121
34.	Šilutės	–	3	1	8	12
35.	Švenčionių	25	32	12	15	84

Eil. Nr.	MVD ir MGB skyriai	1946 m. sausis–gegužė	1947	1948 m. sausis–gegužė	1949	Iš viso
36.	Ukmergės	129	81	33	61	304
37.	Utenos	52	75	17	56	200
38.	Varėnos	–	82	23	74	179
39.	Vilkijos				8	8
40.	Vilniaus m.	–	1	–	–	1
41.	Vilniaus apskr.	2	2	–	2	6
42.	Vilkaviškio	13	55	13	8	89
43.	Zarasų	29	16	4	8	59
44.	BB valdyba 2-N valdyba	–	1	–	33	34
45.	MGB	53	–	–	–	53
	Iš viso	943	1540	532	1192	4207

Lentelė sudaryta remiantis: Kpt. Ščerbakovo 1946 m. birželio mėn. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 109. L. 67; Mjr. Figurino 1948 m. kovo 30 d. pažyma // Ten pat. B. 274. T. 1. L. 138–139; Kpt. Ščerbakovo 1948 m. birželio 8–18 d. pažymos // Ten pat. L. 206–215; Mjr. Ščerbakovo 1950 m. sausio 30 d. pažyma // Ten pat. B. 323. L. 111–112. Šie skaičiai nėra išsamūs.

Tai tik dalis iš 6010 žmonių, kuriuos MVD ir MGB nužudė 1946–1949 m. Net 40% lietuvių tautos aukų buvo išguldyta Panevėžio, Ukmergės, Alytaus, Marijampolės, Kauno ir Utenos apskričių miestelių ir bažnytkaimių aikštėse. Ne taip kaip 1944–1945 m., kai veikė Armijos krajovos partizanai ir apie 2–3% žuvusiųjų sudarė lenkai, dabar žuvusieji buvo tik lietuvių partizanai. 1946–1949 m. veikiančių partizanų dėl patirtų nuostolių nuolat mažėjo. MVD ir MGB susektų partizanų skaičius: 1946 m. vasario 1 d. – 3386, 1947 m. sausio 1 d. – 2698[293] (be to, dar buvo susekti 277 „pavieniai partizanai“ ir 1561 partizanų rėmėjas[294]), 1948 m. sausio 1 d. – 1944[295], 1949 m. vasario 1 d. – 1770[296].

Partizanų gretas nuolat papildydavo nauji kovotojai, ir tai leido išlaikyti rezistencijos branduolį, tačiau patirti nuostoliai atsiliepė. Ypač mažėjo patirtį turinčių vadų. 1946 m. žuvo „A“ (Dainavos) apygardos steigėjas plk. ltn. J. Vitkus („Kazimieraitis“), „Tauro“ apygardos vadas mjr. Z. Drunga („Mykolas Jonas“), MGB suėmė „Žemaičių“ apygardos vadą kpt. J. Semašką („Liepa“), Didžiosios kovos apygardos vadą J. Misiūną. 1947 m. žuvo Dainavos apygardos vadas kpt. D. Jėčys („Ąžuolis“), „Žemaičių“ apygardos vadas kpt. K. Antanavičius („Tauras“), į MGB rankas pateko Lietuvos rezistencijos vyriausiosios vadovybės organizatoriai (Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio prezidiumas): V. Seliokas, kpt.

293. Mjr. Figurino 1947 m. vasario 1 d. pažyma // Ten pat. B. 109. L. 167–168.
294. Kpt. Ščerbakovo 1948 m. sausio 21 d. pažyma // Ten pat. B. 274. T. 1. L. 17.
295. Gen. mjr. P. Kapralovo 1948 m. sausio 30 d. pažyma // Ten pat. L. 34.
296. Plk. Počkajaus (*Почкай*) 1949 m. vasario mėn. pažyma // Ten pat. B. 312. T. 1. L. 66.

1949 m. liepos 26 d. SSRS MGB 4 šaulių divizijos antipartizaniniai daliniai, dislokuoti Lietuvoje

E. Akelis[297]. 1948 m. žuvo „Tauro“ apygardos vadas ltn. A. Baltūsis („Žvejys“)[298], Vyčio apygardos vadas ltn. D. Vaitelis („Briedis“)[299], „Tauro“ apygardos vadas ltn. J. Aleščikas („Rymantas“). 1949 m. ginkluota Lietuvos rezistencija ne tik galutinai susivienijo į Lietuvos laisvės kovos sąjūdį (toliau – LLKS) ir turėjo bendrą vadovybę, bet ir dėl MGB agentų išdavysčių patyrė labai skaudžių nuostolių. 1949 m. kovo 24 d. žuvo Vytauto apygardos vadas V. Kaulinis („Miškinis“)[300], rugpjūčio 13 d. – Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas V. Šniuolis, rugsėjo 9 d.– Vakarų srities vadas kpt. A. Milaševičius („Ruonis“)[301], rugsėjo 28 d. – „Tauro“ apygardos vadas A. Grybinas („Faustas“)[302], spalio 28 d. – Algimanto apygardos

297. Ten pat. B. 274. T. 1. L. 21–22, 25.
298. Ten pat. B. 295. L. 15–16.
299. Kpt. Ščerbakovo 1948 m. spalio 8 d. pažyma // Ten pat. L. 53.
300. Kpt. Ščerbakovo 1949 m. balandžio 19 d. pranešimas // Ten pat. B. 323. L. 36–37.
301. Gen. mjr. P. Kapralovo 1949 m. rugsėjo 10 d. pažyma // Ten pat. L. 37–38.
302. Ten pat. Ap. 3. B. 323. L. 89.

vadas A. Slučka („Šarūnas")[303], gruodžio 30 d. – Didžiosios kovos apygardos vadas A. Markūnas („Plienas")[304]. 1949 m. iš 1192 žuvusių partizanų net 318 į kovą buvo įsitraukę nuo 1944 m., 195 – nuo 1945 m., 101 – nuo 1946 m., 153 – nuo 1947 m., 192 – nuo 1948 m., 60 – nuo 1949 m. (apie 173 žuvusius partizanus MGB neturėjo žinių)[305]. Patyrusių, ilgai kovojusių partizanų netektis padarė rezistenciją dėl įvairių MGB antipartizaninių akcijų pažeidžiamesnę. Laisvės kovotojų jėgas sekino jų rėmėjų šeimų masiniai trėmimai. Iš viso 1947–1949 m. buvo ištremta per 80 tūkst. žmonių, į lagerius išvežta apie 54 tūkst. Tokia politika kartu su ekonominiu lietuvių valstiečių spaudimu (mokesčių, privalomųjų pristatymų didinimu) leido sovietinei administracijai pradėti prievartinę kolektyvizaciją.

Kita vertus, šį laikotarpį MGB vėl įvertino kaip „paaštrėjimo". Sovietų Sąjungos MGB vadovybės siūlymu 1949 m. liepos 15 d. 4-osios šaulių divizijos laikinasis vadas gen. mjr. Pankinas sudarė planą, kaip išdėstyti kariuomenę arčiau aktyviai veikiančių partizanų būrių ir 1949 m. vasarą juos visiškai likviduoti[306]. Buvo nuspręsta septyniuose MGB pulkuose sukurti 18 judrių būrių po 130–200 kareivių. Greitai judėdami, šie būriai turėjo pagal MGB agentų pranešimus persekioti dešimteriopai ar šimteriopai mažesnes partizanų grupes, miškuose ir sodybose ieškoti partizanų bunkerių. Įgulose, kurių buvo apie 100, buvo palikta tik po 15–20 kareivių. Kiekvienam pulkui skirta prižiūrėti Lietuvos teritorijos dalis beveik atitiko partizanų apygardų ribas. Iš viso 4182 MGB kariai turėjo aktyviai dalyvauti antipartizaninėse operacijose. Dar vienas, 261-asis, pulkas buvo paliktas MGB rezerve ir saugojo administracinius pastatus Vilniuje bei aukštų komunistinių veikėjų vilas Palangoje[307]. Liepos 29 d. sukurti MGB kariuomenės judrūs būriai neįstengė įvykdyti kasmet kartojamo įsakymo – „sunaikinti partizanus". Per du mėnesius kautynėse žuvo 59 partizanai[308], kiti kovojo toliau. Nesėkmės priežasčių MGB ieškojo 4-ojoje šaulių divizijoje.

SSRS MGB 1949 m. lapkričio 26 d. įsakė 4-ąją šaulių diviziją padalyti į dvi divizijas: 4-ąją (štabas Vilniuje) ir 2-ąją (štabas Šiauliuose). Pastaroji divizija buvo suformuota 1950 m. sausio 20 d. Jai atiteko 25-asis, 32-asis, 137-asis ir 273-iasis šaulių pulkai, išdėstyti Žemaitijoje ir šiaurės rytų Aukštaitijoje[309]. Divizija turėjo kovoti su LLKS „Žemaičių", Kęstučio, Prisikėlimo, Vyčio (šiaurinės dalies), Algimanto ir Vytauto apygardų[310] 896 partizanais. 25-asis šaulių pulkas (Panevėžio, Šiaulių, Radviliškio, Kuršėnų, Joniškio, Pasvalio apskr.) buvo mestas prieš 247 partizanus, 32-asis (Kretingos, Plungės, Telšių, Klaipėdos, Rietavo,

303. Ten pat. L. 92.
304. Ten pat. L. 108.
305. Mjr. Ščerbakovo 1950 m. sausio 30 d. pažyma // Ten pat. L. 111–112.
306. 4-osios šaulių divizijos perdislokavimo 1949 m. liepos 15 d. planas // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 33. T. 1. L. 23.
307. Gen. mjr. Pankino (*Панкин*) 1949 m. liepos 25 d. planas // Ten pat. L. 1.
308. Ten pat. B. 323. L. 79, 85.
309. Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 1816. L. 11.
310. Ten pat. L. 12.

Mažeikių apskr.) – prieš 212 partizanų, 137-asis (Biržų, Kupiškio, Rokiškio, Anykščių, Utenos, Zarasų, Švenčionių apskr.) – prieš 264 partizanus, 273-iasis (Šilutės, Tauragės, Kelmės, Raseinių, Jurbarko, Pagėgių apskr.) – prieš 173 partizanus. 4-oji divizija (34-asis, 261-asis, 298-asis, 353-iasis pulkai) buvo nukreipta prieš 414 partizanų pietų ir vidurio Lietuvoje[311].

Sovietinių saugumiečių nuomone, kiekviena puspenkto tūkstančio kareivių turinti divizija[312] privalėjo „sudaryti sąlygas lemiamam smūgiui, priartinti vadovybę prie dalinių ir taip daryti įtaką kovos eigai“[313]. Taip perrikiavusi savo jėgas, Lietuvos SSR MGB gavo SSRS valstybės saugumo ministro Abakumovo nurodymą „imtis visų priemonių likviduoti banditizmą iki vasaros, kuri palankesnė banditams veikti ir slapstytis“[314].

Jėgų šiam įsakymui vykdyti MGB turėjo pakankamai. Vadovaujantis 1949 m. spalio 17 d. SSRS MGB ir MVD įsakymu MGB buvo perduota milicija (5573 milicininkai), pasienio kariuomenė, visa MVD agentūra (12 132 agentai ir informatoriai)[315].

Visos MGB pajėgos 1950 m. balandžio–birželio mėn. nukovė 72 partizanų dalinių vadus[316], 114 eilinių partizanų[317] ir suėmė 876 žmones. Kažkelintas mėginimas likviduoti lietuvių rezistenciją nebuvo sėkmingas. Ypač dažnai pradėta naudotis vadinamosiomis karinėmis čekistinėmis grupėmis. Tai buvo 10–100 gerai ginkluotų MGB kareivių ir darbuotojų turinčios grupės, kurios, palaikydamos su įgulomis radijo ryšį, kelioms dienoms išeidavo ieškoti partizanų. Slapta judėdamos, apeidamos kaimus, šios grupės susitikdavo su agentais ir jų padedamos naikindavo nedideles partizanų grupes. Gavus žinių (tardant ryšininkus, suimtus partizanus) apie partizanų junginių štabus ar didesnes grupes, į pagalbą būtinai būdavo pasikviečiama papildomų karinių pajėgų. Taip pat elgtasi sutikus 6 partizanų ar didesnes jų grupes[318]. Pavyzdžiui, pasitelkus MGB kariuomenę birželio 23 d. Varėnos apskrities Merkinės valsčiuje bunkeryje žuvo Dainavos apygardos vadas L. Baliukevičius („Dzūkas“) ir dar 3 partizanai, liepos 22 d. žuvo aukščiausios LLKS vadovybės narys L. Grigonis („Užpalis“) ir 4 partizanai[319]. LLKS vadovybės narių tarpusavio ryšiams buvo labai pakenkta.

311. 2-osios šaulių divizijos laikinojo vado plk. Širinskio (*Ширинский*) 1950 m. sausio 31 d. pranešimas SSRS MGB vidaus kariuomenės viršininkui gen. ltn. Burmakui (*Бурмак*) // Ten pat. L. 1–2.
312. Ten pat. L. 6.
313. Ten pat. L. 9.
314. Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. balandžio 1 d. įsakymas 2-osios ir 4-osios šaulių divizijų vadams // Ten pat. L. 13.
315. 1950 m. vasario 7 d. perdavimo-priėmimo aktas // Ten pat. Ap. 10. B. 115. L. 2–5.
316. 1950 m. balandžio–liepos mėn. pažymos apie partizanų vadų likvidavimą // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 343. L. 18, 21, 27, 32.
317. 1950 m. balandžio–birželio mėn. pažymos apie MGB darbą // Ten pat. Ap. 10. B. 5/51. L. 182–183, 192–193, 234–235.
318. MGB Klaipėdos valdybos viršininko pavaduotojo pplk. Vukolovo (*Вуколов*) 1950 m. rugpjūčio 23 d. pranešimas gen. mjr. P. Kapralovui // Ten pat. Ap. 3. B. 371. L. 38.
319. P. Kapralovo 1950 m. rugsėjo 19 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Trofimovui (*Трофимов*) // Ten pat. Ap. 10. L. 161–162.

1954 m. Lietuvoje veikusių partizanų dalinių išsidėstymo schema

Tai MGB pasiekė po šešerių kovos su lietuvių rezistencija metų. Vien 4-oji šaulių divizija 1950 m. birželio mėn. išsiuntė 391 karinę čekistinę grupę (17 716 kareivių ir karininkų), liepos mėn. – 243 grupes (17 133 kareivius), rugpjūčio 1–23 d. – 112 grupių (10 210 kareivių)[320].

MGB divizijos ir pulkai nuolat rengdavo antipartizaninėse akcijose dalyvaujančių kareivių ir karininkų pasitarimus, kuriuose buvo aptariami nauji partizanų naikinimo būdai ir dalijamasi įgyta patirtimi. 1950 m. rugsėjo 1 d. 298-ajame šaulių pulke baudžiamųjų akcijų vykdytojai sutarė akylai sekti civilių gyventojų grupių judėjimą (pavyzdžiui, kai jie eina į bažnyčią) ir prireikus visus guldyti ant žemės ir tikrinti[321]. 353-iojo šaulių pulko kareivis Lešakovas *(Lešakov)* siū-

320. LSSR MGB 2-N valdybos poskyrio viršininko pavaduotojo mjr. Vasiljevo *(Васильев)* 1950 m. rugpjūčio 31 d. pažyma // Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 374. L. 8.
321. 1950 m. rugsėjo 1 d. išrašas iš 298-ojo šaulių pulko tarnybos meistrų pasitarimo // Ten pat. L. 59–62.

lė karinėms čekistinėms grupėms judėti tik naktį, kad būtų išlaikomas visiškas slaptumas[322], o MGB vadovybė apibendrino, kad „kovoje visi metodai geri"[323]. Ir svarbiausia – „gerai žinoti visus partizanų rėmėjų ūkius". Kadangi kiekvienas MGB karinis dalinys turėjo sunaikinti tik tam tikrą partizanų dalinį, jų rėmėjų ir partizanų giminaičių sodybos visada tapdavo pirmuoju MGB kareivių taikiniu. Gyventojų terorizavimu, nuolatinėmis kratomis, įtariamųjų suėmimais, tardymais stengtasi slopinti visokį rezistencijos rėmimą. Net ir tokį, apie kurį informavo MGB 353-iojo pulko kareivis: „Dieną apie kariuomenės pasirodymą partizanams praneša paaugliai, kurie pievose ties vienšėdžiais gano gyvulius."[324] Tai vertė karines čekistines grupes keisti veiksmų taktiką, judėti naktimis, vengti visokių neplanuotų susitikimų su vietos gyventojais.

1950 m. rugpjūčio 19–25 d. abiejų MGB divizijų daliniai buvo šiek tiek pastumti iš vienos vietos į kitą – prisitaikyta prie naujo Lietuvos administracinio padalijimo, nes liepos 10 d. buvo sukurtos 4 sritys ir 87 rajonai. 34-asis šaulių pulkas išsidėstė 11 įgulų (Dzūkijoje), 298-asis – 9 įgulose (Vidurio Lietuvoje), 353-iasis – 9 įgulose (Suvalkijoje). Net 261-ajam šaulių pulkui, kuris iki tol į antipartizanines operacijas siųsdavo tik vieną kuopą, buvo skirtas visas rytinis Lietuvos pakraštys – nuo Ignalinos iki Šalčininkų[325]. Divizijos kas mėnesį surengdavo po 15–20 didelių karinių operacijų, jose dalyvaudavo po 100–500 karių. Vien plk. Mazanašvilio vadovaujamos 2-osios šaulių divizijos 1950 m. liepos–rugsėjo mėn. surengtose 65 didelėse operacijose dalyvavo net 20 032 kareiviai ir karininkai. Masiškas miškų apieškojimas, sodybose atliekamos kratos, gyventojų apiplėšimai tebuvo žmonių terorizavimo priemonės. Vietos gyventojų remiami partizanai iš anksto sužinodavo apie kariuomenės telkimą ir pasitraukdavo iš pavojingų vietų, todėl iš minėtų 65 didelių antipartizaninių operacijų net 54-iose MGB kariuomenė nesusidūrė nė su vienu partizanu. Kitose buvo nukauta ir paimta į nelaisvę 16 kovotojų[326].

Nors SSRS ir Lietuvos SSR MGB nuolat ragino ir reikalavo, kariuomenė neįstengė 1950 m. nuslopinti lietuvių ginkluotos rezistencijos, tačiau aktyviai prisidėjo prie lietuvių trėmimų, masinių suėmimų. 1950 m. Lietuvoje žuvo 635 partizanai (karinėse operacijose 123 emgėbistai žuvo arba buvo sužeisti), buvo suimta 3110 žmonių[327]. Tokie buvo oficialūs MGB siautėjimų padariniai. Iš tikrųjų per tuos metus iš Lietuvos kalėjimų į lagerius buvo išvežti 12 194 kaliniai, kalėjimuo-

322. 353-iojo šaulių pulko tarnybos pirmūnų sąskrydžio 1950 m. rugsėjo 7 d. protokolas Nr. 1 // Ten pat. L. 137.
323. Ten pat. L. 219.
324. Ten pat. L. 136.
325. 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo 1950 m. rugpjūčio 19 d. kovinis įsakymas Nr. 001 // Ten pat. L. 5–6.
326. 2-osios šaulių divizijos vado 1950 m. rugsėjo mėn. pranešimas gen. mjr. P. Kapralovui // Ten pat. B. 232. L. 132.
327. Plk. Leonovo 1951 m. kovo 2 d. pažyma // Ten pat. Ap. 10. B. 5/51. L. 76.

se mirė 32, pasibaigus kalinimo laikui paleisti buvo 2434 kaliniai. Bet kalėjimuose kalinių sumažėjo nuo 5797 iki 5435[328].

1951 m. MGB teroras dar labiau pasmarkėjo. Kariuomenės pulkų nesumažėjo, bet pulkų išsidėstymas 1951 m. balandžio 14 d. vėl pasikeitė: 4-osios šaulių divizijos 353-iojo pulko įgulos iš Suvalkijos buvo permestos į Šiaulius, Kelmę, Panevėžį, Biržus, Ramygalą, Krakes (iki tol čia buvo 2-osios šaulių divizijos 25-ojo šaulių pulko įgulos), į Suvalkiją ir Raseinių, Jurbarko, Ariogalos apylinkes persikėlė 298-asis pulkas, Alantoje, Utenoje, Anykščiuose, Kavarske, Ukmergėje išsidėstė 261-ojo šaulių pulko kariai, iki tol ramiai saugoję Turniškių ir Valakampių vilas. 4-osios šaulių divizijos 35 įgulos buvo išsidėsčiusios didesnėje Lietuvos teritorijos dalyje. Prireikus visos divizijos pajėgos buvo siunčiamos net į vieno partizanų vado paiešką. 1951 m. vasario 23 d. 4-osios šaulių divizijos suformuotas divizijos vado pavaduotojo gen. mjr. Pankino vadovaujamas jungtinis būrys (813 kareivių ir karininkų), buvo mestas J. Lukšos („Skirmanto“) paieškai. Gegužės 9 d. būryje jau buvo 2316 kareivių. Visi jie iki gegužės 25 d. naršė po Kazlų Rūdos mišką, paskui buvo permesti į Kėdainių rajoną[329], bet J. Lukšos nesugavo. Tokio masto gaudynės buvo pakartotos vasarą. Nuo birželio 20 iki liepos 4 d. Balbieriškio miške (Prienų r.) 34-asis ir 298-asis šaulių pulkai mėgino sunaikinti A. Ramanauską („Vanagą“) ir J. Lukšą („Skirmantą“)[330]. Taip buvo vykdomas 4-osios šaulių divizijos vado plk. Babincevo *(Babincev)* 1951 m. birželio 23 d. įsakymas[331]: kiekvienam pulkui buvo įsakyta surasti ir sunaikinti po 2–5 partizanų vadus. Prieš vieną ar du žmones metamos tūkstantinės pajėgos be MGB agentų pagalbos buvo bevertės.

Nuo 1951 m. didelės karinės operacijos pasitelkiant iki pustrečio tūkstančio karių buvo rengiamos vis rečiau. Pagrindiniu antipartizaninių operacijų koviniu vienetu tapo karinės čekistinės grupės. Dėl partizanų netekčių rezistencijos dalyvių liko vis mažiau. Kol lietuvių ginkluotas pasipriešinimas turėjo pakankamai jėgų, okupacinė valdžia kaimuose tebuvo nominali, ir tik dideli MVD ir MGB kareivių būriai galėjo vykdyti baudžiamųjų operacijų planus. Nuo 1950 m. ir ypač nuo 1951 m. partizanus persekiojantys ir gyventojus terorizuojantys MGB kariniai būriai galėjo veikti nedidelėmis grupėmis.

1951 m. MGB karinės pajėgos išoriškai šiek tiek pasikeitė. SSRS MGB įsakymu MGB vidaus kariuomenė nuo 1951 m. rugpjūčio 17 d. tapo MGB vidaus apsauga, o divizijos – vidaus apsaugos 1-uoju skyriumi. Pulkai buvo pavadinti būriais: 32-asis šaulių pulkas tapo 4-uoju būriu, 34-asis – 5-uoju, 261-asis – 6-uoju,

328. 4-osios šaulių divizijos vado 1951 m. balandžio 14 d. įsakymas Nr. 00104 // Ten pat. F. 3. B. 387. T. 1. L. 208.
329. 4-osios šaulių divizijos 1951 m. vasario 23 d. įsakymas Nr. 0054 // Ten pat. L. 236; 4-osios šaulių divizijos 1951 m. gegužės 9 d. operatyvinė suvestinė Nr. 00129 // Ten pat. L. 279.
330. 4-osios šaulių divizijos 1951 m. birželio 20 d. operatyvinė suvestinė Nr. 0017 // Ten pat. B. 388. T. 2. L. 32.
331. 4-osios šaulių divizijos 1951 m. birželio 23 d. įsakymas Nr. 00501. // Ten pat. L. 59–60.

298-asis – 7-uoju, 353-iasis – 8-uoju būriu[332] ir t. t. Batalionai, kuopos buvo pavadinti divizionais ir komandomis. Nepasikeitė tik vadai, karininkai ir kareiviai.

1951–1952 m. įvyko 8 didesni ir mažesni trėmimai ir į Sibirą buvo išvežta daugiau kaip 23 tūkst. žmonių. 4133 žmonės[333] (1090 šeimų) buvo apkaltinti partizanų rėmimu ir ištremti kaip įkaitai „atsakant į teroristinius aktus“, o visi kiti ištremti dėl kitų priežasčių, dažniausiai sovietinės administracijos pavadinti „buožėmis“. Šios trėmimų akcijos įvykdytos glaudžiai bendradarbiaujant MGB ir LKP(b) CK. Jeigu šių akcijų rezultatai LKP(b) CK netenkindavo, vietiniams MGB skyrių viršininkams buvo priekaištaujama taip, kaip 1951 m. rugpjūčio 28 d. plk. Zacharovas *(Zacharov)* sakė MGB Varėnos skyriaus viršininkui mjr. Vasiljevui *(Vasilev)*: „[...] smūgių buožėms ir kitam elementui nebuvo smogta, t. y. nevykdote Lietuvos KP(b) CK ir LSSR MGB nurodymų [...]“[334].

Sovietų Sąjungos MGB į Lietuvą siuntė vis naujus emgėbistus. 1952 m. pradžioje Lietuvoje dirbo 150 antipartizaninės ir antinacionalistinės kovos „specialistų“ iš SSRS MGB. Čia nuolat lankėsi SSRS MGB vadovai, ministro pavaduotojai gen. mjr. Pitovranovas *(Pitovranov)*, gen. ltn. Jedunovas *(Edunov)*, gen. mjr. Kondakovas (šie generolai buvo atvykę 1951 m. rugsėjo–gruodžio mėn.)[335]. Jie turėjo padėti įgyvendinti naują planą, kurį 1951 m. gruodžio 19 d. paskelbė gen. mjr. Kapralovas: „[...] per 2–3 mėn. likviduoti nacionalistinį pogrindį [...]“[336]. VKP(b) CK ankstesnį MGB darbą Lietuvoje įvertino nepatenkinamai. Tačiau naujasis planas irgi žlugo.

Šiek tiek pasikeitė MGB antipartizaniniai veiksmai. Kiekvieno LLKS apygardų ir sričių štabo ieškojo specialios MGB darbuotojų grupės. Kiekvieno partizanų būrio paieškai buvo sudarytos atskiros karinės čekistinės grupės. Tose Lietuvos vietose, kuriose išliko rezistencijos kovotojų branduolys, buvo sutelkta daugiau MGB kariuomenės įgulų[337]. MGB kariuomenės nuo 1950 m. šiek tiek sumažėjo, todėl stengtasi į antipartizanines operacijas įtraukti stribus. 1951 m. rugpjūčio 1 – 1953 m. vasario 15 d. stribų būriai surengė tūkstančius operacijų ir nukovė, paėmė į nelaisvę 334 partizanus. Tai buvo tik penktadalis partizanų patirtų nuostolių[338]. Ne stribai smogė paskutinius lemiamus smūgius LLKS. 1951–1952 m. ir 1953 m. sausio–kovo mėn. emgėbistai Lietuvoje nukovė ir paėmė į nelaisvę 1935 ginkluotos rezistencijos dalyvius. Jų sumažėjo nuo 1000 (1952 m. sausio 1 d.) iki 250

332. 4-osios šaulių divizijos 1951 m. rugpjūčio 17 d. operatyvinė suvestinė Nr. 00229 // Ten pat. L. 180.
333. 1952 m. rugpjūčio 22 d. pažyma apie tremtinių skaičių (1951 m. rugpjūčio 1 – 1952 m. rugpjūčio 1 d.) // Ten pat. B. 407. L. 194–195.
334. MGB Vilniaus srities rajonų skyrių viršininkų 1951 m. rugpjūčio 28 d. pasitarimo protokolas // Ten pat. B. 283. L. 27.
335. Ten pat. L. 36, 38.
336. Ten pat. L. 47.
337. Gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui // Ten pat. B. 407. L. 12–14.
338. Ten pat. L. 14.

пе-3. Совершенно секретно

С П Р А В К А

о результатах работы органов МГБ Литовской ССР по борьбе
с националистическим подпольем и бандами

за период с 15/VII-1944г. по 15/XII-52 года.

Ликвидировано	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	ВСЕГО
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Руковод.центров подполья................	-	7	2	1	2	2	1	1	-	16
Штабов округов........	5	31	15	5	12	16	8	8	3	103
Бандитских групп......	134	595	437	323	166	197	194	181	124	2353
Бандитов всего........	5515	17524	5199	3041	2473	2186	1044	1138	624	38744
В том числе:а/убито	2436	9777	2143	1540	1135	1192	635	590	440	19888
б/ захвачено......	3079	7747	3056	1981	1338	994	409	548	169	18841
легализовано всего....	285	36272	1055	708	176	51	18	17	15	38597
Арестовано всего	3711	19383	11141	6412	4360	4531	3110	3437	1000	62086
В т.ч.участников националистического подполья	1345	7755	5743	3755	2198	1492	1898	1734	668	26588
Всего убито,арестовано и легализовано......	11432	65432	14339	3660	5671	5774	3763	4044	1455	120570
Выселено............	-	4479	2082	3938	39482	32735	761	20357	2203	106037
Совершено проявлений	854	3324	2354	1572	823	560	285	187	88	10047
В результате их убито /человек/...........	582	3419	2731	2626	1673	1018	494	272	91	12906 ч.
Изъ я т о:										
Орудий..............	4	4	1	-	-	-	-	-	-	9
П.Т.Р...............	10	10	9	-	1	-	-	-	-	30
Минометов...........	-	15	15	-	-	-	1	-	-	31
Гранатометов.......	-	4	4	-	-	1	-	-	-	9
Пулеметов..........	395	1225	501	312	208	176	61	76	48	3002
Автоматов..........	606	2245	1166	794	523	522	291	273	188	6608
Винтовок...........	4834	9596	3959	1695	1090	934	498	487	300	23493
Пистолетов.........	516	1832	1678	1275	1001	1069	480	587	421	8859
Гранат.............	3196	5845	2743	1509	862	716	314	207	188	15580

Pažyma apie Lietuvos SSR MGB kovos su pogrindžiu ir ginkluotais būriais rezultatus 1944–1952 m.

Совершенно секретно

С П Р А В К А

об итогах работы органов МВД Литовской ССР и националистических проявлениях

с I5 июля I944 года по 25 октября I953 года

ЛИКВИДИРОВАНО	I944	I945	I946	I947	I948	I949	I950	I95I	I952	I953	ВСЕГО
I	2	3	4	5	6	7	8	9	I0	II	I2
Руководящих центров подполья.................	-	7	2	I	2	2	I	I	-	I	I7
Так наз.,штабов нац. областей и округов	5	3I	I5	5	I2	I6	8	3	3	5	I03
Вооруженных национа-листов всего..............	4515	I7524	5I99	304I	2473	2I86	I044	II38	632	354	38I06
Из них:убито..............	2436	9777	2I43	I540	II35	II92	635	590	457	I88	20093
Захвачено................	2079	7747	3056	I50I	I338	994	409	548	I75	II6	I7963
Легализировано............	285	36272	I055	708	I76	5I	I8	I7	I6	6	38604
Нац. организаций и групп..................	I66	8I9	500	363	339	440	262	224	89	53	3255
Арестовано всего..........	4I62	I9973	I0760	64I6	448I	4699	3407	3396	II3I	95I	59376
В т.ч. участников нац. организаций и связ. подполья............	3I6	4382	3676	I6I0	I086	I2I8	I077	943	337	205	I4850
Пособников вооруж.нац.	329	3083	I986	2I45	III2	I274	82I	79I	354	364	I2259
Выселен. всего /чел/	-	4479	2082	3938	39482	32735	76I	20357	2203	-	I06037
Семей.....................	-	I204	50I	I022	II233	9633	I89	5I36	3I2	-	29230
В т.ч. семей кулаков......	-	437	-	602	8228	7886	I73	4I88	2I7	-	2I73I
Семей националистов....... ответ на теракты- Семьи бандитов/	-	767	50I	420	3005	I747	I6	948	95	-	7499

	2	3	4	5	6	7	8	9	I0	II	I2
Совершено вражеских проявлений..........	854	3324	2354	I572	823	560	285	I87	93	63	I0II5
При них убито:	582	34I9	273I	2626	I673	I0I8	494	272	92	I4	I2922
Вт.ч. сов.актива....	253	447	493	299	256	I22	83	52	I7	-	2022
Наши потери при операциях.Убито.....	93	725	273	I55	II8	98	50	44	35	5	I596
Взято орудий.......	4	4	I	-	-	-	-	-	-	-	9
ПТР.................	I0	I0	9	-	I	-	-	-	-	I	3I
Минометов...........	-	I5	I5	-	-	-	I	-	-	I	32
Гранатометов........	-	4	4	-	-	I	-	-	-	I	I0
Пулеметов...........	395	I225	50I	3I2	208	I76	6I	76	48	I2	30I4
Автоматов...........	606	2245	II66	794	523	522	29I	273	I90	77	6664
Винтовок............	4884	9596	3959	I695	I090	984	498	487	3I6	I08	23653
Пистолетов..........	5I6	I832	I678	I275	I00I	I069	480	587	437	I70	9II6
Мин.................	459	I403	I592	66	8	63	2	I2	I4	3	2622
Гранат..............	3I96	5845	2743	I509	862	7I6	3I4	207	I92	47	I5935
Патронов............	6206I8	I427565	7I6I80	405396	I86I65	2I3545	I73I69	II8025	49367	I3II8	3943063
Взрыв.веществ /кгр/	-	504,3	337,5	75,4	74	I47,2	-	-	8,4	3	II49,8кг.
Пишущих машинок и Множ.аппаратов......	2	I32	78	92	54	97	37	27	40	I8	577

п/п НАЧАЛЬНИК 4 УПРАВЛЕНИЯ МВД ЛИТОВСКОЙ ССР
МАЙОР -

/РАСЛАНАС/

25 октября I953 года.

Верно: опер. 4 упр. МВД ЛССР
ст. л-т [illegible] (Белов)

LSSR MVD 4-osios valdybos viršininko mjr. P. Raslano 1953 m. spalio 25 d. pažyma

(1953 m. kovo mėn.)[339]. 28 Lietuvos rajonuose partizanų nebebuvo, ir tik 18 rajonų dar kovojo po 3–20 partizanų[340]. Tokioms nedidelėms pasipriešinimo pajėgoms persekioti ir naikinti didelės MGB kariuomenės nebereikėjo.

1953 m. karinės įgulos į karines operacijas vykdavo tik pagal agentų pranešimus. Tais metais į rezistencijos kovotojų gretas įsiskverbę MGB agentai ir provokacinės agentų smogikų grupės daugiausia prisidėjo prie lietuvių ginkluoto pasipriešinimo naikinimo.

Kokie buvo MVD ir MGB 1947–1953 m. karinių baudžiamųjų operacijų padariniai, matyti iš toliau pateikiamos lentelės.

19 lentelė. **1947–1953 m. baudžiamųjų akcijų padariniai**

Data	Žuvo partizanų	Paimta į nelaisvę	Iš viso suimta žmonių
1947 m.	1540	1501	6416/6412
1948 m.	1135	1338	4481/4360
1949 m.	1192	994	4499/4531
1950 m.	635	409	3407/3110
1951 m.	590	548	3396/3437
1952 m.	457	175	1131
1953 m.	198	116	951
Iš viso 1947–1953 m.	5747	5081	24281/23932

Lentelė sudaryta remiantis: Mjr. Figurino 1947 m. vasario 1 ir gruodžio 9 d. pažymos // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 274. T. 1. L. 168; Gen. mjr. D. Jefimovo 1947 m. birželio 19 d. pranešimas A. Sniečkui // Ten pat. Ap. 10. B. 43. L. 223; Gen. mjr. P. Kapralovo 1948 m. sausio 30 d. pažyma // Ten pat. Ap. 3. B. 274. T. 1. L. 20; Kpt. Ščerbakovo 1948 m. kovo 29, balandžio 19, gegužės 25, rugsėjo 29, birželio 8–18 d. pažymos // Ten pat. L. 206–215; B. 323. L. 16–18, 30–31, 33–38, 40–47, 65–72; 1949 m. vasario mėn. plk. Počkajaus sudarytas partizanų apygardų, rinktinių ir būrių sąrašas // Ten pat. B. 312. T. 1. L. 66; 1949 m. gegužės 31 d. kpt. Ščerbakovo sudarytas apygardų, rinktinių ir būrių sąrašas // Ten pat. L. 237; Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. vasario 15, kovo, balandžio, gegužės mėn., birželio 6, liepos 11, rugsėjo 19, spalio 14, 1951 m. sausio 17 d. pažymos // Ten pat. Ap. 10. B. 5/51. L. 58, 104, 119, 183, 193, 235; B. 408. L. 189, 202, 227; Gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio 10 d. pažyma // Ten pat. Ap. 3. B. 56/29. L. 9–11; Gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio ir rugsėjo mėn. pažymos // Ten pat. L. 118; Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. kovo 13 ir gegužės 11 d. pažymos // Ten pat. B. 439. T. 1. L. 14, 76; LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. birželio 30 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. L. 206–207; Mjr. P. Raslano 1953 m. spalio 28 d. pažyma // Ten pat. B. 441. L. 5; Pplk. Vildžiūno 1953 m. rugsėjo 3 d., spalio mėn. operatyvinės suvestinės // Ten pat. B. 439. L. 217–220; LSSR vidaus reikalų ministro K. Liaudžio 1954 m. sausio 4 d. pranešimas gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. T. 2. L. 256, 268; Mjr. P. Raslano 1953 m. birželio 10 d. pranešimas plk. Cholevai // Ten pat. T. 1. L. 82.;

Dvi pažymos, sudarytos gen. mjr. P. Kondakovo (1952 m. gruodžio mėn.) ir mjr. P. Raslano (1953 m. spalio 25 d.), pateikia skirtingus suimtųjų skaičius. Žr.: Ten pat. B. 441. L. 264–265; B. 439. T. 3. L. 1–2.

339. LSSR vidaus reikalų ministro gen. ltn. P. Kondakovo 1953 m. kovo 21 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. mjr. B. Kobulovui // Ten pat. B. 439. T. 1. L. 37.
340. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 13 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. B. 440. L. 2.

Visi šie iš daugybės dokumentų surinkti duomenys ne visada sutampa. Nuolat buvo keičiami suimtų žmonių skaičiai, o žuvusių partizanų skaičiai keitėsi įrašius nužudytus beginklius žmones (juos vadindavo „pavieniais banditais"). Taip buvo daroma ir 1944–1946 m., tik daug didesniu mastu. Apytikrį 1944–1945 m. nužudytų beginklių žmonių skaičių dar buvo įmanoma nustatyti, o 1946–1953 m. karinių baudžiamųjų, arba karinių čekistinių, operacijų aukų skaičiaus taip išskirti neįmanoma. Todėl iš 20 156 žmonių, kuriuos 1944–1953 m. NKVD (MVD) ir MGB nužudė ir pavadino partizanais, apie 5 tūkst. buvo beginkliai žmonės*.

Dokumentais pagrįsta išvada galėtų būti viena: 1944–1953 m. NKVD (MVD) ir MGB vykdytos karinės baudžiamosios operacijos (nesvarbu, kas jas vykdė – divizijos, pulkai, kuopos, komandos ar karinės čekistinės grupės) buvo pagrindinis lietuvių žudymo būdas. MVD, MGB ir jų kariuomenė buvo pagrindinė visų karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui (trėmimų, suėmimų ir pan.) vykdytoja.

Žudynių įrankis – MGB agentūra

Pirmieji siūlymai pasinaudoti lietuvių rezistenciniu judėjimu ir organizuoti specialias slaptas teroristines grupes buvo pateikti 1944 m. Kelis mėnesius valstybės saugumo liaudies komisaru išbuvęs A. Guzevičius Sovietų Sąjungos valstybės saugumo liaudies komisaro V. Merkulovo prašė leisti organizuoti provokacinius partizanų būrius. Bet kovą su lietuvių ginkluotu pasipriešinimu buvo numatyta vykdyti NKVD, todėl V. Merkulovas pasiūlė šį sumanymą įgyvendinti Lietuvos SSR NKVD[341].

Šis siūlymas ne iš karto buvo įgyvendintas. Iš pradžių NKVD labai pasikliovė savo kariniu pranašumu ir mėgino kiekvieną pasipriešinimą slopinti karine jėga. Neįstengiant įvykdyti iš Maskvos nuolat gaunamos užduoties („likviduoti antisovietinį judėjimą"), A. Guzevičiaus pasiūlymas buvo prisimintas. Kadangi provokaciniai būriai ir jų veiksmai buvo kontroliuojami aukščiausios NKVD ir NKGB vadovybės, v/s II rango komisaras B. Kobulovas 1945 m. birželio 12 d. įsakė be jo žinios ir sankcijos melagingų (provokacinių) būrių nekurti. Tai galėjo sutrukdyti vykdyti numatytas „specialias priemones"[342].

„Specialios priemonės" – tai trijų karinių provokacinių (juos vadino „operatyviniais") būrių sudarymas. Po B. Kobulovo įsakymo paskelbimo praėjus dienai, į Panevėžio, Kauno ir Šiaulių apskritis buvo išsiųsti pplk. Mirkovskio *(Mirkovskij)*, vyr. ltn. Šichovo *(Šichov)* ir mjr. Viktorovo *(Viktorov)* vadovaujami būriai, kiekviename iš jų buvo po 110–128 ginkluotus provokatorius[343]. Apgaule įgiję kai

* Kadangi daug partizanų ir beginklių žmonių aukų liko nežinomos, o jų skaičius MVD ir MGB mėgino klastoti, tai minėtos aukos – 20 tūkst. ir 5 tūkst. – bus skaičiuojamos atskirai.

341. V. Merkulovo 1944 m. spalio 4 d. raštas A. Guzevičiui // Ten pat. Ap. 10. B. 9 (358). L. 105.
342. Įsakymas operatyvinių sektorių viršininkams // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 1 (353). L. 10.
343. *Šadžius H.* 1944–1945 metai: sovietinė prievartos mašina prieš ginkluotą pogrindį Lietuvoje // Lietuvos rytas. 1994. Kovo 19.

kurių vietos gyventojų pasitikėjimą, provokatoriai (apsimetę vlasovininkais, dezertyrais) suėmė ir nužudė dešimtis žmonių. Pplk. Mirkovskio būrys Panevėžio apskrityje suėmė 16 žmonių ir nužudė 21 žmogų. Kas buvo tie nužudytieji – neaišku[344]. Paskui pplk. Mirkovskio provokacinis būrys buvo perkeltas į kitą vietą. Liepos 11 d. Marijampolės apskrities Kazlų Rūdos valsčiuje jis sunaikino „Ožkos" rinktinės štabą, į nelaisvę paėmė 8 partizanus. Žuvo vienuolika štabo apsaugos būrio kovotojų. Kitas SSRS NKGB specialus provokacinis būrys, vadovaujamas vyresn. ltn. Šichovo, į pagalbą pasikvietęs NKVD karinį dalinį, liepos 11 d. Kauno apskrities Seredžiaus valsčiuje nužudė 24 žmones[345].

Specialiai neparengti provokatoriai veikė trumpai – 1945 m. rugpjūčio mėn. šių didelių provokacinių būrių jau nebebuvo. Visos tokio pobūdžio iniciatyvos buvo perleistos NKVD ir NKGB operatyviniams sektoriams ir apskričių skyriams.

NKVD ir NKGB agentams buvo viskas leidžiama. Jie galėjo, vaizduodami „pasipriešinimą", žudyti paprastus beginklius žmones arba enkavėdistų įsakymu pasalūniškai žudyti partizanų vadus (net kartu su šeimomis). 1945 m. liepos mėn. smogikų grupes kūrė NKVD kariuomenės daliniai[346]. Agentai smogikai vienoje vietoje galėjo veikti labai trumpai ir slaptai. Ir, kaip matyti iš dokumentų, daugiau laisvės jie turėjo tik tose vietose, kur rezistencinis judėjimas jau buvo silpnas. 1945 m. agentų smogikų „grupės buvo naudojamos ir gyventojams provokuoti. Apsimetusius partizanais agentus imdavo remti gyventojai, o karinių baudžiamųjų operacijų metu šie gyventojai būdavo suimami. Pavyzdžiui, NKGB agentui „Pen" („Kelmas") Maišiagalos valsčiuje įstojus į lenkų partizanų būrį, būrio ryšiams nustatyti buvo sudaryta agentų smogikų grupė, kuriai vadovavo buvęs Armijos krajovos „Lepiko" būrio partizanas agentas žudikas „Rekin" – „Rulka". Grupė ėjo nustatytu maršrutu Riešės, Maišiagalos, Pabradės valsčiais ir ieškojo lenkų pogrindžio dalyvių. Remdamasi agentų smogikų grupės informacija, 1945 m. rugpjūčio 27–29 d. NKVD surengė karinę operaciją ir suėmė 8 žmones[347]. Plačiai naudoti specialias grupes pradėta 1946 m. Vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas vasario 15 d. įsakyme pasiūlė: „Kiekviename NKVD apskrities skyriuje su sukurtų melagingų būrių ir specialiųjų grupių pagalba vykdyti operatyvines priemones nustatant aktyvius nac. pogrindžio dalyvius ir jų rėmėjus."[348] Nustatyti turėjo padėti „kombinacijos" (provokavimas, įsiskverbimas į partizanų būrių ryšių kanalus). Paskui būtinai turėjo vykti „represijos", t. y. suėmimas, tardymas arba tiesiog fizinis naikinimas.

344. B. Kobulovo, A. Apolonovo ir I. Tkačenkos 1945 m. liepos 6 d. pranešimas L. Berijai // LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 2. L. 125.
345. Gen. ltn. I. Tkačenkos 1945 m. liepos 22 d. pranešimas L. Berijai ir V. Merkulovui // Ten pat. L. 135.
346. I Pabaltijo fronto užnugario apsaugos NKVD kariuomenės vado plk. Romanovo 1945 m. liepos 25 d. pranešimas // Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 33. L. 48–50.
347. Ten pat. F. K-41. Ap. 1. B. 1901. L. 276.
348. Ten pat. Ap. 3. B. 1936. L. 39.

Iš pradžių, taikant Ukrainos NKVD įgytą patirtį, tokiam darbui buvo parenkami tik stribai. 1946 m. balandžio mėn. MVD Utenos, Mažeikių, Zarasų, Telšių, Panevėžio, Švenčionių ir Joniškio skyriai turėjo 11 specialiųjų grupių, jose buvo 89 stribai[349]. SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas gen. ltn. V. Riasnojus *(Rjasnoj)* J. Bartašiūnui įsakė vadovauti smogikų organizatoriaus veiksmams[350]. 1946 m. gegužės 1 d. Lietuvoje pasirodęs iš Ukrainos atvykęs mjr. A. Sokolovas *(Sokolov)* organizavo šių grupių darbą. Kadangi stribai plėšikaudami ir vogdami greitai išsiduodavo, mjr. A. Sokolovas pasiūlė daugiau pasinaudoti savo draugus išdavusiais partizanais. 1946 m. rugpjūčio mėn. jau veikė MVD EB valdybai pavaldi specialioji grupė. Joje, be 15 stribų, buvo ir 5 išdavikai partizanai[351].

Pirmoji jų užduotis buvo sunaikinti „Geležinio vilko" būrio vadą Joną Dambrauską („Siaubą"). 1946 m. rugpjūčio pradžioje mjr. A. Sokolovo vadovaujama speciali grupė, pasivadinusi „Tigro" būriu (vadas – smogikas „Vanagas"), tariamai „Žalio Velnio" nurodymu ieškojo ryšio su „Siaubu". Smogikai įsikūrė Trakų apskrities Onuškio valsčiaus Somnikų kaimo apylinkėse, bunkeryje. Miško pakraštyje įsikūrė inžinerijos kariuomenės uniformomis persirengę MVD kariai. Kad užsitarnautų partizanų rėmėjo pasitikėjimą, smogikai inscenizavo kelių „inžinerijos kariuomenės" karių nuginklavimą ir sumušimą. Rugpjūčio 19 d. smogikų sulaikytas P. Žilionis buvo atvestas į bunkerį ir ištardytas. Matyt, patikėjęs smogikais, žmogus pasakė „Siaubo" būrio rėmėjų ir ryšininkų pavardes. Rugsėjo 2 d. naktį į susitikimą su J. Dambrausku („Siaubu") atėjo agentai smogikai: „Koršun" („Vanagas"), buvęs Lietuvos kariuomenės kapitonas „Lesnoj" („Miškinis") ir „Ugor" („Ungurys"). Grendavės kaimo gyventojo Petro Blažonio sodyboje susitiko smogikai ir keturi partizanai. Smogikas „Vanagas" „Siaubą" ir jo pavaduotoją S. Legetavičių („Aušrą") nušovė[352]. Kitas specialiosios grupės narys, Ukrainoje sadizmu pasižymėjęs smogikas (iki tol – UPA (Ukrainos sukilėlių armijos) partizanas) M. Žaba („Kruk")[353], sušaudė kitus du partizanus ir keturių asmenų Blažonių šeimą. Gyva liko tik smogikų nepastebėta keturiolikmetė A. Blažonytė. Siekiant paslėpti nusikaltimo pėdsakus, buvo organizuota karinė baudžiamoji operacija ir visi nužudytieji pavadinti „banditais". Maskvoje šios žudynės buvo labai gerai įvertintos. SSRS MVD BB vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojas gen. mjr. Prošinas *(Prošin)* patarė tokias specialiųjų grupių operacijas prieš partizanų junginių štabus ir aktyviausius partizanus rengti dažniau[354].

349. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai // Laisvės kovų archyvas. 1994. Nr. 11. P. 125.
350. Gen. ltn. V. Riasnojaus 1946 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 1/10514 // LYA. Ap. 3. B. 22/9. L. 11.
351. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 124, 126.
352. Gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. rugsėjo 9 d. specialus pranešimas gen. ltn. V. Riasnojui // LYA. Ap. 3. B. 135. L. 1–4.
353. LSSR MGB specialiosios grupės dalyvių sąrašas (1948 m. kovo 15 d.) // Ten pat. B. 232. L. 1.
354. Gen. mjr. Prošino 1946 m. rugsėjo 18 d. raštas gen. mjr. J. Bartašiūnui // Ten pat. B. 135. L. 10.

Mjr. A. Sokolovas tiksliai vykdė nurodymus. Į Grendavės kaime smogikų įvykdytą akciją buvo panašios ir vėliau agentų smogikų grupių surengtos žudynės, kiti jų veiksmai. Stengdamiesi susisiekti su partizanais, jie slapta iš-tardydavo jų ryšininkus ar rėmėjus. Liudytojus, galėjusius trukdyti smogikų veiklai, nužudydavo. Partizanų grupės, į kurias įsiskverbdavo agentai smogikai, buvo išžudomos.

1948 m. kovo mėn. MGB 2-N valdybos ypatingojo būrio 21 agentui smogikui imta mokėti stribų („liaudies gynėjų") algą. Be to, kad būtų dar labiau užmaskuoti, kiekvienas smogikas gavo raudonarmiečio knygelę ir asmens dokumentus kita pavarde[355]. Smogikai turėjo atrodyti kaip karinio dalinio kariai ir jaustis saugūs. Kas galėjo tapti agentais smogikais? Tai – legalizuoti ir sulaikyti partizanai, kurie „savo parodymais ir dalyvaudami juos vykdant susikompromitavo prieš pogrindį". Tai – iš buvusių partizanų užverbuoti „vidaus agentai", kurie saugumui buvo išdavę daug žmonių ir taip susikompromitavę[356].

Agentų smogikų naudojimas MGB buvo įvertintas kaip „labiausiai pasiteisinęs labai konspiratyvaus pogrindžio likvidavimo metodas"[357], ir 1948 m. vasarą sudaryta dar viena smogikų grupė[358]. Nėra žinoma, kiek agentai smogikai nužudė beginklių žmonių ar partizanų. Nuo 1946 m. jų aukos skaičiuojamos dešimtimis. 1948 m birželio 23 d. Kauno apskrityje šeši smogikai nužudė A. Grumado („Viesulo") vadovaujamos „Tauro" apygardos septynis partizanus, liepos 12–13 d. Kretingos apskrityje – aštuonis „Žemaičių" apygardos partizanus[359]. Už pastaruosius smogikai gavo 500–1500 rb premijas. 1948 m. rugpjūčio 12 d. Žiežmarių valsčiaus Pavuolių kaime buvo nužudyti trys partizanai ir du vietos gyventojai, 1951 m. balandžio 10 d. Utenos apskrityje – 7 partizanai ir namų šeimininkai[360]. Priklausomai nuo žudynių aplinkybių aukos buvo priskiriamos prie mūšiuose nukautų partizanų arba agentų padaryti nusikaltimai priskiriami partizanams. Tai leido kompromituoti rezistencijos dalyvius, kurstyti įtarumą, trukdyti skirtingų vietų partizanams palaikyti ryšius.

Visa specialiųjų grupių vykdyta „speciali veikla" (partizanų, jų rėmėjų ir jų liudytojų žudynės) turėjo likti visiška paslaptis. „Apie tai turi žinoti tik tie darbuotojai, – rašė savo nurodymuose plk. Počkajus, – kurie su SG [specialiosiomis grupėmis – *A. A.*] dirba betarpiškai [...]. SG darbas neturi būti afišuojamas. Mums reikia ją kaip reikiant užšifruoti ir jokiuose dokumentuose neminėti, kad tai netaptų žinoma kitiems darbuotojams."[361]

355. Ten pat. B. 232. L. 1.
356. Gen. mjr. P. Kapralovo 1946 m. vasario 6 d. įsakymas (projektas) // Ten pat. L. 53.
357. Ten pat.
358. Plk. Sinicyno raportas gen. mjr. P. Kapralovui // Ten pat. L. 33, 35.
359. Valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1948 m. birželio 30 d. įsakymas (projektas) // Ten pat. L. 67; 1948 m. liepos mėn. įsakymas // Ten pat. L. 68; *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 127.
360. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 128–129.
361. *Starkauskas J.* Agentų smogikų grupių veiklos bruožai // Laisvės kovų archyvas. 1994. Nr. 12. P. 238.

Rezistencijos dalyviai buvo naikinami ir pasitelkus kitokius agentus. Ypač daug nuostolių padarė „vidaus agentai", kurie įsiskverbdavo į rezistencines organizacijas. 1947 m. MGB pagal agentų pranešimus suėmė 852 žmones ir nukovė 35 partizanus. Vien Kauno mieste buvo suimti 162 žmonės. 2-N valdybos agentai išdavė 316 žmonių. Pavyzdžiui, agentūrinėje byloje „Vakarai-Cerberiai" rašoma apie J. Markuliui („Ereliui") ir kitiems agentams padedant 178 suimtus žmones ir 18 nužudytų partizanų[362]. Partizanų būriuose 1952 m. pradžioje buvo tik 23 „vidaus agentai". Kaip tik jie tiesiogiai padėjo agentams smogikams naikinti tikruosius partizanus.

Visų rūšių MGB agentų 1949 m. vasario 25 d. buvo 26 206. Tik pradėjus aiškintis, kaip dirba tokia gausybė agentų, pasirodydavo, kad dauguma jų tebuvo formaliai, dėl skaičiaus įrašyti į agentūros tinklą. Pasikeitus MGB vadovybės nuostatoms, šie agentai buvo pavadinti „balastu" ir 1951–1952 m. pašalinti iš agentūros tinklo. Iš 23 162 agentų (1952 m. sausio 1 d.) liko 8181 (1953 m. gegužės 15 d.)[363].

1951 m. rugpjūčio 1 – 1952 m. sausio 15 d. 2-N valdybos ir MGB sričių valdybų šešios specialiosios grupės (78 smogikai) įvykdė 99 agentūros kombinacijas, jų metu 43 partizanai buvo nužudyti (iš viso Lietuvoje tada žuvo 205 partizanai) ir 16 suimta[364]. Tuo metu vidaus agentams ir smogikams buvo įsakyta partizanų vadus paimti gyvus ir tik blogiausiu atveju juos žudyti. Partizanai gyvi nepasiduodavo, todėl buvo naudojamos „specialios priemonės". Taip buvo vadinami įvairūs migdomieji vaistai ir jų naudojimo būdai, injekcijos, nervus paralyžiuojančios dujos ir pan. (MGB buvo užšifravusi jų pavadinimus: preparatas „7/22-A", „22", „Neptun-22" ir pan.). 2-N valdybos agentas „Bimba" su MGB laboratorijose paruoštu preparatu „7/22-A" nesėkmingai mėgino sulaikyti Vytauto apygardos vadus B. Kalytį („Siaubą") ir Kemeklį. Į MGB rankas pateko tik partizanas „Klajūnas". Tuomet nusidriekė ištisa išdavysčių grandinė. „Klajūnas" išdavė „Lubiną" ir „Tarzaną". Pastarasis buvo paimtas gyvas ir 1951 m. lapkričio mėn. išdavė du partizanus. Gruodžio 20 d. smogikų padedamas „Tarzanas" sulaikė B. Kalytį ir Urbaną („Liepą"). B. Kalytis išdavė savo kovos draugus. Buvo nukauti 6 partizanai. Po šių išdavysčių B. Kalytis tapo agentu smogiku „Ramojumi" (iš viso jis išdavė 35 partizanus).

Per 1951 m. antrąjį pusmetį pasinaudojus „specialiomis priemonėmis" buvo suimti 38 partizanai ir nužudyta 10. Be migdomųjų vaistų, agentai naudojo ir nuodus arba, perėmus partizanų susirašinėjimo kanalą, vadams būdavo nusiunčiamas užminuotas paketas[365].

Kasmet dėl MGB agentų provokatorių veikimo būdavo sukompromituojami (kaip išdavikai) ir žūdavo keletas partizanų. Pavyzdžiui, 1950 m. spalio 21 d.

362. Vyr. ltn. Kureros (*Курере*) 1948 m. sausio 28 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 1. B. 274. T. 1. L. 9–10.
363. LSSR MVD 2-N valdybos viršininko pplk. Župikovo (*Жупиков*) 1953 m. gegužės 21 d. pažyma // Ten pat. B. 428. L. 192–193.
364. Gen. mjr. P. Kapralovo 1952 m. sausio mėn. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir jo pavaduotojui gen. ltn. L. Canavai (*Цанава*) // Ten pat. B. 407. L. 15, 18.
365. Ten pat. L. 19–20, 22.

Plungės rajono Judeikių kaimo apylinkėse žuvo 3 partizanai, o V. Šakiniui pavyko pabėgti, bet dėl MGB agentų veikimo jį sušaudė patys rezistencijos dalyviai[366]. 1951 m. antrąjį pusmetį sukompromituoti ir apšmeižti žuvo dar 4 partizanai[367]. Rezistencijos dalyviams naikinti tiko visos priemonės. Ir vis dėlto valstybės saugumo ministras P. Kapralovas nebuvo patenkintas. Jis žinojo apie agentų smogikų plėšikavimus, kankinimus „be reikalo" ir partizanų ar jų rėmėjų žudynes, jo nuomone, „teisingai organizavus darbą, būtų galima juos paimti gyvus"[368]. Dar daugiau apie smogikų žiaurumą pasakoma ltn. Rimkevičiaus raporte: „[...] kartu su kovinėmis savybėmis drg. Sokolovas ugdė per didelį smogikų žiaurumą. Kalba, kad „laikai įvairūs, ir metodai įvairūs". Taip, bet šaudyti senukus, moteris, kankinti tardomuosius įkaitinta geležimi tam būtinybės nebuvo, o jei ir buvo, tai reikėjo smogikams paaiškinti, kad tai ne metodas, o išskirtinis atvejis. [...] Aš manau, kad kartą reikia nuspręsti: kada, kokiais atvejais leistinos fizinio poveikio priemonės ir kokios apimties; ką ir kada reikia imti iš gaujų rėmėjų; ar galimi nereikalingų liudininkų sušaudymai; jei ne, tai ką su jais daryti; ar galima šauti į banditą be perspėjimo, kokiu atveju šauti į bėgantį areštuotąjį (juk jis bėga nuo „banditų"?!)."[369] Tačiau varžyti smogikų veiksmų nebuvo imtasi, nes ir toliau „visos priemonės tiko". Tik 1952 m. buvo paskelbta direktyva „Dėl konspiracijos laikymosi vykdant agentūrines, specialias ir karines priemones"[370]. Žudynių slaptumas turėjo būti garantuojamas.

1952 m. pirmąjį pusmetį agentų smogikų grupės (paremiamos 25 slapta suimtų partizanų) sulaikė arba nužudė apie 100 partizanų[371]. Organizuotos agentūrinės kombinacijos sukuriant MGB kontroliuojamus LLKS sričių, apygardų ir rinktinių štabus (Šiaurės rytų Lietuvos srities, Vytauto, Dainavos apygardų, Vytauto rinktinės). Šie „štabai" turėjo užmegzti ryšį su partizanų grupėmis ir nukreipti jas į MGB vidaus apsaugos pasalas arba smogikų rankas. Toks rezistencijos dalyvių naikinimo būdas sovietiniams saugumiečiams pasirodė esąs labai veiksmingas, todėl 1953 m. balandžio mėn. jau veikė iš agentų ir paimtų į nelaisvę bei „operatyviai naudojamų" (t. y. dar saugumiečių prižiūrimų) buvusių partizanų sudaryti keturių rinktinių (Lukšos, Vaižganto, „Tigro", „Liūto"), trijų apygardų (Vyčio, Vytauto, Dainavos) ir srities (Šiaurės rytų) štabai. Buvo net agentų smogikų sulaikyto LLKS Tarybos nario J. Kimšto („Žalgirio", „Žygūno") vadovaujama LLKS Tarybos III sekcija[372]. Šiems MGB kontroliuojamiems

366. Plk. Leonovo 1950 m. lapkričio 16–18 d. pranešimas SSRS MGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininkui gen. mjr. Pitovranovui // Ten pat. Ap. 10. B. 99. L. 83–84.
367. Ten pat. B. 56/28. L. 24.
368. Ten pat. L. 19.
369. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 131.
370. Gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. liepos 14 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. Ap. 3. B. 408. L. 65.
371. Ten pat. L. 64.
372. LSSR vidaus reikalų ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. balandžio 13 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. B. 440. T. 2. L. 3.

dariniams padedant 1953 m. pradžioje buvo suimta ir nužudyta 60 partizanų. Dar su 70 partizanų buvo užmegzti ryšiai ir rengtasi juos sunaikinti. Kai suimtų ir „operatyviai panaudotų" partizanų paslaugos nebūdavo reikalingos, juos uždarydavo kalėjimuose kaip paprastus kalinius. Taip atsitiko buvusiam „Tauro" apygardos vadui J. Jankauskui („Demonui"). Jis buvo vėl suimtas ir sušaudytas. Bijodami tokio likimo, kai kurie agentai nusižudydavo (kaip Didžiosios kovos apygardos štabo Visuomeninės dalies viršininkas P. Puodžiūnas („Mokytojas"), išdavęs 17 partizanų[373]) arba bandydavo nusižudyti (kaip J. Kimštas, 1952 m. išdavęs 5 partizanus). Ne visi į išdavystes įsipainioję ir MGB agentais tapę žmonės pasirinko tokį kelią. Kai kurie nenutraukė išdavysčių ir žudynių grandinės. 1952–1953 m. iš 80 agentų smogikų[374] (kitais duomenimis, 90[375]) išsiskyrė smogikas Janušaitis („Matrosas"). Jis su savo vadovaujamomis smogikų grupėmis nužudė 72 rezistencijos dalyvius[376].

Specialiųjų grupių veiksmai 1952–1953 m. sandūroje buvo ypač aktyvūs:

1. 1952 m. gruodžio 12 d. MGB agentai „Aras" ir „Garsas" (jis formaliai dar nebuvo užverbuotas) nušovė keturis partizanus: V. Stanaitį („Aidą"), P. Kučinską („Tylą"), L. Kazlauską („Bijūną"), J. Vitkauską[377].

2. Gruodžio 24 d. Rietavo rajone MGB užverbuoti agentai „Eglė" ir „Mėta" (vyras ir žmona) nušovė du partizanus: S. Kentrą („Dagilį") ir P. Gedvilą[378].

3. 1953 m. sausio 2 d. Druskininkų rajone agentas „Perkūnas" nužudė partizaną A. Gorbatauską „Beržą".

4. Sausio 30 d. Troškūnų rajone smogikai nušovė partizaną Vėžį („Eimutį") ir paėmė į nelaisvę K. Riaubą („Kazoką").

5. Sausio 31 d. agentai smogikai „Aleksas" ir „Vasaris", agentų „Mokytojo" ir „Žemaičio" padedami, Smelių rajone nužudė 3 partizanus, tarp jų – B. Šinkūną („Daugirdą")[379].

6. Vasario 14 d. agentai smogikai, pasinaudodami suimtu partizanu K. Riauba („Kazoku"), Panevėžio rajone nušovė S. Šidlauską („Savanorį"), V. Bielį („Dragūną") ir suėmė Blinkevičių („Sakalą").

7. Vasario 28 d. Panevėžio rajone agentai smogikai nužudė C. Salogubą („Konkurentą"), V. Trasimavičių („Anūką", „Medelį") ir paėmė į nelaisvę G. Staruolį („Plieną")[380].

373. Ten pat. B. 428. L. 187; *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 134.
374. 1953 m. gegužės 21 d. pplk. Župikovo pažyma // Ten pat. B. 428. L. 179.
375. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 126.
376. LYA. F. 3. B. 428. L. 180.
377. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 14 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui V. Aronovui *(Аронов)* // Ten pat. F. 10. B. 152. L. 126–127.
378. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. sausio 26 d. pranešimas gen. ltn. S. Ogolcovui *(Огольцов)* // Ten pat. B. 149. L. 42–43.
379. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. vasario 7 d. pažyma // Ten pat. F. 3. B. 439. T. 1. L. 8, 10.
380. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. kovo 4 d. pranešimas gen. ltn. V. Riasnojui // Ten pat. L. 17–18.

8. Kovo 13 d. penki agentai smogikai, paimto į nelaisvę ir užverbuoto L. Juškos („Kariūno") padedami, Tytuvėnų rajone suėmė V. Šniuolį („Girėną", „Vitvytį") ir J. Valantiną („Granitą")[381].

9. Gegužės 22 d. šeši agentai Troškūnų rajone suėmė J. Kadžonį („Bėdą") ir M. Gedziūnaitę („Sesutę").

10. Gegužės 24 d. buvęs partizanas Narbutas („Rolandas"), tapęs agentu „Vaidila", trijų agentų smogikų padedamas sulaikė J. Palubecką („Simą"). Savaitę tardytas, vidaus reikalų ministrui J. Vildžiūnui pažadėjus, kad išduoti asmenys liks gyvi, J. Palubeckas atvedė prie Jurbarko rajone Šimkaičių miške buvusio bunkerio. Čia, panaudojus „specialias priemones" (migdomąsias dujas), į MVD rankas pateko LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis, E. Palubeckytė ir M. Žiliūtė.

11. Birželio 14 d. Ramygalos rajone agentai nužudė: R. Garucką („Sanitarą") ir P. Kraujalį („Čičinską").

12. Birželio 17 d. Ramygalos rajone penki agentai nužudė M. Smetoną („Komendantą") ir sulaikė V. Dargužį („Žvirblį")[382].

13. Birželio 19 d. Tytuvėnų rajone trys agentai nušovė Kęstučio apygardos vadą P. Morkūną („Rimantą") ir S. Zinkevičių („Algimantą")[383].

14. Liepos 13 d. Biržų rajone keturi agentai nušovė „Pilėnų" rajono štabo narį A. Valentą („Milžiną")[384].

15. Rugpjūčio 5 d. Jurbarko rajone keturi agentai nušovė Vaidoto rinktinės vadą E. Pranskevičių („Vasarį") ir B. Kregždę („Bijūną")[385].

Tai tik maža MGB ir MVD agentų smogikų aukų dalis. Nors 1953 m. kovo mėn., po J. Stalino mirties, MGB buvo sujungta su MVD, agentų smogikų naudojimo pobūdis nė kiek nepasikeitė. Jie ir toliau klastingai žudė ar suiminėjo partizanus bei jų rėmėjus. Visokiomis priemonėmis su lietuvių ginkluota rezistencija kovojusi MGB 2-N valdyba buvo reorganizuota į MVD 4-ąją valdybą. Dėl L. Berijos nuostatos į vadovaujančius postus skirti ne rusų tautybės saugumiečius valdybai vadovauti ėmė Rainių budelis mjr. P. Raslanas. Jam tapo pavaldūs ir agentai smogikai. 1953 m. panaikinus MVD sričių valdybas, joms priklausiusios specialiosios agentų grupės perėjo MVD Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių miestų skyriams, o metų pabaigoje 50 agentų smogikų buvo sutelkta Vilniuje. Jie per paskutinius du 1953 m. mėnesius nužudė arba suėmė 13 partizanų ir padarė tai, ko neįstengė MVD kariuomenė (tuo pačiu metu karinėse operacijose buvo nu-

381. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. kovo 24 d. pranešimas L. Berijai // Ten pat. F. 10. B. 149. L. 216–217.

382. Pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. plk. S. Kruglovui (be datos ir parašo) // Ten pat. Ap. 3. B. 439. T. 1. L. 168–170.

383. Pplk. J. Vildžiūno 1953 m. birželio 24 d. pranešimas gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. L. 177, 178, 180.

384. Pranešimas SSRS MVD 4-osios valdybos viršininkui gen. ltn. Charitonovui *(Харитонов)* (be datos ir parašo) // Ten pat. L. 193.

385. Plk. J. Vildžiūno 1953 m. rugpjūčio 17 d. pranešimas gen. ltn. Charitonovui // Ten pat. L. 209.

kauti arba paimti į nelaisvę 3 partizanai)[386]. MVD 1954 m. sausio 1 d. duomenimis, ginkluotos rezistencijos dalyvių sumažėjo iki 122. Pusė jų slapstėsi Šilalės, Obelių, Biržų, Pandėlio, Kėdainių, Smelių, Ukmergės, Prienų, Priekulės, Plungės, Tauragės ir Kelmės rajonuose[387].

1954–1959 m. agentai smogikai atsidūrė KGB akiratyje ir jais toliau buvo naudojamasi naikinant išlikusius partizanus. Tiesa, pačių smogikų sumažėjo nuo 35 (1954 m.) iki 13 (1959 m.). Žudikai, atleisti iš specialiųjų grupių, už MGB ir MVD įsakymu vykdytas žudynes ir kankinimus gavo dideles pinigines premijas[388]. Likusiems specialiųjų grupių smogikams SSRS MVD nuo 1954 m. sausio 16 d. uždraudė tardomiems žmonėms taikyti „įstatymų nenumatytas priemones"[389], t. y. juos kankinti. Nėra žinoma, kaip agentai smogikai šį nurodymą vykdė. Bent jau KGB darbuotojai nebuvo atsisakę šių metodų ir 1956 m. (tai patvirtina vieno iš rezistencijos vadų A. Ramanausko kankinimas).

Nuo 1956 m. pradžios iki 1957 m. birželio 10 d. Lietuvoje KGB nužudžius ar suėmus 17 partizanų[390], dar veikė penkiolika paskutinių ginkluotos rezistencijos dalyvių. Ir tik 1959 m. smogikams nušovus vienus iš paskutinių partizanų P. Oželį („Jaunutį") ir F. Urboną („Algirdą")[391], agentų smogikų paslaugų buvo atsisakyta. Likę keli nesusekti partizanai nebekėlė sovietinei sistemai tokios grėsmės kaip ankstesniais metais.

Kiek iš viso 1945–1959 m. NKVD–NKGB–MVD–KGB agentai ar agentai smogikai nužudė ar kankino (tardė) ir nukankino rezistencijos dalyvių, jų rėmėjų ar kitų beginklių žmonių, nėra tiksliai žinoma. Manoma, kad specialiųjų grupių smogikai, apsimetę partizanais arba tiesiog siekdami bet kokia kaina išplėšti parodymus, tardė ne mažiau kaip tūkstantį žmonių[392]. Remiantis išlikusiais dokumentais galima nustatyti, kad agentai smogikai nužudė apie 500 žmonių. Bet tai – tik partizanų patirti nuostoliai. Kiek žmonių smogikai nužudė partizanų vardu, nežinoma (išliko dokumentai apie 60 nužudytų civilių).

Agentų smogikų veikimas MGB kovojant su rezistencija turėjo ne mažesnę reikšmę, negu, tarkim, didelio kariuomenės dalinio veikla. Būtent specialiosios grupės leido kompromituoti rezistenciją – priskirti jai visus smogikų ir saugumiečių nusikaltimus. Kiekvienas nužudymas ar plėšimas buvo priskiriamas partizanams. Taip buvo siekiama dviejų tikslų: paslėpti MGB įvykdytų nusikaltimų pėdsakus ir pasinaudoti galimybe iš karto arba ateityje (jau nuslopinus rezistenciją) formuoti neigiamą partizanų įvaizdį.

386. LSSR vidaus reikalų ministro K. Liaudžio 1954 m. sausio 4 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. B. 440. L. 256.
387. Ten pat. L. 268–269.
388. Pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui gen. plk. S. Kruglovui // Ten pat. L. 303.
389. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 126, 134.
390. LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio pranešimas A. Sniečkui // LYA. Ap. 10. B. 232. L. 16.
391. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo... P. 135.
392. Ten pat. P. 132. Pocius M. MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) // Genocidas ir rezistencija. 1997. Nr. 1. P. 24.

5. Masiniai trėmimai

Vos tik prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai ir kilus pasyviam bei aktyviam lietuvių tautos pasipriešinimui, NKVD, NKGB ir sovietinės prokuratūros vadovai mėgino pagrįsti masinių trėmimų būtinybę. Pirmiausia dėmesys buvo sutelktas į tas priemones, kurios turėjo padėti užgniaužti karinės mobilizacijos boikotą. Kiekvienas be ginklo ar su ginklu besislapstantis vyras buvo paskelbtas „banditu", o jų šeimos – „banditų šeimomis". 1944 m. spalio 20 d. pasienio apygardos viršininkas gen. mjr. M. Byčkovskis pasiūlė terorą „pakelti į aukštesnį lygį" ir imtis reikiamų „represinių priemonių banditų šeimų" atžvilgiu. Netrukus sulaukta pritarėjų. Teroro organizatoriai ir vykdytojai siuntė į Maskvą prašymus sankcionuoti trėmimų pradžią. Vienas pirmųjų savo nuomonę išsakė Lietuvos SSR laikinasis prokuroras F. Girka *(Girko)*: „Esant dabartinei padėčiai, reikalingos energingos, ryžtingos priemonės – bauginimo ir negailestingo slopinimo priemonės [...], kad būtų represuojami aktyvių banditų šeimų nariai [...]"[393].

Buvo pradėta, kaip ir 1941 m., registruoti „antisovietinius elementus", tačiau 1944 m. gruodžio 4 d. atvykęs čečėnų, ingušų ir Krymo totorių „problemos" sprendimo specialistas S. Kruglovas ragino kol kas naudoti kitas „negailestingo slopinimo priemones". L. Berijai jis siūlė sankcionuoti „ginkluotų būrių aktyvių dalyvių, tėvynės išdavikų ir vokiečių tautybės asmenų trėmimą", tačiau kol kas tūkstančiai žmonių buvo suimami, fiziškai naikinami, o partizanų šeimų ir jų rėmėjų ūkiai konfiskuojami. Be to, tebevyko karas, dėl to masiniams trėmimams metas nebuvo palankus – galėjo kilti dar didesnis lietuvių pasipriešinimas sovietinės kariuomenės užnugaryje.

Pirmiausia ketinta ištremti Lietuvoje gyvenančius vokiečius. Kadangi dar 1941 m. visi Sovietų Sąjungos vokiečiai buvo išvežti į Sibirą ir Kazachiją, 1944 m. gruodžio 16 d. pradėta rengtis tremti visus Lietuvos vokiečius – „nesvarbu, kokia jų visuomeninė padėtis, veikla, amžius ir lytis"[394]. Numatyta iškeldinti ir visus su vokiečių šeimomis susijusius ne vokiečių tautybės asmenis – žmonas, vyrus, augintinius, giminaičius. Taip į tremtinių sąrašus pateko turintys giminaičių Vokietijoje, dėstantys vokiečių kalbą, liuteronų tikybos žmonės[395].

Prieš pat karo pabaigą, 1945 m. balandžio viduryje, keturiolikoje Lietuvos apskričių pradėta gaudyti tremtinas šeimas. Pats trėmimų būdas mažai skyrėsi nuo 1941 m. taikytųjų: tos pačios apgaulingos NKVD ir NKGB instrukcijos, ta pati savivalė ir prievarta. Visas tremtinių turtas atimamas, leidžiama pasiimti ribotą

393. F. Girkos 1944 m. lapkričio 13 d. raštas SSRS prokurorui K. Goršeninui (*Горшенин*) ir LKP(b) sekretoriui A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 7. B. 92. L. 42. (Dalis šio dokumento buvo skelbta. Žr.: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 94.)
394. J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 16 d. įsakymas // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 96.
395. *Tarasonis V., Bajorūnas A., Gediminskas D.* Lietuvos trėmimai Tadžikijoje. P. 15.

E. Miškinienės šeima ištremta 1949 m. kovo 29 d. (Irkutsko sr., Tulunsko r.)

maisto ir drabužių kiekį. Visą pasirengimą trėmimams kontroliavo Lietuvos SSR NKVD Kalėjimų skyriaus viršininkas v/s plk. A. Čečevas.

1945 m. balandžio pabaigoje Marijampolės, Kretingos, Šiaulių ir Tauragės stotyse surinkti tremtiniai buvo išgabenti į Kauną. Iš čia gegužės 3 d. jų ešelonas pajudėjo į šiaurę, į Komijos ASSR. Gegužės 9 d. pasiekęs Vologdą, ešelonas pasuko į pietus. Tik birželio mėn. tremtiniai buvo atvežti į tremties vietą – Tadžikiją (Vachšo upės slėnį)[396]. Oficialiais duomenimis, ten atsidūrė 854 žmonės (219 vyrų, 372 moterys ir 263 vaikai), nors buvo pasirengta ištremti ir ištremta ne mažiau kaip tūkstantis žmonių (tarp jų 313 vaikų). Viename dokumente rašoma apie išvežtus 1048 žmones[397]. Tik už šimtą tūkstančių rublių (tiek sumokėta ešelono viršininkui už kelionės išlaidas) visą dešimtmetį medvilnės plantacijos buvo aprūpintos nemokama darbo jėga. Šie tremtiniai buvo priskirti prie vokiečių tremtinių, ir vėlesnėse MVD, MGB ar KGB ataskaitose, rašomose apie tremtinius iš Lietuvos, jie niekada nebuvo minimi.

396. Ten pat. P. 17, 21; *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 10.
397. *Kairiūkštytė N.* Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai // Lietuvos istorijos metraštis. Vilnius, 1993. P. 98.

1945 m. gegužės 24 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro posėdyje, kuriam vadovavo M. Suslovas, nuspręsta prašyti L. Berijos pritarimo masiniam trėmimui – po 50–60 šeimų iš kiekvienos apskrities – organizuoti. Tuo metu NKVD sudarytuose „antisovietinių“ šeimų sąrašuose buvo įrašytos (neišsamiais duomenimis) 9603 šeimos (31 696 žmonės). Iš jų renkami kandidatai į naujus tremtinius. Jų bylas sudarinėjo NKVD BB skyriaus viršininkas pplk. Burylinas. Kai parengiamasis darbas buvo baigtas, į Vilnių atvykę generolai pulkininkai B. Kobulovas ir A. Apolonovas atsivežė L. Berijos leidimą tremti žmones ir pasirašė trėmimų instrukciją. Patys trėmimai truko net pusantro mėnesio ir buvo priderinti prie kovos su lietuvių rezistencija bei besislapstančių vyrų legalizavimosi. Kai kurios šeimos laikinai nebuvo ištremtos besislapstantiems vyrams atėjus į NKVD skyrius legalizuotis. Vietoj šių šeimų ištremtos kitos – iš papildomų sąrašų.

Trėmimams vykdyti ir jų apsaugai buvo pasitelkti visi NKVD kariuomenės daliniai ir stribai. Jie suformavo penkeriopas kovines grupes: trėmimų vykdymo, tremtinių sodybų apsupimo (jas vadino operacijos objekto priedangos grupėmis), tremtinių išvežimo kelio iki geležinkelio stoties apsaugos (jas vadino tremtinių evakuacijos trasos apsaugos grupėmis), geležinkelio stočių (vadinamųjų surinkimo punktų) ir tremtinių ešelonų apsaugos[398]. Trėmimus vykdė NKVD ir NKGB darbuotojai ir NKVD kariuomenės (visų rūšių) kareiviai (iš viso po 4 žmones kiekvienoje grupėje). 50–70% apsupimo, kelių ir geležinkelio stočių apsaugos grupių narių buvo stribai, o pačius tremtinių ešelonus saugojo tik NKVD kariuomenė (geležinkelių apsaugos 211-asis pulkas).

Liepos 17 d. iš Alytaus, Vilniaus, Trakų, Utenos, Švenčionių, Zarasų ir Ukmergės apskričių buvo ištremtos 383 šeimos – 1392 žmonės (galutinėje ataskaitoje šeimų skaičius sumažėjo iki 382, o tremtinių – iki 1389)[399].

Liepos 24 d. iš Biržų, Kauno, Kėdainių, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Telšių, Šiaulių ir Rokiškio apskričių ištremtos 365 šeimos – 1294 žmonės (galutinėje ataskaitoje šeimų skaičius padidėjo iki 366, o tremtinių – iki 1343)[400].

Trėmimai vyko ir rugpjūčio 15 d. (Alytaus, Trakų apskr.), ir rugpjūčio 30–31 d. (Biržų, Rokiškio ir kitose apskrityse). Rugsėjo 1–3 d. iš Panevėžio ir Švenčionių apskričių ištrėmus 152 žmones, trėmimai buvo nutraukti.

Pirmą kartą enkavėdistai sulaukė tam tikro pasipriešinimo. Liepos 24 d. Šiaulių apskrityje vykdant trėmimus per susirėmimus žuvo 14 partizanų ir vienas enkavėdistas. Pakruojo valsčiaus Beržinių kaime buvo sudegintas tremtinio ūkis, o Šiaulių valsčiaus Pataniškių kaime nušautas mėginantis pabėgti J. Šiksnys[401].

398. NKVD ir NKGB Kauno operatyvinio sektoriaus viršininko plk. Veselovo 1945 m. liepos 8 d. planas // LYA. F. 139. Ap. 1. B. 6. L. 2–3.
399. Pranešimas L. Berijai, V. Merkulovui, B. Kobulovui, M. Suslovui ir A. Sniečkui apie trėmimų eigą Utenos ir Vilniaus operatyviniuose sektoriuose // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 20. L. 98.
400. Ten pat. L. 121.
401. Ten pat. L. 122.

Į kiekvieną bėgantį žmogų šaudę enkavėdistai Biržų apskrityje nužudė 13–14 metų piemenaitę, esą palaikytą tremiamojo šeimos nare[402].

Dabar prie tremtinių sąrašų sudarymo ir trėmimų vykdymo aktyviai prisidėjo vietiniai kolaborantai – stribai, LKP(b) apskričių komitetų pirmieji sekretoriai, vykdomųjų komitetų pirmininkai, LKT įgaliotiniai. Pastarųjų didžiausias rūpestis buvo organizuoti tremtinių apiplėšimą ir panaudoti iš jų atimtą turtą (gyvulius, grūdus ir kt.), tačiau ir jie kartu su NKVD kariais stotyse tikrindavo tremtinių sąrašus.

Šiems trėmimams būdinga tai, kad žmonės buvo tremiami kaip partizanų šeimų nariai ir rėmėjai, o jų ūkiai (ne visi) dar iki trėmimų buvo konfiskuoti. Tad ko vertas demagogiškas leidimas „pasiimti iki 1,5 tonos daiktų" ir LKT įgaliotinio K. Didžiulio stebėjimasis, kad „visos iškeldinamos šeimos dažniausiai turėjo labai mažai daiktų ir produktų, todėl mažai ir pasiėmė"[403]. Komunistiniai veikėjai puikiai žinojo ir suprato, kokiam likimui šiuos žmones pasmerkia.

Kiek iš viso žmonių 1945 m. buvo ištremta, matyti iš toliau pateikiamo dokumento[404]:

Visiškai slaptai

PAŽYMA

apie už Lietuvos SSR ribų ištremtų banditų šeimų kiekį

Apskritis	Liepa		Rugpjūtis		Rugsėjis		Iš viso 1945 m.	
	šeimų skaičius	šeimų narių	šeimų skaičius	šeimų narių	šeimų skaičius	šeimų narių	šeimų skaičius	šeimų narių
1. Alytaus	88	317	103	374	–	–	191	691
2. Biržų	24	72	12	48	–	–	36	120
3. Vilniaus	33	127	–	–	–	–	33	127
4. Zarasų	42	148	12	34	–	–	54	182
5. Kauno	69	222	–	–	–	–	69	222
6. Kėdainių	29	101	3	18	–	–	32	119
7. Mažeikių	39	139	–	–	–	–	39	139
8. Panevėžio	52	189	–	–	31	103	83	292
9. Raseinių	41	168	3	17	–	–	44	185
10. Telšių	29	107	–	–	–	–	29	107
11. Trakų	44	180	33	115	–	–	77	295
12. Ukmergės	55	204	16	62	–	–	71	266
13. Utenos	47	162	7	20	–	–	54	182
14. Šiaulių	53	179	–	–	–	–	53	179
15. Švenčionių	73	251	–	–	14	49	87	300
16. Kretingos	–	–	24	88	–	–	24	88

402. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 117.
403. Ten pat. P. 108.
404. Lietuvos SSR NKVD BB skyriaus viršininkas pplk. Burylino 1946 m. vasario 2 d. pažyma // LYA. F. K-41. Ap. 11. B. 1286. L. 49.

Apskritis	Liepa		Rugpjūtis		Rugsėjis		Iš viso 1945 m.	
	šeimų skai-čius	šeimų narių	šeimų skai-čius	šeimų narių	šeimų skai-čius	šeimų narių	šeimų skai-čius	šeimų narių
17. Lazdijų	–	–	32	134	–	–	32	134
18. Marijampolės	–	–	77	396	–	–	77	396
19. Rokiškio	30	166	17	86	–	–	47	252
20. Joniškio	–	–	2	7	–	–	2	7
21. Tauragės	–	–	30	76	–	–	30	76
22. Šakių	–	–	40	120	–	–	40	120
Iš viso	748	2732	411	1595	45	152	1204	4479

Šis dokumentas taip pat nėra labai tikslus. Enkavėdistai paprastai nežinojo, kiek žmonių iš tikro ištremta. Viename dokumente nurodoma, kad liepos 17 d. iš Kėdainių apskrities buvo ištremtos 32 šeimos, kitame – 29, vienur pažymėta, kad iš Raseinių apskrities ištremti 168 žmonės, o kitur – 169. Vienur rašoma, kad rugpjūčio 15 d. iš Alytaus ir Trakų apskričių buvo ištremtos 148 šeimos ir 493 žmonės, o anksčiau pateiktame dokumente jau nurodytos 136 šeimos ir 489 tremtiniai. Pagal kitus dokumentus ištremtų šeimų skaičių galima padidinti 26, o tremtinių – 5[405].

Į NKVD ataskaitą nepateko ne tik vokiečių, bet ir pavienės tremiamos šeimos. Remiantis SSRS NKVD 1945 m. birželio 16 d. sprendimu Nr. 326 (dokumentas vadinamas „telegrafiniu sprendimu"), į Komijos ASSR, Molotovo (dab. Permės) ir Sverdlovsko sritis iš viso buvo ištremta 6320 žmonių (be vokiečių)[406].

Tik dėl to, kad labiau paplitusi teroro forma buvo lietuvių įkalinimas ir siuntimas į lagerius (byloms sudaryti), vėl tremti žmones pradėta 1946 m. pradžioje. Iki tol vyko parengiamieji darbai. Vasario 2 d. visose apskrityse iš trėmimams pasiūlytų 907 šeimų atrinktos buvo 573 (1305 suaugusieji ir 561 vaikas). Kaip ir 1945 m., daugelis šių šeimų jokio turto nebeturėjo, jų ūkiai buvo konfiskuoti.

Kai trėmimams jau buvo pasirengta, vidaus reikalų liaudies komisaras gen. mjr. J. Bartašiūnas 1946 m. vasario 15 d. paskelbė pirmą ir paskutinį viešą įsakymą: „Banditų ir buržuazinių nacionalistinių dalyvių, nepasidavusių Vidaus Reikalų liaudies Komisariato įstaigoms, šeimas suimti ir ištremti [...]"[407].

NKVD kuo glaudžiausiai bendradarbiavo su LSSR LKT ir LKP(b) CK. Vieni rengėsi surinkti ir išvežti tremtinius, kiti – konfiskuoti ir išdalyti paliktą jų turtą.

1946 m. vasario 18–21 d. trėmimai buvo organizuoti keturiose apskrityse – Alytaus, Marijampolės, Lazdijų ir Tauragės. Čia pasiūlytų ištremti šeimų sąrašai

405. Matyt, NKVD dokumentų tikslumas tėra 98%. Žr.: Ten pat. F. K-21. Ap. 1. B. 6. L. 160, 163; F. K-21. Ap. 1, 2. L. 188. Yra ir kitokių dokumentų nesutapimų: Vilniaus apskrityje ištremta ne 33, o 35 šeimos, Švenčionių – ne 73, o 75. Žr. Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. rugpjūčio 3 d. pažyma // Ten pat. B. 5/51 (306). L. 42–13.
406. SSRS MGB pranešimas apie darbą su specialiaisiais tremtiniais 1950 m. // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 367.
407. LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 121. L. 3.

Slapta fotografuota trėmimo akimirka. Tai įamžinęs K. Kavoliūnas 1952 m. buvo suimtas ir nuteistas 25 metams lagerio

per dvi savaites (vasario 2–17 d.) padidinti tris keturis kartus. Iš viso į ešelonus buvo sugrūstos 424 šeimos (1713 žmonių)[408]. Įskaitant ir pavienių šeimų trėmimus, 1946 m. ištremta 501 šeima (2082 žmonės)[409] ir 16 182 žmonės išvežti į lagerius.

1946–1947 m. Lietuvoje buvo vykdomi nedidelio masto trėmimai, o masiškai išvežami tik įkalinti žmonės. Jokių dokumentų, kad lietuviai buvo tremiami (iki 1947 m. pabaigos) į kitas vietas, išskyrus Molotovo (Permės), Sverdlovsko ir Tiumenės sritis ir Komijos ASSR bei Tadžikijos SSR, nepavyko rasti. O šiose tremties vietose 1948 m. vasario 1 d. buvo (be 1947–1948 m. žiemą ištremtų žmonių) 1715 lietuvių šeimų (5201 žmogus)[410].

SSRS vidaus reikalų ministras S. Kruglovas direktyvą Nr. 5672 ir įsakymą Nr. 001164 dėl lietuvių partizanų ir kitų „antisovietinių elementų" šeimų bylų su-

408. Alytaus apskrityje – 149 šeimos, 647 žmonės, Marijampolės – atitinkamai 114 ir 425, Lazdijų – 66 ir 277, Tauragės – 95 ir 364. Žr.: J. Bartašiūno 1946 m. vasario 23 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui V. Riasnojui ir BB Vyriausiosios valdybos viršininkui A. Leontjevui // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 128.

409. SSRS MVD 1-osios vyriausiosios valdybos 8-ojo skyriaus viršininko gen. ltn. Žukovo (*Žukov*) 1953 m. balandžio 14 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 439. T. 1. L. 247.

410. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 435. L. 55. Kiti tremtiniai jau buvo mirę. SSRS MVD pažymoje apie specialiųjų tremtinių vaikų iki 16 metų gimstamumą ir mirtingumą priskaičiuota 880 mirusių ir 46 tremtyje gimusių lietuvių vaikų. Žr.: Ten pat. B. 436. L. 65–66.

darymo (trėmimams) pasirašė 1946 m. gruodžio 10 ir 18 d.[411], bet iš tikro masiškai tremti žmones pradėta 1947 m., kai daugelį MVD funkcijų perėmė MGB.

1947 m. rugsėjo 29 d. SSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą dėl surastų partizanų ir jų rėmėjų šeimų ištrėmimo į tolimuosius SSRS rajonus. Vykdant šį nutarimą, SSRS valstybės saugumo ministras gen. plk. V. Abakumovas 1947 m. spalio 16 d. pasirašė potvarkį dėl minėtų šeimų ištrėmimo. Nekantrių balsų girdėjosi ir LKP(b) CK biure. Gruodžio 12 d. biuras nutarė, kad Lietuvoje, atsakant į partizanų antpuolius, rezistencijos rėmėjų atžvilgiu „represinės priemonės (ištrėmimai) naudojamos neryžtingai". Masiniai trėmimai prasidėjo tą pačią dieną.

1947 m. gruodžio mėn. buvo ištremta 736 šeimos (2782 žmonės)[412], 1948 m. sausio–vasario mėn. – 284 šeimos (1134 žmonės)[413]. Nukentėjo visos Lietuvos apskritys. Iš kiekvienos buvo ištremta po 129–363 žmones[414]. Iki 1948 m. balandžio 15 d. ištremtų šeimų padaugėjo iki 1022, o tremtinių – iki 3938[415]. Iki 1948 m. didžiojo trėmimo per pustrečių metų buvo ištremta 12 340 žmonių (visose 1945–1952 m. trėmimų suvestinėse šis skaičius ne didesnis kaip 10 499). Nors trėmimų dingstis buvo kova su pasipriešinimo judėjimu, jo rėmėjais, vėlesniuose dokumentuose iš šių tremtinių buvo išskirti 3785 (1945 m. – 1678, 1947–1948 m. – 2107) vadinamieji buožės[416]. Peršasi išvada, kad 1947–1948 m. dauguma žmonių buvo atrinkti ištremti ne dėl to, kad rėmė rezistenciją, o diegiant komunistinės ideologijos postulatą „likviduoti buožiją kaip klasę" (t. y. pasiturinčius valstiečius[417]). Šių valstiečių nuosavybės ir darbo suvokimas buvo nesuderinamas su komunistinėmis dogmomis. Toks tremtinių atrinkimo principas įsigalėjo 1948–1951 m., kai Lietuvoje buvo vykdoma komunistinė žemės ūkio reforma – prievartinė kolektyvizacija, o lietuvių rezistencija nebebuvo tokia pajėgi kaip pirmaisiais metais. Lietuvoje buvo padaryta tai, kas Sovietų Sąjungoje įgyvendinta dar 1930–1933 m.

1948–1951 m. didžiausi lietuvių trėmimai įvykdyti vadovaujantis SSRS Ministrų Tarybos nutarimais: 1948 m. vasario 21 d. Nr. 447-160-ss, 1949 m. sausio 29 d. Nr. 390-138-ss, 1951 m. rugsėjo 5 d. Nr. 3309-1568-ss[418]. Pirmieji du trėmimai oficialiai buvo nukreipti prieš surastų partizanų ir besislapsčiusių žmonių, žuvusių partizanų ir nuteistųjų šeimas, taip pat prieš rezistencijos rėmėjus (pagal komunistinę ideologiją antisovietinio pasipriešinimo rėmėjai galėjo būti tik „buožės"). 1951 m. trėmimai buvo nukreipti prieš kolektyvizacijos bangą atlaikiusius ir savo

411. Ten pat. B. 641. L. 367.
412. Gen. mjr. P. Kapralovo 1948 m. sausio 30 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 274. T. 1. L. 21.
413. Ten pat. L. 122.
414. Pažyma apie operatyvinę padėtį ir MGB darbą 1947 m. lapkričio 25 – 1948 m. sausio 19 d. // Ten pat. L. 87.
415. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 11.
416. Gen. ltn. Žukovo 1953 m. balandžio 14 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 439. T. 1. L. 247.
417. Tai tik formalus sovietinio termino vertimas, nes „buožėmis" vadindavo visus, kuriuos tremdavo (ir neturtingus ūkininkus).
418. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 367–368. Skelbta: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 155, 303, 392.

individualių ūkių neatsisakiusius valstiečius bei „prieš kolūkius veikiančius buožes“[419]. Marionetinė Lietuvos SSR Ministrų Taryba ir vietinis MGB filialas savo instrukcijose ir įsakymuose detalizuodavo visus SSRS Ministrų Tarybos ir MGB nutarimus. Sprendimus dėl vadinamųjų buožių trėmimo galutinai tvirtindavo Lietuvos SSR Ministrų Taryba, o dėl partizanų ir jų rėmėjų šeimų trėmimo – SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas.

Trėmimų rengimu, tremtinų žmonių bylų sudarymu užsiėmė MGB apskričių (rajonų) skyriai, o būsimųjų tremtinių sąrašus tvirtino LKP(b) apskričių komitetų sekretoriai ir vykdomųjų komitetų pirmininkai. Išskirtiniai buvo 1951 m. trėmimai, kai sąrašus sudarydavo vietinės sovietinės ir partinės įstaigos.

Pasirengimo didiesiems trėmimams darbai buvo slepiami. Juos vykdydavo MGB ir MVD vidaus (4-oji šaulių divizija, vėliau ir 2-oji), pasienio, geležinkelių apsaugos (211-asis pulkas) kariuomenės, padedamos milicijos ir stribų. Buvo pasitelkiama papildomų pajėgų, iš Rusijos ir Baltarusijos atsiunčiamų po 2,5 tūkst. ir daugiau MGB darbuotojų[420]. Vien 1948 m. gegužės mėn. trėmimams vykdyti buvo sutelkta 30 118 MGB, MVD darbuotojų, kareivių, karininkų ir stribų. Jiems padėjo 11 446 partiniai ir sovietiniai aktyvistai[421]. Iš Maskvos atvykdavo SSRS MGB įgaliotinių: 1948 m. gegužės mėn. – SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojas gen. ltn. S. Ogolcovas kartu su SSRS MGB 2-osios vyriausiosios valdybos operatyvine grupe – pplk. Starožuku *(Starožuk)*, pplk. Labutinu *(Labutin)*, mjr. Brindu *(Brind)*[422], 1949 m. kovo ir 1951 m. rugsėjo–spalio mėn. – SSRS MGB 2-osios vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotojas gen. ltn. J. Jedunovas[423]. Jiems padedant šios genocido akcijos buvo kruopščiai suplanuotos ir kontroliuojamos.

Kaip dėl 1945–1949 m. trėmimų nukentėjo Lietuva, matyti iš toliau pateikiamos suvestinės.

20 lentelė. **1945–1949 m. tremtinių pasiskirstymas pagal apskritis**

Eil. Nr.	MVD ir MGB skyriai	1945 07–09	1946 02	1947 12–1948 02	1948 05	1949 03–04	Iš viso
1.	Alytaus	691	647	345	1367	595	3645
2.	Anykščių	–	–	–	751	620	1371
3.	Biržų	120	–	–	1175	1229	2524
4.	Joniškio	7	–	–	1278	1018	2303
5.	Jurbarko	–	–	–	501	278	779

419. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 18.
420. Ten pat. P. 18.
421. SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojo S. Ogolcovo ir LSSR valstybės saugumo ministro D. Jefimovo 1948 m. gegužės mėn. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui V. Abakumovui // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 210.
422. Gen. mjr. P. Kapralovo 1948 m. birželio 12 d. pranešimas gen. ltn. S. Ogolcovui // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 277. L. 16.
423. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 15.

Eil. Nr.	MVD ir MGB skyriai	1945 07–09	1946 02	1947 12– 1948 02	1948 05	1949 03–04	Iš viso
6.	Kalvarijos	–	–	–	–	577	577
7.	Kaišiadorių	–	–	–	633	416	1049
8.	Kauno	222	–	–	2190	1012	3424
9.	Kelmės	–	–	–	698	569	1267
10.	Kėdainių	119	–	–	1250	631	2000
11.	Klaipėdos	–	–	–	919	1062	1981
12.	Kretingos	88	–	364	1850	1425	3727
13.	Kupiškio	–	–	246	1196	524	1966
14.	Kuršėnų	–	–	227	632	692	1551
15.	Lazdijų	134	277	218	1530	911	3070
16.	Marijampolės	396	425	165	1295	671	2952
17.	Mažeikių	139	–	–	1438	1699	3276
18.	Pagėgių	–	–	–	206	291	497
19.	Panevėžio	292	–	267	2019	1181	3759
20.	Pasvalio	–	–	130	845	1237	2212
21.	Plungės	–	–	247	1095	879	2221
22.	Prienų	–	–	–	1019	675	1694
23.	Radviliškio	–	–	159	913	1097	2169
24.	Raseinių	185	–	165	940	486	1776
25.	Rokiškio	252	–	217	1145	1278	2892
26.	Šakių	120	–	144	925	1247	2436
27.	Šiaulių	179	–	222	1623	1412	3436
28.	Šilutės	–	–	–	517	251	768
29.	Širvintų	–	–	–	–	688	688
30.	Švenčionių	300	–	–	702	764	1766
31.	Tauragės	76	364	181	1291	734	2646
32.	Telšių	107	–	135	1200	576	2018
33.	Trakų	295	–	–	394	604	1293
34.	Ukmergės	266	–	34	1617	925	2842
35.	Utenos	182	–	–	1101	526	1809
36.	Varėnos	–	–	315	979	427	1721
37.	Vilkaviškio	–	–	157	1333	552	2042
38.	Vilkijos	–	–	–	–	344	344
39.	Vilniaus	127	–	–	624	773	1524
40.	Zarasų	182	–	–	571	915	1668
	Iš viso	4479	1713	3938	39766	31588	81484

Lentelė sudaryta remiantis pirminiais dokumentais, neatspindinčiais galutinių trėmimų padarinių: LSSR NKVD 1945 m. rugsėjo mėn. pažyma // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 121; Gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. vasario 23 d. pranešimas // Ten pat. L. 129; Mjr. Grišino *(Grišin)* 1948 m. balandžio mėn. pažyma // Ten pat. L. 158; Gen. ltn. J. Jedunovo 1948 m. rugpjūčio mėn. pažyma // Ten pat. L. 297–299; Gen. mjr. P. Kapralovo 1949 m. balandžio 16 d. pažymos apie 1949 m. pagrindinį ir papildomą trėmimą // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 30. L. 259–263.

Slapta fotografuota šeimos ištrėmimo akcija

Visi trėmimai buvo tragiškai panašūs dėl nežmoniškumo. 1948 m. trėmimų operacija, koduotai pavadinta „Vesna" („Pavasaris"), vyko gegužės 22–23 d. Maskvos planuose buvo numatyta į Jakutiją (vėliau pakeista – į Buriatijos-Mongolijos ASSR) ir Krasnojarsko kraštą ištremti 12 134 šeimas, t. y. 48 tūkst. žmonių[424]. MGB ir jų pagalbininkams gegužės 22 d. pavyko surinkti ir sugaudyti 27 023 žmones. Iki gegužės 23 d. 14 val. ešelonuose jau buvo sugrūstos 10 665 šeimos, t. y. 36 932 žmonės (10 615 vaikų, 14 888 moterys, 11 429 vyrai). Laikinai pasislėpti pavyko 11 068 žmonėms[425]. Vykdydama trėmimų planą, MGB pagal dažnai neraštingų vietos aktyvistų sudarytus papildomus sąrašus surinko dar keletą tūkstančių žmonių. Net negalinčios paeiti 95 ir 112 metų senelės buvo atneštos su neštuvais[426]. Sibirui reikėjo nemokamos darbo jėgos, todėl šios senelės liko neištremtos. Bet tai – tik išimtis. Nesurinkus sąrašuose įrašytų šeimų, į ešelonus buvo gabenamos saugumiečių ir kolaborantų iniciatyva atrinktos šeimos. Sąrašus dažnai sudarydavo net stotyse, kai šeimos jau buvo atvežtos[427]. Veždavo visus žmones, kuriuos

424. J. Bartašiūno ir SSRS MVD konvojinės kariuomenės valdybos viršininko V. Bočkovo (*Бочков*) 1948 m. gegužės 18 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 427. L. 1–2. Dokumentas ištisai paskelbtas: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 178.

425. Gen. ltn. V. Bočkovo ir gen. mjr. J. Bartašiūno telegramos S. Kruglovui // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 427. L. 60.

426. 1948 m. liepos 2 d. pažyma apie tremtinių ešelonų formavimą ir išvykimą // Ten pat. L. 71.

427. Ten pat. L. 70.

tik rasdavo apsuptose sodybose: vaikus be tėvų, tėvus be vaikų. Labai aktualus atrodė gen. ltn. S. Ogolcovo pasiūlymas: „Leisti priimti į perkeldinamųjų ešelonus lietuvius, kurie pateiks pareiškimus savo noru išvykti iš Lietuvos kartu su perkeldinamaisiais"[428]. Buvusi tremtinė A. Jakštienė prisimena: „Chodosevičienės vyras – kalinys. Kai vaikus atvežė į vagoną, jos nebuvo namie. Grįžusi į namus, neberado vaikų. Pati atėjo prašyti, kad leistų važiuoti su jais."[429]

Kai ešelonai pajudėjo į tremties vietas, juose jau buvo sugrūsta 40 002 žmonės[430] (kitais duomenimis, 39 766 žmonės: 10 897 vaikai, 16 499 moterys ir 12 370 vyrų)[431]. 8679 šių tremtinių šeimų nariai nebuvo sugauti ir liko Lietuvoje (7184 žmones MGB numatė būtinai ištremti[432]). MGB ir MVD darbuotojai, kareiviai ir stribai mėginančius pabėgti žmones šaudė. Taip buvo nušauti 5 žmonės[433]. Dar vienas iš Kauno tremtas žmogus, septyniasdešimtmetis Ivanauskas, gegužės 22 d. puolė į šulinį ir nuskendo[434].

Kiekviename į tremties vietas išvykusiame ešelone buvo vežama po 304–443 šeimas, 915–1656 žmones (tarp jų buvo po 280–586 vaikus). Tremtiniai pradėjo mirti dar vežami gyvuliniuose vagonuose. Taip ir nepasiekę tremties vietų mirė po 1–5 žmones kiekviename ešelone. Iš Kaišiadorių stoties į Jarcevo stotį (Krasnojarsko kr.) išsiųstame ešelone Nr. 97914 iš 915 žmonių mirė 5. Šio ešelono viršininkas kpt. Komarovas *(Komarov)* Mogiliavo srities Kričevo stotyje nušovė bėgantį tremtinį Rekevičių. Iš 25 852 į tremties vietas vežtų žmonių (apie kitų vežimą duomenų nerasta) 23 mirė pakeliui („mirusį išnešdavo ir palikdavo pakelėje"[435]), 35 susirgo (buvo palikti pakelės stotyse), 27 atsiliko nuo ešelono (kartais atsilikdavo ir vaikai) ir 8 žmonės pabėgo. Dalis tremtinių buvo išvežti be jokių maisto atsargų (daugiausia miestuose sugaudyti žmonės). Viso savo turto netekę žmonės buvo dar kartą apiplėšti. Sargybiniai grobė skurdžias tremtinių maisto atsargas, kurių pagal MGB instrukcijas turėjo „užtekti 45 dienoms", atimdavo lašinius, mėsą[436]. Visą kelią iš žmonių būdavo tyčiojamasi. Kartais duodavo „sušvinkusios kopūstų sriubos ir retkarčiais stotyse leisdavo prisipilti virinto vandens"[437]. O Marijinsko stotyje vyr. ltn. Griaznovas *(Grjaznov)* visiškai

428. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 179.
429. *Jakštienė A.* Sibiro taigoje // „Tautų tėvo" karalystėje. P. 136.
430. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 16.
431. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 208–209.
432. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 16.
433. A. Sniečkaus 1948 m. birželio mėn. pranešimas VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 259.
434. Gen. ltn. Bočkovo ir gen. mjr. J. Bartašiūno 1948 m. gegužės 23 d. 10 val. telegrama // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 427. L. 62.
435. *Jakštienė A.* Sibiro taigoje... P. 139.
436. J. ltn. Bolotovo (*Болотов*) 1948 m. liepos 2 d. pažyma apie ešelonų formavimą ir išvykimą // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 427. L. 69–73. (Šio dokumento mažesnė dalis (ešelonų lentelė) skelbta: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 266–267.) Apie kitų 15 tūkst. tremtinių vežimo aplinkybes detaliau nėra žinoma.
437. *Žitkevičienė L.* Sugrįžimas // „Tautų tėvo" karalystėje. P. 120.

Tremtinių šeimos su mažamečiais vaikais traukinio vagone 1951 m. spalį pakeliui į Sibirą, Krasnojarsko kraštą

Tremiami žmonės 1951 m. lapkritį suvaryti į surinkimo punktą Juknaičių bažnyčioje, Tauragės r.

uždraudė duoti tremtiniams maisto. Kitos stoties viršininkas v/s ltn. Kolotilinas *(Kolotilin)* už ešelono praleidimą reikalavo jam palikti penkias merginas[438].

Taip tremtiniai buvo vežami po keletą savaičių. Vienas ešelonas su tremtiniais 1948 m. birželio 1 d. patyrė katastrofą. 19 tremtinių žuvo, 57 buvo sužeisti. Žuvusieji palaidoti ten pat – Jumatovo stotyje (23 km nuo Ufos). Kiti tremtiniai po mėnesio pasiekė savo tremties vietą – Igarką[439]. Negalutiniais duomenimis, tremiant ir vežant į tremties vietas žuvo ne mažiau kaip 50 lietuvių.

Antras didelis trėmimas – MGB kodinė operacija „Priboj" („Bangų mūša") vyko 1949 m. kovo 25–28 d. Tuo pat metu trėmimai buvo organizuoti Latvijoje ir Estijoje. Iš Lietuvos planuota ištremti 8500 šeimų (25 500 žmonių).

Šį kartą Lietuvoje planai buvo iš karto viršyti. 13 785 MVD ir MGB darbuotojai, kareiviai ir karininkai, 7166 stribai ir 9500 sovietinių bei partinių aktyvistų, sudarę trėmimų vykdymo grupes (kiekvienoje grupėje buvo po vieną MGB ar MVD darbuotoją, 2 kareivius, 2 stribus ir 3 sovietinius bei partinius aktyvistus), iki kovo 31 d. į gyvulinius vagonus sugrūdo ir išsiuntė 8765 šeimas (28 981 žmogų – 8357 vaikus, 11 541 moterį, 9083 vyrus)[440]. Tremiant buvo nušauti 5 žmonės.

Lietuvos gyventojai jau buvo matę ne vieną masinį žmonių trėmimą, todėl iš anksto pagal daugelį požymių (atvykus naujoms saugumiečių grupėms, tuštiems ešelonams ir pan.) nuspėdavo naujos trėmimų akcijos artėjimą. Įkalintų ar ištremtų žmonių giminaičiai nenakvodavo namie, slapstydavosi patys ir mėgindavo slėpti savo vaikus. Per pirmąją trėmimų bangą MGB nepasisekė rasti 3236 šeimų ir 3912 pavienių žmonių. Iš viso 1949 m. kovo mėn. trėmimo išvengė 13 777 žmonės[441]. Vietoj jų 5235 žmonės[442] buvo surinkti pagal MGB ir sovietinių bei partinių aktyvistų sudarytus papildomus sąrašus. Pavyzdys galėtų būti Tauragės apskritis, kurioje trėmimų išvengė daugiau kaip pusė žmonių.

„Popierinės" instrukcijos dėl tremtinių maitinimo, aprūpinimo medicinos pagalba turėjo slėpti trėmimų nežmoniškumą. Pakeliui į tremties vietas mirė ne mažiau kaip 50 žmonių, tarp jų – daug kūdikių.

Balandžio 10–20 d. buvo organizuotos trėmimo išvengusių šeimų gaudynės ir Gubernijos (Šiauliuose) stotyje suformuoti dar du ešelonai su tremiamais žmonėmis. Juos SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas V. Riasnojus vertino kaip „ypač pavojingą kontingentą, kuriam vagonai turi būti įrengti kaip kaliniams"[443]. Taip buvo išgabenti 2927 žmonės (680 vaikų, 926 moterys ir 1321 vyras), skirti Bo-

438. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 427. L. 75.
439. Mjr. Mordvinenkos (*Мордвиненко*) 1948 m. rugpjūčio mėn. pranešimas // Ten pat. P. 161.
440. Plk. Jefremovo (*Ефремов*) 1949 m. balandžio 3 d. pranešimas SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojui gen. ltn. V. Riasnojui // Ten pat. B. 475. L. 157; Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 337–338. Patikslintais duomenimis, buvo ištremta 29180 žmonių (8817 šeimų). Žr.: Gen. mjr. P. Kapralovo 1949 m. balandžio 16 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 30. L. 259.
441. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 18.
442. Plk. Zacharovo (*Захаров*) 1945 m. balandžio 5 d. pažyma // Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 258–259.
443. V. Riasnojaus 1949 m. balandžio 15 d. raštas // RFVA. F. 9479. Ap. 1 B. 475. L. 202.

daibo tresto „Lenzoloto“[444] (patikslintais duomenimis, iš viso buvo išvežta 3090 žmonių[445]) aukso kasykloms.

Per 1949 m. kovo–balandžio mėn. trėmimus iš Lietuvos buvo išgabentos 9598 šeimos (31 917 žmonių)[446]. Nesunku pamatyti, kad genocido organizatoriams buvo pateikiami netikslūs tremtinių skaičiai – remtasi negalutiniais apskaičiavimais. Minimalus tremtinių skaičius turėtų būti 32 270 ar 32 735[447]. Šiais trėmimais buvo pasiekta tai, ko nesugebėta padaryti kitokiomis teroro akcijomis: prasidėjo „audringa kolektyvizacija“ ir daugėjo komjaunuolių[448]. Paaiškėjo, kaip galima išvengti Sibiro: reikėjo „savo noru“ atsisakyti ūkių (kolektyvizuotis), o jaunimui – įsitikinimų.

Nuo 1949 m. birželio iki 1952 m. rugpjūčio mėn. Lietuvoje MGB organizavo keletą didesnių ir mažesnių trėmimo akcijų: 1949 m. birželio 6, liepos 7, 1950 m. balandžio 14, rugsėjo 1–2, 19, 1951 m. kovo 31–balandžio 1, rugsėjo 19–20, spalio 2–3, lapkričio 30, 1952 m. sausio 23, rugpjūčio 6 d.[449] Šiems trėmimams būdinga tai, kad prie sąrašų sudarymo ypač aktyviai prisidėjo sovietiniai ir partiniai aktyvistai; įvairaus rango LKP(b) sekretoriai, komitetų nariai, vykdomųjų komitetų pirmininkai ir sekretoriai ir kt. Dauguma šių „aktyvistų“ buvo atvykę iš Rusijos. Teroras vis smarkėjo. 1951 m. rudenį masiniai trėmimai įvykdyti tik Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje jų nebuvo.

Vykdydama SSRS Ministrų Tarybos 1951 m. rugsėjo 5 d. nutarimą „Dėl buožių ir jų šeimų iškeldinimo iš Lietuvos SSR“, MGB surašė „buožių“ šeimas. Lietuvoje tokių valstiečių šeimų buvo rasta 4215 (14 950 žmonių), iš jų pusė (2258 šeimos)[450] jau buvo atsisakiusios savo turto ir įstojusios į kolūkius. Iš viso į trėmimų sąrašus buvo įrašyta 5001 šeima. Kaip ir anksčiau, MGB sudarė 3600 „operatyvinių grupių“ trėmimams vykdyti. Buvo pasitelkti 15 088 MGB darbuotojai, kareiviai, karininkai, milicininkai ir stribai, 8 tūkst. sovietinių komunistinių aktyvistų[451]. Trėmimo akcija pavadinta „Osen“ („Ruduo“).

1951 m. spalio 2 d. iki vidurnakčio visoje Lietuvoje buvo paimtos 3992 šeimos (15 041 žmogus[452]). Dar tūkstantis žmonių surinkta spalio 3 d., ir, kai jau buvo surinkta 16 150 žmonių (5278 vaikai, 5777 moterys ir 5090 vyrų), ešelonai

444. V. Riasnojaus raštas MVD Irkutsko valdybos viršininkui M. Došlovui (*Došlov*) // Ten pat. L. 198.
445. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos… P. 18.
446. S. Kruglovo 1949 m. gegužės 9 d. pranešimas J. Stalinui, V. Molotovui, L. Berijai, G. Malenkovui // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 475. L. 228. (Dokumentas skelbtas: Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 386–388. Čia nurodyta kita išsiuntimo data.)
447. Gen. ltn. Žukovo 1953 m. balandžio 14 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 439. T. 1. L. 247.
448. Pažyma apie papildomą operaciją „Priboj“ // LYA. F. 135. Ap. 7. B. 170. L. 22.
449. 1952 m. rugpjūčio 22 d. pažyma apie 1951 m. rugpjūčio mėn. – 1952 m. rugpjūčio 1 d. trėmimus // Ten pat. F. K-1. Ap. 3. B. 407. L. 194–195.
450. LSSR v/s komisaro P. Kapralovo 1951 m. rugsėjo 6 d. pažyma // Ten pat. F. 135. Ap. 71. B. 328. L. 30.
451. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 398.
452. Pažyma apie trėmimo eigą // LYA. F. 135. Ap. 7. B. 328. L. 130.

21 lentelė. **Didžiausi trėmimai ir jų aukų skaičius**

Eil. Nr.	Kieno nutarimu, įsakymu	Trėmimų data	Pirminiuose MVD ir MGB dokumentuose nurodytas skačius	Vėlesniuose MGB, MVD, KGB dokumentuose nurodytas skaičius	Ištremtų vaikų skaičius	Tremties vieta
1.	Lietuvos SSR NKVD 1945 m. balandžio 18 d. įsakymas Nr. 4/0174	1945 04 20 – 05 03	1048	854 Nepridėta prie lietuvių tremtinių skaičiaus	313	Stalinabado sr. (Tadžikijos SSR)
2.	SSRS NKVD 1945 m. birželio 16 d. nutarimas Nr. 328	1945 07 17 – 09 03	6320	4479	X	Komijos ASSR, Molotovo ir Sverdlovsko sr.
3.	„	1946 02 18-21	2082	2082	576 a	Sverdlovsko sr.
4.	SSRS MT 1947 m. rugsėjo 29 d. nutarimas	1947 12	2782	2782	X	Tomsko, Tiumenės sr., Komijos ASSR
5.	„	1948 01-02	1156	1134	X	Tomsko sr., Krasnojarsko kr.
6.	SSRS MT 1948 m. vasario 21 d. nutarimas Nr. 447-160	1948 05 22-27 „Vesna“	40002	39482	11066 b	Krasnojarsko kr., Irkutsko sr., Buriatijos-Mongolijos ASSR
7.	SSRS MT 1949 m. sausio 29 d. nutarimas Nr. 390-138	1949 03 25-28 „Priboj“	29180	28981	8357	Irkutsko sr., Krasnojarsko kr.
8.	„	1949 04 10-20	3090	2927	680	Irkutsko sr.
9.	„	1949 06 06	apie 500	X	X	„
10.	„	1949 07 07	279	X	X	„
11.	„	1950 04 14, 09 1-2, 09 19	1355	761	X	Altajaus ir Chabarovsko kr.
12.	SSRS MT 1951 m. vasario 13 d. nutarimas Nr. 377-190, SSRS MT 1951 m. kovo 3 d. nutarimas Nr. 667-339	1951 03 31-04 01	433	X	X	Irkutsko ir Tomsko sr.
13.	SSRS MT 1951 m. rugsėjo 5 d. nutarimas Nr. 3309-1568-vs	1951 09 20-21	3807[c]	2987	1255	Irkutsko sr.
14.	„	1951 10 2–3 „Osen“	16150	16109	5278	Krasnojarsko kr.

Eil. Nr.	Kieno nutarimu, įsakymu	Trėmimų data	Pirminiuose MVD ir MGB dokumentuose nurodytas skačius	Vėlesniuose MGB, MVD, KGB dokumentuose nurodytas skaičius	Ištremtų vaikų skaičius	Tremties vieta
15.	»	1951 10 3[d]	335	X	73	»
16.	SSRS MT 1951 m. rugsėjo 5 d. nutarimas Nr. 3309-1568-vs	1951 11 30	452	X	X	Altajaus kr.
17.	»	1952 01 23	2195[e]	1844	519	Krasnojarsko kr.
18.	»	1952 07 6-7 [f]	465	X	X	X
19.	SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo sprendimu	1952 08 5-6	359	X	X	Krasnojarsko kr.
	Iš viso		111990	104422	28117 [g]	

Lentelė sudaryta remiantis anksčiau minėtais dokumentais iš LYA, RFVA ir archyvų ir šiais dokumentais: Gen. mjr. P. Kondakovo 1952 m. gruodžio mėn. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 207. L. 264; 1952 m. rugpjūčio 22 d. pažyma apie tremtinių skaičių // Ten pat. L. 194–195.

[a] Tiek vaikų buvo tarp 1644 tremtinių.

[b] Šio trėmimo metu išvežtų vaikų skaičius buvo mažinamas iki 10 897.

[c] RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 642. L. 282.

[d] Kitame dokumente yra paminėtas tik 88 šeimų (306 žmonių – 111 vyrų, 122 moterų, 73 vaikų) ištrėmimas. Žr.: Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. spalio 3 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 5/51 (306). L. 205.

[e] RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 642. L. 284.

[f] LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 82. L. 37.

[g] Nežinomas 14 874 tremtinių amžius. Vaikai nebuvo atskirai išskiriami, bet žinant, kad jie sudarė apie 30% visų tremtinių, bendras ištremtų lietuvių vaikų skaičius būtų daugiau kaip 32 tūkst.

22 lentelė. **Lietuvių tremtinių dalis tarp visų SSRS ištremtų žmonių**

Metai	SSRS ištremta žmonių	Lietuvių tremtinių skaičius	Lietuvių dalis (%)
1946–1947	255198	8402[a]	3,2
1948	89261	43940	49,2
1949	221231	33500	15,1
1950	43063[c]	1355	3
1951	45483[d]	21177	46,5
1952		2934	13
	676835	111308	16,4

Lentelė sudaryta remiantis anksčiau minėtais šaltiniais, taip pat žr.: Mjr. Turovo 1953 m. balandžio 29 d. pažyma // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 270. Apie 1945 m. SSRS ištremtus žmones trūksta duomenų.

[a] Į šį skaičių neįtraukti 1947 m. gruodžio mėn. tremtiniai. MVD ir MGB dokumentuose jie dažniausiai priskiriami prie 1948 m. tremtinių.

[b] Žr.: *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 18.

[c] Į šį skaičių lietuviai tremtiniai visai nebuvo įtraukti.

[d] Dokumente yra ir kitas skaičius – 33 979. Žr.: RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 282.

[e] Į ši skaičių įtraukti tik 1952 m. sausio mėn. ištremti 2195 lietuviai. Žr.: Ten pat. L. 284.

išvyko į tremties vietas Krasnojarsko krašte. Liko neištremti 2395 žmonės, kurių emgėbistai gyvenamosiose vietose nerado (iš jų 121 jau buvo miręs, 13 ištremta anksčiau, 91 suimtas, 53 pabėgo trėmimo metu)[453].

Tremties vietų nepasiekė 39 vaikai[454]. Jų mirtys paženklino visą lietuvių kelią į Sibirą.

Kiek žmonių ir kada tapo šių nusikaltimų žmoniškumui – trėmimų aukomis, matyti iš kitos lentelės. Joje pateikiami duomenys tik apie 111990 žmonių ištrėmimą 1945–1952 m. (MGB šį skaičių sumažino iki 106 037[455], paskui KGB – iki 108 362[456]). Bet ir šis skaičius nėra galutinis, jis neapima dar keleto nedidelių trėmimų aukų. Pavyzdžiui, pažymėti 1952 m. tik 2668 tremtiniai, o iš tikrųjų per metus ištremta ne mažiau kaip 2934 žmonės[457]. Bendras mažiausias 1945–1952 m. tremtinių skaičius turėjo siekti apie 118 tūkst.[458] Dar daugiau lietuvių buvo išvežta į GULAG-o lagerius ir kolonijas, bet apie tai – kitame skyriuje.

Lietuviai visada sudarė didelę komunistinio režimo vykdytų nusikaltimų žmoniškumui aukų dalį. 1946–1952 m. į tremties vietas Sovietų Sąjungoje buvo

453. P. Kapralovo 1951 m. gruodžio 7 d. pažyma // Ten pat. L. 275.
454. Žr.: Mjr. Turovo (*Туров*) 1954 m. balandžio 29 d. pažyma // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 282. Čia moterų skaičius padidintas 100, o vaikų sumažintas 100.
455. LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 407. L. 264.
456. Lietuvos gyvetojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. P. 424.
457. Ten pat.
458. Lietuvos Respublikos VRM yra žinių tik apie 113 tūkst. 1945–1952 m. ištremtų žmonių.

išsiųsti 676 835 žmonės[459], kurie MVD ir MGB dokumentuose pavadinti „specialiai perkeltais asmenimis“. Beveik kas šeštas tremtinys buvo lietuvis, o kai kuriais metais lietuviai sudarydavo net pusę visų tremtinių.

Čia vertėtų priminti, kad okupuotos Lietuvos gyventojų buvo 75 kartus mažiau negu visos Sovietų Sąjungos. 1941–1950 m. SSRS iš tremties buvo paleidžiami rusai, kuriuos kaip „buožes“ ištrėmė 1930–1933 m. (paleista 864 tūkst. žmonių). Lietuvių atžvilgiu vykdyta kitokia politika: jie buvo pavadinti „buožėmis“ (net 3/4 visų tremtinių taikytas šis komunistinis epitetas) ir išvežti į vietas, kuriose gyvenimo sąlygos buvo daug sunkesnės. Būtent pokario tremtinių vaikai, sulaukę 16 metų, buvo įrašomi į tremtinių sąrašus, tremtiniams ir jų vaikams (tik tam tikrų tautybių tremtiniams) buvo taikomas drakoniškas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1948 m. lapkričio 26 d. įsakas dėl pabėgusių tremtinių baudimo (20 metų katorgos), o paskui trėmimo terminai buvo panaikinti, ir tremtiniai turėjo likti Sibire amžinai.

6. Lietuvos gyventojų naikinimas kalėjimuose, lageriuose ir tremtyje

Kalinimas Lietuvoje. Tardymo metodai. Mirtininkai

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, per 1944 m. antrąjį pusmetį Lietuva buvo apraizgyta kalėjimų, areštinių, kolonijų, lagerių tinklu.

NKVD (MVD) ir MGB bendruosiuose bei vidaus kalėjimuose kalinių laikymo sąlygos buvo baisios. Stengiantis nuslėpti, kad suimti žmonės yra slapta kankinami, vidaus kalėjimai buvo įrengiami NKVD (MVD) ir MGB skyrių rūsiuose. Šaltose, drėgnose, sausakimšai kalinių prigrūstose kamerose trūkdavo oro. Nuo 1945 m. sausio 1 d. kalėjimuose oficialiai buvo 6790, o vidaus kalėjimuose – 1290 (1949 m. vasario 20 d. duomenimis) vietų[460]. Nepriklausomos Lietuvos laikais statytuose kalėjimuose didindami sąlyginį vietų skaičių ar kitaip prastindami kalinių laikymo sąlygas, enkavėdistai siekė fiziškai ir psichiškai kalinius palaužti. Lietuvoje NKVD ir NKGB įkalintiems žmonėms sudarytos sąlygos buvo baisios net palyginti su Sovietų Sąjungos kalėjimais. 1945 m. Sovietų Sąjungoje buvo 5 specialiosios paskirties, 494 bendrieji ir 2 centriniai vidaus kalėjimai, 2 kalėjimai-ligoninės[461]. 12 Lietuvos kalėjimų

459. Šis skaičius nėra tikslus, nes visiškai nebuvo atsižvelgta į nedidelių trėmimų aukas.
460. LSSR MGB Kalėjimų skyriaus viršininko pplk. Zinovjevo (*Зиновьев*) 1949 m. vasario 21 d. pažyma // LYA. F. K-1. Ap. 10. B. 83. L. 49.
461. 1945 m. birželio mėn. pažyma apie SSRS NKVD veikiančius kalėjimus // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 62. L. 37.

sudarė tik mažą visų kalėjimų dalį[462], bet čia mirdavo, žūdavo ar būdavo nukankinama daugiausia žmonių. 1945 m. visos Sovietų Sąjungos kalėjimuose mirė 6834 kaliniai[463], o Lietuvoje – 490 kalinių. Epidemijos, psichinės ligos, savižudybės tapo gana įprastos. Kiek žmonių žuvo didžiuosiuose kalėjimuose 1946–1947 m., nėra tiksliai žinoma. 1948–1952 m. kalinių mirtingumo duomenys buvo fiksuojami ir nustatyta, kad 1948 m. žuvo 95 kaliniai, 1949 m. – 46, 1950 m. – 32, 1951 m. – 33, 1952 m. – 22[464].

1944–1945 ir 1948–1952 m. bendruosiuose kalėjimuose LSSR NKVD (MVD) ir MGB aukomis tapo 718 žmonių[465]. Mirusiojo artimieji gaudavo mirties liudijimą, o apie palaidojimo vietą jiems nepranešdavo. Manoma, kad Vilniaus kalėjimuose mirę kaliniai buvo vežami į Antakalnio kapinių patvorį: „[...] laidojimai prasidėjo po karo. Viskas buvo daroma slapta ir tamsoje. Dengtos mašinos atvažiuodavo nuo Šilo gatvės naktį, dar prieš šviesą. [...] Lavonus laidodavo be karstų, duobes užkasdavo nuteistieji [...]“[466]. MVD ir MGB aukos turėjo dingti be pėdsakų.

Kiek kalinių žuvo vidaus kalėjimuose, visiškai nežinoma, bet kur aukos buvo kalinamos, tardomos ir kankinamos, vietos gyventojai gerai žinojo. Tokius vidaus kalėjimus, kaip Tauragės Šubartinė, pereidavo tūkstančiai žmonių. Vien 1944–1945 m. buvo sulaikyta ir suimta 133 tūkst. žmonių. Vieni būdavo sulaikomi ir tardomi kelias dienas ar mėnesius, kiti taip ir neišvysdavo laisvės.

Artėjant Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo pabaigai, dvylikoje kalėjimų kalinių buvo daugiausia per visus 1944–1953 m. – 16 591[467] (1945 m. vasario 1 d. duomenys).

Priklausomai nuo karinių baudžiamųjų operacijų rezultatų pilnėjo regioniniai kalėjimai. Į vieno kalinio vietą buvo sugrūdama po 3, 6, 9 arba 13 žmonių.

462. 1945 m. kovo mėn. buvo uždarytas Vilniaus kalėjimas Nr. 2, o birželio 10 d. Klaipėdoje atidarytas kalėjimas Nr. 2. 1946 m. gegužės mėn. buvo uždarytas Telšių kalėjimas Nr. 11, 1948 m. rugpjūčio 1 d. – Ukmergės, 1952 m. gegužės 1 d.– Raseinių kalėjimas.

463. MVD Kalėjimų skyriaus sanitarijos skyriaus viršininko medicinos tarnybos plk. Dostovalovo 1946 m. gegužės 17 d. pažyma // Ten pat. B. 73. L. 130.

464. 1948–1952 m. MVD kalėjimų kalinių skaičiaus suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 90. L. 1–185; B. 100. L. 1–188; B. 118. L. 1–327. Ir šiais skaičiais buvo manipuliuojama. 1948–1949 m. pažymoje apie Lietuvoje mirusius kalinius rašoma apie 83 kalinius, mirusius 1948 m., ir 43 kalinius, mirusius 1949 m. Žr.: Ten pat. B. 92. L. 5, 10, 17, 22, 28, 35, 41, 47, 54, 61, 68, 77, 82, 87–129.

465. Pagal MVD dokumentus 1948 m. vidutinis kalinių mirtingumas Lietuvoje siekė 0,5%. Vadinasi, 1946–1947 m. iš daugiau kaip 40 tūkst. įkalintų žmonių galėjo žūti apie 200. Tai būtų spėjamas skaičius, nes patvirtinančių dokumentų nerasta. LYA išliko 765 mirusių kalinių bylos (nutrauktos iki teismo).

466. *Liutkevičienė I.* Vilniaus Antakalnio kapinės: ar bus atskleista politinių kalinių laidojimo paslaptis? // Lietuvos rytas. 1992. Balandžio 14.

467. Dar keli tūkstančiai žmonių buvo laikomi vidaus kalėjimuose. Nors tikslus tokių kalinių skaičius nežinomas, bet vidutiniškai jų būdavo 25% didžiųjų kalėjimų kalinių. Žr.: SSRS NKVD kalėjimų kalinių skaičiaus 1945 m. suvestinė // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 63. L. 27–28.

23 lentelė. **Kalėjimų talpumas ir didžiausias kalinių skaičius 1945 m.**

Eil. Nr.	Kalėjimas	Oficialus talpumas		Didžiausias kalinių skaičius 1945 m.
		1940 m.	1945 m.	
1.	Vilniaus (Lukiškės)	675	3250	Vasario 1 d. – 8786
2.	Vilniaus	200	600	Vasario 10 d. – 1871
3.	Kauno	850	1850	Balandžio 1 d. – 3440
4.	Panevėžio	320	635	Birželio 20 d. – 1087
5.	Šiaulių	300	735	Liepos 1 d. – 1046
6.	Marijampolės	250	500	Balandžio 20 d. – 2280
7.	Ukmergės	215	300	Balandžio 10 d. – 259
8.	Šilutės	–	225	Balandžio 10 d. – 474
9.	Raseinių	100	375	Birželio 20 d. – 493
10.	Utenos	85	150	Gegužės 1 d. – 555
11.	Telšių	100	120	Vasario 10 d. – 580
12.	Švenčionių	200	200	Gegužės 1 d. – 686
		3295[a]	8940[b]	

Lentelė sudaryta remiantis: 1945 m. NKVD kalėjimų pripildymo sąsiuvinis // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 62. L. 68–70.
[a] Be Tauragės kalėjimo, sugriauto prasidėjus SSRS ir Vokietijos karui. 1945 m. jį pakeitė Šilutės kalėjimas.
[b] Toks kalėjimų talpumas nustatytas 1945 m. gruodžio mėn. Iki tol jis buvo 6790–7765 žmonės. Žr.: Ten pat. B. 63. L. 3–4, 283–284.

Net tuomet, kai 1945 m. liepos mėn. Sovietų Sąjungos kalėjimuose iš 263 817 kalinių 110 555 buvo amnestuoti[468], Lietuvoje kalinių skaičius nesikeitė. Teroro politika buvo Lietuvos sovietizavimo, pavergimo politikos kertinis akmuo. Kalinių padaugėjo nuo 10 881 (liepos 1 d.) iki 11959 (rugpjūčio 1 d.), tuo pačiu metu į lagerius buvo išvežti 762 kaliniai[469].

Okupuotose Baltijos valstybėse Sovietų Sąjungos vykdyta žmonių naikinimo politika buvo beveik vienoda, tik Lietuvoje įvyko itin daug karinių baudžiamųjų operacijų, areštų ir trėmimų. Tą patį galima pasakyti net palyginus su tokiu regionu kaip Vakarų Ukraina, kurioje antisovietinis pasipriešinimas buvo ypač smarkus.

Kasmet tūkstančiai ir dešimtys tūkstančių kalinių iš Lietuvos buvo siunčiami į GULAG-o lagerius. Kaliniai buvo vežami etapais – iš kalėjimo į kalėjimą arba tiesiai į numatytą lagerį. Didžiausi etapai buvo 1945 m.; vasario 1–10 d. buvo išvežti 2603 kaliniai, vasario 10–20 d. – 2503, birželio 20–30 d. – 2552, rugpjūčio 1–10 d. – 2528, lapkričio 20–30 d. – 2436 kaliniai. Iš viso 1945–1952 m. buvo 54 etapai, tuomet iš Lietuvos buvo išvežta 1000 ir daugiau kalinių. Etapus lydėjo sargybos ir kriminalinių nusikaltėlių patyčios bei plėšikavimas. „Realiais šeimininkais kai

468. 1945 m. liepos 7 d. S. Kruglovo pažyma // Ten pat. B. 62. L. 108.
469. 1945 m. NKVD kalėjimų pripildymo sąsiuvinis // Ten pat. L. 68–70.

24 lentelė. **Kalinių skaičius Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Ukrainoje 1945–1952 m.**

Metai	Visuose SSRS kalėjimuose kalinta žmonių	Lietuvoje	Latvijoje	Estijoje	Ukrainoje
1945 m. sausis	275510	9578 16591	3193 8801	4218 9036	54294 56940[a]
1946 m. sausis	X	6276 11413	6120 6731	6631 6773	51285 64090[b]
1947 m. sausis	293135	9618 12751	5725 6707	3307 3879	55116 77310[c]
1948 m. sausio 1 d.	280374	10568	5444	3139	53002
1949 m. sausio 1 d.	231047	6197	5375	3395	51224
1950 m. sausio 1 d.	198744	5797	4821	3608	36500
1951 m. sausio 1 d.	164079	5331	3978	3549	30885
1952 m. sausio 1 d.	152614	5226	3772	2985	25318
1952 m. gruodžio 1 d.	150916	3699	2507	1630	29842

Lentelė sudaryta remiantis: SSRS NKVD kalėjimų kalinių skaičiaus suvestinė // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 63. L. 3–4, 27–28, 283–284; 1945–1952 m. MVD kalėjimų pripildymo sąsiuviniai // Ten pat. B. 62. L. 67–70, 97, 103, 178–179, 208, 212, 216, 254–255, 266, 272; B 79. L. 3, 12–196; B. 91. L. 1, 33, 64, 96, 102, 104, 123, 144, 151, 174, 186, 194, 201, 204, 244, 250.

[a] Didžiausi 1945 m. kalinių skaičiai: Lietuvoje – vasario 1 d., Latvijoje – kovo 20 d., Estijoje – lapkričio 20 d., Ukrainoje (Vakarų Ukrainoje buvo kalinama 33–66% visų kalinių) – balandžio 10 d. Žr.: Ten pat. B. 63. L. 27–28; B. 62. L. 67, 97, 103.

[b] Didžiausi 1946 m. kalinių skaičiai: Lietuvoje – gruodžio 20 d., Latvijoje – vasario 20 d., Estijoje – sausio 10 d., Ukrainoje – balandžio 10 d. Žr.: Ten pat. L. 178–179, 208–212.

[c] Didžiausi 1947 m. kalinių skaičiai: Lietuvoje – liepos 1 d., Latvijoje– gegužės 1 d., Estijoje – gegužės 15 d., Ukrainoje – rugpjūčio 15 d. Žr.: Ten pat. L. 254–255, 266, 272.

kuriuose kalėjimuose kol kas yra ne administracija, o įkalinti recidyvistai“[470], – pripažino vienas iš SSRS MVD Kalėjimų skyriaus vadovų plk. Iljinas *(Ilin)*. Viską išgyvenusių politinių kalinių liudijimu, kriminalinių nusikaltėlių siautėjimai buvo sąmoningai skatinami ir nukreipiami prieš politinius kalinius. Buvęs kalinys A. Stabingis prisimena: „Išvesti iš kalėjimo kiemo, staugiančių šunų lydimi, apstoti sargybinių su paruoštais šauti ginklais [...] pajudėjome [...] geležinkelio stoties link. [...] Geležinkelio stotyje buvome suklupdyti ant kelių prie ilgo sąstato gyvulinių vagonų. Paskui pagal skaitomą sąrašą mus sugrūdo po 40 žmonių į vagonus [...]. Kaip vėliau sužinojome, kituose vagonuose žmonės buvo žiauriai apiplėšti, nes juose buvo po 3–4 rusų banditus, kurie atimdavo iš lietuvių daiktus, turimą maistą. Daiktus per langelį atiduodavo sargybiniams, kurie juos iškeisdavo į samagoną su gyventojais ir jo dalį duodavo kriminaliniams kaliniams [...]“[471]. Kito buvusio kalinio A. Statkevičiaus liudijimu, „kas dieną sargybiniai,

470. LSSR MVD kalėjimų darbuotojų 1950 m. rugsėjo 5–7 d. pasitarimo protokolas // Ten pat. B. 105. L. 75.
471. *Stabingis A.* Tryliktas vagonas. P. 7, 11.

įėję į vagoną, mušdavo medinėmis „šlėgomis“. Kriminaliniai vagone plėšikavo: išrengdavo žmones, atimdavo drabužius ir gaunamą maistą.“[472] Tokios vežimo tvarkos aprašymo jokiuose NKVD (MVD) dokumentuose neaptiktume. Gerai parengtos instrukcijos slėpė enkavėdistų ir jiems „socialiai artimų“ kriminalinių nusikaltėlių nusikaltimus.

1945 m. iš Lietuvos išvežti sulaikyti ir suimti žmonės pateko į dvejopus lagerius – SSRS NKVD specialiuosius patikrinimo ir filtravimo lagerius bei GULAG-o lagerius. Pirmuosiuose buvo laikomi per karines baudžiamąsias operacijas, gaudynes arba pagal sąrašus sulaikyti žmonės. Jiems bylos nebuvo sudaromos, kaip nemokama darbo jėga jie dirbdavo specialiose NKVD statybose, šachtose. Likusius gyvus po 1 ar 3 metų paleisdavo. 1945 m. į tokius lagerius iš Lietuvos buvo išsiųsti 6487 žmonės. Dažniausiai buvo vežami į Jelgavos (Latvijoje) PFL Nr. 266 (PFL – patikrinimo ir filtravimo lageris), Medvežja Goros (Karelijoje) PFL Nr. 0313, Bresto (Gudijoje) PFL Nr. 284[473], Archangelsko ir Kalinino (dab. Tverės) sritis ir kt. Į GULAG-o lagerius taip pat buvo siunčiami žmonės, kuriems bylos nebuvo sudarytos, bet oficialiai jie buvo priskirti suimtųjų kategorijai. Tai buvo per karines baudžiamąsias operacijas suimti kaimų gyventojai, kuriuos įtardavo remiant rezistenciją. Jie negalėjo suteikti enkavėdistams jokių žinių apie pasipriešinimo judėjimo dalyvius. Kad sumažėtų Lietuvoje laikomų kalinių (ir jų pabėgimo galimybės) ir būtų galima pasinaudoti jų darbo jėga, tokie kaliniai „byloms sudaryti“ buvo siunčiami į GULAG-o lagerius. Tokį kalinių išsiuntimą patvirtinantis dokumentas yra P. Kapralovo šifruota telegrama[474]:

> *„Nedelsiant parenkite dokumentus ir etapuokite į lagerius toliau tardyti tuos kalinius, kurie nekelia operatyvinio susidomėjimo.“*
>
> *(1945 m. lapkričio mėn.)*

Anksčiau ar vėliau šiuos kalinius lagerių „operatyviniai čekistiniai skyriai“ ištardydavo, o SSRS MVD ar MGB Ypatingasis pasitarimas paskirdavo jiems po 10 ar 25 metus[475].

472. *Statkevičius A.* Okupantų ir kolaborantų valdomoje Lietuvoje // Laisvės kovų archyvas. 1992. Nr. 5. P. 106.
473. *Grunskis E.* Lietuvos gyventojų deportacijos... P. 9.
474. LYA. F. K-21. Ap. 1. B. 39. L. 227.
475. Jų bylos nebuvo grąžinamos į LSSR KGB archyvą ir likdavo kalinimo vietose. Dauguma buvo įkalinta Komijos ASSR Sevdvinlage, nuo 1946 m. spalio mėn. – Sevželdorlage. Žr.: MGB Archangelsko srities valdybos viršininko plk. Brezgino *(Брезгин)* 1946 m. gruodžio 16 d. raštas LSSR valstybės saugumo ministrui gen. mjr. D. Jefimovui // Ten pat. F. K-15. Ap. 1. B. 44. L. 69.

Kiek 1944–1952 m. iš Lietuvos kalėjimų į GULAG-o lagerius buvo išvežta žmonių, matyti iš toliau pateikiamos lentelės.

25 lentelė. **Į GULAG-o lagerius išvežtų kalinių skaičius**

Metai	Išvežta kalinių
1944	1338
1945	32661[a]
1946	16182
1947	19324
1948	20837
1949	14948
1950	12194
1951	12763
1952[b]	12332
Iš viso	142579

Lentelė sudaryta remiantis: 1944–1952 m. SSRS MVD kalėjimų kalinių suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 58. L. 104–284; B. 63. L. 3–284; B. 71. L. 1–284; B. 79. L. 4–196; B. 90. L. 1–185; B. 100. L. 1–188; B. 118. L. 1–327.
[a] Suvestinėje yra žinių tik apie 26 584 išvežtus kalinius. Lentelėje pateiktas skaičius nustatytas pagal kitus anksčiau minėtus dokumentus. Žr.: LYA. F. K-1. Ap. 3. B. 41/131. L. 6, 16–17.
[b] Iki 1952 m. gruodžio 1 d.

Dalis šių kalinių pateko į Lietuvoje įsteigtą GULAG-o filialą – Vilniaus lagerio skyrių Nr. 1 [jis buvo suskirstytas į lagerio punktus) Rasų lageris LP-1, Danilevičiaus ir Gudų gatvėse įsikūręs moterų lageris LP-2, Riešėje įsikūręs žemės ūkio lageris „Liubovo LP-3"], Pravieniškių lagerį (lagerio skyrius Nr. 2), Šilutės (Macikų) lagerį (lagerio skyrius Nr. 3 ir Rusnės LP-5), Klaipėdos ir Akmenės pataisos darbų kolonijas (Nr. 4 ir 9), Vilniaus persiuntimo kalėjimą (į lagerius siunčiamų kalinių sutelkimo vieta) ir kalėjimo ligoninę. Šie lageriai ir kolonijos Lietuvoje buvo įsteigti 1944–1951 m.

Oficialiai šie lageriai buvo skirti kriminaliniams nusikaltėliams, bet, kaip matyti, į juos patekdavo ir nubaustų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus" žmonių. Tikrų kriminalinių, nusikaltėlių-recidyvistų buvo tik 287[476], o visi kiti teisti už vadinamuosius buitinius nusikaltimus, valstybinių mokesčių nemokėjimą, pyliavų nevykdymą. Tarp kalinių buvo daug moterų – 2026 (1952 m. balandžio 1 d. duomenys)[477]. Išskirtiniame Šilutės lageryje 1946–1952 m. kalėjo 1000–3000 kalinių. Šį lagerį 1939 m. pastatė vokiečiai ir jame kalino karo

476. LSSR MVD PDK skyriaus 1952 m. liepos 1 d. pažyma // RFVA. F. 9414. B. 415. L. 27. 1952 m. liepos 1 d. Lietuvos lageriuose ir kolonijose buvo kalinami 1833 žmonės, nuteisti kalėti iki 3 metų, 1218 žmonių – iki 5 metų, 2800 žmonių – iki 10 metų.
477. Dar buvo 58 nepilnamečiai.

26 lentelė. **GULAG-o lageriai Lietuvoje**

Eil. Nr.	Pavadinimas	Įsteigimo (atkūrimo metai)	Talpumas	Laikyta kalinių	Iš jų teistų pagal 58 str.
1.	Rasų	1944 08 01	200	471	2
2.	LP-2	1951 06 14	200	240	–
3.	Riešės	1951 06 14	200	81	–
4.	Pravieniškių	1944 08 01	500	488	–
5.	Šilutės	1946	2314	2935	218
6.	Rusnės salos	1951 11 29	200	95	–
7.	Klaipėdos	1951 06 14	500	325	–
8.	Akmenės	1947	650	473	–
9.	Persiuntimo kalėjimas	1946	1090	890	150
10.	Kalėjimo ligoninė	1949	176	165	5
	Iš viso		6030	6163[a]	375

Lentelė sudaryta remiantis: LSSR MVD Pataisos darbų kolonijos skyriaus 1952 m. kovo 1 d. sąrašas // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 534 L. 1.
[a] 1952 m. kovo–balandžio mėn. kalinių skaičius.

belaisvius. 1944–1946 m. rusai čia taip pat laikė karo belaisvius – pačius vokiečius. Nuo 1946 m. čia buvo kalinami Lietuvoje nuteisti žmonės. Šioje nedidelėje 160x180 m teritorijoje tilpo visi sovietinio lagerio atributai; barakai, sanitarijos dalis, karceris („izoliatorius") ir kt. Nedidelis lageris (1946 m. jame kalėjo apie 1000 kalinių, iš jų trečdalis – lietuviai)[478] pamažu virto didele mirtį nešančia GULAG-o dalimi. Už trijų metrų aukščio dviejų eilių spygliuotosios vielos tvoros (tarp tvorų – spiralė „Bruno") nuo bado, ligų, sunkaus darbo mirė šimtai žmonių.

Lagerių medikai turėjo teisę „diagnozuoti" tik tuberkuliozę, plaučių uždegimą ir panašias ligas. Taip buvo slepiamos tikrosios mirties priežastys.

Kadangi lageryje kalėjo šimtai ir tūkstančiai moterų (1952 m. balandžio 1 d. kalintos 1086 moterys), buvo įsteigtas su jomis kartu kalintų (kalėjime ar lageryje gimusių) vaikų barakas. 1952 m. liepos 16 d. šiame šimto vietų vaikų barake buvo 156 vaikai. 1949–1952 m. lageryje su įkalintomis moterimis buvo 620 vaikų, iš jų 194 ten ir gimė[479]. Jie taip pat papildydavo lagerio aukų skaičių.

Yra žinomas tik 1948–1955 m. šiame lageryje žuvusių kalinių skaičius.

478. *Antanaitis B.* Žodžiai iš pragaro. P. 69.
479. Žr.: 1949–1952 m. Šilutės lageryje gimusių vaikų registracijos žurnalas // LYA. F. 11. Ap. 2. B. 12. L. 1.

27 lentelė. **Šilutės lageryje 1948–1955 m. žuvę kaliniai**

Metai	Žuvusių kalinių skaičius	Mirusių vaikų skaičius
1948	84	–
1949	61	24
1950	70	23
1951	48	10
1952	58	9
1953	35	2
1954	8	2
1955	1	–
Iš viso	365[a]	70[b]

Lentelė sudaryta remiantis: 1948 m. sausio 6 – 1952 m. gruodžio 13 d. mirusių kalinių registracijos žurnalas Nr. 2 // LYA. F. 11. Ap. 2. B. 9; 1950 m. sausio 20 – 1955 m. sausio 20 d. mirusių kalinių registracijos žurnalas // Ten pat. B. 10; 1949 m. sausio 13 – 1954 m. rugpjūčio 17 d. atskirame lagerio punkte Nr. 3 mirusių vaikų registracijos žurnalas Nr. 3 // Ten pat. B. 13.

[a] Iš 365 mirusių kalinių 312 buvo lietuvių (85%). Iš jų: 37 teisti pagal 58 straipsnį, 153 – pagal 1948 m. balandžio 7 d. įsaką, 166 – pagal 1947 m. birželio 4 d. įsaką. Tarp žuvusių kalinių 119 buvo 60–82 metų.

[b] Iš 70 mirusių kalinių vaikų 44 buvo lietuviai (62%).

Lagerio kapuose buvo užkasta (sunku tai pavadinti laidojimu) kur kas daugiau žuvusių kalinių. Kaip galima suprasti iš dokumentuose pateikiamo kapų numeravimo, vien 1947 m. lageryje žuvo 124 kaliniai[480]. 1954 m. rugpjūčio 17 d. lageryje mirus 72 dienas išgyvenusiai Daliai Pušauskaitei ir 1955 m. sausio 20 d. šešiasdešimtmečiui Jokūbui Janavičiui, baigiamas Lietuvoje įkurto gulaginio Šilutės lagerio aukų sąrašas. Jame jau buvo įrašyta ne mažiau kaip 559 pavardės.

Visi be išimties kaliniai susidurdavo su NKVD (MVD) ir MGB tardytojais. Sovietinėje teroro vykdymo sistemoje itin daug dėmesio buvo skiriama suimtų žmonių tardymui. Tardymo metodų arsenale kankinimai buvo pagrindinis metodas, juo sovietiniai saugumiečiai ne tik išgaudavo reikalingų žinių kryptingai prievartai vykdyti, bet ir moraliai palauždavo tardomuosius.

1944–1953 m. Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ir saugumo tarnybos sudarė organizuotą teroro vykdymo sistemą. Joje nieko neturėjo būti daroma be leidimo. Kankinimo naudojimas tardymo metu buvo įslaptintas, negalėjo likti jokių dokumentų apie tai. Vis dėlto liko tarnybinių tyrimų medžiagos apie kankinimus. Oficialiai kankinimai vadinti „fizinio poveikio priemonėmis", „aktyviu tardymu" ir pan.

Gana dažnai kankinti žmonės buvo nužudomi. Antai 1945 m. NKVD Ukmergės apskrities skyriaus viršininkas kpt. Zacharovas *(Zacharov)* įsakė nueiti į karinio komisariato šaukiamąjį punktą, surinkti įtartinus asmenis ir atvesti

480. Visi kalinių kapai turėjo sąlyginius numerius: nuo A-l iki K-37 (pagal rusišką raidyną) buvo: A, B, V, G, D, E, 2, Z, I, K, kiekviena raide numeruota po 50 kapų (A-l... A-50 ir t. t.). 1948 m. kapų numeracija prasideda Nr. V-25. Žr.: Ten pat. B. 9.

GULAG moterų lageriuose buvusių vaikų barakų mažieji „kaliniai“

juos. Atvestą P. Dobužinską Zacharovas ėmė tardyti reikalaudamas prisipažinti priklausius ginkluotam būriui. Neišgavęs prisipažinimo, pradėjo P. Dobužinską kankinti – peiliu pjaustyti nugarą ir krūtinę. Kai nusibodo – nušovė[481]. Tokie atvejai nebuvo reti. Tuomet NKVD ir NKGB turėjo mažai informacijos apie pasipriešinimo organizacijas ir stengdavosi jos išpešti net iš atsitiktinai į jų rankas patekusių žmonių. Toks buvo šešiolikmetės O. Prilauskaitės nukankinimo atvejis. 1945 m. liepos 4 d. NKVD pasieniečių sulaikyta mergina buvo ištardyta pasieniečių žvalgybos skyriuje ir perduota NKVD Eržvilko valsčiaus skyriaus viršininkui Močialovui *(Močjalov)*. Šis O. Prilauskaitę liepos 4–5 d. taip dažnai mušė, kad mirtinai nukankino ją. Paskui kartu su felčeriu surašytame fiktyviame mirties liudijime teigė, kad Prilauskaitė mirė nuo „širdies smūgio“[482].

Nors NKVD, NKGB ir kontržvalgybos „Smerš“ tardymo skyrių (ir ne tik jų) darbuotojams kankinimai buvo įprastas tardymo metodas, bet tik vienas kitas atvejis iškildavo viešumon. Buvo vadinamieji nesankcionuoti ir sankcionuoti kankinimai. „Sankcionuoti“ kankinimai – tai tie, kuriems buvo duodami MVD ar MGB vadovų leidimai, o „nesankcionuoti“ – kankinimai be leidimų, jų taikyti nebuvo būtino reikalo. Jų griebdavosi tuomet, kai tardomasis būdavo suimtas

481. LYA. F. 1771. Ap. 8. B. 183. L. 118.
482. Išrašas iš 1945 m. liepos 14 d. Lietuvos pasienio apygardos NKVD Kontržvalgybos „Smerš“ skyriaus viršininko v/s plk. Borisovo *(Борисов)* pranešimo // LYA. Ap. 3. B. 27. L. 175.

oficialiai, tardymo nereikėdavo skubiai atlikti, o gaunama informacija neturėjo didelės reikšmės kovojant su rezistencija. „Nesankcionuoti“ kankinimai, kai būdavo išgaunama, saugumiečių manymu, bevertė informacija, MVD ir MGB buvo vertinami kaip nemokėjimas dirbti, o už tai buvo baudžiami net teroro vykdymo sistemos darbuotojai. Štai būdingas atvejis. 1946 m. gegužės mėn. karinis tribunolas nuteisė MVD Joniškio skyriaus darbuotojus I. Sulajevą *(Sulaev)* ir P. Isajevą *(Isaev)*. Jie buvo nubausti ne už tai, kad 1946 m. kovo 13 d. tris valandas gumine lazda mušė tardomąjį Kuliavą, kuris kitą dieną mirė, ir ne už tai, kad vertėjo padedami gumine lazda mušė Geležiūtę[483]: MVD darbuotojai buvo nubausti už tai, kad naudodami kankinimus nesudarė jokios bylos.

Kas gi naudojosi MVD ir MGB ministrų ir jų pavaduotojų leidimais taikyti „fizinio poveikio priemones“? 1944 m. – 1946 m. kovo 15 d. tokia instancija buvo NKVD BB skyrius. Iki 1946 m. kovo 15 d. šio skyriaus viršininkui pplk. B. Burylinui reikėdavo prašyti ministro arba jo pavaduotojo leidimo taikyti kankinimus („aktyvaus tardymo priemones“). Padėtis pasikeitė NKVD reorganizavus į Vidaus reikalų ministeriją (MVD). 1946 m. kovo 15 d. SSRS NKVD įsakymu Nr. 00216 minėtas skyrius buvo reorganizuotas į valdybą. Valdyba suvienijo Lietuvos SSR MVD Tardymo ir Kovos su banditizmu skyrius [jie tapo atitinkamai 2-uoju (Tardymo) ir 1-uoju skyriumi]. MVD BB valdybos viršininkas tuomet tapo ir ministro pavaduotoju, kuris turėjo teisę sankcionuoti kankinimų – „fizinio poveikio priemonių“ – taikymą. Šias pareigas ėjo gen. mjr. P. Kapralovas. Jo pavaduotojais nuo 1946 m. balandžio 1 d. buvo paskirti plk. J. Sinicynas (buvęs NKVD BB skyriaus viršininkas) ir pplk. B. Burylinas (buvęs NKVD BB skyriaus viršininkas). Tie ginkluoto pasipriešinimo dalyviai, kurie patekdavo į šios valdybos tardytojų rankas, susidurdavo su 1-ojo skyriaus viršininku pplk. V. Vasiljevu *(Vasilev)*, jo pavaduotojais M. Smirnovu *(Smirnov)* ir I. Glazunovu-Eismontu *(Glazunov-Ejsmont)* (visi trys buvo NKVD BB skyriaus viršininko pavaduotojai), 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotoju A. Guliajevu *(Guljaev)* ir kitais enkavėdistais[484].

Antipartizanines akcijas vykdžiusios okupacinės kariuomenės karininkų arsenale taip pat buvo belaisvių tardymas kankinant. Mat antipartizaninių karinių operacijų metu paimtus belaisvius jie turėdavo nedelsiant ištardyti vietoje, kad gautas žinias galėtų panaudoti prieš kitus partizanus. Jeigu tardomi belaisviai partizanai nepalūždavo, juos buvo galima nukankinti ir įrašyti į žuvusių partizanų sąrašą.

Galima sakyti, kad nežmoniškų metodų griebdavosi visi teroro vykdytojai ir jų talkininkai. MVD kariuomenės karinis prokuroras S. Grimovičius *(Grimovič)* formaliai prižiūrėjo tardymą, o iš tikrųjų vien rašė kaltinamuosius aktus „specialaus teismingumo“ byloms. Kova su okupantais buvo vadinama „tėvynės išdavimu, šnipinėjimu, teroro aktų ir diversijų vykdymu“. Nors „nagrinėjant“

483. Ten pat. F. 1771. Ap. 9 B. 269. L. 49.
484. Ten pat. B. 264. L. 131.

daugumą „specialaus teismingumo“ bylų nebuvo apsieita be tardomųjų mušimo ir kankinimo, vis dėlto 1948 m. nepavyko baigti nė ketvirtadalio bylų (1949 m. buvo nebaigta 10% jų, 1950 – 7,1%)[485]. Nei LKP(b) CK, nei MVD ir MGB vadovybės tokia padėtis netenkino. 1948–1950 m. aktyviai tebeveikė antisovietinio pasipriešinimo organizacijos, o MVD ir MGB darbuotojai buvo priversti vėl tardyti tuos pačius tardomuosius. Bet totalitarinio režimo prievartos aparato veikla buvo sutvarkyta taip, kad tūkstančiai žmonių į kalėjimus patekdavo vien dėl neatsargiai ištarto žodžio, o būdavo tardomi kaip aktyviausi pasipriešinimo organizatoriai. MVD kariuomenės karinis prokuroras S. Grimovičius 1951 m. kovo 8 d. buvo priverstas pažymėti:

„[...] daugelis „prisipažįstančių“ parodymų [...] gauta naudojant fizinio poveikio priemones. MGB Tauragės skyriaus virš. mjr. Teriochinas *(Terechin)*, tardytojas kpt. Bežka *(Bežko)*, vertėjas – Morozovas [...] ne kartą mušė suimtus už priklausymą kontrrevoliucinei nacionalistinei organizacijai „Raketa“. Tuos suimtuosius, kurie neprisipažindavo, po 7–12 parų laikydavo karceryje. Fizinio poveikio priemonės naudotos Liubčenkos, Barono ir kt. atžvilgiu. Neteisėtai suimta 12 piliečių: MGB Marijampolės skyriaus viršininko pavaduotojas kpt. Plevaka *(Plevako)* naudojo fizinio poveikio priemones Gavėnaitei, kuri po tardymo nusižudė [...]“[486].

Pusė 1951 m. suimtų žmonių iš pradžių buvo sulaikyti ir priversti „prisipažinti“, o paskui pagal tuos „prisipažinimus“ suimti[487], t. y. „prisipažįstančiųjų“ parodymai atstodavo kitus įkalčius, ir kankinimus naudojusių MVD ir MGB darbuotojų laukė paaukštinimas tarnyboje arba apdovanojimai. Kalinių skundai buvo atmetami kaip „šmeižikiški“[488]. Pagaliau retas kalinys drįsdavo skųstis, nes galėdavo vėl patekti į tų pačių tardytojų rankas „papildomam tardymui“. Kartais karinis tribunolas nuspręsdavo, kad MVD ir MGB nepakankamai padirbėjo ir trūksta „prisipažinimų“, tuomet bylos vėl keliaudavo pas MVD ir MGB tardytojus. Tik nedaugelis tokių kaltinamųjų išvengdavo pakartotinių tardymų ir būdavo paleidžiami „neįrodžius kaltinimo arba nesant nusikaltimo sudėties“. 1945–1953 m. 2893 žmonės išvengė pakartotinių kaltinimų pagal BK 58 straipsnį ir išėjo iš kalėjimų[489].

Apie kankinimus tardant komunistinė Lietuvos SSR vadovybė puikiausiai žinojo, bet tik suėmus L. Beriją 1953 m. vasarą A. Sniečkus lyg niekur nieko pasidomėjo kai kuriomis kankinimų smulkmenomis. 1953 m. rugpjūčio 8 d. MVD

485. Karinio prokuroro S. Grimovičiaus 1951 m. kovo 8 d. pranešimas // Ten pat. Ap. 108. B. 2. L. 192.
486. Ten pat. L. 194.
487. D. Kondakovo 1953 m. sausio 26 d. ataskaita SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui // LYA. Ap. 10. B. 149. L. 61.
488. Gen. mjr. P. Kapralovo 1950 m. gegužės 9 d. pranešimas A. Sniečkui // Ten pat. Ap. 10. B. 5/51 (302). L. 235.
489. Karinio prokuroro S. Grimovičiaus 1953 m. gegužės 30 d. raštas LKP(b) CK Administracinio skyriaus vedėjui Bylinskui // LYA. F. 1771. Ap. 133. B. 57. L. 222.

pasienio kariuomenės karinis prokuroras justicijos plk. S. Grimovičius pateikė tokią informaciją:

„Kaip LKP(b) CK žinoma, buvusioje SSRS valstybės saugumo ministerijoje buvo specialūs nurodymai, kuriais remiantis kai kuriais atvejais tardant suimtus už valstybinius nusikaltimus žmones buvo leidžiama naudoti fizinio poveikio priemones.

Remdamiesi šiais nurodymais, buvęs valstybės saugumo ministras generolas majoras Kondakovas ir jo pavaduotojas plk. Počkajus tardymo darbuotojams duodavo leidimą suimtųjų atžvilgiu naudoti „aktyvaus tardymo priemones.“[490]

Tik 1953 m. sausio–kovo mėn. valstybės saugumo ministras ir jo pavaduotojas leido plk. Čelnakovui *(Čelnakov)*, pplk. Marakuševui *(Marakušev)*, plk. Jarockiui *(Jarockij)*, plk. Pachomičevui *(Pachomičev)* ir jiems pavaldiems darbuotojams kankinti 7 suimtuosius: I. Prapuolenį, V. Česnauskaitę, K. Diržį, J. Cibulskį ir kt. Taip tardytas K. Diržys kankintojams pasakė, kad „jei jūs mane ir toliau mušite, tai aš pasakysiu, kad į organizaciją „Aušros tėvūnija“ užverbavau visus Panevėžio miesto gyventojus“[491]. Suimtas J. Cibulskis nurodė, kad jį Panevėžyje „mušė guminiu rimbu, o Vilniuje papulkininkis mušė gumine lazda“[492].

Kokios buvo kankinimo priemonės, karinių prokurorų nedomino. Iš minėto S. Grimovičiaus rašto aiškiai matyti, kad buvo priekaištaujama ne dėl kankinimų, o dėl bereikalingo jų naudojimo.

1954 m. sukurto Valstybės saugumo komiteto (KGB) tardymo arsenale nebebuvo „sankcionuotų“ fizinių kankinimų, bet liko visi kiti provokacijomis, grasinimais ir šantažu paremti tardymo metodai, o išimtiniais atvejais – ir oficialiai „nesankcionuoti“ kankinimai. Teroro sistema tebefunkcionavo. MVD ir MGB išugdyti kankintojai tebedirbo KGB. Tardymo srityje kadaise „gerai padirbėjęs“ plk. Čelnakovas ir kiti buvo paskirti į atitinkamas pareigas ir KGB. Į jų rankas 1956 m. spalio 12 d. patekęs paskutinis partizanų ginkluotųjų pajėgų vadas LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas A. Ramanauskas iki lapkričio 11 d. buvo gydomas kalėjimo ligoninėje dėl „bandymo nusižudyti“[493]. Iš tikrųjų pirmosiomis sulaikymo valandomis jis buvo žiauriausiai kankintas: „[...] ant voko pastebėtos 6 durtinės žaizdos, pagal diametrą padarytos plonu laidu ar vinimi, siekiančios akį; daugybė mėlynių pilvo srityje; kairės rankos 3-io piršto pjautinė žaizda [...]. Ant lytinių organų pastebėta [...] nėra abiejų kiaušinėlių, sėklidžių kanalėlių [...]“[494]. Visus A. Ramanausko tardymo protokolus vizavęs plk. Čelnakovas, iki tol ne kartą „pasižymėjęs“ kankindamas kalinius, savo darbą išmanė.

490. MVD pasienio kariuomenės karinio prokuroro S. Grimovičiaus 1953 m. rugpjūčio 8 d. raštas A. Sniečkui // Ten pat. L. 135, 136.
491. Ten pat. L. 178.
492. Ten pat.
493. 1956 m. gruodžio 7 d. nutarimas dėl tardymo ir suėmimo pratęsimo // A. Ramanausko baudžiamoji byla. B. 44618/3. T. 7. L. 452.
494. 1956 m. spalio 15 d. aktas // Laisvės kovų archyvas. 1993. Nr. 9. P. 188–189.

Baigiant tardymo metodų aprašymą galima padaryti tokią išvadą: kankinimai pagal SSRS MVD ir MGB instrukcijas plačiai naudoti tardant kaltintus „valstybiniais nusikaltimais" žmones, t. y. už aktyvų ar pasyvų pasipriešinimą okupacinei valdžiai. Tardydami sulaikytus ir suimtus žmones, nežmoniškus metodus naudojo NKVD- MVD-MGB centrinių (dažniausiai BB, 2-N, Tardymo ir kt.) skyrių, apskričių (rajonų) ir valsčių skyrių darbuotojai, NKVD-MVD-MGB kariuomenės dalinių žvalgybos ir kontržvalgybos „Smerš" skyrių karininkai. Vykdydami įsakymus arba savo iniciatyva kankindavo ir milicininkai, MVD, MGB vertėjai bei stribai (naikintojai, „liaudies gynėjai").

Kiek ir kada buvo tardoma, kiek tardomų ar nuteistų kalinių buvo išvežta į lagerius, matyti iš toliau pateikiamos lentelės.

MGB, sutelkusi savo rankose teroro vykdymą, tardydavo beveik visus kalinius, bet į minėtas ataskaitas įrašydavo tik mažesnę tardytų kalinių dalį. Apskričių (rajonų, sričių) ir valsčių areštinėse (vidaus kalėjimuose) ištardyti kaliniai sudarius bylas būdavo siunčiami tiesiai į bendruosius NKVD kalėjimus. Čia laukdami Ypatingojo pasitarimo arba karinio tribunolo nuosprendžio formaliai jie nebepriklausė MGB. Bet tik formaliai.

Kiek iš viso žmonių Lietuvoje buvo įkalinta ir tardyta, galima nustatyti pasinaudojus duomenimis apie iš kalėjimų paleistus žmones. Kadangi suėmimų mastas buvo labai didelis, į kalėjimus patekdavo žmonių, kurių net MGB neturėdavo kuo apkaltinti ir negalėdavo nusiųsti jų bylų Ypatingajam pasitarimui (čia atsidurdavo bylos, sudarytos pagal agentų pranešimus, sekimo duomenis, sulaikytų ir ištardytų žmonių prisipažinimus ir pan.). Tokius suimtuosius anksčiau ar vėliau paleisdavo (jeigu jie išgyvendavo) arba, pritaikę kitus BK straipsnius („už kriminalinius nusikaltimus"), skirdavo nedideles bausmes (iki 5 metų). Tokios buvo pagrindinės paleidžiamų žmonių kategorijos.

Žinoma, tam tikrą antisovietiniais nusikaltimais nekaltintų suimtųjų dalį sudarė tikri kriminaliniai nusikaltėliai, bet jų neįmanoma išskirti iš visų suimtųjų[495]. Kita vertus, jie niekada nesudarė daugumos[496]. 1951 m. tarp sovietinių teismų pagal „kriminalinius straipsnius" nuteistų 12 764 žmonių 199 buvo žmogžudžiai, 115 plėšikų, 1827 asmeninio turto vagys. Kiti buvo nuteisti priklausomai nuo konjunktūros ir sukelto vajaus („kova su spekuliacija, chuliganizmu, pasų režimo pažeidėjais, kolūkinės nuosavybės grobstytojais" ir pan.). 1951 m. buvo nuteisti 4332 „valstybinės nuosavybės grobstytojai", 1005 spekuliantai, 925 chuliganai, 123 pasų režimo pažeidėjai[497] ir pan.

Negalutiniais duomenimis, 1944–1952 m. MVD suėmė (be rezistencijos dalyvių, jų rėmėjų ir kitų, apkaltintų kontrrevoliucine ar antisovietine veikla) dar

495. Toks supainiojimas buvo labai pravartus MVD ir MGB slepiant tikrąjį teroro mastą.
496. Autoriaus apskaičiavimais, jie galėjo sudaryti apie 10%.
497. LYA. F. 1771. Ap. 133. B. 50. L. 107.

28 lentelė. **1945–1952 m. tardytų, nuteistų ir išvežtų į lagerius kalinių skaičius**

Data	Kalinių skaičius	Tardytų kalinių priklausomybė[a]			Mirtininkų skaičius	Teistųjų skaičius	Išvežta į lagerius[b]
		NKGB	„Smerš"	NKVD			
1945 m.							
Sausio 1 d.	9578	2227	167	4246	253	1384	–
Vasario 1 d.	16591	9056	209	3352	330	1466	955
Kovo 1 d.	14985	5678	88	4421	289	2474	5139
Balandžio 1 d.	13960	3320	392	4143	133	3400	1891
Gegužės 1 d.	15001	2958	698	3590	158	3870	736
Birželio 1 d.	13434	2230	75	3725	160	3187	3090
Liepos 1 d.	10881	X	X	X	127	2474	4527
Rugpjūčio 1 d.	11959	1883	116	2555	130	3353	762
Rugsėjo 1 d.	10145	1534	X	2847	87	2643	2907
Spalio 1 d.	9693	1319	X	2650	86	2168	933
Lapkričio 1 d.	8387	925	61	1839	81	2158	2593
Gruodžio 1 d.	6325	699	58	1299	X	1800	3584
1946 m.							
Sausio 1 d.	6276	698	45	1466	89	1702	1197
Vasario 1 d.	7937	973	57	1436	94	2473	167
Kovo 1 d.	7153	1329	75	1657	67	1737	2817
Balandžio 1 d.[c]	7744	1438	64	1798	40	1839	937
Gegužės 1 d.	8504	1303	66	1653	53	2341	1524
Birželio 1 d.	7737	1030	147	1615	53	1852	2098
Liepos 1 d.	7402	955	63	1619	64	1274	2109
Rugpjūčio 1 d.	8750	780	42	1192	55	2717	400
Rugsėjo 1 d.	8693	679	29	1049	55	2987	986
Spalio 1 d.	9603	675	28	1206	64	3755	1011
Lapkričio 1 d.	10100	690	32	1124	74	4443	747
Gruodžio 1 d.	10554	762	42	1176	65	4508	1237

Data	Kalinių skaičius	MGB tardytų kalinių skaičius	Mirtininkų skaičius	Teistųjų skaičius	Išvežta į lagerius
1947 m.					
Sausio 1 d.	9618	638	68	3466	2149
Vasario 1 d.	10593	755	53	4254	956
Kovo 1 d.	11032	1217	38	4435	875
Balandžio 1 d.	11851	1710	47	4790	1156
Gegužės 1 d.	12108	2170	50	4563	1979
Birželio 1 d.	11856	2290	–	4536	1695
Liepos 1 d.	12751	2328	–	5182	1089
Rugpjūčio 1 d.	12512	2601	–	4153	1990
Rugsėjo 1 d.	12522	2614	–	3986	1885

Data	Kalinių skaičius	MGB tardytų kalinių skaičius	Mirtininkų skaičius	Teistųjų skaičius	Išvežta į lagerius
Spalio 1 d.	11407	2279	–	3799	2156
Lapkričio 1 d.	11955	2000	–	3692	2117
Gruodžio 1 d.	10833	1930	–	4015	2221
1948 m.					
Sausio 1 d.	10568	1747	–	4020	1141
Vasario 1 d.	9728	1484	–	3343	2047
Kovo 1 d.	9920	–	–	–	1609
Balandžio 1 d.	9661	1282	–	4046	1782
Gegužės 1 d.	9468	1126	–	3926	1705
Birželio 1 d.	8634	860	–	4249	2016
Liepos 1 d.	7930	729	–	3756	2331
Rugpjūčio 1 d.	7262	698	–	3450	2012
Rugsėjo 1 d.	6505	577	–	3166	2343
Spalio 1 d.	6053	520	–	2922	1718
Lapkričio 1 d.	5766	558	–	2877	1159
Gruodžio 1 d.	5757	494	–	2962	1116
1949 m.					
Sausio 1 d.	6157	478	–	3258	999
Vasario 1 d.	6862	362	–	3682	713
Kovo 1 d.	8093	505	–	4686	288
Balandžio 1 d.	8225	544	–	4828	1157
Gegužės 1 d.	7670	513	–	4375	1677
Birželio 1 d.	6755	384	–	3493	1889
Liepos 1 d.	6392	354	–	3159	1442
Rugpjūčio 1 d.	6257	337	–	3252	1251
Rugsėjo 1 d.	5971	337	–	2870	1540
Spalio 1 d.	6020	369	–	2942	1379
Lapkričio 1 d.	5733	357	–	2772	1284
Gruodžio 1 d.	5970	498	–	2743	941
1950 m.					
Sausio 1 d.	5797	548	–	2406	1387
Vasario 1 d.	6203	456	–	2691	1287
Kovo 1 d.	6313	375	–	2659	987
Balandžio 1 d.	6679	309	–	2792	1088
Gegužės 1 d.	6492	311	–	2775	1101
Birželio 1 d.	6321	262	–	2801	790
Liepos 1 d.	6387	273	–	2785	813
Rugpjūčio 1 d.	6360	X	–	2776	1069
Rugsėjo 1 d.	6406	X	–	2856	1048
Spalio 1 d.	6184	X	–	3109	1017
Lapkričio 1 d.	5832	X	–	2765	1113
Gruodžio 1 d.	5435	353	–	2656	1120

Data	Kalinių skaičius	MGB tardytų kalinių skaičius	Mirtininkų skaičius	Teistųjų skaičius	Išvežta į lagerius
1951 m.					
Sausio 1 d.	5331	324	25	2590	761
Vasario 1 d.	5191	X	52	X	1058
Kovo 1 d.	5262	X	54	X	838
Balandžio 1 d.	5249	X	52	X	1152
Gegužės 1 d.	5756	X	53	X	867
Birželio 1 d.	5570	X	30	X	1079
Liepos 1 d.	5853	X	21	X	1048
Rugpjūčio 1 d.	5755	X	20	X	1080
Rugsėjo 1 d.	5937	X	30	2852	1005
Spalio 1 d.	5950	X	37	3061	1100
Lapkričio 1 d.	5601	362	25	2873	1359
Gruodžio 1 d.	5322	342	29	2744	1117
1952 m.					
Sausio 1 d.	5226	305	31	2602	1060
Vasario 1 d.	5279	X	43	X	1003
Kovo 1 d.	5667	X	49	3062	927
Balandžio 1 d.	5387	110	58	3055	1261
Gegužės 1 d.	5374	X	38	X	1026
Birželio 1 d.	5125	X	40	3305	1114
Liepos 1 d.	4736	63	34	3086	1347
Rugpjūčio 1 d.	4423	34	34	2979	1163
Rugsėjo 1 d.	4088	X	16	X	1292
Spalio 1 d.	3848	X	13	2501	1152
Lapkričio 1 d.	3908	6	13	2587	985
Gruodžio 1 d.	3699	10	6		1062

[a] Čia nenurodyti tardyti kaliniai, priklausę milicijai, prokuratūrai, kariniam tribunolui, Ypatingajam pasitarimui.
[b] Kiekvieną mėnesį išvežamų kalinių skaičiai (iki nurodyto mėnesio pirmos dienos).
[c] Nuo 1946 m. kovo mėn. tardyti kaliniai priklausė MGB ir MVD.
Lentelė sudaryta remiantis: 1945–1952 m. SSRS MVD kalėjimų kalinių skaičiaus suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 63. L. 3–284; B. 71. L. 1–284; B. 79. L. 4–196; B. 90. L. 1–185; B. 100. L. 1–188; B. 118. L. 1–327. Dėl spartaus kalinių skaičiaus kitimo kituose šaltiniuose jų skaičius nurodomas 50–150 žmonių didesnis arba mažesnis.

apie 80 tūkst. žmonių[498]. Bendras NKVD–MVD–MGB suimtų žmonių (ir vėliau išsiųstų į lagerius arba paleistų, 1952 m. gruodžio 1 d. kalėjusių kalėjimuose, mirusių, nukankintų ar sušaudytų) skaičius būtų apie 186 tūkst.

498. 1944–1946 m. liepos 1 d. MVD suėmė 11 102 žmones, iš jų 1254 – už mobilizacijos vengimą ir dezertyravimą; 1947 m. suėmė apie 19 187 žmones, 1948 m. – 18 228, 1949 m. – 14 670, 1950 m. – 14 136, 1951 m. – 12 764. Tai neišsamūs duomenys, apimantys tik patrauktus baudžiamojon atsakomybėn arba nuteistus (pagal kriminalinius straipsnius) žmones. Žr.: Ten pat. Ap. 108. B. 21. L. 125. Mjr. Lysenkos 1946 m. liepos 5 d. pažyma // LYA. Ap. 3. B. 109. L. 79.

29 lentelė. **1944–1952 m. iš kalėjimų paleistų žmonių skaičius**

Metai	Paleista žmonių
1944	680
1945	6740
1946	5153
1947	4892
1948	4014
1949	2579
1950	2434
1951	1736
1952[a]	1498
Iš viso	29726

Lentelė sudaryta remiantis: 1945–1952 m. SSRS MVD kalėjimų kalinių skaičiaus suvestinės // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 63. L. 3–284; B. 71. L. 1–284; B. 79. L. 4–196; B. 90. L. 1–185; B. 100. L. 1–188; B. 118. L. 1–327; LSSR prokuroro G. Bacharovo *(Bacharov)* raštas VKP(b) CK instruktoriui Kulikovui *(Kulikov)* // LYA. F. 1771. Ap. 108. B. 21. L. 6.
[a] Iki 1952 m. gruodžio 1 d.

Kita į NKVD–MVD–MGB areštines ar vidaus kalėjimus patekusių žmonių kategorija – „sulaikytieji". Su jais buvo elgiamasi kaip su suimtaisiais[499], bet jų likimas kitoks, ir jie nepateko į MGB 1947–1953 m. ataskaitas. 46 674 sulaikyti vyrai 1944–1945 m. buvo mobilizuoti į sovietinę kariuomenę ir išsiųsti į frontą. Dauguma kitų (vėliau nepriskirtų „suimtųjų" kategorijai ir nežuvusių vidaus kalėjimuose), ilgiau ar trumpiau kalinti, išėjo į laisvę. Pavyko nustatyti apytikrį 1944–1946 m. sulaikytų žmonių skaičių – jų buvo apie 96 tūkst. (kartu su suimtaisiais – apie 174 tūkst.). Nuo 1947 m. visas kovos su lietuvių rezistencija pajėgas sutelkusi MGB ataskaitas pakeitė ir sulaikytų (ištardytų ir paleistų) žmonių nebeskaičiavo. Matyt, iš viso į NKVD (MVD) ir NKGB (MGB) darbuotojų (ir tardytojų) rankas 1944–1952 m. pateko ir buvo „sulaikyta" ne mažiau kaip 282 tūkst. žmonių.

Be tardymo, buvo dar viena sovietinio saugumo veiklos „sritis" – sulaikytų ir suimtų žmonių bei jų šeimų plėšimas. Suimtųjų, kurie buvo kaltinami pagal BK straipsnius, numatančius turto konfiskavimą, turtas būdavo areštuojamas. Kariniam tribunolui ar Ypatingajam pasitarimui priėmus nuosprendį, šis turtas iš karto būdavo konfiskuojamas. Taip buvo nustatyta SSRS NKVD įsakymuose ir Sovietų Sąjungos baudžiamojo proceso kodekse. Okupuotoje Lietuvoje, ypač 1944–1945 m., NKVD ir NKGB įvedė kitas taisykles. Tūkstančiai žmonių buvo sulaikyta ir išsiųsta į NKVD filtravimo ir patikrinimo lagerius, dar daugiau žmonių suimta ir įkalinta GULAG-o lageriuose. Jų turtas atsidūrė NKVD ir

499. Tai patvirtina LSSR NKGB „A" skyriaus viršininko pplk. Charčenkos 1945 m. spalio 2 d. instrukcija „Apie areštų ir sulaikymų tvarką". Žr.: Ten pat. F. K-15. Ap. 1. B. 43. L. 15–17.

Ginkluotos sargybos lydima Rasų lagerio kalinių kolona (Vilnius, 1947 m.)

NKGB žinioje, ir šių įstaigų darbuotojai jį (taip pat ir butus Vilniuje) paimdavo „laikinai naudoti“. Net SSRS NKGB „A“ skyriaus viršininkas gen. mjr. Gercovskis *(Gercovskij)* 1945 m. balandžio mėn. tai pavadino grobstymu[500]. Turėtas galvoje tik išsiųstųjų į filtravimo lagerius turto plėšimas. Šiaip jau nė vienas NKGB viršininkas nevengė pasinaudoti į jų rankas patekusių ir nužudytų žmonių turtu. Ir gen. mjr. Gercovskis iš Lietuvos SSR MGB gavo dovaną – „už kontrrevoliucinį nusikaltimą“ sušaudytam žmogui priklausiusią 36 tomų enciklopediją italų kalba[501]. Kalėjimuose mirusių nukankintų ar sušaudytų žmonių turtą, kaip likusį be šeimininkų, pirmiausia pasidalydavo teroro vykdytojai. Tokiu atveju nereikėdavo pasisavinto turto maskuoti „laikinu naudojimu“.

Genocido vykdymo grandinę baigdavo specialūs teismai: kariniai tribunolai ir ypatingieji pasitarimai. 1944–1953 m. NKVD kariuomenės kariniai tribunolai nuosprendžius paskelbė ne mažiau kaip 29 052 žmonėms (16 763 bylos), o NKVD–MVD ir MGB ypatingieji pasitarimai – ne mažiau kaip 15 887 žmonėms (9892 bylos)[502]. Dauguma buvo baudžiama pagal Rusijos SFSR BK 58 straipsnio pirmąją dalį („tėvynės išdavimas“). Nuo 1944 m. liepos iki 1946 m. birželio mėn.

500. 1945 m. balandžio mėn. raštas Nr. 11/21–15467 // LYA. F. K-15. Ap. 1. B. 43. L. 9.
501. LSSR MGB „A“ skyriaus viršininko pplk. Grišino 1948 m. gegužės 8 d. raštas // Ten pat. B. 51. L. 24.
502. Duomenys neišsamūs. Peržiūrėta tik 37 518 bylų (57 342 žmonių), iš jų 10 863 bylos (12 403 žmonių) buvo nutrauktos iki teismo arba sustabdytos (autoriaus apskaičiavimai).

pplk. Chaliavino vadovaujamas karinis tribunolas[503] pagal BK 58-1a straipsnį nubaudė 8268 žmones: 3678 partizanus, 1117 jų rėmėjų, 1800 tautinio pogrindžio organizacijų dalyvių. Šiems Lietuvos patriotams buvo skiriamos pačios griežčiausios bausmės: mirties bausmė, katorgos darbai (25 metai). Iš 4927 žmonių, kurie 1945 m. sausio–rugsėjo mėn. pateko į NKVD kariuomenės karinius tribunolus (pagal 58-1a straipsnį), tik 48 kaliniams buvo paskirtos mažiausios bausmės – po 5 metus kalėti lageriuose[504]. Užtai per visus metus 468 politiniams kaliniams paskirtos mirties bausmės. Pirmasis Maskvos į Lietuvą atsiųstas valdytojas M. Suslovas tuo nesitenkino. Jo nuomone, „atsižvelgiant į politinę padėtį, šios baudžiamosios politikos [...] anaiptol negalima laikyti griežta – greičiau atvirkščiai“[505].

Politinių kalinių žudymas buvo vienas iš lietuvių fizinio naikinimo būdų. Lietuvos kalėjimuose jau 1944 m. rugsėjo 1 d. buvo 31 mirtininkas, 1945 m. sausio 20 d. – 331. Galima manyti, kad būtent tada pradėta šaudyti dideles pasmerktųjų grupes. Nuosprendžius vykdė „specialioji grupė“ (taip vadinta dokumentuose[506]). NKGB Vilniaus vidaus kalėjimo rūsyje, specialioje kameroje, šaudyta tik po vieną mirtininką. Dažniausiai buvo žudoma šūviu į galvą (pakaušį). Antruoju – „kontroliniu“ – šūviu jau gulinti auka būdavo visiškai pribaigiama[507]. Vienas iš budelių buvo 1944 m. liepos mėn. iš Kurgano srities atsiųstas ir NKGB vidaus kalėjimo viršininku paskirtas V. Dolgirevas *(Dolgirev)*[508]. Sušaudytų kalinių lavonai buvo vežami į NKVD žinioje buvusį Tuskulėnų dvarą dešiniajame Neries krante. Čia dvylikos sekcijų garaže sušaudyti žmonės buvo užkasami. Į vieną duobę (4X2 m dydžio, 4 m gylio) buvo sumestos net 154, į kitą – 89, į trečią – 48 enkavėdistų aukos[509].

503. NKVD–MVD karinio tribunolo nariai buvo: A. Rumiancevas *(Румянцев)*, M. Svirinas *(Свирин)*, D. Čiursinas *(Чурсин)*, A. Titiajevas *(Титяев)*, A. Lebedevas *(Лебедев)*, I. Lopatinas *(Лопатин)* ir I. Fiodorovas *(Федоров)*. Žr.: LYA. F. 1771. Ap. 9. B. 269. L. 5.
504. 348 politiniams kaliniams buvo paskirta bausmė kalėti 5–10 metų, 3018 – 10 metų, o 1157 buvo pasmerkti katorgos darbams. Žr.: Karinio tribunolo pirmininko Chaliavino ataskaita // RSPIVA. F. 597. Ap. 1. B. 17. L. 113.
505. M. Suslovo 1946 m. pradžios pranešimas G. Malenkovui // Ten pat. B. 24. L. 8.
506. Po kiekvieno mirties nuosprendžio įvykdymo likdavo dokumentai, kurie vėliau atsidūrė KGB archyve. Vien apie 1944–1947 m. sušaudymus buvo 19 bylų (1944 m. – 1 byla, 1945 m. – 12 bylų, 1946 m. – 5 bylos, 1947 m. – 1 byla). Žr.: V/s pplk. P. Grišino ir pplk. M. Jefimovo *(Ефимов)* 1953 m. balandžio 3 d. pasirašytas aktas // LYA. F. K-15. Ap. 1. B. 216. L. 6.
507. *Urbanavičius* V. Tuskulėnai – kagėbistų kruvinų nusikaltimų liudininkas // Kardas. 1995. Nr. 1–2. P. 46.
508. *Simanaitis E.* Vilniaus budelis profesionalas // Tremtinys. 1995. Nr. 3.
509. Iš viso archeologinių tyrimų metu buvusioje Tuskulėnų dvaro teritorijoje atkastos 45 kapaduobės su 724 žmonių palaikais. Žr.: Vaitiekus S. Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947). Vilnius, 2002.

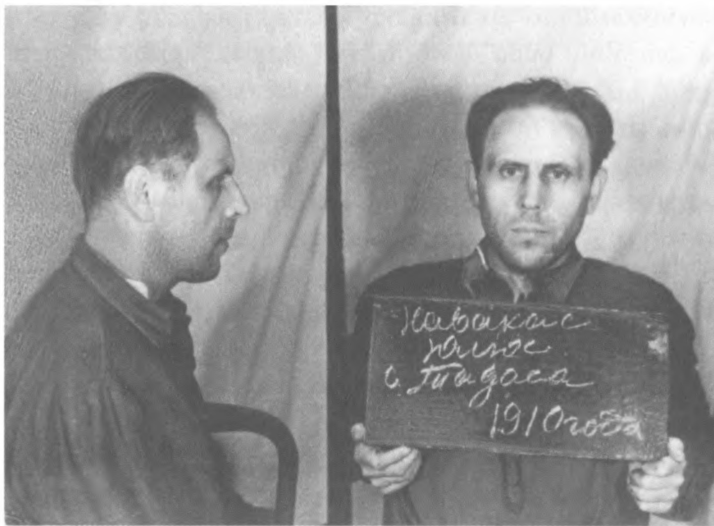
Šioje duobėje buvo užkasti 154 mirtininkų palaikai. Tuskulėnai, 1994 m.

Nuo 1945 m. sausio 20 iki balandžio 1 d. mirtininkų Lietuvos kalėjimuose sumažėjo nuo 331 iki 133. 1946 m. sausio 1 d. jų buvo 86, o 1947 m. gegužės 15 d. – 48[510].

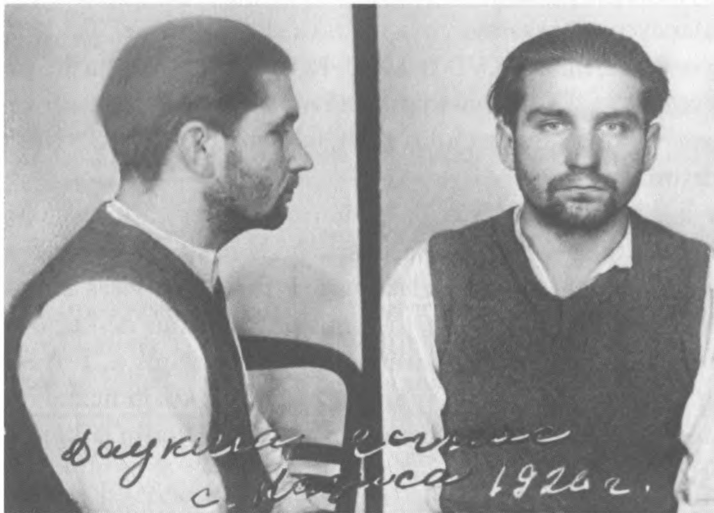
1947 m. gegužės 26 d. Sovietų Sąjungoje panaikinus mirties bausmę, trejus metus kaliniai nebuvo šaudomi, bet 1950 m. vėl imta fiziškai naikinti „kontrrevoliucionierius“ nelaukiant, kol tai padarys lageriai. Nuo sausio 12 d. buvo šaudomi „tėvynės išdavikai, šnipai ir diversantai“. 1950 m. spalio – 1953 m. birželio mėn. Lietuvoje mirties bausmė paskirta ne mažiau kaip 250 žmonių[511]. Nuo 1952 m. rugpjūčio mėn. pasmerkti sušaudyti kaliniai buvo vežami į Maskvos Butyrkų kalėjimą. Čia 1954 m. lapkričio 26 d. sušaudytas visos Lietuvos partizanų vadas, LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas, partizanų generolas

510. 1945 m. sausio 1 d. buvo 253 mirtininkai, o sausio–kovo mėn. mirties bausmė paskirta dar 195 kaliniams (191 nuteistas pagal 58 straipsnį). Taigi mirtininkų balandžio 1 d. turėjo būti 448. Net jei SSRS Aukščiausiojo Teismo Karinė kolegija kai kuriems mirtininkams mirties bausmę pakeitė katorgos darbais, iki 1945 m. balandžio 1 d. buvo sušaudyta apie 200–300 kalinių. 1945 m. balandžio–birželio mėn. mirties bausmė buvo paskirta dar 103 politiniams kaliniams. Liepos 1 d. turėjo būti 236 mirtininkai, o buvo 127. 1945 m. liepos–rugsėjo mėn. mirties bausmė paskirta 76 kaliniams (72 – pagal 58 straipsnį). Spalio 1 d. turėjo būti 199 mirtininkai, o buvo 86. Toks mirtininkų skaičiaus sumažėjimas tegali reikšti arba tai, kad jie buvo sušaudyti, arba sušaudymas buvo pakeistas katorga. Anksčiau minėtame M. Suslovo pranešime kalbama apie 252 mirtininkų bausmės pakeitimą ir 216 sušaudymą. Visiems karinis tribunolas bausmę paskyrė 1945 m. Apie 1944 m. mirtininkus net neužsimenama. Galima manyti, kad jie buvo sušaudyti. Žr.: Rusijos naujausiosios istorijos dokumentavimų saugojimo ir tyrimų centras. F. 597. Ap. 1. B. 17. L. 113; RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 58. L. 194–197; B. 63. L. 3–4, 19–236; B. 71. L. 1–284; B. 79. L. 3–196.

511. *Gaškaitė N.* Lietuvos okupacija: suėmimai ir kalėjimai // Lietuvos aidas. 1994. Birželio 17.

1953 m. sušaudytas mokytojas J. Navakas (Vyčio apygardos rinktinės štabo narys)

1953 m. sušaudytas mokytojas I. Daukša (Vyčio apygardos rinktinės štabo viršininkas)

J. Žemaitis[512]. Jis buvo jau postalininės epochos auka. 1953 m. panaikinus ypatinguosius pasitarimus, MGB kariuomenės ar pasienio kariuomenės karinius tribunolus pakeitus Pabaltijo karinės apygardos kariniu tribunolu, Lietuvos patriotų fizinis naikinimas nesibaigė. Tebegaliojo ir 58 straipsnis. J. Žemaitis kariniame tribunole taikliai apibūdino jo esmę: „Aš kovojau su sovietų valdžia, kurią laikau neteisinga, o teismas yra sovietų valdžios organas ir nagrinėdamas mano bylą negali būti objektyvus – jis bus prieš mane […]“[513].

512. Pažyma apie mirties bausmės įvykdymą // LYA. J Žemaičio asmens byla. B. 33960/3. L. 269.
513. Pabaltijo karinės apygardos karinio tribunolo 1954 m. birželio 2 d. protokolas // Ten pat. T. 13. L. 333.

Viena iš „chruščiovinio atšilimo“ apraiškų buvo ta, kad į paskutinių Lietuvos partizanų naikinimą „teisminiu būdu“ buvo įtraukti aktyviai kolaboravę lietuviai. 1957 m. rugsėjo 25 d. J. Žemaičio pavaduotojui A. Ramanauskui bausmę paskyrė Lietuvos SSR Aukščiausiasis Teismas (teisėjas – Deksnys, tarėjai – Olševskis, Vaškelis). Be abejo, teismo farsas tebuvo propagandinis triukas. Viskas buvo numatyta iš anksto. Nuosprendis pažodžiui atkartojo „kaltinamąją išvadą“ – „kaltė įrodyta, nes jis išdavė tėvynę“[514]. Toliau viskas vyko pagal naujas sovietines taisykles: Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo pirmininkas, vienas iš pokario trėmimų vykdymo koordinatorių K. Didžiulis LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui J. Paleckiui perdavė malonės prašymą, šis „malonės“ nesuteikė, ir po savaitės, 1957 m. lapkričio 29 d., A. Ramanauskas buvo sušaudytas[515].

Sušaudyti partizanų vadai nebuvo paskutiniai mirčiai pasmerktų ir nužudytų patriotų sąraše, bet kiek žmonių 1944–1947 ir 1950–1958 m. buvo sušaudyta, tiksliai pasakyti negalima. Manoma, kad iš viso buvo nužudyta apie 1000 žmonių[516] (mirties bausmė buvo paskirta daugiau kaip tūkstančiui žmonių ir kai kuriems iš jų pakeista 25 katorgos metais).

Žinoma viena sušaudytųjų užkasimo vieta – Tuskulėnai (Vilniuje), bet kiek tokių vietų buvo iš viso – nežinia. NKVD ir MGB–KGB stropiai sergėjo šią paslaptį. Už sušaudytų žmonių užkasimo vietų priežiūrą buvo atsakingas Lietuvos SSR MGB „A“ skyriaus viršininkas. Atsiradus KGB, tai perėjo KGB Archyvinio apskaitos skyriaus viršininko žinion[517].

Kiekvienas NKVD ir MGB–KGB darbuotojas buvo pasirašęs atitinkamą įsipareigojimą saugoti paslaptį: „Aš, žemiau pasirašęs, būdamas tarnyboje, arba atleistas iš tarnybos, įsipareigoju saugoti griežčiausioje paslaptyje visas žinias ir duomenis apie NKVD ir jo organų darbą, jokiomis priemonėmis neskelbti ir nieko nepasakoti net savo artimiausiems giminaičiams ir draugams [...]“[518]. Sovietinių saugumiečių tylėjimo įžadai, kaip ir ant sušaudytų ar kitaip nužudytų žmonių lavonų beriamos kalkės ar pilama sieros rūgštis, turėjo visam laikui paslėpti nusikaltimų pėdsakus.

514. 1957 m. rugsėjo 25 d. teismo posėdžio protokolas // Ten pat. A. Ramanausko byla. B. 44618. T. 7. L. 612.
515. LSSR KGB vidaus kalėjimo viršininko Petrausko 1958 m. balandžio 25 d. pažyma // Ten pat. L. 637.
516. 1953 m. sausio 15 d. MGB archyve buvo 579 žmonių, nubaustų mirtimi, bylos. Neišsamiais duomenimis, 1950 m. spalio – 1953 m. birželio mėn. mirties bausmė buvo paskirta 250 žmonių. Žr.: *Gaškaitė N.* Lietuvos okupacija... // Lietuvos aidas. 1994. Birželio 17.
517. 1953–1954 m. sušaudytųjų užkasimo vietas prižiūrėjo v/s pplk. P. Grišinas (iki 1953 m. balandžio 3 d.), MVD vidaus tarnybos 1-ojo spec. skyriaus viršininkas pplk. M. Jefimovas (iki 1953 m. gegužės 17 d.), MVD 1-ojo spec. skyriaus, paskui – KGB Archyvinio apskaitos skyriaus viršininkas ltn. Vaigauskas (iki 1954 m. rugsėjo 8 d.), pplk. Mylnikovas *(Мыльников)*. Žr.: 1953 m. balandžio 3, gegužės 17, 1954 m. rugsėjo 8 d. spec. grupės bylų perdavimo aktai // LYA. F. 6. B. 216. L. 4–11, 15–18.
518. NKVD darbuotojo 1944 m. rugpjūčio 4 d. įsipareigojimas // Žr.: Represijų Lietuvoje tyrimo centro archyvas.

1944–1952 m. į NKVD–MVD lagerius ir kolonijas iš Lietuvos buvo išvežti 142 579 kaliniai[519], absoliuti jų dauguma buvo lietuviai. Ir SSRS MVD dokumentuose kaliniai skirstomi pagal tautybes, o ne pagal suėmimo vietas. Kasmet lageriuose lietuvių vis daugėjo, bet GULAG-o statistika atskleidžia ne tiek tai, kiek lietuvių buvo kalinta, kiek jų naikinimo mastą.

30 lentelė. **Lietuvių skaičius lageriuose 1944–1948 m. ir iš Lietuvos išvežti kaliniai**

	Metai (sausio 1 d. duomenys)			
	1945	1946	1947	1948
Lietuvių skaičius				
a) lageriuose	1805	11361	15328	19250
b) kolonijose	332	1418[a]	X	X
Iš Lietuvos į lagerius išvežtų žmonių skaičius	32661[b]	16182	19323	20837

Lentelė sudaryta remiantis: Žinios apie kalinių skaičių, sudėtį ir paskirstymą 1938–1948 m. // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1155. L. 11, 49.

[a] 1946 m. liepos 1 d. kolonijose buvo įkalinti jau 3099 lietuviai, latvių tuomet jose buvo 7069, estų – 5626.

[b] Kaip minėta, 1944–1945 m. tarp suimtųjų buvo apie 20% lenkų, kurie taip pat pateko į lagerius, bet dokumentuose įrašyti į bendrą lenkų tautybės kalinių skiltį.

1946 m. sausio 1 d. GULAG-o lageriuose turėjo kalėti apie 26 tūkst. lietuvių, o buvo likę tik 12 779, 1947 m. atitinkamai apie 28 tūkst. ir 18 tūkst.[520], 1948 m. – apie 36 tūkst. ir 22 tūkst.[521] Nesunku apskaičiuoti, kad 1945–1947 m. GULAG-o lageriuose dingo apie 37 tūkst. lietuvių. Dauguma liko amžinai gulėti šimtuose lagerių kapinynų. Oficialioji GULAG-o statistika rodė, kad kalinių mirtingumas lageriuose gerokai sumažėjo: 1941–1944 m. juose mirė 577 789 kaliniai (7–20% kasmet)[522], o 1945–1947 m. – 97 670 kalinių (3–6% kasmet: 1945 m. – 43 848, 1946 m. – 18 154, 1947 m. – 35 668)[523]. Atrodo, kad pasibaigus Sovietų Sąjungos ir

519. Sovietiniai okupantai Lietuvą laikė neatskiriama Sovietų Sąjungos dalimi ir iš Lietuvos išvežtų kalinių neskirstė į Lietuvos ir SSRS gyventojus. Lietuvoje buvo kalinami iš Rusijos ar Baltarusijos kilę kriminaliniai nusikaltėliai. Kiek jų buvo iš viso, tikslių duomenų nėra. Autoriaus nuomone, tarp nepolitinių kalinių jų buvo ne daugiau kaip 10% (iš Lietuvos į SSRS lagerius tokių kalinių iš viso išvežta apie 60 tūkst.). Bet MVD ir MGB dokumentai nėra tikslūs, ir čia nurodomas kalinių skaičius yra iš laikotarpio iki 1952 m. gruodžio 1 d.
520. Nežinant tikslaus kolonijose kalėjusių lietuvių skaičiaus, šis skaičius yra tik spėjamas. Galima manyti, kad 1947 m. sausio 1 d. kolonijose lietuvių buvo kalinta ne mažiau kaip 1946 m. liepos 1 d. – 3099 žmonės.
521. Šis skaičius taip pat apytikris.
522. Be mirusių kolonijose ir sušaudytų lageriuose žmonių.
523. RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1155. L. 1–2.

Šachta nr. 7 Vorkutoje

Vokietijos karui kas trečias GULAG-o lageriuose sunaikintas žmogus buvo lietuvis arba kalinių mirtingumo statistika buvo gerokai pataisyta.

Lageriuose vėl įkalinti lietuviai nežinojo, kad jų padėtis „geresnė" negu 1941 m. kalinių. Lietuviai buvo kalinami pačiomis sunkiausiomis sąlygomis. GULAG-o viršininkas gen. ltn. Nasedkinas 1945 m. pasiūlė: „Kalinius, teistus už kontrrevoliucinius nusikaltimus – tėvynės išdavimą, terorizmą, šnipinėjimą, diversijas, dalyvavimą trockininkų, dešiniųjų, fašistų, nacionalistų ir kt. organizacijose [...] užsienio piliečius [...], taip pat ne kartą teistus žudikus, vagis ir chuliganus, turinčius 1 ir 2 fizinio darbo kategorijas – siųsti tik į tolimų vietų lagerius [...]"[524]. Dauguma lietuvių kaip tik ir buvo kalinami už „kontrrevoliucinius nusikaltimus", todėl tokie GULAG-o viršininko pasiūlymai jiems turėjo skaudžių padarinių. Kalint kartu su kriminaliniais nusikaltėliais, jų ir taip sunkios gyvenimo sąlygos tapo tiesiog nepakeliamos. Kaliniai visiškai priklausė nuo lagerio viršininko, MGB operatyvinio įgaliotinio, lagerio politinio skyriaus viršininko, prižiūrėtojų, sargybinių valios. Kartu su kriminaliniais nusikaltėliais (dažniausiai ėjusiais barakų seniūnų ir pan. pareigas) jie tyčiodavosi iš politinių kalinių, atimdavo giminaičių atsiųstus siuntinius, atsivežtus drabužius, o dažnai ir nužudydavo. Už „nacionalisto", „fašisto" ar dar kitaip vadinto politinio kalinio nužudymą bausmės buvo nedidelės (arba kaltininkas likdavo visai nenubaustas). Įkalintiems lietuviams 1945–1948 m. šiuo atžvilgiu buvo ypač sunkūs.

524. GULAG-o viršininko gen. ltn. Nasedkino 1945 m. gruodžio 12 d. įsakymas // Ten pat. B. 2522. L. 106.

Lageriai nebuvo paprastos kalinių laikymo vietos. Čia žmogus turėdavo patirti gausybę fizinių ir moralinių kančių. Pasak buvusio tremtinio ir kalinio, „sovietinių lagerių tikslas – iš žmogaus padaryti vergą, nuolankų ir paklusnų didelei ir pačiai mažiausiai valdžiai, nesugebantį mąstyti, priešintis prievartai ir savivalei“[525]. Tiems, kurių nepalauždavo, būdavo taikoma daugiau baudžiamųjų priemonių: karceriai[526], sustiprintojo režimo barakai (vadinamieji BUR-ai, baudos izoliatoriai)[527], lagerių teismų papildomi nuosprendžiai. Daugiausia šių priemonių griebdavosi lagerių operatyviniai įgaliotiniai (kaliniai juos vadino „kūmais“), kurių žinioje buvo visi lagerių informatoriai (skundikai).

Buvo ir vadinamieji gydymo punktai – OP *(Ozdorovitelnyj punkt (rus.))*. Juose medikų ir aptarnaujančio personalo pareigas daugiausia ėjo patys kaliniai. Kai kuriems kaliniams šie medikai išgelbėjo gyvybę, bet OP paskirtis buvo kita. Čia buvo laikomi nepagydomi ligonys, sirgę distrofija, skorbutu („cinga“), pelagra, t. y. tie, „kurių pasturgaliuose rasdavo atsikišusius kaulus su kabančiais odos maišeliais“[528]. Jie jau buvo netinkami darbui, priskiriami prie IV fizinės grupės arba invalidų. 1948 m. iš Pečželdorlago, kuriame kalėjo nemažai 1945 m. be bylų atvežtų lietuvių, 14 tūkst. kalimų buvo nusiųsti į „gydymo punktus“, ir ten dauguma mirė[529]. Sekinantis darbas ir menkas „maisto“ davinys anksčiau ar vėliau silpnuosius nuvarydavo į „gydymo punktus“ ir į kapus. Kaip liudija buvę lagerių kaliniai, „į lagerio virtuvę iš karinių sandėlių ar prekybos bazių buvo siunčiami apgedę, apipuvę, o kartais ir visai supuvę maisto produktai“[530]. Visa tai slėpė NKVD (MVD) lagerių dokumentai, kuriuose daug rašoma apie kiekvienam kaliniui skiriamas „kalorijas“ arba į lagerius siunčiamą mėsą, daržoves ar netgi sviestą. Dokumentų melas turėjo pridengti tūkstančių žmonių išnaikinimą lageriuose. Ir nenuostabu, kad tokiu melu patiki kai kurie istorikai. GULAG-o lagerių istorijos tyrėjas V. Zemskovas rašo, kad „1944 metais GULAG-o lagerių kalinių maitinimo normos padidintos: duonos – 12%, kruopų – 24%, mėsos ir žuvies – 40%, riebalų – 28% ir daržovių – 22%. [...] Ir net po šių priemonių tokio maisto kaloringumas liko 30% mažesnis negu prieškarinių maisto davinių.“[531] Ignoruojant buvusių kalinių atsiminimus, galima padaryti dar klaidingesnių išvadų.

525. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 3. L. 23.
526. Į karcerius kalinius sodindavo kelioms paroms (ilgesniam laikui – rečiau) už menkus nusižengimus (lagerio prižiūrėtojų, sargybinių supratimu). Tai buvo dar viena kankinimo priemonė, nes karcerių patalpos buvo pačios įvairiausios – duobės su vandeniu, namai be stogų ir pan. Iš karcerių į darbą nevesdavo.
527. Į BUR-ą patekdavo atsisakę eiti į darbą, rengęsi pabėgti, tardyti ir pan. kaliniai. Tai buvo tikras lagerio kalėjimas, kuriame kaliniai buvo laikomi ištisus mėnesius ir verčiami dirbti (kitur – nedirbdavo). Žr.: Ten pat. L. 24; *Lakickas K.* Kalinys Z-311. P. 160, 161; *Antanaitis B.* Žodžiai iš pragaro. P. 115.
528. *Antanaitis B.* Žodžiai iš pragaro. P. 100.
529. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 1. P. 16.
530. *Lakickas K.* Kalinys Z-311. P. 142.
531. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ // Социологические исследования. 1991. No. 6. C. 22.

Mirę kaliniai būdavo paprasčiausiai užkasami. GULAG-o dokumentuose buvo reikalaujama mirusį kalinį laidoti karste, su apatiniais rūbais, ant dešinės kojos didžiojo piršto pririšti numerį, o į kapą įkalti kuolelį su kapo numeriu[532], tačiau tokio ritualo niekas nesilaikė. Mirusiuosius sumesdavo į duobes kaip pakliuvo, be rūbų ir be karstų. Prieš tai prižiūrėtojas kiekvienam lavonui plaktuku padaužydavo galvą arba ilga yla durdavo į širdį[533]. Tai buvo lyg budelių „kontrolinis šūvis" į smilkinį, nes turėjo būti įsitikinta, kad kalinys tikrai miręs.

Saugumiečių skatinamos politinių kalinių žudynės, mirtis nuo ligų nebuvo vienintelė priežastis, dėl kurios kaliniai nebeišvysdavo laisvės. Dirbdami sunkiausiomis gamtos sąlygomis, tiesdami kelius ar geležinkelius pelkynuose, statydami naftos perdirbimo, chemijos ar kitokias gamyklas, dirbdami rūdynuose ir šachtose, žūdavo daugybė kalinių. Ypač pavojingas buvo kalinių šachtininkų darbas. Vorkutos ir kitose šachtose dirbo daug lietuvių. Metano sprogimai, griūtys ne vieną jų nuvarė į kapus.

Politinių kalinių arba nuteistų „už kontrrevoliucinius nusikaltimus" nuolat daugėjo. 1941 m. NKVD lageriuose buvo kalinama 420 293 „kontrrevoliucionieriai", arba 28,7% visų kalinių, 1945 m. jų padaugėjo iki 41,2%, o 1946 m. – net iki 59,5% (333 883 kaliniai). Iki 1948 m. daug šių kalinių žuvo, be to, dėl 1947 m. birželio 4 d. įsako[534] padaugėjus kalinių, nubaustų nedidelėmis bausmėmis (pagal vadinamuosius buitinius straipsnius), buvo pasistengta politinius kalinius sutelkti atskiruose lageriuose. Nors ir iki tol lageriuose kaliniai buvo sparčiai sekinami fiziškai ir naikinami, ypatinguosiuose lageriuose politinių kalinių kalinimo sąlygos turėjo dar labiau pasunkėti. Nuo 1943 m. balandžio 22 d. „tėvynės išdavikams" įvesti katorgos darbai teroro organizatorių nebetenkino[535].

1948 m. pradėta steigti ypatinguosius lagerius. Kalinti lietuviai GULAG-o sistemos pertvarkymą pajuto pirmiausia. Palyginti su kitų tautybių kaliniais, lietuviai daugiausia buvo laikomi lageriuose – net 83,2% visų įkalintų lietuvių (kiti buvo kolonijose, laikytose lengvesnio, vadinamojo bendrojo režimo, kalinimo vietomis, nors pagal kalinių mirtingumą jos nedaug atsiliko nuo lagerių)[536]. Taip buvo dėl to, kad dauguma lietuvių buvo politiniai kaliniai. Būtent lageriuose

532. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 3. P. 165.

533. Ten pat.

534. 1947 m. birželio 4 d. įsakas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinės ir visuomeninės nuosavybės grobstymą". Pagal šį įsaką buvo nubausta ypač daug lietuvių, kurie priešinosi prievartiniam kolūkių steigimui, privačios nuosavybės nusavinimui.

535. Katorgos darbai organizuoti Vorkutos ir Šiaurės rytų lageriuose. Katorgininkams buvo nustatyta ilgesnė darbo diena, jie dirbo sunkiausius požeminius darbus anglių ir urano šachtose, taip pat aukso kasyklose. Žr.: *Земсков В. Н.* ГУЛАГ // Социологические исследования. 1991. No 6. С. 24.

536. Lageriuose kalinta 81,5% GULAG-o kalinių lenkų, 76% latvių, 73,9% estų, 71,6% ukrainiečių ir t. t. Tik 56% rusų buvo kalinama lageriuose, visi kiti – kolonijose. Vidutiniškai 60,7% GULAG-o kalinių laikyti lageriuose ir 39,3% – kolonijose (1951 m. duomenimis). Žr.: *Земсков В. Н.* ГУЛАГ // Социологические исследования. 1991. No 7. С. 8–9.

Ypatingojo lagerio panorama (Ivdellagas, Sverdlovsko sr., 1948 m.)

laikyta net 82,1% nuteistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus" lietuvių kalinių (kolonijose – tik 17,9%)[537].

1948 m. sausio 27 d. VKP(b) CK apsvarstė SSRS valstybės saugumo ministro V. Abakumovo ir vidaus reikalų ministro S. Kruglovo ypatingųjų lagerių ir kalėjimų organizavimo projektą. 1948 m. vasario 21 d. Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybos atitinkamu nutarimu imta steigti ypatingojo režimo lagerius. Visi darbingi „ypač pavojingi valstybiniai nusikaltėliai", t. y. politiniai kaliniai, per 1948 m. turėjo būti sutelkti šiuose lageriuose. Pamažu buvo įsteigta dvylika ypatingųjų lagerių: lageris Nr. 1 „Mineralnyj" (Komijos ASSR, Intoje ir Abezėje), lageris Nr. 2 „Gornyj" (Norilske), lageris Nr. 3 „Dubravnyj" (Mordovijos ASSR, Temnikovo m. apylinkėse), lageris Nr. 4 „Stepnoj" (Kazachijos SSR, Karagandos sr.), lageris Nr. 5 „Beregovoj" (Kolymoje)[538], lageris Nr. 6 „Rečnoj" (Komijos ASSR, Vorkutoje), lageris Nr. 7 „Ozernyj" (Irkutsko sr.)[539], lageris Nr. 8 „Pesčianyj" (Karagandos sr.), lageris Nr. 9 „Lugovoj" (Karagandos sr.), lageris Nr. 10 „Kamyšovyj" (Kemerovo sr.), lageris Nr. 11 „Dalnij" (Kazachijos SSR, Pavlodaro sr.), lageris Nr. 12 „Vodorazdelnyj" (Komijoje)[540]. Kiekviename lageryje turėjo kalėti po 5–35 tūkst. kali-

537. 54,3% nuteistų už kriminalinius nusikaltimus kalinių laikyta lageriuose ir 45,7% – kolonijose. Reikia atsižvelgti ir į tai, kad apie 60% tokių „kriminalinių nusikaltėlių" buvo nuteista pagal minėtą 1947 m. birželio 4 d. įsaką, taip pat už pabėgimus iš tremties vietų ir pan. Žr.: Ten pat. P. 9.

538. Lageriai Nr. 1–5 įsteigti 1948 m. gegužės 10 d.

539. Lageriai Nr. 6 ir 7 įsteigti 1948 m. gruodžio 7 d.

540. Lageris Nr. 8 įsteigtas 1949 m. rugsėjo 5 d., Nr. 9 – 1949 m. spalio 10 d., Nr. 10 – 1951 m. balandžio 30 d., Nr. 11 – 1952 m. balandžio 24 d., Nr. 12 – 1952 m. spalio 25 d. Žr.: *Кокурин А. И.* Восстание в Степлаге // Отечественные архивы. 1994. No 4. С. 34–35.

Intos šachtoje dirbantys politiniai kaliniai (Komijos ASSR, 1954 m.)

nių. Specialios komisijos atrinkinėjo kandidatus į šiuos lagerius. Kaip minėta, 1944–1953 m. iš Lietuvos į lagerius buvo išsiųsta daugiau kaip 80 tūkst. politinių kalinių. Tai – 1944–1953 m. balandžio 1 d. suimti 59 249 žmonės[541] ir 20 017 žmonių, 1944–1945 m. išvežtų į lagerius „byloms sudaryti" (tuomet į lagerius buvo išvežta 32 661 žmogus, iš jų 12 644 jau buvo nuteisti kaliniai[542] ir, matyt, pateko tarp pirmųjų). Ne visi lietuviai pateko į ypatinguosius lagerius, bet vis dėlto jų buvo dauguma (žr. 55 lentelę).

Ypatinguosiuose lageriuose buvo įvestas dar griežtesnis režimas; uždrausta trumpinti bausmės laiką, sustiprinta apsauga (kai kur atsirado sargybos bokštelių su kulkosvaidžiais), barakų languose įrengtos grotos, uždrausta išeiti iš barakų, per metus leista išsiųsti tik po 2 laiškus (tik rusų kalba, lietuviškai parašyti buvo naikinami)[543], ant kalinio drabužių buvo užrašomi numeriai (pavyzdžiui, A-110 ir pan.) ir t. t. Visi ypatingųjų lagerių kaliniai oficialiai buvo paversti katorgininkais. Objektyvių aplinkybių verčiami (dėl nesugebėjimo dirbti kai kurių darbų),

541. Ne visiems suimtiems žmonėms buvo skiriamos bausmės ir ne visi jie buvo siunčiami į lagerius, bet ir šie suimtųjų skaičiai gerokai sumažinti (ypač 1944–1946 m.). Pagal formalias suėmimo priežastis MGB savo suimtuosius (36 261 žmogų) suskirstė taip: 20 624 žmonės suimti už ginkluotą pasipriešinimą (dokumentuose – „už sukilimą ir politinį banditizmą"), 9454 – „už išdavimą ir vokiškųjų okupantų rėmimą" (tai – vokiečių okupaciją išgyvenę žmonės, ne vienas buvo antinacinės rezistencijos dalyvis, 1941 m. birželio 23 d. sukilimo dalyviai), 2032 – „už antisovietinę agitaciją", 1825 – „už terorą", 300 – „už šnipinėjimą", 156 – „už perėjimą priešo pusėn", visi kiti – „už diversijas, kenkimą, sabotažą, bėgimą į užsienį" ir t. t. Žr.: Plk. Počkajaus 1953 m. gegužės 5 d. pažyma // LYA. Ap. 6. B. 25/187. L. 55–56. Dėl tų pačių priežasčių MVD suėmė 22 988 žmones (taip pat sumažinti duomenys). Žr.: Pplk. Jefimovo 1953 m. balandžio 24 d. pažyma // Ten pat. L. 42.

542. Iki 1945 m. gruodžio 1 d. bausmės buvo paskirtos 14 444 žmonėms (Žr.: Ten pat. Ap. 3. B. 41/131. L. 11–12). Lietuvos kalėjimuose buvo likę tik 1800 „nuteistų" kalinių.

543. *Stabingis A.* Tryliktas vagonas. P. 102.

lagerių viršininkai vėliau šiek tiek pakeitė režimą (leido kaliniams išeiti iš barakų[544] ir pan.), bet kaliniai tebebuvo sekinami ir išnaudojami sunkiausiuose ir pavojingiausiuose darbuose. Pavyzdžiui, lagerio „Rečnoj“ (tai buvo ne vienas didelis lageris, bet 12 mažesnių) kaliniai (1952 m. 12,2% jų buvo lietuviai) dirbo septyniose Vorkutos šachtose[545]. Rūdynuose, šachtose, akmenų skaldyklose – visur buvo naudojamas nemokamas šių kalinių darbas. Amžius ir lytis neturėjo reikšmės. Kaip ir bendruosiuose lageriuose, čia išsekintus kalinius tikrindavo „medicinos komisijos“, kurių pagrindinis tikslas buvo nustatyti kalinių darbingumą. „Išsirikiavę nuogi klipatos, – prisimena buvęs Norilsko lagerio kalinys B. Balaika, – iš lėto slinkdavo pro tokią komisiją, o darbingumas būdavo nustatomas, sugnybiant sėdmenų raumenis. Jeigu jų dar bent kiek būdavo, vadinasi, „trudosposoben“ [darbingas – *A. A.*].“[546]

Kokia buvo visų ypatingųjų lagerių kalinių sudėtis, matyti iš toliau pateikiamos lentelės.

31 lentelė. **Lietuvių, latvių ir estų kalinimas ypatinguosiuose lageriuose 1951–1952 m.**

Ypatingojo lagerio Nr.	Kalinių skaičius	1951 m.		1952 m.	
		sausio 1 d.	balandžio 1 d.	sausio 1 d.	balandžio 1 d.
Nr. 1	Iš viso	32913		34498	27787
	iš jų: lietuvių	3600	3950	4072	3778
	latvių	1741		1949	1690
	estų	1326		1609	1673
Nr. 2	Iš viso	15082		20218	20167
	iš jų: lietuvių	963	1104	1267	1367
	latvių	1139		1298	1150
	estų	605		1001	993
Nr. 3	Iš viso	23541		25616	20680
	iš jų: lietuvių	1377	1496	1683	1552
	latvių	1365		1368	1112
	estų	1241		1317	1200
Nr. 4	Iš viso	18572		23089	20869
	iš jų: lietuvių	2078	2228	2456	2654
	latvių	825		1070	1057
	estų	518		763	869

544. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 1. P. 94; T. 3. P. 227.
545. Ten pat. P. 226.
546. *Balaika B.* Vieną poliarinę dieną // Tremtinys. 1991. Nr. 16.

Ypatingojo lagerio Nr.	Kalinių skaičius	1951 m.		1952 m.	
		sausio 1 d.	balandžio 1 d.	sausio 1 d.	balandžio 1 d.
Nr. 5	Iš viso	24870		31989	24431
	iš jų: lietuvių	2043	2089	2537	2189
	latvių	1203		1336	1037
	estų	878		1100	786
Nr. 6	Iš viso	15954		35459	35451
	iš jų: lietuvių	2196	4198	4347	4348
	latvių	835		1884	1968
	estų	808		1923	2038
Nr. 7	Iš viso	30393		37093	31225
	iš jų: lietuvių	2224	2441	2518	2353
	latvių	1443		1661	1696
	estų	979		1246	1191
Nr. 8	Iš viso	21170		39612	29905
	iš jų: lietuvių	1849	2453	1914	2521
	latvių	998		1739	1584
	estų	669		1317	1390
Nr. 9	Iš viso	10040		X	X
	iš jų: lietuvių	729	836	X	X
	latvių	573		X	X
	estų	509		X	X
Nr. 10	Iš viso	–		10750	8122
	iš jų: lietuvių	–		842	741
	latvių	–		336	254
	estų	–		78	110
Nr. 11	Iš viso	–		X	2742
	iš jų: lietuvių	–		X	179
	latvių	–		X	204
	estų	–		X	136
Iš viso kalinių ypatinguosiuose lageriuose		192535	X	258323	221379
	iš jų: lietuvių	17059	20858[a]	22636	21628
	latvių	10122	X	12641	11751
	estų	7533	X	10354	10386

Lentelė sudaryta remiantis: Kalinių skaičius MVD kolonijose ir lageriuose // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1356. L. 21, 64, 155–160; B. 1385. L. 1–11.

[a] Toks skaičius nurodytas dokumente, bet lagerių kalinių bendras skaičius yra 63 mažesnis.

Šv. Kalėdų mišios lagerio barake. Kairėje – kunigas M. Šermukšnis (Karaganda, Kazachija, 1955 m.)

Tai, kad tarp ypatingųjų lagerių kalinių lietuviai sudarė trečią ar net antrą (Steplage) pagal dydį kalinių tautinę grupę, rodė tam tikrą teroro kryptingumą. Lietuviai, latviai, estai ir ukrainiečiai, šiuose lageriuose kartu sudarę apie 60% visų kalinių, buvo įkalinti dėl kitų priežasčių negu rusų ir kitų tautybių kaliniai. Rusai – tai daugiausia vokiečių nelaisvėje buvę karininkai ir kareiviai, kai kurie jų tarnavę generolo A. Vlasovo *(Vlasov)* armijoje – ROA *(Russkaja osvoboditelnaja armija (rus.)* – Rusijos išsivadavimo armija). Sovietų Sąjungos okupuotų Baltijos valstybių gyventojai dažniau buvo kalinami dėl savo aktyvios antisovietinės, išsivaduojamosios kovos ir antibaltiškos okupantų nuostatos. Jas patvirtintų ir tai, kad tarp minėtų lagerių kalinių buvo gausi „socialiai pavojingų" kalinių kategorija. Tai – buvę Lietuvos, Latvijos ir Estijos karininkai, ministrai, valdininkai, kunigai, pastoriai, mokytojai ir kitų labiausiai išsilavinusių sluoksnių atstovai, kurie nebuvo priskirti prie sukilėlių (partizanų), antisovietinių organizacijų dalyvių ar tiesiog nacionalistų. Kad ir kokios buvo įkalinimo priežastys, šiuose lageriuose buvo naikinama Lietuvos inteligentija, patys aktyviausi ar labiau pasižymėję savo valstybės patriotai. Tarp žuvusių ar iš šių lagerių į Lietuvą pakirsta sveikata grįžusių žmonių buvo generolas J. Juodišius (mirė 1950 m. gruodžio 17 d. Abezės lageryje)[547], prof. A. Žvironas (kalintas Abezės lageryje, mirė 1954 m. spalio 6 d.

547. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 2. P. 202.

32 lentelė. **Ypatingieji lageriai 1952 m. gruodžio mėn.**

	Minlagas Nr. 1	Gorlagas Nr. 1	Dubravlagas Nr. 3	Steplagas Nr. 4	Lageris „Beregovoj“ Nr. 5
Kalinių skaičius	27787	20167	20680	20869	24431
iš jų:					
mirė per mėn.	29	13	27	11	21
nuteisti kalėti:					
25 m.	8531	4285	5574	7411	7322
20 m.	422	2338	313	1665	2063
11–15 m.	3334	2621	531	1405	2162
6–10 m.	15194	10765	13833	9868	12831
iki 5 m.	187	152	274	505	53
Tautinė sudėtis					
ukrainiečiai	10060	10803	8889	9580	12712
rusai	6125	3121	3812	2565	3651
lietuviai	3778	1367	1552	2654	2189
latviai	1690	1150	1112	1057	1037
estai	1673	993	1200	869	786
Vyrų	22286	17092	13365	17082	19871
Moterų	5499	3075	7315	3787	4560
Amžius					
18–25 m.	8074	6330	9998	6208	9583
26–45 m.	13304	12561	9119	12683	14695
46–60 m.	5601	1269	5088	1922	150
Per 60 m.	806	7	1385	56	3
Užsienio piliečių	840	704	1288	688	708
iš jų:					
JAV	–	–	1	–	–
Anglijos	1	–	–	–	–
Prancūzijos	5	2	4	1	–
Vokietijos	292	101	303	123	57
Lenkijos	73	91	89	45	94
Vengrijos	128	96	306	191	139
Japonijos	28	85	7	44	27
Kalinami kaip nacionalistai					
iš jų:					
ukrainiečiai	6929	8310	4448	7365	9117
lietuviai	2422	923	1064	2075	1516
latviai	278	280	278	615	272
estai	272	200	239	539	222

	Rečlagas Nr. 6	Ozerlagas Nr. 7	Lageris „Pesčianyj“ Nr. 8	Lageris „Kamyšovyj“ Nr. 10	Lageris „Dalnij“ Nr. 11
Kalinių skaičius	35451	31225	29905	8122	2742
iš jų:					
mirė per mėn.	19	59	30	4	3
nuteisti kalėti:					
25 m.	10639	7843	7467	4261	830
20 m.	6010	3096	1678	273	41
11–15 m.	7032	3141	3230	155	68
6–10 m.	11655	16781	17335	3479	1788
iki 5 m.	101	333	110	12	15
Tautinė sudėtis					
ukrainiečiai	14336	9787	12710	3757	1022
rusai	5648	6630	5475	2186	507
lietuviai	4348	2353	2521	741	179
latviai	1968	1696	1584	254	204
estai	2038	1191	1390	110	136
Vyrų	31731	23855	25408	8122	2742
Moterų	3720	7370	4497	–	–
Amžius					
18–25 m.	2829	4611	4207	2030	319
26–45 m.	24293	13628	15690	4329	1849
46–60 m.	6849	10285	7871	1783	551
Per 60 m.	479	2701	2136	40	23
Užsienio piliečių	2992	4748	1170	11	108
iš jų					
JAV	3	–	1	–	–
Anglijos	1	1	–	–	–
Prancūzijos	18	7	2	–	–
Vokietijos	1881	1165	210	2	15
Lenkijos	137	209	82	2	5
Vengrijos	151	414	218	1	28
Japonijos	11	267	34	–	6
Kalinami kaip nacionalistai					
iš jų:					
ukrainiečiai	8945	4373	6995	3365	654
lietuviai	2815	936	1651	472	115
latviai	964	693	361	249	75
estai	1433	639	538	85	47

Lentelė sudaryta remiantis: 1952 m. gruodžio mėn. statistikos duomenys apie ypač pavojingus valstybinius nusikaltėlius, laikomus MVD ypatinguosiuose lageriuose // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1385. L. 1–11.

Džezkazgano lagerio politiniai kaliniai už grotuoto barako lango (Kazachija, 1956 m.)

Vilniaus tuberkuliozės institute)[548], prof. L. Karsavinas (žuvo lageryje) ir daug kitų iškiliausių lietuvių visuomenės asmenybių.

Bendruosiuose lageriuose likę lietuviai gyveno tokiomis pat sunkiomis sąlygomis. Vien statybos Nr. 501 pavyzdys daug ką rodo. Taip buvo užšifruota geležinkelio Čiumas (šiauriau Abezės)–Labytnangis statyba. Kaliniai šią statybą vadino „mirusiu keliu". Pagal visą numatyto geležinkelio ilgį (142 km) miškatundrėje buvo išmėtytos 45 kalinių kolonos. Manoma, kad tarp 30–35 tūkst. kalinių čia buvo apie 1200 lietuvių. Dėl itin sunkių sąlygų 1948 m. statyboje Nr. 501 kilo vienas pirmųjų kalinių sukilimų, kurį žiauriai numalšino kariuomenė[549]. Ir 1952 m. geležinkelio statyboje dar dirbo 13 499 kaliniai, tarp jų 344 lietuviai[550]. Nežinoma, kiek lietuvių žuvo statydami šį „mirusį kelią".

Visuose Sovietų Sąjungos bendruosiuose lageriuose buvo lietuvių kalinių, daugiausia – 1951–1952 m. 57 lentelėje pateikiami duomenys nėra išsamūs, nes iš jų, paimtų kartu su ypatingųjų lagerių duomenimis, sužinome tik apie 60% GULAG-o lageriuose kalintų lietuvių. Pagaliau kai kuriuose lageriuose buvo daugiau lietuvių, bet jie dėl nežinomų priežasčių pažymėti atskirai nuo visų kalinių (gal tai „gydymo punktuose" ar „naujokų karantine" buvę kaliniai)[551].

548. *Žvironas A.* Vilniaus kalėjimuose ir Pečioroje. Utena., 1992. P. 5.
549. *Šerėnas A.* Atsiminimai. T. 3. P. 237.
550. 1951 m. ir 1952 m. sausio 1 d. MVD lagerių kalinių skaičius // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1356. L. 155–160.
551. Ypatinguosiuose lageriuose 1951 m. sausio 1 d. atskirai surašyti 1354 lietuviai: Rečlage – 1125, Gorlage – 149, Minlage – 16, Ozerlage – 27, lageryje „Beregovoj" – 37. Kituose lageriuose atskirai surašyti 597 lietuviai: Vorkutlage – 410, Norillage – 103, Siblage – 68, Karlage – 7, statyboje Nr. 501 – 9. Žr.: Ten pat. L. 21.

33 lentelė. **Lietuviai, latviai, estai GULAG-o bendrojo ir sustiprintojo režimo lageriuose 1951–1952 m.**

Eil. Nr.	Lageris	Bendras kalinių skaičius 1952 m.	Lietuvių		Latvių		Estų	
			1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.
1.	Karlagas (Kazachija)	42296	738	354	492	373	326	201
2.	Siblagas (Kemerovo sr.)	32586	472	470	295	283	190	141
3.	Volgolagas	16035	101	96	123	105	155	135
4.	Borsko	X	2	X	4	X	10	X
5.	Ustvymlagas (Komija)	21862	598	516	408	412	116	130
6.	Kargopollagas (Archangelsko sr.)	23305	626	461	552	416	1010	939
7.	Unžlagas (Gorkio sr.)	29282	585	589	43	54	50	83
8.	Viatlagas (Kirovo sr.)	29760	125	156	601	763	138	209
9.	Usollagas (Permės sr.)	21453	163	168	248	256	424	358
10.	Ivdellagas (Sverdlovsko sr.)	22346	336	360	391	441	223	106
11.	Sevurallagas (Sverdlovsko sr.)	21621	157	46	27	28	233	235
12.	Vosturallagas (Sverdlovsko sr.)	20314	416	302	488	439	92	55
13.	Kraslagas (Krasnojarsko sr.)	26481	661	715	294	356	423	361
14.	Nyroblagas (Permės sr.)	24810	580	520	271	244	262	455
15.	Sevkuzbaslagas (Kemerovo sr.)	17520	108	80	90	82	19	18
16.	Južkusbaslagas	23539	42	43	78	69	203	166
17.	Kizellagas (Permės sr.)	17170	414	373	109	70	169	130
18.	Norillagas (Krasnojarsko sr.)	68084	728	1117	520	879	493	570
19.	G-kla Nr. 169		12	X	9	X	4	X
20.	Vorkutlagas (Komija)	41677	783	1045	199	871	521	674
21.	Uchtižemlagas (Komija)	33544	1701	1079	503	442	369	256
22.	Verstillagas	1754	3	4	2	1	–	2
23.	Komb. Nr. 9 (Kaliningrado m.)	1348	8	60	7	7	12	9
24.	Komb. „Apatit“	10446	344	404	229	267	198	347
25.	Komb. Nr. 16 (Irkutsko sr.)	58768	34	52	32	46	19	24
26.	„ Nr. 560 (Maskva)	13190	26	24	16	27	16	40

Eil. Nr.	Lageris	Bendras kalinių skaičius 1952 m.	Lietuvių		Latvių		Estų	
			1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.
27.	„ Nr. 313	15844	38	37	20	20	32	22
28.	„ Nr. 258 (Leningradas)	6350	189	49	146	9	526	235
29.	„ Nr. 352 (Maskvos sr.)	10442	41	23	32	8	4	82
30.	„ Nr. 620	1590	–	–	–	1	1	1
31.	„ Nr. 247	5617	3	1	8	2	5	3
32.	„ Nr. 585	7874	9	8	30	24	5	–
33.	„ Nr. 940 (Dnepro-dzeržinsko m.)	9142	–	3	4	6	1	1
34.	„ Nr. 665	2928	–	–	2	1	3	–
35.	„ Nr. 384 (Kirovo sr.)	5735	5	3	3	1	2	2
36.	Geležies rūdynių statyba	15103	26	18	29	17	9	20
37.	Statyba Nr. 514	8278	8	5	5	5	16	14
38.	„ Nr. 18 (Baškirija)	25840	4	16	10	231	2	301
39.	„ Nr. 600	15753	1	18	1	17	15	18
40.	„ Nr. 601	22238	11	11	15	23	14	32
41.	Saratovlagas (Saratovas)	4153	2	1	6	6	3	4
42.	Omskostrojus (Omskas)	6685	2	7	11	11	8	10
43.	Kalačiovo	59114	14	608	20	234	12	509
44.	Cimliansko (Rostovo sr.)	47285	417	245	307	168	13	79
45.	Varnavsko (Gorkio sr.)	6264	12	304	75	69	5	4
46.	Vytegorsko (Vologdos sr.)	13594	363	784	25	218	2	37
47.	Kuibyševo (Kuibyševo m.)	X	343	X	171	X	8	X
48.	Drėkinimo kanalų tiesimas	5515	4	11	6	10	4	6
49.	Aktiubinsko	13664	10	325	7	10	7	13
50.	Sachalino (Ochos m.)	12355	17	18	15	14	11	8
51.	Kurganstrojus	4227	3	3	12	14	–	–
52.	Sevvostlagas (Magadanas)	167737	11	1091	12	941	24	876
53.	Statyba Nr. 17	–	3	–	9	–	167	–
54.	Baženovsko (Asbesto m.)	7644	9	131	3	96	2	1
55.	Belrečlagas (Murmansko sr.)	4847	X	60		249		86
56.	Statyba Nr. 621 (Piatigorsko m.)	1869	X	–		1		1

Eil. Nr.	Lageris	Bendras kalinių skaičius 1952 m.	Lietuvių		Latvių		Estų	
			1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.	1951 m.	1952 m.
57.	„ Nr. 612	2025	X	–		3		4
58.	„ Nr. 442 (Kalugos sr.)	2252	X	2		1		1
59.	„ Nr. 565	32589	X	26		145		168
60.	Černogorsko (Vologdos sr.)	6183	X	17		19		23
61.	Araličevstrojus	3902	X	2		–		1
62.	Molotovstrojus (Permės m.)	4846	X	27		218		5
63.	Markovo	6430	–	2		7		1
64.	N. Amurlagas (Chabarovsko kr.) Komsomolsko m.	32998	533 a	571		122		57
65.	Angarlagas (Irkutsko sr., Zajarsko k.)	26858	425 a	381		119		36
66.	Pečiorlagas (Komija, Pečioros m.)	38926	1525 a	1278		584		618
67.	Statyba Nr. 501 (Komija, Abezė)	13499	678 a	344		151		62
68.	„ Nr. 503 (Krasnojarsko kr.)	14191	519 a	290		225		11
69.	„ Nr. 505 (Buriatija)	22200	160 a	163		114		116
70.	„ Nr. 506 (Sachalino sr.)	12533	X	81		74		22
71.	„ Nr. 507 (Chabarovsko kr.)	10114	X	335		463		224
72.	„ Nr. 508 (Chabarovsko kr.)	14599	X	508		41		95
73.	„ Nr. 509	805	X	5		7		151
74.	„ Nr. 511 (Murmansko sr.)	5105	X	277		25		40
75.	Kunejevsko (Stavropolio m.)	24985	X	334		266		7
76.	Karakumlagas	7925	X	1		2		2
77.	Jenisejstrojus	22353	X	62		183		203
78.	Kelių statyba Nr. 1	4370	X	–		3		1
79.	„ „ Nr. 2	2524	X	3		–		–
80.	„ „ Nr. 3	3815	X	22		6		11
81.	„ „ Nr. 4	2099	X	1		63		3
	Iš viso:		15148	17546	7015	9087	6576	9871

Lentelė sudaryta remiantis: 1951 m. ir 1952 m. sausio 1 d. MVD lagerių kalinių skaičiai // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1356. L. 21, 155–160.

[a] N. Amurlago, Angarlago, Pečiorlago, statybų Nr. 501–505 lageriuose kalintų lietuvių skaičius 1951 m. balandžio 1 d. Žr.: Ten pat. L. 64.

Pagal oficialią GULAG-o statistiką nuo 1945 m. sausio 1 iki 1952 m. sausio 1 d. lageriuose lietuvių padaugėjo 22 kartus, latvių ir estų – po 7 kartus[552]. Nė viena tauta nepatyrė tokių sovietinės totalitarinės sistemos smūgių. Žinoma, absoliučiais dydžiais mažų Baltijos tautų kalinių buvo mažiau negu ukrainiečių ar gudų (šių tautų kalinių 1945–1951 m. padaugėjo 4 kartus), bet mažesnėms tautoms demografiniai, kultūriniai, ūkiniai ir kitokie padariniai buvo kur kas skaudesni.

Iš toliau pateikiamos lentelės matyti, kaip tik per vienus metus padaugėjo lietuvių, latvių ir estų kalinių.

34 lentelė. **Lietuvių, latvių ir estų lagerių kalinių skaičiaus kitimas 1951 m.**

	1951 m.			1952 m.
	sausio 1 d.	liepos 1 d.	spalio 1 d.	sausio 1 d.
Lietuvių	43016	43433	44285	47124
a) lageriuose	35777	36696	37476	40124
b) kolonijose	7243	6737	6809	6936
Latvių	28520	28939	30313	30321
a) lageriuose	21689	23024	24365	24823
b) kolonijose	6831	5915	5946	5498
Estų	24618	25657	26139	26678
a) lageriuose	18185	19033	19437	20242
b) kolonijose	6433	6624	6702	6436

Lentelė sudaryta remiantis: MVD kolonijų ir lagerių kalinių skaičius //RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1356. L. 4, 78, 110, 139.

1951 m. iš Lietuvos kalėjimų į GULAG-o lagerius buvo išsiųsti 12 763 kaliniai[553], bet lietuvių juose padaugėjo tik 4108 (kolonijose 307 sumažėjo). Nežinoma, kiek kalinių tuo metu buvo „etape“ (t. y. dar tik keliavo į numatytus lagerius). Kaliniai labai dažnai buvo kilnojami iš lagerio į lagerį, „etape“ jie vėl būdavo apiplėšiami, netekdavo būtiniausių daiktų. 1951 m. kai kuriuose lageriuose lietuvių kalinių sumažėjo 4055 (iš jų 2070 – ypatinguosiuose lageriuose), o kituose padaugėjo 5989 (iš jų 3653 – ypatinguosiuose lageriuose). Kalinių mažėjo ir dėl mirtingumo (per metus tada lageriuose mirdavo vidutiniškai 1,2% kalinių). Lietuviai buvo kalinami pačiomis sunkiausiomis sąlygomis, todėl ir naikinami sparčiau. Vien 1951 m. sausio–kovo mėn. devyniuose ypatinguosiuose lageriuose mirė 669 kaliniai (Ozerlage – 164, Steplage – 124, lageryje „Dubravnyj“ – 94, Minlage – 92, lageryje „Beregovoj“ – 70, Gorlage – 36, Rečlage – 39, lageryje „Lugovoj“ – 35, lageryje „Pesčianyj“ – 13)[554], apie

552. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ // Социологические исследования. 1991. No 6. C. 26; RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1356. L. 139.
553. Kaip minėta, nelietuviai sudarydavo mažą išsiunčiamų kalinių dalį ir patekdavo į kitų tautybių kalinių statistiką.
554. Ten pat. L. 40. Rečlage lietuvių buvo 20,8%, Minlage ir Steplage – 11%, kituose lageriuose – 7–8%.

Džezkazgano lageris (Kazachija, 1956 m.)

dešimtadalis jų galėjo būti lietuviai. Kaip galima spręsti iš pavienių dokumentų, ir 1953 m. kalinių naikinimo tempas nė kiek nesulėtėjo. 1953 m. birželio mėn., jau po J. Stalino mirties, ypatinguosiuose lageriuose mirė 181 kalinys. Išsamesnių duomenų apie įkalintų lietuvių mirtingumą šiuo metu nerasta.

Reikėtų paminėti ir tai, kad lietuviai buvo kalinami MGB ypatinguosiuose kalėjimuose. Mažai žinių turima apie Aleksandrovsko (Irkutsko sr.) ir Verchne Uralsko (Čeliabinsko sr.) kalėjimuose kalintus lietuvius. Pirmajame 1952 m. gruodžio mėn. iš 414 kalinių 10 buvo lietuvių, o antrajame iš 508 kalinių – 21 lietuvis. Įdomu tai, kad dauguma kalinių buvo kaltinti „šnipinėjimu" (daugiausia Jungtinėms Valstijoms) ir net šeši įkalinti lietuviai buvo kaltinti šnipinėjimu Lietuvos naudai.

MGB Vladimiro ypatingajame kalėjime 1952 m. gruodžio mėn. iš 391 kalinio 26 buvo lietuviai[555]. Anksčiau jų buvo daugiau, bet dėl mirčių ir „etapų" į lagerius sumažėjo. Šiame kalėjime kalėjo vyskupas Mečislovas Reinys, vyskupas Teofilis Matulionis, kariuomenės vyriausiasis kapelionas V. Mironas, kanauninkas P. Janulaitis, prelatas Laukaitis, kunigas V. Šauklys[556], buvęs Lietuvos prezidentas Aleksandras Stulginskis, buvęs ministras pirmininkas Antanas Merkys, jo sūnus ir žmona, buvęs teisingumo ministras ir Valstybės Tarybos narys Stasys Šilingas, buvęs švietimo ministras prof. Juozas Tonkūnas, buvęs užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys, jo žmona ir kt. Kalėjo ir buvęs Latvijos krašto apsaugos ministras gen. J. Baluodis *(Balodis)* su žmona bei užsienio reikalų ministras V. Munteris su žmona ir buvusio Estijos kariuomenės vado generolo J. Laidonerio žmona[557]. Žodžiu, MGB Vladimiro ypatingajame kalėjime buvo sutelkti Lietuvos politikai, Bažnyčios hierarchai, kurie 1940 ar 1944 m. nepaliko Lietuvos.

555. Pažyma apie ypatingų valstybinių nusikaltėlių laikymą // RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1385. L. 13–15.
556. *Šauklys V.* Lietuviai Vladimiro kalėjime // Tremtinys. 1993. Nr. 19.
557. *Urbšys J.* Atsiminimai. Kaunas, 1990. P. 127.

Mirus J. Stalinui, 1953 m. kovo 27 d. L. Berijos iniciatyva buvo paskelbtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsakas „Dėl amnestijos". Pagal jį iš GULAG-o lagerių buvo paleista 1,2 mln. kalinių[558], daugiausia nuteistų už kriminalinius ir vadinamuosius buitinius nusikaltimus. Nors buvo numatyta paleisti ir politinius kalinius, nuteistus 5 metams laisvės atėmimu, dauguma lietuvių toliau kalėjo GULAG-o lageriuose. Tiesa, pats GULAG-as trumpam buvo pavaldus Sovietų Sąjungos teisingumo ministerijai (1953 m. kovo 5 d. – 1954 m. vasario mėn.), o ypatingieji lageriai – MVD Kalėjimų valdybai. Dėl tokių pertvarkymų niekas nepasikeitė. Kaliniai tebemirė nuo ligų, sunkaus darbo ar buvo sargybos nužudomi. Pavyzdžiui, Gorlage (Norilskas) 1953 m. gegužės 25 d. apsauga nušovė 2 kalinius ir 7 sužeidė[559]. Keliuose ypatinguosiuose lageriuose vienas po kito kilo kalinių sukilimai (visada prasidėdavę streiku), kurių dalyviai reikalavo elementarių teisių (lengvesnio režimo, medicinos pagalbos, ištirti kalinių nužudymo atvejus ir pan.). Šiuos sukilimus galima vertinti ir kaip kalinių protestą prieš nesiliaujantį žmonių naikinimą lageriuose. Tiesą sakant, antisovietinių šūkių buvo vengiama baiminantis visuotinio kalinių naikinimo. Lietuviai aktyviai dalyvavo visuose kalinių sukilimuose.

Toliau pateikiami duomenys apie ypatinguosiuose lageriuose kalintų lietuvių skaičių.

35 lentelė. **1953 m. birželio mėn. (prieš prasidedant sukilimams) ypatinguosiuose lageriuose kalintų lietuvių, latvių ir estų skaičius**

Eil. Nr.	Lageris	Lietuvių	Latvių	Estų	Iš viso kalinių
1.	Minlagas	3755	1670	1662	26910
2.	Gorlagas	1339	1127	978	19545
3.	„Dubravnyj"	1494	1045	1107	19301
4.	Steplagas	2637	1034	849	20321
5.	„Beregovoj"	2047	953	706	22416
6.	Rečlagas	4554	2130	2132	38642
7.	Ozerlagas	2246	1653	1143	29936
8.	„Pesčanyj"	2387	1474	1273	26658
9.	„Kamyšovyj"	708	417	310	6989
10.	„Dalnij"	174	201	129	2563
	Iš viso[a]	21341[b]	11523	10289	213281

Lentelė sudaryta remiantis: RFVA. F. 9414. Ap. 1. B. 1385. L. 214, 215, 217–219, 221–223, 225–226.
[a] Nėra žinių apie lagerį Nr. 9 „Lugovoj".
[b] Atskirai surašyti dar 66 lietuviai.

558. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ // Социологические исследования. 1991. No. 7. C. 14.
559. SSRS MVD Kalėjimų valdybos viršininko plk. M. Kuznecovo (*Кузнецов*) 1953 m. gegužės 27 d. pažyma // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 158. L. 6.

Sukilimas Norilsko II lageryje 1953 m.

1953 m. gegužės 26 d. Gorlage (Norilskas) 6782 kaliniai atsisakė eiti į darbą (streikavo du lagerių skyriai). Kai lagerių administracijai apgaule ar pažadais pavyko įkalbėti dalį kalinių nutraukti streiką, sustreikavo kitų lagerių (Gorlage buvo šeši lagerių skyriai-lageriai) kaliniai. Neramumams malšinti liepos 9 d. Gorlago viršininkas gen. mjr. Cariovas *(Carev)*, gen. ltn. Sirotkinas *(Sirotkin)*, plk. M. Kuznecovas *(Kuznecov)*, plk. Kiseliovas *(Kiselev)* parengė planą[560] ir rugpjūčio 4 d. MVD kariuomenės padedamas jį įgyvendino. Buvusio kalinio B. Balaikos liudijimu, buvo sušaudyti 104 kaliniai ir lengvai sužeista apie 200 kalinių. Tarp žuvusiųjų – lietuviai Einoris ir Zakaras. Apie šimtas sukilimo aktyvistų buvo išvežta į Kalargono kalėjimą, pramintą *jama smerti*[561] („mirties duobė"– *rus.)*. Tuo pačiu metu vykęs Rečlago (Vorkutos) kalinių sukilimas taip pat buvo žiauriai numalšintas. Rečlago viršininko gen. mjr. Dereviankos vadovaujama MVD kariuomenė nužudė 62 kalinius ir sužeidė daugiau kaip 300 kalinių. Žuvo 10 lietuvių – M. Čekavičius, A. Kazanas ir kt. Apie 30 lietuvių buvo sužeista[562].

Po 1953 m. Norilsko ir Vorkutos kalinių sukilimų iš karto didesnių ar mažesnių kalinių streikų bei kitokio pobūdžio protesto akcijų kilo ir kituose lageriuose. Vienur kaliniai išsikovojo buities ir priverčiamojo darbo sąlygų pagerinimą (nuo barakų langų buvo nuimtos grotos, panaikinti asmeniniai numeriai, šachtose pagerinta techninio saugumo kontrolė[563] ir pan.), kitur sukilimų kilo ir 1954 m.

560. 1953 m. liepos 9. Gorlago 3-iojo lagerio skyriaus kalinių neramumų likvidavimo planas // Ten pat. F. 9413. Ap. 1. B. 158. L. 10, 68.
561. *Balaika B.* Vieną poliarinę dieną // Tremtinys. 1991. Nr. 16.
562. *Antanaitis B.* Žodžiai iš pragaro. P. 193.
563. Ten pat. P. 197.

Žymiausias sukilimas 1954 m. įvyko Steplage. Steplagui 1948–1954 m. vadovavo buvęs Lietuvos SSR NKVD Kalėjimų skyriaus viršininkas plk. A. Čečevas ir buvęs valstybės saugumo liaudies komisaras gen. ltn. P. Gladkovas (ėjo lagerio valdybos viršininko pavaduotojo pareigas)[564]. Ypatingųjų lagerių kalinių sukilimai, įvykę dar iki Steplago sukilimo, privertė Sovietų Sąjungos MVD bent sąlyginai pakeisti jų kalinimo režimą. 1954 m. balandžio 6 d. visuose ypatinguosiuose lageriuose buvo įvestas toks pat režimas kaip ir bendruosiuose. Tačiau 1954 m. gegužės 17 d. viename iš šešių Steplago skyrių (Kengire) malšinant kalinių neramumus buvo nušauta 18 ir sužeista 70 kalinių[565]. Sukilę kaliniai (tik politiniai, nes kriminaliniai buvo tučtuojau iš lagerio išvežti) pareikalavo sutrumpinti bausmės laiką, paleisti iš tremties šeimas, įvesti 8 val. darbo dieną ir t. t. Kai kuriuos reikalavimus pagerinti buitį SSRS MVD GULAG-o viršininkas gen. ltn. I. Dolgichas *(Dolgich)* sutiko patenkinti, bet vakarų ukrainiečių ir lietuvių vadovaujami kaliniai (tarp 5597 Kengiro kalinių buvo apie 3 tūkst. ukrainiečių ir 700 lietuvių) toliau priešinosi. Dėl kalinių sukilimo nutrūko gamyklų (sodrinimo, plytų, gelžbetonio ir kt.) ir elektrinės statybos[566], todėl Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministras, vienas iš lietuvių tautos naikinimo organizatorių S. Kruglovas birželio 24 d. leido sukilimui malšinti panaudoti tankus, tarnybinius šunis ir kt. Sukilimas buvo malšinamas pagal visas sovietines taisykles, netgi atsižvelgiant į tariamą „daugumos kalinių prašymą"[567]. Į lagerio zoną įsiveržę tankai ir kareiviai nužudė ne mažiau kaip 35 kalinius, o vienas sukilusių kalinių komiteto narys E. Slučenkovas *(Slučenkov)* buvo nubaustas mirties bausme ir sušaudytas[568].

Kalinių sukilimai vertė Sovietų Sąjungos teroro vykdymo struktūras atsisakyti kai kurių darbo metodų. 1954 m. liepos 10 d. ypatingieji lageriai buvo paversti bendraisiais[569] (šis įsakymas buvo lėtai įgyvendinamas), ir per visus kalinimo metus itin sunkiomis sąlygomis gyvenusius kalinius buvo imta paleidinėti į „laisvę". Ta „laisvė" reiškė, kad jie turėjo likti gyventi nurodytose Sovietų Sąjungos vietovėse arba vykti į šeimų tremties vietas. Iš Vladimiro kalėjimo 1954 m. rugpjūčio 27 d. paleistas J. Urbšys rašė: „Paleido, bet į savo kraštą grįžti neleido. [...] Gyvenk kaip nori – svetimam mieste, plikas kaip tilvikas, dvasiškai ir fiziškai nualintas, be pastogės."[570] Kiti kaliniai tiesiai iš kalėjimų ir lagerių patekdavo į ligonines ar invalidų namus (vyskupas T. Matulionis buvo nuvežtas į invalidų namus prie Dubravlago[571], buvęs ministras pirmininkas A. Merkys – į Vladimiro ligoninę, vėliau – į invalidų namus[572] ir t. t.).

564. A. Čečevas ir P. Gladkovas 1954 m. iš MVD paleisti į atsargą.
565. Восстание в Степлаге (iš dokumentų publikacijos) // Отечественные архивы. 1994. No 4. C. 37–38.
566. Ten pat. P. 42–44, 50–51, 55.
567. Ten pat. P. 62.
568. Ten pat. P. 43; 63.
569. Ten pat. P. 35.
570. *Urbšys J.* Atsiminimai. P. 128–129.
571. *Gaškaitė N.* Tebūnie Dievo valia // Naujasis dienovidis. 1994. Sausio 21.
572. A. Merkys 1955 m. kovo 5 d. mirė Mielienkų (Vladimiro sr.) invalidų namuose. Žr.: *Urbšys J.* Atsiminimai. P. 130.

Prie tėvo kapo 1955 m. (Abezės invalidų lagerio kapinės)

1954 m. iš GULAG-o lagerių buvo paleidžiami tapę nedarbingi kaliniai arba tie, kurių bausmės laikas buvo baigęsis[573], o 1955–1956 m. dauguma kalinių paleista formaliai peržiūrėjus jų bylas.

1940–1953 m. įkalinti lietuviai taip pat pateko į šią režimo „liberalizavimo" bangą. Tiesa, toks „liberalizmas" turėjo J. Stalino „asmens kulto" kritika persiėmusių lietuvių tautos genocido organizatorių griežtai nubrėžtas ribas: iš pradžių „išlaisvintiesiems" buvo draudžiama išvykti iš nustatytos teritorijos arba jie buvo siunčiami į tremtį, o panaikinus šiuos apribojimus jiems buvo uždraudžiama grįžti į Lietuvą. Nepraleista proga dar kartą pasityčioti iš aukų ir pridengti tikrąsias lietuvių naikinimo priežastis. 1955 m. rugsėjo 17 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl Sovietų Sąjungos piliečių, bendradarbiavusių su okupantais Didžiojo tėvynės karo metu, amnestijos" buvo pritaikytas ir dėl Lietuvos nepriklausomybės kovojusiems ir įkalintiems rezistencijos dalyviams.

KGB duomenimis, į Lietuvą iš tremties ir lagerių 1955–1956 m. grįžo per 17 tūkst. žmonių (vėliau rašyta apie 20 tūkst.), kalėjusių už ypač pavojingus „kontrrevoliucinius nusikaltimus"[574]. Vengrijos ir Lenkijos įvykiai paskatino

573. Lietuvoje sudaryta speciali komisija 1954 m. peržiūrėjo 2131 bylą (4990 žmonių). Visiškai „reabilituoti" buvo 338 žmonės, sutrumpintas kalinimo laikas 1565 žmonėms, amnestuotas 671 žmogus. Kitų kalinių bylas buvo atsisakyta peržiūrėti. Žr.: Komisijos byloms peržiūrėti pirmininko G. Bacharovo 1954 m. gruodžio 6 d. pranešimas A. Sniečkui // LYA. F. 1771. Ap. 192. B. 26. L. 29–30.

574. LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1957 m. balandžio 30 d. ataskaita // Ten pat. Ap. 190. B. 11. L. 13.

Lietuvos komunistinę viršūnę imtis papildomų priemonių prieš grįžtančius buvusius kalinius. A. Sniečkus 1956 m. lapkričio 16 d. prašė Sovietų Sąjungos komunistų partijos CK uždrausti apsigyventi Lietuvoje ir gretimose teritorijose „teistiems už kontrrevoliucinius nusikaltimus“, nes apie 8 tūkst. žmonių „savavališkai sugrįžo į Lietuvą“[575]. Kadangi Lietuvos SSR KGB sekė visus grįžtančius sovietinio teroro ir naikinimo sistemos liudytojus, LKP CK sekretorius B. Šarkovas *(Šarkov)* pasiūlė padauginti saugumiečių – nuo 1073[576] iki 1195[577]. Jie turėjo garantuoti, kad pro sudaromą draudimų ir apribojimų sieną neprasmuks nė vienas buvęs kalinys ar tremtinys, o jau įsikūrusiems (ir įsikursiantiems) Lietuvoje bus sudarytos nepakeliamos gyvenimo sąlygos. 1957 m. sausio 14 d. Sovietų Sąjungos MVD sprendimu Kaunas buvo pavadintas „miestu su ypatingu pasų režimu, kuriame draudžiama gyventi kalintiems pagal Sovietų Rusijos 58 str. ir 193–24 str. („už kontrrevoliucinius nusikaltimus“) bei 59–3 str. („už banditizmą“)“. Tuo metu mieste jau gyveno 226 žmonės[578], prieš kuriuos šis sprendimas buvo nukreiptas. Jų gyvenimo ir darbo (ar įsidarbinimo) sąlygos labai pablogėjo, bet KGB dar aktyviau ėmė juos persekioti J. Paleckiui pasirašius 1957 m. sausio 21 d. įsaką. Juo paskelbta, kad „buvusiems buržuazinės Lietuvos vyriausybės, politinių partijų vadovams, aktyviems lietuvių nacionalistinio pogrindžio dalyviams, nuteistiems už Tėvynės išdavimą, teroro ir diversijos aktus, o taip pat asmenims, nuteistiems už banditizmą ir atlikusiems bausmes, uždrausti grįžti į Lietuvos SSR“[579]. Tiems, kurie vis dėlto grįžtų, buvo numatyta nauja bausmė – 5 metai tremties. Šis įsakas šiek tiek pristabdė lietuvių grįžimą, todėl Latvijoje ir Karaliaučiaus srityje didėjo lietuviškos buvusių kalinių bendruomenės. Tuo metu KGB jau buvo susekęs 40 į Lietuvą grįžusių buvusių politinių kalinių, kurie vėl pradėjo rezistencinę veiklą arba nepasiduodavo saugumiečių šantažui. KGB nuomone, „jie per anksti paleisti“ ir turėjo būti grąžinti „atlikti visą bausmę“[580].

Vienas iš lietuvių genocido organizatorių vidaus reikalų ministras A. Gailevičius (1940–1941 m. buvo NKVD, vėliau – NKGB skyriaus viršininkas, 1948–1953 m. – valstybės saugumo ministro pavaduotojas) pasiūlė J. Paleckio įsaką taikyti atgaline data ir organizuoti naują iki 1957 m sausio 21 d. į Lietuvą grįžusių buvusių politinių kalinių trėmimą (tai pavadino „administraciniu pašalinimu“). Tokia akcija būtų taikoma dešimtims tūkstančių žmonių ir sukėlusi naują pasipriešinimo bangą, todėl Maskvos valdomi kolaborantai turėjo susilaikyti nuo savo iniciatyvų įgyvendinimo. A. Gailevičiaus pasiūlymas buvo išbrauktas iš

575. Ten pat. B. 10. L. 101, 108.
576. 1956 m. spalio 12 d. LSSR KGB sumažintas 248 etatais. Žr.: KGB 1956 m. spalio 12 d. etatai // Ten pat. Ap. 193. B. 13. L. 15.
577. 1956 m. gruodžio 25 d. raštas // Ten pat. Ap. 190. B. 10. L. 131.
578. Ten pat. Ap. 193. B. 27. L. 113.
579. Ten pat. Ap. 194. B. 11. L. 78.
580. Ten pat. Ap. 190. B. 11. L. 41.

Intos III lagerio kaliniai

Intos politiniai kaliniai lagerio kapinėse (Komija, 1955 m.)

LKP CK biuro svarstytinų klausimų sąrašo[581]. Komunistai ir kitokiais būdais stengėsi sovietiniuose kalėjimuose ir lageriuose išgyvenusius ir į tėvynę grįžusius žmones paversti trečiarūšiais. Ypač kentėjo nebegalintys patys užsidirbti pragyvenimui. Buvę nepriklausomos Lietuvos policininkai, prokurorai, tardytojai, ministrai, valdininkai ir kiti savo valstybei ištikimai tarnavę žmonės liko be pensijų[582]. Neturėdami pragyvenimo šaltinių, turto, darbo ar gyvenamosios vietos ir saugumiečių nuolat persekiojami, jie dažnai būdavo priverčiami išvykti iš Lietuvos. Panašiai buvo persekiojami ir į Lietuvą grįžę tremtiniai.

Lietuviai tremtyje

Didžiulėje teritorijoje, nuo Komijos iki Jakutijos ir Tadžikijos, į NKVD (MVD) specialiųjų komendantūrų priežiūrą pateko ne mažiau kaip 118 tūkst. žmonių, 1945– 1952 m. prievarta išvežtų iš Lietuvos. Nors jų padėtis iš esmės buvo vienoda, bet NKVD (MVD) dokumentuose tremtiniai buvo skirstomi į tris kategorijas:

1) išsiųstieji *(vyslannye* – rus.), t. y. išvežti NKGB ir NKVD, teismų sprendimais;

2) prievarta apgyvendintieji *(ssylno-poselency* – rus.), t. y. išsiųsti į tremtį pasibaigus kalinimo laikui lageriuose ir kalėjimuose;

3) specialiai apgyvendintieji *(specposelency* – rus.), t. y. ištremti vyriausybės sprendimu, dažnai tik kaip tam tikros tautybės žmonės[583].

Lietuviai daugiausia priklausė „specialiai apgyvendintų" (1941 m. tremtiniai)[584] ir „prievarta apgyvendintų" tremtinių kategorijoms. Pagal Sovietų Sąjungos vyriausybės 1945 m. sausio 8 d. nutarimą Nr. 35 „Specialiųjų tremtinių teisinė padėtis"[585] tremtiniai negalėjo palikti tremties vietų ir turėjo reguliariai registruotis specialiosiose komendantūrose. Minėtas LKT nutarimas demagogiškai skelbė, kad tremtiniai „naudojosi visomis teisėmis, išskyrus laisvo gyvenamosios vietos pasirinkimo"[586]. Be to, jie buvo priskirti prie miško kirtavietės, pramonės įmonės arba turėjo dirbti visokius kitokius darbus.

581. A. Gailevičiaus 1958 m. balandžio 12 d. raštas A. Sniečkui // Ten pat. Ap. 194. B. 11. L. 76.
582. LSSR Ministrų Tarybos 1957 m. rugsėjo 4 d. nutarimas Nr. 451 „Sąrašas pareigūnų, kurių tarnyba prie buržuazinių vyriausybių neįskaitoma į darbo stažą gaunant pensijas" // Ten pat. Ap. 193. B. 27. L. 40.
583. Įskaitos kategorijų nuostatai // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 615. L. 196–199.
584. 1952 m. jie buvo priskirti prievarta apgyvendintų tremtinių kategorijai. Žr.: *Земсков В. Н.* Черные дыры истории // Радуга. 1990. No 9. c. 56.
585. Pplk. V. Alidino *(Алидин)* 1954 m. kovo 13 d. pažyma apie specialiųjų tremtinių teisinę padėtį // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 836. L. 215.
586. Ten pat. L. 216.

M. Poškienė renka medvilnę Kuibyševsko r. (Tadžikijos SSR, 1956 m.)

Į ypač sunkią padėtį pateko pirmieji pokario tremtiniai. 1945 m. birželio mėn. į Tadžikiją atvežti tremtiniai buvo išskirstyti po Vachšo upės slėnio kolūkius. Dėl alinančio darbo medvilnės laukuose, ligų (maliarijos ir kt.) ir bado per pirmuosius dvejus metus dauguma šių tremtinių mirė. Jie buvo priskirti prie vokiečių, todėl apie jų likimą išliko labai mažai žinių. Ištisomis šeimomis išmirdavę tremtiniai būdavo tik išbraukiami iš NKVD specialiųjų komendantūrų sąrašų. Negalutiniais duomenimis, 1945 m. Tadžikijoje mirė apie 300 tremtinių iš Lietuvos, 1946 m. – 280, 1947 m. – 80, 1948 m. – 30, 1949 m. – 20. Buvę tremtiniai prisimena: „Mirusiems nebuvo net skuduro ar maišo apvynioti, ką jau čia apie lentas karstui. Dažnai tik marlės skarytę ant galvos užrišdavo [...]“[587].

Didelis tremtinių mirtingumas nelabai rūpėjo enkavėdistams, jei tai netrukdė vykdyti tremtinių darbo jėgos panaudojimo planų. Juk 1945–1946 m. į Komiją, Molotovo, Sverdlovsko ir Tiumenės sritis išvežti lietuviai turėjo dirbti pačius sunkiausius darbus – miško kirtimo ir plukdymo[588]. Ir tai jie darė neparengti. Seni ir ligoti tremtiniai nepajėgė dirbti ir pamažu išmirė.

587. *Tarasonis V., Bajoriūnas A., Gediminskas D.* Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje. P. 15–17.
588. *Racėnas R.* Komių žemėje. Kaunas, 1995. P. 44.

Daugiavaikės šeimos negalėjo išmaitinti visų vaikų. Žmonės gelbėjosi kaip išmanė, pirmiausia jie bėgo atgal į Lietuvą. 1948 m. vasario 1 d. iš 8402 lietuvių tremtinių[589] (1945 m. vasaros ir 1946 m. vasario mėn. trėmimų) buvo likęs tik 5201 žmogus. Tarp žuvusiųjų buvo 880 vaikų: 142 mirė 1945 m., 351 – 1946 m., 387 – 1947 m.[590] Palyginti su kitų tautybių tremtiniais, lietuviai dažniausiai pabėgdavo; 1945–1947 m. iš 908 Komijoje buvusių tremtinių lietuvių (1948 m. vasario 1 d. duomenys) pabėgo 113 (44 buvo sulaikyti), iš Molotovo srities 2438 tremtinių pabėgo 599 (204 sulaikyti), iš Sverdlovsko srities 1402 tremtinių – 253 (114 sulaikyta), iš Tiumenės srities 453 tremtinių – 11 (1 sulaikytas). Bandančių grįžti į tėvynę lietuvių laukė specialūs tremtinių gaudymo būriai, o Lietuvoje juos nuolat persekiojo MGB. Pagauti tremtiniai būdavo nuteisiami trejiems metams „pataisos darbų" lageriuose arba grąžinami į tremties vietas. Kartais pabėgusios šeimos buvo išskiriamos – tėvai įkalinami, o vaikai išvežami į buvusią tremties vietą. Tačiau visa tai neatbaidė vis bandančių grįžti į tėvynę tremtinių. Ir 1948 m. vasario 1 d. MGB vis dar ieškojo 603 lietuvių, t. y. 11,78% 1945–1948 m. tremtinių lietuvių (tuo pačiu metu buvo ieškoma 3,28% ukrainiečių, 2,06% rusų (vlasovininkų) tremtinių)[591].

Nuo 1948 m., prasidėjus masiniams lietuvių trėmimams, tremtinių padėtį dar labiau suvaržė ir reglamentavo SSRS vyriausybės nutarimai (1948 m. vasario 21 d. „Apie tremtį, prievartinį ir specialųjį perkėlimą", lapkričio 24 d. – „Apie prievarta apgyvendintuosius") ir MVD bei MGB įsakymai (MVD 1948 m. kovo 8 d. įsakymas Nr. 00246, MVD gruodžio 7 d. įsakymas Nr. 001145 ir MGB 1950 m. lapkričio 16 d. įsakymas Nr. 00552)[592]. Tremtinių teisinė padėtis buvo tokia:

1) tremtiniai neturėjo teisės be MVD leidimo išvažiuoti iš tremties vietos;

2) pasuose milicija darė žymas apie gyvenamosios vietos apribojimą (tremties rajonu), bet pasai buvo atimti ir išduoti tik 1955 m.;

3) ne rečiau kaip kartą per mėnesį tremtiniai buvo kontroliuojami, suaugusieji privalėjo registruotis specialiosiose komendantūrose, kurios turėjo teisę reikalauti dažniau registruotis priklausomai nuo tremtinio „pavojingumo", „aprūpinimo darbu ir gyvenamuoju plotu"; komendantai patys ar per prižiūrėtojus ne rečiau kaip du kartus per mėnesį turėjo patikrinti suaugusius tremtinius jų gyvenamosiose vietose;

4) Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1948 m. lapkričio 25 d. įsaku „Dėl baudžiamosios atsakomybės už pabėgimą iš tremties vietų" kiekvienas pagautas bėglys buvo baudžiamas 20 metų katorgos (oficialiai įsakas turėjo būti taikomas tik karo metais ištremtiems čečėnams, vokiečiams, Krymo

589. NKVD (MVD) dokumentuose rašoma tik apie 6402 lietuvių ištrėmimą.
590. Pažyma apie specialiųjų tremtinių vaikų iki 16 m. amžiaus gimstamumą ir mirtingumą // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 436. L. 65–66.
591. Plk. Šijano (*Шиян*) 1948 m. kovo 8 d. pažyma // Ten pat; RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 435. L. 6, 9–11.
592. Ten pat. B. 836. L. 215.

1947 m. iš tremties pabėgusi ir 1949 m. sulaikyta Laimutė Marijona Juškaitė Raseinių kalėjime

totoriams ir kitų tautybių tremtiniams, bet pritaikytas jis buvo ir lietuviams, latviams, estams bei ukrainiečiams);

5) Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybos 1948 m. birželio 3 d. sprendimu kiekvienas tremtinys už „darbo vengimą“ galėjo būti įkalintas[593].

Lietuvių tautos genocido organizatorių nuostatas ypač aiškiai atskleidė jų požiūris į tremtinių vaikus. 1945–1952 m. į tremtį išvežta daugiau kaip 32 tūkst. lietuvių vaikų. Kaip teigiama MVD dokumentuose, buvo nurodymas „ištremti visus nurodytų tautybių [Kaukazo tautų, Pavolgio vokiečių – *A. A.*] asmenis, tarp jų ir vaikus. Analogiški nurodymai duoti ir vėlesniuose vyriausybės sprendimuose.“[594] Tremties vietose šeimų galvoms buvo sudaromos „šeimos įskaitos kortelės“, į kurias įrašydavo visus šeimos narius (nepriklausomai nuo amžiaus). Į šią įskaitą buvo įrašomi ir tremtyje gimę vaikai. Kai jiems sukakdavo šešiolika metų, būdavo pradedamos asmeninės įskaitos bylos kaip ir visiems suaugusiems tremtiniams. Taigi ir jauno, ir seno padėtis buvo vienoda. Bet tremtinius vienijo ne tik giminystės ryšiai. Lietuvių, latvių ar estų tautybė dokumentuose nebuvo nurodoma ir tik iš enkavėdistų požiūrio į vaikus aiškiai matėsi jų antilietuviškos,

593. Ten pat. L. 215–216.
594. Pplk. Alidino 1954 m. kovo 13 d. pažyma „Apie specialiųjų tremtinių vaikus“ // Ten pat. B. 836. L. 217.

antilatviškos bei antiestiškos nuostatos. Naikinti tremtyje buvo pasmerkti tik tam tikrų tautybių žmonės. Kadangi vaiko tautybė buvo nustatoma pagal tėvo tautybę, tai buvo numatyta galimybė tremtiniais paversti ir ką tik gimusius vaikus. 1946 m. sausio 6 d. SSRS NKVD Specialiųjų tremtinių skyriaus viršininkas savo atsakyme NKVD Molotovo srities valdybos Specialiųjų tremtinių skyriaus viršininkui paaiškino, kad į „tremtinių įskaitą reikia įrašyti vaikus, kurie gimė tremtinių vyrų ir netremtinių moterų šeimose. Į įskaitą neįrašyti vaikų, gimusių tremtinių moterų ir netremtinių vyrų šeimose.“[595]

Ėmus griežtinti tremtinių laikymo režimą, 1949 m. rugsėjo mėn. buvo dar labiau sukonkretinta prieš lietuvius ir kitas „nepatikimas“ tautas (čečėnus, latvius, estus ir kt.) nukreipta politika. Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministras S. Kruglovas ir generalinis prokuroras Safonovas nustatė tremtinių vaikų (nuo 16 metų) įrašymo bendron tremtinių įskaiton (t. y. amžinai tremčiai) tvarką. Mišriose tremtinių ir netremtinių šeimose gimę ir sulaukę 16 metų vaikai gavo teisę pasirinkti tėvo arba motinos tautybę. Vaikai, pasirinkdavę tėvo tremtinio ar motinos tremtinės tautybę, buvo įrašomi į tremtinių įskaitą, o vaikai, pasirinkę netremtinių tautybę, – neįrašomi[596]. Taip buvo skatinamas nutautėjimas. Jaunoji karta, atsisakiusi savo tautybės, kalbos, kultūros, galėjo išvengti tėvų likimo. Tačiau lyg ir tokio pat likimo žmonių – rusų tremtinių (vadintų „vlasovininkais“ ir „ukaznikais“) vaikai į tremtinių įskaitą visiškai nebuvo įrašomi. Lietuviams, tarp kurių mišrių šeimų nebuvo daug, aktualesnis buvo minėto įsakymo dvyliktas punktas: „Pabėgę iš tremties vietų šešiolikos metų nesulaukę vaikai, juos suradus, bus siunčiami į tėvų tremties vietas. Jeigu tėvų nebebūtų [t. y. jeigu jie tremtyje mirtų – *A. A.*], surastus nepilnamečius tremtinių vaikus siųsti į vaikų namus“[597]. Šešiolikmečiai ir vyresni bėgliai buvo baudžiami 20 metų katorgos, o kad nebūtų norinčių slapstyti tremtinių vaikus, numatyta 5 metams atimti laisvę tremtinių ir jų vaikų globotojams (ar tiems žmonėms, kurie padės įsikurti gimtinėje). Šiuo atžvilgiu lietuvių tremtinių slapstytojai buvo sulyginti su rezistencijos dalyvių rėmėjais, kurie taip pat už partizanų slapstymą buvo grūdami į kalėjimus ir lagerius.

Kad neliktų jokios galimybės lietuvių vaikams išvengti tremties (net atsisakant tėvų tautybės), 1953 m. vasario 16 d. paskutinį kartą buvo papildytas 1949 m. įsakymas: „Vaikai, kurių tėvai yra iki gyvos galvos ištremti specialieji tremtiniai, kad ir kokią pasirinktų tautybę, sulaukę 16 metų turi būti įrašyti į tremtinių įskaitą.“[598] Taip dėl nuosekliai vykdytų nusikaltimų žmoniškumui tremtyje buvo numarinta 4071 lietuvių vaikas (1945–1950 m.), o tremtinių gretas papildė 689 Sibire gimę (1945–1950 m.) lietuvių vaikai.

595. Ten pat. B. 388. L. 175.
596. Ten pat. L. 176–177.
597. Ten pat. L. 178.
598. SSRS MGB 9-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko v/s plk. Krotkovo (*Кротков*) 1953 m. vasario 16 d. raštas // Ten pat. B. 615. L. 22.

Išlaipinti iš vagonų tremtiniai eina į paskirtą specialią gyvenvietę (Tugano r., Tomsko sr., 1952 m.)

Lietuviai tremtiniai nuo pat 1941 m. buvo apgyvendinami pačiuose atšiauriausiuose kraštuose. Į Irkutsko sritį ir Krasnojarsko kraštą 1948–1951 m. pateko apie 80% visų lietuvių tremtinių (šiuose kraštuose 1953 m. lietuviai sudarė atitinkamai 42 ir 26% visų tremtinių). Pagal susiklosčiusią tremtinių skirstymo tvarką daugiausia jų patekdavo į miško kirtavietes ir medienos apdorojimo įmones. Kaip teigiama dokumentuose, 1949 m. sausio 1 d. iš 24 725 dirbančių suaugusių tremtinių 22 025 dirbo „miško ir popieriaus pramonės ministerijos" įmonėse. Tai buvo sunkiausias, daug jėgų atimdavęs darbas, ir moterys jį dirbo kartu su vyrais. 1948 m. į Krasnojarsko kraštą ištremtas G. Almonaitis prisimena: „[...] visi darbai gana sunkūs, normos labai didelės. Viską teko dirbti rankomis. [...] Senesnieji buvo paskirti prie įvairių pagalbinių darbų."[599]

Sunkus darbas, nepritekliai, badas vertė ir 1948 m. tremtinius ieškoti išsigelbėjimo slapstantis tėvynėje. Iki 1949 m. iš tremties vietų pabėgo 1722 lietuviai (1948 m. sausio–spalio mėn. bėgo 424 tremtiniai), iš jų 1070 buvo sulaikyti. 600 bėglių buvo įkalinti lageriuose, 470 grąžinti į tremties vietas. Bėglių medžioklė niekada nenutrūko. Kas mėnesį Lietuvoje MGB susekdavo ir suimdavo keliasdešimt bėglių. Iki 1949 m. masinių trėmimų buvo sulaikyta dar 219 bėglių (1949 m. sausio–kovo mėn.)[600]. Tremtinių kontrolei ir terorizavimui sustiprinti Buriatijo-

599. *Almonaitis G.* Grąžinkite man gyvenimą. Kaunas, 1992. P. 119–120.
600. Pažyma apie pabėgusius ir sulaikytus tremtinius // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 488. L. 13, 23–24.

36 lentelė. **1945–1959 m. ištremtų lietuvių paskirstymas tremties vietose**

Vieta	1948 m. vasario 1 d.	1949 m. sausio 1 d.	1953 m. sausio 1 d.	1957 m. liepos 1 .d	1959 m. sausio 1 d.
Buriatija-Mongolija	–	3987	3828	1874	212
Kazachija	–	–	4	430	212
Komija	908	864	721	1083	334
Jakutija	–	–	80	17	–
Krasnojarsko kr.	–	23233	39963	20929	1794
Chabarovsko kr.	–	–	748	239	–
Irkutsko sr.	–	11385	38355	20023	1403
Kemerovo sr.	–	87	116	71	–
Molotovo (dab. Permės) sr.	2438	2324	2021	926	258
Omsko sr.	–	2428	X	X	390
Sverdlovsko sr.	1402	1343	1314	640	–
Tiumenės sr.	453	1227	1195	748	–
Novosibirsko sr.[a]	–	2492	3	38	–
Tomsko sr.[a]	–	–	9627	3880	–
Iš viso	5201	46942	98286[b]	52217[c]	4907[d]
Bendras Sovietų Sąjungos tremtinių skaičius	2260536[e]	2300233	2753356	178363	49416
Lietuvių dalis (%)		2,04	3,5	29,2	9,9

Lentelė sudaryta remiantis: Plk. Šijano 1948 m. kovo 8 d. pažyma // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 435. L. 6, 9–11, 38; Duomenys apie Sovietų Sąjungos tremtinius // Ten pat. B. 488. L. 4–7; Tremtinių skaičiaus 1953 m. sausio 1 d. duomenys // Ten pat. B. 641. L. 10, 13, 17, 24–25, 31–32, 36–39, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 58, 61, 66–67, 84; 1957 m. liepos 1 d. pažyma apie tremtinių skaičių ir paskirstymą // Ten pat. B. 949. L. 10; 1959 m. sausio 1 d. pažyma apie tremtinių skaičių ir paskirstymą // Ten pat. B. 976. L. 192.

[a] Tremtinių paskirstymas kito ir keičiantis administraciniam suskirstymui.

[b] Yra žinių tik apie 18 097 tremtinius, kuriuos iš Lietuvos išvežė 1951–1952 m. Tačiau kituose MVD dokumentuose nurodoma, kad 1951 m. rugpjūčio – 1953 m. sausio mėn. buvo išvežta 22 113 žmonių. Žr.: Ten pat. B. 642. L. 6. Į bendrą tremtinių skaičių neįtraukti kituose kraštuose buvę 9 žmonės ir 305 GULAG-o lageriams priklausę tremtiniai (iš jų 293 priklausė Jenisejstrojui). Žr.: Ten pat. B. 641. L. 13, 17.

[c] Į šį skaičių įtraukta 215 tremtinių, buvusių Magadano srityje, ir dar keliasdešimt žmonių iš kitų kraštų.

[d] Lentelėje pažymėtos tik 4603 žmonių tremties vietos.

[e] Tiek tremtinių buvo 1948 m. kovo 3 d.

je-Mongolijoje, Irkutsko srityje ir Krasnojarsko krašte buvo steigiamos naujos specialiosios komendantūros (kiekvienoje buvo komendantas, jo padėjėjas ir po 2–4 prižiūrėtojus)[601]. Komendantai ne tik tvarkė tremtinių apskaitą, bet ir galėjo suimti kiekvieną, įtariamą antisovietine veikla. Lietuviai dėl to ypač kentėjo. Nors 1949 m. sausio–kovo mėn. jie sudarė tik 2% visų Sovietų Sąjungos tremtinių, bet iš 4285 suimtų tremtinių lietuvių buvo 250, arba 5,81%. Dar 919 lietuvių

601. Specialieji tremtiniai ir specialiųjų komendatūrų etatai // Ten pat. L. 25.

tremtinių buvo įkalinta. Taip persekioti lietuviai Sibire buvo pamažu naikinami. Jų mirtingumas buvo dukart didesnis negu kitų tautybių tremtinių: iš 11479 tremtyje numarintų žmonių 482, arba 4,2%, buvo lietuviai (1949 m. sausio–kovo mėn.)[602]. Ir nenuostabu. Net saugumiečių dokumentuose teigiama, kad „tremtiniai Krasnojarsko krašte, perduoti Igarkos miško kombinatui, apgyvendinti netinkamose patalpose – stogai kiauri, langai be stiklų, baldų [t. y. geležinių lovų – *A. A.*], ir patalynės nėra. Miega ant žemės. Buvo susirgimų vidurių šiltine ir dizenterija su mirties atvejais. Dėl prastų gyvenimo ir buities sąlygų lietuvių pabėgimų daugėja."[603] Neturėtų stebinti tai, kad šiuos žodžius parašęs saugumietis nė vienu žodžiu neužsimena apie tūkstančius per metus išmirštančių lietuvių ir nepakenčiamas gyvenimo sąlygas ne tik Igarkoje.

Buvusių tremtinių liudijimais, į barakus ir vietos gyventojų apleistų namų kambarėlius buvo grūdama po keletą šeimų, dešimtis žmonių[604]. „Barakai be stogų, be langų, be krosnių, pilni šiukšlių, buitinių liekanų, skudurų [...]", „[...] mes gavome 12 m² kambarį [šešiems žmonėms – *A. A.*], kuriame vietiniai gyventojai laikė ožkas"[605], ir t. t. Tokių tremtinių prisiminimų yra daugybė.

Sunku nustatyti, kiek išmirė tokiomis nepakeliamomis sąlygomis laikytų žmonių. MVD ataskaitose daugybė vienas kitam prieštaraujančių skaičių, ypač dokumentuose iki 1949 m. Dažnai iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos ištremti žmonės buvo priskiriami vienai apskaitos kategorijai, neskirstant į tautybes. Mirusių tremtinių skaičius buvo mažinamas, nes į tremtį atsiųstos pavienių trėmimų aukos buvo priskiriamos prie anksčiau didžiųjų deportacijų metu išvežtų žmonių.

Toliau pateikiamoje lentelėje surinkti tremtinių skaičiaus ir jų mirtingumo 1948–1957 m. duomenys.

Nėra žinių apie 1945–1947 m., 1948 m. liepos–gruodžio mėn., 1949 m. spalio mėn. – 1951 m., 1953, 1955 ir 1958 m. tremtinių mirtingumą, neišsamūs 1948 m. sausio–birželio, 1949 m. sausio–rugsėjo, 1952 m. sausio–birželio mėn., 1954, 1956 ir 1957 m. duomenys. MVD specialiosios komendantūros skaičiuodavo tik darbo jėgos netektis. Mirę vaikai ne visada buvo skaičiuojami. Remiantis turimais MVD ir MGB dokumentais galima nustatyti, kad iš 118 tūkst. 1945–1952 m. tremtinių 1953 m. sausio 1 d. buvo likę 98 286 žmonės. Taigi tremtinių sumažėjo 20 tūkst.[606]

602. Lietuviai 1949 m. sausio–kovo mėn. mirdavo 3 kartus dažniau negu ukrainiečiai, 13 kartų dažniau negu Kazachijoje laikyti lenktai. Žr.: 1949 m. I ketvirčio pažyma apie tremtinių skaičių ir judėjimą // Ten pat. L. 39.

603. Plk. Šijano 1948 m. lapkričio mėn. pažyma // Ten pat. B. 436. L. 2.

604. *Almonaitis G.* Grąžinkite man gyvenimą. P. 118.

605. *Jakštienė A.* Sibiro taigoje // „Tautų tėvo" karalystėje. P. 140–141; *Martišius J.* Dešimt tremties metų // Ten pat. P. 175.

606. Tai patvirtina MVD dokumentai. Pvz., 1945–1948 m. ištremta 49 331 žmogus, o 1950 m. liepos 1 d. jų buvo 45 299. Žr.: SSRS MGB pažyma apie darbą tarp tremtinių // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 367. 1951 m. sausio mėn. iš Lietuvos išvežta 22 113 žmonių (iš jų 8339 moterys ir 6913 vaikų), o 1953 m. sausio 1 d. ataskaitoje jau rašoma tik apie 18 104 lietuvius. Žr.: Ten pat. B. 642. L. 6; B. 641. L. 11.

37 lentelė. **Tremtinių skaičius ir mirtingumas pagal surastus dokumentus**

Data	Tremtinių skaičius (nurodyto laikotarpio paskutinę dieną)	Iš jų			Tremtyje	
		ieškoma pabėgusių	įkalinta	suimta	gimė	mirė
1948 m. sausis–kovas	8668	826	295	44	3	76
1948 m. balandis–birželis	48150	881	294	32	14	85
1949 m. sausis–kovas	46456	715	919	250	113	482
1949 m. balandis–birželis	45158[a]	639	925	84	55	312
1949 m. liepa–rugsėjis	45989[a]	563	906	36	41	216
1951–1952 m.		X	X	X	X	2153[b]
1951–1952 m.	18463[c]	X	X	X	X	158
1952 m. sausis–birželis	X	167	832	128	469	513[d]
1953 m. liepa–gruodis	98286	157	817	48	340	492[e]
1954 m.	74573	158	561	100	–	727[f]
1956 m	59663	370	308	75	–	512
1957 m.	35295	286	277	37	–	534

Lentelė sudaryta remiantis: 1949 m. I, II ir III ketvirčių, 1952 m. I ir II pusmečių pažymos apie tremtinių skaičių ir judėjimą // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 488. L. 16, 39, 82; B. 436. L. 155–156, 166; 1948 m. I ir II ketvirčių pažymos apie tremtinių skaičių ir judėjimą // Ten pat. B. 435. L. 67, 98; 1953 m. sausio 1 d. tremtinių skaičiaus duomenys // Ten pat. B. 641. L. 10–11; B. 642. L. 13; 1954, 1956 ir 1957 m. pažymos apie tremtinių skaičių // Ten pat. B. 836. L. 283; B. 949. L. 6, 60.

[a] Be 1949 m. tremtinių.

[b] Lietuviai įtraukti į bendrą „pabaltijiečių" kategoriją. Išvestinis skaičius. „Pabaltijiečių" tais metais mirė 3713, o lietuviai sudarė 58% visų šios kategorijos tremtinių.

[c] Tik 1951 m. tremtiniai (neišsamūs duomenys).

[d] Be 1951–1952 m. tremtinių. Tarp mirusiųjų – 72 vaikai.

[e] Tarp mirusiųjų – 111 vaikų (33 – iš 1951 m. trėmimo).

[f] Nuo 1954 m. vidurio nei vaikų skaičius, nei jų mirtys nebefiksuojamos.

Iš tremties kaip „neteisingai ištremti" (kai kurie kolaborantų giminaičiai ir kt.) buvo paleisti keli šimtai žmonių (pvz., 1949 m. sausio–rugsėjo mėn. paleisti 163 žmonės). Dar apie tūkstantis tremtinių buvo kalinama arba žuvo lageriuose. Tremtinių padaugėjo tremtyje gimus apie 2 tūkst. vaikų[607]. Iš viso 1945–1952 m. lietuvių tremtinių žuvo 11–16,5 tūkst. (pirmas skaičius pagrįstas dokumentais ir archyvuose esančiu tremtinių sąrašu, kuriame yra apie 113 tūkst. pavardžių, antrasis nustatytas

607. Galimos ir kitos išlygos. Pvz., neatsižvelgiama į skaičių žmonių, siųstų pasibaigus kalinimo laikui iš lagerių į tremtį (pas šeimas).

Į baraką sugrįžę tremtiniai Malinovkoje (Tomsko sr., 1952 m.)

Tremtinė V. Kazanavičienė, pasikinkiusi karvę, veža malkas (Stepanovka, Krasnojarsko kr., 1950 m.)

atsižvelgiant į MVD ir MGB dokumentų netikslumus bei klastotes). Negalutiniais duomenimis, 1953–1958 m. tremtyje mirė dar apie 3500 žmonių (dokumentuose yra duomenų apie 1773 žmonių mirtį, bet jų nėra apie tremtinių mirtingumą 1953, 1955, 1958 m.)[608].

20 tūkst. tremtyje žuvusių lietuvių papildo sovietinių nusikaltimų žmoniškumui aukų sąrašą. Negalima pamiršti, kad tarp šių aukų buvo apie 5 tūkst. vaikų. Tai – vienas baisiausių lietuvių tremties istorijos puslapių. Vaikai dažniausiai mirdavo nepakėlę pirmosios tremties žiemos.

38 lentelė. **Tremtinių vaikai 1945–1954 m.**

Metai	Tremtinių vaikų skaičius (sausio 1 d.)	Gimė	Mirė	Sulaukę 16 metų priskirti prie suaugusiųjų skaičiaus
1945	1600	3	142	–
1946	2200	35	351	–
1947	1850	8	387	45
1948	1600	145	1235	571
1949	13300	251	1190	564
1950	21750	247	766	1050
1951	20180	425	X	1010
1952	26000[a]	809	183	1806
1953	25241	X	X	X
1954	24347	X	X	1138[b]
Iš viso	34000[c]	1923	4253[d]	6184

Lentelė sudaryta remiantis: Pažyma apie vaikų (iki 16 metų) gimstamumą ir mirtingumą // RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 436. L. 65–67; Mjr. Kuročkino *(Курочкин)* 1952 m. liepos 7 d. pažyma // Ten pat. L. 106; B. 641. L. 10–11.

[a] 1945–1952 m. tremtinių vaikų skaičiai tik apytikriai, artimesni tiems, į kuriuos atsižvelgiant MVD buvo skaičiuojamas bendras tremtinių skaičius. Pvz., MVD dokumentuose rašoma 1949 m. liepos 15 d. buvus 13 305 vaikus, neįskaitant 1949 m. tremtinių. Žr.: Pažyma apie perėjusius tremtinių įskaitą // Ten pat. B. 436. L. 19.

[b] Iki 1954 m. liepos 5 d., kai vaikai formaliai buvo „paleisti“ iš tremties, t. y. nebebuvo registruojami.

[c] Tiek Lietuvos vaikų buvo išvežta į tremtį.

[d] Skaičius negalutinis, nes 1949 m. tremtiniai 1949–1951 m. buvo priskiriami bendrai „pabaltijiečių“ kategorijai.

Po J. Stalino mirties tremtinių atžvilgiu vykdyta politika ilgai nesikeitė. Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministerijoje slapta buvo brandinami planai sumažinti nedarbingų tremtinių, sustiprinti rusinimo procesus. MVD Tremtinių skyriaus viršininkas pplk. V. Alidinas vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui pasiūlė nebetremti:

608. Skaičiuojama remiantis mirtingumo lygiu, kuris kasmet kito. 1945–1947 m. mirė apie 40% tremtinių (per metus, skaičiuojama nuo viso tremtinių skaičiaus), 1948 m. – 4%, 1949 m. – 3%, 1950 m. – 2%, 1951–1952 m. – 1,2%, 1953–1955 m. – 1%, 1956–1957 m. – 0,85%. Tai sąlyginiai skaičiai, labai priklausantys nuo tremties vietų. Pvz., Tadžikijoje mirė apie 80% visų tremtinių.

Kunigas Jonas Jatulis krikštija tremtinių naujagimį Sibire

„[...] – Nacionalistų, jei turėjo būti ištremti, bet liko neištremti ir gyvena ten, iš kur trėmė [t. y. nebeorganizuoti naujų deportacijų – *A. A.*]:

– vaikų namuose ar pas giminaičius (ne tremtinius) esančių našlaičių, taip pat mišrių šeimų vaikų;

– iš bendrųjų lagerių paleistų nacionalistų, kurių šeimos ištremtos 1950–1952 m. [...]

Paleisti iš tremties:

– rusų, ukrainiečių ir kt. tautybių moteris ir jų vaikus, ištremtus kartu su kitų tautybių žmonėmis [dokumente – „su kitais kontingentais" – *A. A.*], jei vyrai mirė arba jos išsituokė su vyrais;

– jei vyrai rusai arba iš netremtų tautų."[609]

Lietuviams, latviams ir estams išimtys nenumatytos.

1954–1955 m. minėtas planas imtas įgyvendinti. Pirmiausia SSRS Ministrų Tarybos 1954 m. liepos 5 d. nutarimu „Dėl tremtinių teisinės padėties kai kurių apribojimų panaikinimo" tremtinių vaikai (iki 16 metų) buvo išbraukiami iš tremtinių sąrašų. Įsakas galėjo būti taikomas 19 483 vaikams iš 1945–1949 m. trėmimų ir 5186 vaikams, ištremtiems su tėvais 1951 m.[610] Tai buvo sąlyginė „laisvė", nes vaikai ir toliau gyveno su savo tėvais tremtiniais, bet nei tremtyje gimę, nei mirę vaikai nebebuvo skaičiuojami.

609. 1953 m. liepos 6 d. raštas // Ten pat. B. 836. L. 180–182.

610. *Земсков В. Н.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 g.) // Социологические исследования. 1991. No 1. C. 10.

Tremtinės laidotuvės (Stepanovka, Krasnojarsko kr., 1948 m.)

1954–1955 m. tremtinius imta labai lėtai išlaisvinti. 1954 m. buvo paleisti 735 (Lietuvos SSR Ministrų Tarybos sprendimu – 510), 1955 m. – 1779 (Lietuvos SSR Ministrų Tarybos sprendimu – 1147), 1956 m. – 15 879 lietuviai[611]. Sovietų Sąjungos generaliniam prokurorui R. Rudenkai *(Rudenko)* ir vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui planuojant paleisti iš tremties vyresnius negu 55–60 metų, nepagydomai sergančius žmones ir invalidus, „išimtis" padaryta lietuviams. Jie kartu su vakarų ukrainiečiais[612] turėjo ir toliau likti tremtyje – „dėl visuomenės saugumo"[613].

Sovietinis liberalizmas pasireiškė dar ir tuo, kad nuo 1954 m. liepos 13 d. nebegaliojo drakoniškas 1948 m. lapkričio 26 d. įsakas, pagal kurį iš tremties pabėgę ir suimti tremtiniai buvo nuteisiami 20 metų katorgos darbams[614]. Grąžinta iki 1948 m. buvusi tvarka: bėglys trejiems metams įkalinamas lageryje. Tiesa, bėgliai tuo metu jau nebebuvo baudžiami. Kaip ir anksčiau, lietuviai sudarė gausiausią

611. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 900. L. 178; Pažyma apie 1955–1956 m. išbrauktus iš įskaitos lietuvius tremtinius // Ten pat. B. 949. L. 64.
612. Dokumente jie vadinami „ounininkais", tai buvo OUN (Ukrainos nacionalistų organizacijos) nariai.
613. 1954 m. rugsėjo mėn. raštas // Ten pat. B. 949. L. 64.
614. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Ministrų Tarybos nutarimų (dėl tremtinių) sąrašas // Ten pat. B. 949. L. 11.

bėglių dalį: 1955 m. iš 611 pabėgusių tremtinių („specialiųjų tremtinių") buvo 120 lietuvių, o 1956 m. iš 1104 bėglių – 382 lietuviai[615].

1954 m. Lietuvos SSR Ministrų Tarybai gavus teisę peržiūrėti tremtinių bylas (t. y. tikrinti ištrėmimo „pagrįstumą"), 1957–1958 m. veikiant Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Tremtinių bylų nagrinėjimo komisijai[616], lietuviai iš tremties buvo paleidžiami lėčiausiai. Buvę tremtiniai nebuvo pageidaujami komunistų valdomoje Lietuvoje, kur jų turtas seniai buvo išsidalytas ir išgrobstytas. Prieš didesnį tremtinių paleidimą 1957 m. kovo 5 d. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos nutarimu buvo nustatyta tokia turto grąžinimo tvarka, pagal kurią grįžę iš tremties vietų žmonės po 6 mėnesių netekdavo teisės gauti turtą. Neturintys reikiamų dokumentų ir iš tolimų vietovių nespėjantys grįžti ar dėl kitų priežasčių vėluojantys tremtiniai netekdavo teisės susigrąžinti turtą. Tiesa, ir tokia tariama lengvata pasinaudojo nedaugelis. Iki 1958 m. gegužės 1 d. minėta K. Preikšo vadovaujama komisija pripažino, kad tik 2573 šeimos buvo ištremtos nepagrįstai, ir leido joms susigrąžinti konfiskuotą turtą (t. y. tai, kas iš jo buvo likę). Kadangi konfiskuoto turto dokumentų dažniausiai nebuvo, tokia galimybe pasinaudojo nedaugelis[617]. Trėmimai ne tik nebuvo smerkiami (tremtinių bylas peržiūrinėjo tie patys lietuvių tautos genocido organizatoriai, tokie kaip K. Preikšas, A. Gailevičius ir kt.), bet ir toliau buvo laikomi svarbia politine akcija. Žmones paleisdavo tik tokiu atveju, jei trėmimų metu buvo pažeista kokia nors instrukcija arba nustatyta, kad jie „klaidingai" įrašyti į tremtinių sąrašus[618]. Taip mėginta toliau slėpti genocido akcijų pėdsakus.

1956–1957 m. (per pirmąjį pusmetį) paleidus daugiau tremtinių, atsitiko tai, ko komunistai ir saugumiečiai labiausiai bijojo: buvę tremtiniai viską metę važiavo į tėvynę. Iš Chabarovsko, Irkutsko, Molotovo, Omsko, Novosibirsko, Tomsko, Čitos sričių ir Buriatijos-Mongolijos išvyko 85% paleistų tremtinių. Mėgindami sulaikyti tokį srautą, vietiniai MVD skyriai nepaleisdavo net „išlaisvintų" tremtinių. Juos sulaikydavo 5 paroms – „administraciniam areštui"[619]. (Neišleisdavo ir sąlyginai laisvų tremtinių vaikų. Bet žmonės iš Sibiro vis tiek važiavo – be pasų, paleidimo iš tremties dokumentų, pardavę visą ten prisigyventą turtą[620].

Iš 1941 m. tremtinių, kurių padėtis buvo itin sunki, iki 1953 m. išgyveno tik pusė (žr. 64 lentelę).

615. Ten pat. L. 9.
616. Įsteigta vadovaujantis Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1957 m. sausio 21 d. įsaku. Žr.: LYA. F. 1771. Ap. 193. B. 27. L. 62.
617. K. Preikšo pranešimas apie tremtinių bylų svarstymo būklę // Ten pat. Ap. 190. B. 11. L. 123–125.
618. *Земсков В. Н.* Массовое освобождение... // Социологические исследования. 1991. No. 1. С. 12.
619. SSRS MVD 4-ojo spec. skyriaus viršininko plk. Novikovo (*Новиков*) 1957 m. liepos 18 d. pranešimas vidaus reikalų ministrui N. Dudorovui (*Дудоров*) // RFVA. F. 9479. AP. 1. B. 949. L. 37.
620. Plk. Novikovo 1957 m. rugsėjo mėn. pranešimas N. Dudorovui // Ten pat. L. 48–49.

39 lentelė. **Suaugusių tremtinių skaičiaus kitimas 1953–1958 m.**

Data	1945–1952 m. tremtinių skaičius	1941 m. tremtinių skaičius	Bendras SSRS tremtinių skaičius[a]
1953 m. sausio 1 d.	73045	X	1810138
1954 m. sausio 1 d.	74020	X	X
1955 m. sausio 1 d.	75185	X	X
1956 m. sausio 1 d.	72777[b]	4682	904439
1956 m. birželio 1 d.	62777	4193	611912
1957 m. sausio 1 d.	59663[c]	3127[d]	211408
1957 m. liepos 1 d.	52217	2649	178363
1958 m. sausio 1 d.	35741[e]	1878	147741
1959 m. sausio 1 d.	4907	279	49416

Lentelė sudaryta remiantis: RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 10; B. 900. L. 185; B. 949. L. 6, 10; B. 976. L. 192.

[a] Žr.: *Земсков В. Н.* Массовое освобождение... // Социологические исследования. 1991. No 1. S. 5, 18, 21, 23. 1953 ir 1954 m. duomenys – kartu su vaikais.

[b] Kitais duomenimis, 73 422 žmonės. Žr.: Pažyma apie išbrauktų iš įskaitos tremtinių skaičių // Ten pat. L. 64.

[c] Nurodomas ir kitas skaičius – 59 759 žmonės. Žr.: *Земсков В. Н.* Массовое освобождение... C. 18.

[d] Nurodomas ir kitas skaičius – 3141 žmogus. Žr.: Ten pat.

[e] Kartu su 63 jehovininkais ir 45 andersininkais, kuriuos iš Lietuvos ištrėmė 1951 m. Žr.: RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 949. L. 58.

40 lentelė. **1941 m. ištremtų lietuvių pagrindinės tremties vietos**

Tremties vieta	1941 m.	1953 m.	1957 m. liepos 1 d.	1959 m. sausio 1 d.
Komija	1549	672	364	14
Altajaus kr.	7462	2047	959	137
Jakutija[a]	2785	2051	610	26
Novosibirsko sr.	3507	156	86	10
Tomsko sr.	–	3898[b]	273	18
Krasnojarsko sr.	164	X	197	51
Iš viso	12682	apie 5400	2649[c]	279

Lentelė sudaryta remiantis: RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 103; B. 949. L. 10; B. 976. L. 192.

[a] Pervežti iš Altajaus krašto 1942 m. Šis skaičius gali būti didesnis, nes yra dokumentas (1944 m. lapkričio 1 d.), kuriame nurodomi kiti skaičiai: Jakutijoje buvo 3386 tremtiniai iš „Pabaltijo" (t. y. lietuviai), Komijoje – 1097, Altajaus krašte – 3391. Šių skaičių tikslumas abejotinas.

[b] Karlu su latviais ir estais. 1941 m. lietuviai čia sudarė 45% iš okupuotų Baltijos valstybių ištremtų žmonių. 1941 m. jie buvo Novosibirsko srityje.

[c] Tuo metu Kemerovo srityje buvo 62 lietuviai, Kazachijoje – 43.

Šių tremtinių aukas suskaičiuoti dar sunkiau negu pokario tremtinių. Deportuotų žmonių pradinis skaičius sumažintas, o vėliau ne kartą papildytas įtrauktais lageriuose išgyvenusiais ir į tremtį atsiųstais žmonėmis (skaičių truputį padidino tremtyje gimę vaikai). Ir vis tiek galima nustatyti, kad tremtyje žuvo ne mažiau kaip 8 tūkst. pirmųjų lietuvių tremtinių. Tokie buvo tiesioginiai sovietinio genocido padariniai. Likę gyvi žmonės komunistinei valdžiai ir toliau buvo „ypač pavojingi nusikaltėliai“. Pirmųjų tremtinių išlaisvinti neskubėta, nors 1953–1958 m. tremtyje jų mirė dešimtys: 1954 m. – 98[621], 1956 m. – 26, 1957 m. – 14[622]. Tai gali būti MVD darbuotojų sumažinti skaičiai, nes jie patys gerai nežinojo, kiek buvo likę 1941 m. tremtinių. Pavyzdžiui, 1953 m. sausio 1 d. jie suskaičiavo 1607 „pabaltijiečių“ vaikus, o po pusmečio – jau 2070.

Iki 1958 m. tremtyje išlaikyti lietuviai (be 1951 m. tremtinių, kurių dar buvo 13 660) buvo padalyti į penkias grupes: „banditai ir nacionalistai“, „banditų ir nacionalistų šeimų nariai“, „banditų rėmėjai“, „rėmėjų šeimų nariai“, „buožės nacionalistai su šeimomis“. Būtent jų, buvusių lietuvių tautos antisovietinės rezistencijos dalyvių, nenorėta išleisti į Lietuvą. Jų bylos buvo formaliai peržiūrimos ir prašymai paleisti iš tremties atmetami.

Paskelbus Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1958 m. gegužės 19 d. įsaką, paskutinių tremtinių atžvilgiu buvo pradėta vykdyti naują politiką. Tremtyje buvo paliekami tik buvę rezistencijos dalyviai ir jų šeimos, visi kiti iš tremties buvo sąlyginai paleidžiami. Jiems ne tik buvo nenumatyta grąžinti konfiskuoto turto, bet ir uždrausta grįžti į tėvynę. Lietuviams gyventi Lietuvoje galėjo leisti tik marionetinė Lietuvos SSR Ministrų Taryba[623]. Buvusiam tremtiniui gauti tokį leidimą buvo sunkiai įmanoma arba visai neįmanoma, o grįžę jie visada susidurdavo su didžiausiomis kliūtimis (juos atsisakydavo priimti į darbą, priregistruoti ir t. t.). Didelė dalis iš 37 505 lietuvių (su vaikais būtų apie 48–50 tūkst. žmonių), 1958 m. sausio 1 d. laikytų tremtyje, taip ir negrįžo į Lietuvą. Tai – skaudi lietuvių tautos netektis.

Paskutiniai lietuviai iš tremties paleisti tik paskelbus Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1960 m. sausio 7 d. įsaką. Vadovaujantis juo, tremtis buvo panaikinta rezistencijos dalyvių šeimų nariams (tokių 1959 m. sausio 1 d. buvo 3632 žmonės) ir paskutiniams 1941 m. tremtiniams – „buvusiems buržuazinių vyriausybių ir politinių partijų nariams“ (jų buvo 279 žmonės). Įsake neužsimenama apie antisovietinės rezistencijos dalyvių (1275 žmonių) išlaisvinimą, bet šio ir vėlesnio laikotarpio Sovietų Sąjungos MVD dokumentai kol kas tebėra įslaptinti. Reikia manyti, kad šiems žmonėms kelias į Lietuvą buvo visiškai užkirstas. Komunistams labiau rūpėjo į pramonės

621. Kartu su latviais ir estais. Žr.: Ten pat. B. 836. L. 283.
622. Ten pat. B. 949. L. 6, 58.
623. *Земсков В. Н.* Массовое освобождение... // Социологические исследования. 1991. No 1. C. 21–22.

41 lentelė. **1941 m. ištremtų žmonių skaičiaus kitimas 1953–1959 m.**

Data	Iš viso lietuvių, latvių ir estų	Iš jų lietuvių	Bėglių	Suimtų ir įkalintų	Vaikų	Paleista
1941 m. spalio 15 d.	25586	12682	X	X	X	X
1953 m. sausio 1 d.	14301	X	63	177	1607	X
1953 m. liepos 1 d.	15819	X	X	X	2070	X
1954 m. sausio 1 d.	13791	X	X	X	X	X
1955 m. sausio 1 d.	13115	X	32	127	X	666[a]
1956 m. sausio 1 d.	12226	4682	X	X	X	817[b]
1956 m. birželio 1 d.	X	4193	X	X	X	X
1957 m. sausio 1 d.	7442	3148	X	22	X	1604[c]
1957 m. liepos 1 d.	5545	2649	X	X	X	X
1958 m. sausio 1 d.	3841	1878	5	15	X	1287[d]
1959 m. sausio 1 d.	426	279	X	X	X	X

Lentelė sudaryta remiantis: RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L 103; B. 642. L. 13, 231; B. 836. L. 283; B. 900. L. 178, 185; B. 949. L. 1, 6, 10, 28, 58. 1957–1958 m. bėgliai, suimti ir įkalinti bei paleisti tremtiniai – tik lietuviai, o 1953–1956 m.– kartu lietuviai, latviai ir estai.

[a] 1954 m. – lietuviai, latviai ir estai.

[b] 1955 m. – lietuviai, latviai ir estai.

[c] 1956 m. – lietuviai.

[d] 1957 m. – lietuviai.

gigantų statybas Lietuvoje vykstančių kolonistų, o ne Sibire daug iškentusių ir tebekenčiančių lietuvių likimas.

Buvo dar viena sovietinio genocido aukų kategorija. Tai tie, kurie specialiesiems tremtiniams nepriklausė, – iš lagerių paleisti ir į tremtį nusiųsti žmonės. Jie vadinti „išsiųstaisiais" ir „prievarta apgyvendintaisiais". Nuo 1953 iki 1956 m. (sausio 1 d.) lietuvių tautybės kalinių tremtyje padaugėjo nuo 1989 (187 „išsiųstieji") iki 5324 (7 „išsiųstieji")[624]. Buvę kaliniai gausiai papildydavo ir „specialiųjų tremtinių" skaičių, todėl šeštąjį dešimtmetį bendras lietuvių tremtinių skaičius kai kada netgi didėdavo. Buvę politiniai kaliniai (tarp lietuvių tokių buvo daugiausia) buvo tremiami (dažnai jie būdavo tik perrašomi iš kalinių į tremtinių kategoriją ir paliekami toje pačioje teritorijoje) vadovaujantis Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1948 m. vasario 21 d. įsaku, pagal jį buvo reikalaujama „ypač pavojingus valstybinius nusikaltėlius" prievarta apgyvendinti šiauriniuose ir rytiniuose SSRS pakraščiuose. 1956 m. kovo 10 d. ši tvarka buvo panaikinta ir minėtų kategorijų tremtiniai paleisti. Bet ne visi – lietuviams, latviams ir estams vėl padaryta „išimtis": jie turėjo susijungti su tremtyje esančiomis šeimomis ir ten pasilikti. Tolesnis buvusių politinių kalinių likimas

624. RFVA. F. 9479. Ap. 1. B. 641. L. 114, 119.

Grįžimas į Lietuvą
(Čeremchovas, Irkutsko sr., 1958 m.)

Teroro aukų perlaidojimas 1990 m.

priklausė nuo anksčiau minėtų sovietų valdžios organų nutarimų. Paskutiniai 1940–1953 m. įkalinti, o vėliau ištremti paleisti buvo 1963 m. gruodžio mėn.

Vienu iš sovietinės genocido politikos metodų – „tremtimi“ – lietuvių tautai padaryti nuostoliai prilygsta kalinių naikinimo mirties stovyklose padariniams. Iš 132 tūkst. žmonių (neįskaitant 1941 m. nuo šeimų atskirtų ir į lagerius išvežtų vyrų (jie įrašyti į kitą skaičių), kuriuos 1941–1952 m. išvežė į „amžinąją tremtį“, net 28 tūkst. žuvo nuo ligų, bado, nepakeliamo darbo. Dar apie 50 tūkst. žmonių ilgai negalėjo grįžti arba visai negrįžo į Lietuvą. Tai – tik minimalūs nuostoliai, nes sovietinio genocido organizatorių ir vykdytojų dokumentai netikslūs, o mirčių statistika – labai paviršutiniška. Bet būtent tokia buvo Sovietų Sąjungos okupuotos ir ilgai komunistų valdytos Lietuvos išlikimo kaina.

LIETUVIŲ TAUTOS NAIKINIMO PADARINIAI

Abezė, Igarka, Vorkuta, Norilskas, Klepočiai, Červenė, Rainiai – tai lietuvių tautos masinio naikinimo vietos. Sovietinio nusikaltimo žmoniškumui metodai buvo labai įvairūs, bet padariniai visada vienodi – ligų, bado ir nepakeliamo darbo išsekintų žmonių mirtis.

MVD ir MGB (vėliau – KGB) tvarkė savo aukų statistiką, bet jos tikslumas labai abejotinas. Ja labiau buvo slepiamas – sąmoningai ar nesąmoningai – lietuvių tautos naikinimo mastas, ir tai buvo ne mažiau svarbu negu tiesioginis aukų naikinimas apipilant sieros rūgštimi[1]. Daug teroro aukų, jeigu tik nebuvo apkaltintos antisovietiniais nusikaltimais, visai dingo iš galutinių ataskaitų. Be to, priklausomai nuo Maskvos viršininkų užgaidų ar konjunktūros, buvo keičiama ir už antisovietinę veiklą suimtų žmonių statistika. Akivaizdus pavyzdys galėtų būti 1952 m. gruodžio mėn. ir 1953 m. spalio 25 d. rašytos ataskaitos[2] (žr. 23 ir 24 dokumentus prieduose). Vienoje jų nurodoma, kad 1944–1952 m. suimtų žmonių buvo 62 086, o kitoje – 58 425. P. Raslanas postalininėje ataskaitoje 1944 m. suimtų žmonių skaičių sumažino nuo 9711 iki 4162, 1946 m. – nuo 11 441 iki 10 760, o kitais metais šį skaičių šiek tiek padidino. Tokie taisymai sunkiai suprantami, bet jie rodo, kad turėdami suimtųjų MVD ir MGB darbuotojai galėdavo savo ataskaitose duomenis padidinti arba sumažinti. Nužudytus beginklius vyrus jie galėjo demonstratyviai pavadinti „banditais“, o suimtus valstiečius – žmonėmis „be profesijos“[3].

Visiems MVD ir MGB dokumentams būdinga ir tai, kad juose buvo stengiamasi visus veiksmus pavaizduoti teisėtais ir taip paslėpti tikrąją jų prasmę. Tai akivaizdu, net jei nekalbėsime apskritai apie Sovietų Sąjungos veiksmų Lietuvoje neteisėtumą. Nors buvo išrašomi suėmimo orderiai, rašomi tardymų protokolai, žmonės kaltinami pagal vienokį ar kitokį BK straipsnį, teisiami, kalinami, tačiau suėmimo dokumentai buvo tvarkomi jau kelias dienas ar mėnesius kalinamam žmogui, tardomi žmonės žvėriškiausiai kankinami, okupuotos valstybės piliečiai kaltinami pagal Rusijos įstatymus, nuosprendžiai skiriami nedalyvaujant teisiamajam, nuteisti ar tardomi žmonės kalinami baisiausiomis sąlygomis, tikrose mirties stovyklose. Antisovietinė kova, tautos savigyna ar rezistencija buvo

1. Gen. mjr. P. Kapralovo 1949 m. gruodžio 10 d. pranešimas SSRS valstybės saugumo ministrui V. Abakumovui apie K. Pyplio likvidavimą // LYA. Ap. 3. B. 36/9. L. 150.
2. Gen. mjr. P. Kondakovo 1953 m. gruodžio mėn. pažyma // Ten pat. B. 56, 28. L. 264–265; Mjr. P. Raslano 1953 m. spalio 25 d. pažyma // Ten pat. B. 56/43. T. 3. L. 1.
3. Taip buvo vadinami suimti besislapstantys valstiečiai. Žr.: LSSR MGB „A“ skyriaus viršininko v/s plk. Grišino 1953 m. sausio mėn. pažyma // Ten pat. Ap. 6. B. 25/187. L. 5.

Teroro organizatoriai švenčia LSSR 10-ies metų jubiliejų (1950 m. liepos 21 d.)

vadinama „nusikalstama, neteisėta veikla", partizanai – „banditais", užsienyje gyvenantys – „šnipais", atsisakantys tarnauti okupacinėje kariuomenėje vyrai – „dezertyrais", neišgalintys sumokėti konfiskacinių mokesčių žmonės – „valstybinės ar visuomeninės nuosavybės grobstytojais", „sabotuotojais" ir t. t.

Natūraliai išsiskiria pirmosios ir antrosios okupacijų laikotarpiai. Juos sieja tai, kad nuolat buvo randama dingsčių vykdyti terorą ir genocidą. 1940–1941 m. Lietuvoje gyvenantys žmonės buvo kaltinami tuo, kad gyvendami nepriklausomoje valstybėje ją gynė („kova su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu" – 58 straipsnio 13 dalis), buvo politinių organizacijų nariai („už bet kokią organizacinę veiklą" – 58 straipsnio 11 dalis), ėjo valstybines pareigas ir pan. Tas pats principas buvo taikomas tiems lietuviams, kurie vokiečių okupacijos metais buvo vietos savivaldos pareigūnai, policininkai, antinacinių (sovietiniu požiūriu, visos organizacijos, kurios siekė Lietuvos nepriklausomybės, buvo „antisovietinės") organizacijų dalyviai. Šiuo atžvilgiu visi buvo kaltinami „vokiškųjų okupantų rėmimu"[4].

Tikras lietuvių tautos naikinimas prasidėjo NKVD kariuomenei vykdant karines baudžiamąsias operacijas prieš besislapstančius nuo prievartinės mobilizacijos į Raudonąją armiją vyrus, lietuvių ginkluotos rezistencijos dalyvius ir organizuojant taikių gyventojų trėmimus. Taip buvo ne tik laikinai nuslopintas

4. 1944–1953 m. tik MGB suėmė 9454 žmones, kuriuos kaltino „išdavyste ir vokiškųjų okupantų rėmimu". Žr.: Vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. Počkajaus 1953 m. gegužės 5 d. pažyma // Ten pat. L. 56.

42 lentelė. **1940–1958 m. sovietinio genocido ir teroro padaliniai**

	1940–1941	1944–1958	Iš viso
Ištremta žmonių			131600
iš jų:			
a) 1941 m. (be vyrų)	13600		
b) 1945–1952 m.		118000	
c) vaikų	5120	34000	39120
Sulaikyta žmonių	X	282000	
Atėjo legalizuotis žmonių 1944–1945 m.	X	43802	
Iš sulaikytų ir atėjusių legalizuotis suimta ir įkalinta	14100[a]	186000	200100
iš jų:			
a) išvežta į lagerius 1939–1940 m. (Rytų Lietuvoje)	700		
b) išvežta į lagerius 1941 m.	8500[a]		
c) išvežta į lagerius 1944–1952 m.		142579	
d) nužudyta 1941 06 23–26	400		
e) sušaudyta	70	1000	1070
f) mirė ir buvo nukankinta Lietuvos kalėjimuose ir lageriuose	X	1277	
g) išsilaisvino 1941 06 23–26	4200		
h) paleista	X	29726	
Nužudyta beginklių žmonių (dalis įrašyta ir į partizanų skaičių)	700	5000	
Žuvusių partizanų skaičius			
a) 1941 m.	700		
b) 1944–1945 m.		20156	
Žuvo fronte (neišsamiais duomenimis) 1944–1945 m.		25000	

[a] Su vyrais, kuriuos atskyrė nuo šeimų trėmimo metu.

siekis atkurti nepriklausomą valstybę, užgniaužta aktyvi tautinė savigyna, bet ir sunaikinta pati aktyviausia, labiausiai išsilavinusi ir ūkiškai nepriklausoma lietuvių tautos dalis. Neišsamiais duomenimis, 1944–1953 m. buvo įkalinta 370 kunigų, 7918 lietuvių inteligentų, 1892 moksleiviai ir studentai[5]. Dėl tuo pačiu metu vykdyto ekonominio teroro (konfiskaciniai mokesčiai, įsiskolinusių ūkių aprašymas ir kt.) ir prievartinės kolektyvizacijos privati nuosavybė buvo galutinai sunaikinta. 1944–1951 m. iš bibliotekų išmetus ir sunaikinus 600 tūkst. knygų[6], sugriovus viską, kas nors truputį priminė nepriklausomą Lietuvą ar jos istoriją, vykdant rusinimą, buvo pakirsti tautinės kultūros pamatai. Okupacinė valdžia,

5. Moksleivių ir studentų skaičius tik MGB duomenimis (MVD įkalino 35% visų politinių kalinių). Žr.: 1953 m. sausio mėn. ir gegužės 7 d. pažymos // Ten pat. L. 4, 59.
6. *Tininis V.* Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai. Vilnius, 1994. P. 67 Buvo išmestos prof. J. Ereto, prof. M. Riomerio, prof. S. Šalkauskio, A. Maceinos, Z. Toliušio ir kitų lietuvių kultūros veikėjų knygos. Žr.: Išimtinų iš apyvartos knygų sąrašas Nr. 4 // Proskyna. 1990. Nr. 4. P. 195–206.

kurios pagrindinė ir vienintelė oficiali politinė jėga buvo VKP(b)[7], o svarbiausios valdžios struktūros – VKP(b) CK Lietuvos biuras ir LKP(b) CK, reguliavo visą lietuvių tautos naikinimo procesą. Taip buvo įgyvendinti Maskvoje subrandinti Lietuvos sovietinimo planai.

Kalbant apie lietuvių tautos bendrus nuostolius reikėtų pasakyti, kad skelbiami skaičiai yra pagrįsti archyviniais dokumentais, tačiau vis tiek jie – neišsamūs, negalutiniai ir apytikriai. Įmanomos įvairios išimtys, kai kuriuos skaičius bus galima patikslinti tik sudarius aukų vardynus. Šiame tyrimo etape nustatyti bendri lietuvių tautos ir kai kurių tautinių mažumų (lenkai, žydai, rusai ir kt. sudarė 7% visų kalinių ir 4% visų tremtinių) nuostoliai būtų tokie:

Taigi ne mažiau kaip 456 tūkst. žmonių (kas trečias suaugęs lietuvis arba kas antras vyras, kas aštunta moteris ir kas penkioliktas vaikas)[8] tapo sovietinių okupantų vykdyto genocido ir teroro aukomis, patyrė vienokią ar kitokią prievartą. Net 332 tūkst. žmonių buvo įkalinta, išvežta į tremtį ir GULAG-o lagerius, dar 26,5 tūkst. žmonių nužudyta Lietuvoje (be mažiau kaip 10 tūkst. žuvusių okupantų kolaborantų).

1941–1958 m. iš Lietuvos dėl vykdyto teroro, karo sąlygų ar okupantų sprendimų repatrijavo arba buvo priversti bėgti apie 490 tūkst. žmonių (140 tūkst. klaipėdiečių, 50 tūkst. žmonių 1941 m. repatrijavo į Vokietiją, 170 tūkst. – į Lenkiją, 120 tūkst. pasitraukė į Vakarus 1944 m.[9], keletas tūkstančių žmonių 1958 m. repatrijavo į Lenkiją ir Vokietiją). Kartu su vokiečių okupacijos ir karo aukomis (245 tūkst. žmonių) Lietuva neteko[10] apie 1,058 mln. žmonių.

Remiantis archyviniais dokumentais ir liudytojų prisiminimais, galima padaryti šias išvadas:

1. Atsižvelgiant į tai, kad dešimtadalis aukų buvo vaikai, o iš visų sovietinių nusikaltimų žmoniškumui aukų lietuviai buvo išskiriami tautiniu atžvilgiu (ne tik ataskaitose, bet ir nustatant tremtinių teisinę padėtį, apsunkinant buvusių kalinių ir tremtinių grįžimą į tėvynę), sovietinis komunistinis Lietuvos gyventojų naikinimas pirmiausia buvo nukreiptas prieš lietuvių tautą kaip vienintelę valstybingumo idėjos puoselėtoją.

2. Buvo paplitę tokie pagrindiniai teroro ir nusikaltimų žmoniškumui veiksmai: lietuvių žudymas (per karines baudžiamąsias operacijas, agentų smogikų akcijas ir kt.), fizinis ir moralinis žalojimas, sąmoningas gyvenimo sąlygų sunkinimas ar pakeitimas, dėl to dalis jų žuvo (kalėjimuose, lageriuose, tremtyje). Visi

7. LKP(b) buvo tik sudedamoji VKP(b) dalis.
8. 1945 m. Lietuvoje buvo apie 2,5 mln. gyventojų, iš jų lietuvių – ne daugiau kaip 2 mln.
9. 1950 m. rugsėjo 1 d. Lietuvoje buvo 30694 repatriantai (5585 – iš Vakarų sąjungininkų okupacinių zonų), iš jų apie 10 tūkst. klaipėdiečių. Žr.: Valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1950 m. rugsėjo 26 d. ataskaita // LYA. F. 10. B. 5–49. L. 249. Kitais duomenimis – 47505 žmonės (iki 1946 m. kovo 1 d.). Žr.: *Земсков В. Н.* Принудительные миграции в 1940–1950-х годах // Отечественные архивы. 1993. No 1. B. 17.
10. Dalis žmonių iš lagerių ir tremties grįžo į Lietuvą arba buvo įkalinti ir paleisti.

šie metodai buvo patvirtinti (įsakymais, planais), pateisinti (ideologiniais, praktiniais „visuomenės saugumo“ ir kitokiais motyvais) ir praktiškai įgyvendinti aukščiausių sovietų valdžios ir jai pavaldžių institucijų (VKP(b) CK ir LKP(b) CK, LKT – Ministrų Tarybos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, NKVD–MVD, NKGB–MGB–KGB ir joms pavaldžių karinių ir sukarintų dalinių, karinės prokuratūros, karinių tribunolų, SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo ir t. t.).

3. Fizinio žmonių naikinimo mastas maskuotas ne tik dokumentuose mažinant aukų skaičių, sukeičiant sąvokas, bet ir visokiais nežmoniškais būdais slepiant aukų palaidojimo vietas (Lietuvoje) arba barbariškai pasityčiojus užkasant jas lageriuose.

Lietuvos gyventojų ir pirmiausia lietuvių naikinimo tema yra labai plati ir paini. Kai kurios naikinimo aplinkybės liko neatskleistos ar mažai atskleistos KGB sunaikinus dalį to meto dokumentų. Todėl šis tyrimas laikytinas tik žingsniu tiesos link mėginant objektyviai išsiaiškinti sovietinio teroro ir nusikaltimų žmoniškumui tikrąją prasmę ir jo padarinius. Ateityje, po dešimt ar dvidešimt metų atsivėrus Rusijos slaptiesiems archyvams, mes sužinosime dar daugiau apie įvykdytus nusikaltimus ir jų aukas.

1 priedas

Visiškai slaptai

PAŽYMA

apie Lietuvos SSR MGB organų kovos su nacionalistiniu pogrindžiu ir ginkluotais būriais rezultatus

nuo 1944.VII.15 iki 1952.XII.15

Likviduota	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	Iš viso
Pogrindžio vadovaujančių centrų	–	7	2	1	2	2	1	1	–	16
Apygardų štabų	5	31	15	5	12	16	3	8	3	103
Banditų grupių	134	595	437	323	166	197	194	181	124	2353
Iš viso banditų	5515	17524	5199	3041	2473	2136	1044	1138	624	38744
Iš jų:										
a) nukauta	2436	9777	2143	1540	1135	1192	635	590	440	19888
b) suimta	3079	7747	3056	1981	1338	994	409	548	169	18841
Iš viso legalizuota	285	36272	1055	708	176	51	18	17	15	38597
Iš viso suimta	3711	19383	11141	6412	4360	4531	3110	3437	1000	62086
Iš jų nacionalinio pogrindžio dalyvių	1345	7755	5743	3755	2198	1492	1898	1734	668	26588
Iš viso nukauta, suimta ir legalizuota	11432	66432	14339	3660	5671	5774	3763	4044	1455	120570
Ištremta	–	4479	2082	3938	39482	32735	761	20357	2203	106037
Įvykdyta išpuolių	354	3324	2354	1572	623	560	285	187	88	10047
Jų metu žuvo (žmonių)	582	3419	2731	2626	1673	1018	494	272	91	12906
Paimta:										
patrankų	4	4	1	–	–	–	–	–	–	9
prieštankinių šautuvų	10	10	9	–	1	–	–	–	–	30
minosvaidžių	–	15	15	–	–	–	1	–	–	31
granatsvaidžių	–	4	4	–	–	1	–	–	–	9
kulkosvaidžių	395	1225	501	312	208	176	61	76	48	3002
automatų	606	2245	1166	794	523	522	291	273	188	6608
šautuvų	4884	9596	3959	1695	1090	984	498	487	300	23493
pistoletų	516	1332	1678	1275	1001	1069	480	587	421	8859

Likviduota	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	Iš viso
Granatų	3196	5845	2743	1509	862	716	314	207	188	15580
Minų	459	1403	592	66	8	63	2	12	14	2619
Šovinių	620618	1427565	176180	406396	186166	213545	173169	118025	48313	3908977
Sprogmenų (kg)	–	504,3	337,5	75,4	74	147,2	–	–	3,4	1141
Rašomųjų mašinėlių ir kitų dauginimo aparatų	2	132	78	92	54	97	37	27	38	557

Lietuvos SSR valstybės saugumo ministras
generolas majoras
(Kondakovas)

1952 m. gruodžio „ - “

2 priedas

Visiškai slaptai

PAŽYMA

apie Lietuvos SSR MGB organų darbo rezultatus ir nacionalinius išpuolius
nuo 1944 metų liepos 15 iki 1953 metų spalio 25 d.

Likviduota	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	Iš viso
Pogrindžio vadovaujančių centrų	–	7	2	1	2	2	1	1	–	1	17
Vadinamųjų nac. sričių ir apygardų štabų	5	31	15	5	12	16	8	3	3	5	103
Iš viso ginkluotų nacionalistų	4515	17524	5199	3041	2473	2186	1044	1138	632	354	38106
Iš jų: nukauta	2436	9777	2143	1540	1135	1192	635	590	457	188	20093
Suimta	2079	7747	3056	1501	1338	994	409	548	175	116	17963
Legalizuota	285	36272	1055	708	176	51	18	17	16	6	38604
Nac. organizacijų ir gupių	166	819	500	363	339	440	262	224	89	53	3255
Iš viso suimta	4162	19973	10760	6416	4481	4699	3407	3396	1131	951	59376
Iš jų nac. organizacijų dalyvių ir pogrindžio ryšininkų	316	4382	3676	1610	1086	1218	1077	943	337	205	14850

Likviduota	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	Iš viso
Ginkluotų nac. rėmėjų	329	3083	1986	2145	1112	1274	821	791	354	364	12259
Iš viso ištremta (žm.)	–	4479	2082	3938	39482	32735	761	20357	2203	–	106037
Ištremta šeimų	–	1204	501	1022	11253	9633	189	5136	312	–	29230
Iš jų buožių šeimų	–	437	–	602	8228	7886	173	4188	217	–	21731
Nacionalistų šeimų (atsakant į teroro aktus)	–	767	501	420	3005	1747	16	948	95	–	7499
Įvykdyta priešiškų išpuolių	854	3324	2354	1572	823	560	285	187	93	63	10115
Jų metu nužudyta	582	3419	2731	2626	1673	1018	494	272	92	14	12922
Tarp jų soc. aktyvo	253	447	493	299	256	122	83	52	17	–	2022
Mūsų nuostoliai operacijų metu. Žuvo	93	725	273	155	118	98	50	44	35	5	1596
Paimta: patrankų	4	4	1	–	–	–	–	–	–	–	9
prieštankinių šautuvų	10	10	9	–	1	–	–	–	–	1	31
minosvaidžių	–	15	15	–	–	–	1	–	–	1	32
granatsvaidžių	–	4	4	–	–	1	–	–	–	1	10
kulkosvaidžių	395	1225	501	312	208	176	61	76	48	12	3014
automatų	606	2245	1166	794	523	522	291	273	190	77	6664
šautuvų	4884	9596	3959	1695	1090	984	498	487	316	108	23653
pistoletų	516	1832	1678	1275	1001	1969	480	587	437	170	9116
minų	459	1403	1592	66	8	63	2	12	14	3	2622
granatų	3196	5845	2743	1509	862	716	314	207	192	47	15935
šovinių	620618	1427565	716180	405396	186166	213545	173169	118025	49367	13118	3943063
sprogmenų (kg)	–	504,3	337,5	75,4	74	147,2	–	–	8,4	3	1149,8
rašomųjų mašinėlių ir dauginimo aparatų	2	132	78	92	54	97	37	27	40	18	577

Lietuvos SSR MVD 4-osios
valdybos viršininkas
Majoras

Tikra: LSSR MVD 4-osios vald.
oper. įgaliotinis
vyr. ltn.

(Raslanas) (Parašas)

(Belovas) (Parašas)

3 priedas

KALINIŲ SKAIČIUS LIETUVOS KALĖJIMUOSE 1945–1952 M.

Eil. Nr.	Kalėjimas	1945 m.[a]					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	5212	8786	5222	4400	5123	3410
2.	Klaipėdos	97	623	1096	–	–	–
3.	Kauno	1464	2315	3223	3440	3329	3515
4.	Panevėžio	373	701	571	801	850	990
5.	Šiaulių	496	693	653	618	859	963
6.	Marijampolės	684	1635	1920	2234	2166	2157
7.	Ukmergės	301	386	432	456	419	350
8.	Šilutės	138	173	189	252	189	194
9.	Raseinių	31	71	70	282	365	488
10.	Utenos	201	357	452	513	555	458
11.	Telšių	285	445	564	330	332	395
12.	Švenčionių	247	326	513	539	686	433
	Iš viso	9578	16591	14985	13960	15001	13434

[a] 1945 m. spalio mėn. duomenų nerasta

Eil. Nr.	Kalėjimas	1945 m.				
		07 01	08 01	09 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	3870	4945	4081	2527	2003
2.	Klaipėdos	71	71	172	138	196
3.	Kauno	1944	2355	1590	2107	1046
4.	Panevėžio	934	933	873	932	566
5.	Šiaulių	1046	721	941	665	580
6.	Marijampolės	1030	1089	948	799	769
7.	Ukmergės	288	292	393	249	175
8.	Šilutės	240	243	139	191	215
9.	Raseinių	342	310	400	267	226
10.	Utenos	274	293	176	158	155
11.	Telšių	514	333	197	143	141
12.	Švenčionių	278	327	235	172	199
	Iš viso	10881	11955	10145	8387	6325

Eil. Nr.	Kalėjimas	1946 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	1716	3037	2015	2424	2426	2002
2.	Klaipėdos	153	154	151	108	99	475
3.	Kauno	1130	1181	1393	1363	1593	1307
4.	Panevėžio	532	482	532	583	632	668
5.	Šiaulių	620	660	681	773	915	853

Eil. Nr.	Kalėjimas	1946 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
6.	Marijampolės	721	933	854	831	930	902
7.	Ukmergės	296	282	274	291	330	329
8.	Šilutės	218	284	276	253	347	306
9.	Raseinių	217	267	344	393	482	378
10.	Utenos	214	268	236	226	214	228
11.	Telšių	170	143	170	203	229	–
12.	Švenčionių	243	188	193	249	270	259
	Iš viso	6276	7937	7153	7744	8504	7737

Eil. Nr.	Kalėjimas	1946 m.					
		07 01	08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	1726	2318	2540	2705	3233	3473
2.	Klaipėdos	567	618	668	730	724	777
3.	Kauno	1145	1575	1467	1881	1777	1751
4.	Panevėžio	636	711	606	744	812	748
5.	Šiaulių	856	816	903	988	1029	1029
6.	Marijampolės	916	962	913	872	938	1061
7.	Ukmergės	333	348	374	382	372	324
8.	Šilutės	328	376	398	423	341	395
9.	Raseinių	369	403	230	248	334	323
10.	Utenos	235	294	263	308	298	348
11.	Telšių	–	–	–	–	–	–
12.	Švenčionių	255	294	289	292	294	281
	Iš viso	7401	8750	8693	9603	10190	10554

Eil. Nr.	Kalėjimas	1947 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	2609	3070	3014	3800	3806	3512
2.	Klaipėdos	795	902	868	1073	1088	1057
3.	Kauno	1945	2020	2257	1867	1980	1988
4.	Panevėžio	691	748	805	969	840	957
5.	Šiaulių	983	1013	1075	1117	1122	1168
6.	Marijampolės	936	1008	1053	1205	1148	1085
7.	Ukmergės	325	353	378	362	354	330
8.	Šilutės	357	411	487	577	594	581
9.	Raseinių	308	353	333	396	397	450
10.	Utenos	376	348	412	421	439	424
11.	Švenčionių	293	317	304	337	317	284
	Iš viso	9618	10593	11032	12143	12108	11856

Eil. Nr.	Kalėjimas	1947 m.					
		07 01	08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	3983	3344	3430	3167	3146	3038
2.	Klaipėdos	1093	1184	1200	1083	1017	1027
3.	Kauno	2168	2290	2199	1984	1832	1843
4.	Panevėžio	971	1030	1170	1067	1181	1254
5.	Šiaulių	1335	1415	1331	1010	1007	1025
6.	Marijampolės	1100	1019	953	948	887	815
7.	Ukmergės	340	427	473	430	391	375
8.	Šilutės	532	462	431	368	376	369
9.	Raseinių	475	502	539	533	437	434
10.	Utenos	452	500	414	427	409	385
11.	Švenčionių	281	316	363	279	258	240
	Iš viso	12751	12512	12522	11407	10955	10833

Eil. Nr.	Kalėjimas	1948 m.						
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01	07 01
1.	Vilniaus	2991	2965	3003	2985	2764	2662	2298
2.	Klaipėdos	988	1006	1045	1004	1033	904	887
3.	Kauno	1813	1604	1548	1637	1642	1591	1546
4.	Panevėžio	1259	1105	1158	1167	1109	1050	754
5.	Šiaulių	985	882	973	903	904	869	876
6.	Marijampolės	824	807	819	734	432	575	560
7.	Ukmergės	358	220	194	174	205	15	15
8.	Šilutės	296	325	372	317	322	233	238
9.	Raseinių	379	342	351	271	279	286	228
10.	Utenos	379	227	260	271	329	276	381
11.	Švenčionių	265	224	181	189	177	160	140
	Iš viso	10568	10102	9920	9661	9468	8634	7930

Eil. Nr.	Kalėjimas	1948 m.				
		08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	2115	2110	1863	1716	1531
2.	Klaipėdos	776	596	607	649	723
3.	Kauno	1638	1297	1058	1103	1222
4.	Panevėžio	689	603	670	549	523
5.	Šiaulių	836	779	764	746	776
6.	Marijampolės	475	410	416	339	330
7.	Šilutės	209	215	199	182	179
8.	Raseinių	234	171	177	189	177
9.	Utenos	173	215	185	180	189
10.	Švenčionių	112	109	114	113	107
	Iš viso	7262	6505	6053	5766	5757

Eil. Nr.	Kalėjimas	1949 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	1674	2076	2583	2445	2053	1979
2.	Klaipėdos	786	796	896	883	953	802
3.	Kauno	1214	1266	1433	1522	1445	1248
4.	Panevėžio	673	736	921	989	906	779
5.	Šiaulių	767	815	979	960	859	784
6.	Marijampolės	351	415	490	553	558	411
7.	Švenčionių	115	123	124	147	139	126
8.	Šilutės	170	205	245	282	301	197
9.	Raseinių	205	184	223	236	265	219
10.	Utenos	242	246	199	208	191	210
	Iš viso	6197	6862	8093	8225	7670	6755

Eil. Nr.	Kalėjimas	1949 m.					
		07 01	08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	1872	1767	1674	1813	1636	1666
2.	Klaipėdos	729	750	701	606	643	624
3.	Kauno	1166	1201	1134	1143	1049	1140
4.	Panevėžio	773	791	746	672	598	711
5.	Šiaulių	717	689	697	732	760	710
6.	Marijampolės	429	403	416	411	380	388
7.	Švenčionių	122	107	107	120	121	142
8.	Šilutės	202	201	189	221	237	231
9.	Raseinių	183	181	172	177	158	181
10.	Utenos	199	167	135	143	153	177
	Iš viso	6392	6257	5971	6020	5733	5970

Eil. Nr.	Kalėjimas	1950 m.						
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01	07 01
1.	Vilniaus	1707	1778	1870	2412	2267	2036	2008
2.	Klaipėdos	567	644	662	698	686	788	812
3.	Kauno	1143	1284	1317	1280	1238	1272	1364
4.	Panevėžio	701	793	749	528	585	596	529
5.	Šiaulių	562	641	617	655	708	708	724
6.	Marijampolės	426	397	422	382	338	326	354
7.	Švenčionių	134	138	142	151	142	124	141
8.	Šilutės	221	205	234	264	229	198	212
9.	Raseinių	146	117	140	126	150	112	85
10.	Utenos	191	206	160	183	149	161	158
	Iš viso	5797	6203	6313	6679	6492	6321	6387

Eil. Nr.	Kalėjimas	1950 m.				
		08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	2108	2084	2003	1927	1761
2.	Klaipėdos	810	809	817	684	708
3.	Kauno	1337	1394	1402	1251	1117
4.	Panevėžio	558	601	467	474	433
5.	Šiaulių	632	620	644	644	584
6.	Marijampolės	320	294	275	246	218
7.	Švenčionių	145	160	152	128	107
8.	Šilutės	190	206	175	187	170
9.	Raseinių	92	76	104	142	174
10.	Utenos	168	162	145	149	163
	Iš viso	6360	6406	6184	5832	5435

Eil. Nr.	Kalėjimas	1951 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	1752	1709	1609	1819	1942	1713
2.	Švenčionių	93	97	96	110	110	131
3.	Utenos	187	142	186	177	213	173
4.	Kauno	1070	1033	1110	868	1042	1153
5.	Raseinių	133	151	192	196	246	193
6.	Marijampolės	201	180	195	216	231	232
7.	Klaipėdos	756	721	710	684	680	703
8.	Šilutės	191	199	203	198	215	172
9.	Šiaulių	543	566	555	587	635	658
10.	Panevėžio	405	392	406	394	430	442
	Iš viso	5331	5191	5262	5249	5756	5570

Eil. Nr.	Kalėjimas	1951 m.					
		07 01	08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	1827	1706	1875	1791	1723	1576
2.	Švenčionių	138	124	90	110	98	87
3.	Utenos	167	187	141	135	142	153
4.	Kauno	1186	1163	1252	1303	1223	1214
5.	Raseinių	215	240	262	248	213	206
6.	Marijampolės	281	259	239	271	248	211
7.	Klaipėdos	727	747	800	787	813	767
8.	Šilutės	182	215	200	217	211	153
9.	Šiaulių	656	649	525	616	538	536
10.	Panevėžio	474	465	551	472	392	419
	Iš viso	5853	5755	5935	5950	5601	5322

Eil. Nr.	Kalėjimas	1952 m.					
		01 01	02 01	03 01	04 01	05 01	06 01
1.	Vilniaus	1519	1529	1512	1519	1639	1681
2.	Švenčionių	90	96	90	87	86	89
3	Utenos	154	189	154	135	116	116
4.	Kauno	1133	1164	1334	1236	1154	1151
5.	Raseinių	199	197	219	190	–	–
6.	Marijampolės	231	178	258	226	327	279
7.	Klaipėdos	838	817	938	940	910	828
8.	Šilutės	203	180	195	193	225	201
9.	Šiaulių	478	523	528	480	499	428
10.	Panevėžio	381	406	439	381	418	352
	Iš viso	5226	5279	5667	5387	5374	5125

Eil. Nr.	Kalėjimas	1952 m.					
		07 01	08 01	09 01	10 01	11 01	12 01
1.	Vilniaus	1550	1491	1380	1355	1292	1242
2.	Švenčionių	84	63	68	66	78	72
3.	Utenos	125	140	139	120	115	123
4.	Kauno	1141	1074	924	841	965	846
5.	Marijampolės	240	211	196	173	155	177
6.	Klaipėdos	700	595	590	523	555	499
7.	Šilutės	157	161	168	158	134	134
8.	Šiaulių	371	324	326	307	308	339
9.	Panevėžio	368	364	297	305	306	267
	Iš viso	4736	4423	4088	3848	3908	3699

Lentelė sudaryta remiantis: NKVD–MVD kalėjimų pripildymo sąsiuviniai // RFVA. F. 9413. Ap. 1. B. 62. L. 68–70, 178–179, 254–255; B. 91. L. 33, 64, 144, 195, 244.

SUMMARY

Beginning with 1940, the Lithuanian people suffered major upheavals – the independent state came under occupation, various occupying forces pursued the policy directed towards the annihilation of the Lithuanian people and there is only one conception by which this policy can be characterized – genocide and crimes against humanity.

The crimes committed by the Nazis have been identified and condemned, whereas the Soviet genocide and crimes against humanity has not yet been brought to public trial. This investigation focuses mainly on the reasons, conditions, basic tendencies, methods and consequences of the Soviet genocide and crimes against humanity.

The investigation was carried out on the basis of documents of the NKVD–MVD and NKGB–KGB, as well as the Lithuanian Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) which are kept in Lithuanian Special Archives , the Lithuanian Central State Archives, as well as in the State Archives of the Russian Federation and the Centre for the Preservation and Investigation of Archive Documents of Russia's Modern History.

The chosen methods of genocide and crimes against humanity (imprisonment, deportation) did not signify that all the people would be physically exterminated there and then. However, according to the terms of the Genocide Convention, unbearable conditions of life were imposed on those people, regardless of the method of repression to which they were subjected. The consequence of the above was partial or total extermination of those people.

About 23,000 people were deported and taken to prison camps from Lithuania in 1941. By 1945, 50% of the deported Lithuanians had perished, whereas the number of Lithuanians who died imprisoned in camps reached 85%.

The second stage of Soviet occupation began with mass robbery of local residents, round-ups, punitive operations carried out by all types of the NKVD troops against those hiding from forced mobilization into the Red Army as well as against the Lithuanian resistance fighters and their supporters.

In 1944–1945 almost 5,000 civilians – men, women and children – were massacred in Lithuania (incomplete data). In December 1944 alone, 144 farms were burnt down and 265 Lithuanians were burnt (shot dead) in tens of rural areas. The traces of physical extermination of people were concealed with special care: all documents of the NKGB–NKVD were kept strictly in accordance with the requirements prescribed by Communist-Bolshevik ideology and by using the

specific vocabulary of the system of terror. Having failed to achieve speedy suppression of the armed resistance of the Lithuanians, beginning from the autumn of 1945, the organisers of physical extermination of the Lithuanians had to look for new methods of extermination. The entire territory of Lithuania was entangled in the net of permanently stationed garrisons of the NKVD Army. The acts of terror carried out by the repressive forces had more far reaching goals than mere suppression of resistance.

The total subjugation and Sovietisation of Lithuania and restructuring of society according to the postulates of Communist ideology could not be carried out without resorting to compulsion and terror, without exterminating the most patriotic or economically independent part of the Lithuanian nation. Irrespective of the activeness of the participants in the Lithuanian resistance movement, not a single part of Lithuania managed to escape from genocide.

Deportations that according to the Genocide Convention were identified as deliberate act of genocide and crimes against humanity, were sanctioned by the supreme Soviet authorities. Their motives were changing constantly. During certain periods an ethnic principle used to be replaced by a political one or a political principle used to screen the ethnic principle. Not „nationalists", „kulaks" or people called by any other names, who had no nationality, were being exterminated but namely, Lithuanians. In the period between 1946 and 1952, one sixth of all the deportees in the Soviet Union were Lithuanians and in the period between 1948 and 1951 Lithuanians made up one half of all the deportees.

Only upon coming of age or only those children who were born in mixed families (only one of the parents is a deportee) and who chose the nationality of the parent who was not a deportee (e. g. Russian), could theoretically avoid the fate of their parents. But on 16 February 1953 they were deprived even of this possibility which had very little to do with Lithuanians.

Even for escaping from the places of deportation Russians were being punished under a different Article of the Penal Code than Lithuanians, Germans, or Ukrainians.

The establishment of special legal status of Lithuanians (and other „unreliable" nations), hindrances to return to one's homeland and the fact that one third of all the victims of deportations were children, indicate that the extermination of the Lithuanian population was aimed at the Lithuanian nation, as the sole promoter of the idea of Lithuania's independence.

Losses caused to the Lithuanian nation by "deportation", as one of the methods of Soviet genocide policy, alone are equal to the extermination of prisoners in death camps. As many as 28 thousand people out of 132 thousand who in the period between 1941 and 1952 were taken away to "endless" deportation, perished from diseases, starvation, or unbearable labour (in the post-Stalinist period between 1953 and 1958 alone 3500 Lithuanians died in deportation).

Every year thousands and tens of thousands of prisoners from Lithuania were sent to GULAG camps. In 1945-1952 there were 54 "stages", during which 1000 and more prisoners were taken from the Lithuanian prisons at each stage. Also such people were sent to GULAG against whom cases were not instituted in Lithuania. These were the rural inhabitants arrested during military-punitive operations, who were suspected of supporting the Resistance Movement. Sooner or later these prisoners were sentenced by the special meeting of the USSR MVD or MGB to 10 or 25 years deprivation of freedom.

In 1945 alone 20 017 people were deported from Lithuania to the camps for instituting legal proceedings". In later years, part of the prisoners would be confined to the GULAG affiliate established in Lithuania: three prison camps, two penal colonies and a transit prison. The most notorious of them was ilute (Macikai) prison camp in which at least 559 people (85% of whom were Lithuanians) perished in the period between 1946 and 1955.

The total number of prisoners taken away to the GULAG prison camps in 1944–1952 amounted to 142 575 people.

In 1948–1954 half of the Lithuanians were imprisoned in "special camps" where working and living conditions were most difficult. The fact that the Lithuanians made up a third-or even the second-largest ("Steplag") ethnic group among the prisoners of special camps (one tenth of all the prisoners) showed that genocide policy was purpose-oriented – former ministers of Independent Lithuania, officials, policemen or participants in the anti-Soviet resistance movement should not return to their homeland.

Speaking about total losses in the Lithuanian population and first of all about the total losses to the Lithuanian nation, it should be noted that indicated figures are based on archive documents and compiled records of the names of victims. Nevertheless, due to inaccuracies, manipulation of figures and various stipulations these data are incomplete, not final and approximate.

Not less than 456 thousand people (every third adult Lithuanian; the Lithuanians accounted for 93% of the prisoners and 96% of the deportees) fell victim to Soviet genocide, crimes against humanity and terror, were subjected to compulsion of one kind or another. As many as 332 thousand people were imprisoned, deported and sent to GULAG camps. Another 26.5 thousand people were killed in Lithuania.

Principal acts of genocide and crimes against humanity were employed, such as killing - (during military-punitive operations, acts of special agents, etc.) physical and moral damage and deliberate worsening or changing of living conditions which caused deaths of many people (in prisons, prison camps, places of deportation). All these methods were confirmed (by orders, plans), justified (by ideological, practical – "public security" – and other motives) and implemented in practice by the supreme Soviet authorities and institutions subordinate to them.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

I. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):
   1. F. 378 – Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija;
   2. F. R-754 – VRM Valstybės saugumo departamentas;
   3. F. R-756 – LSSR vidaus reikalų liaudies komisariatas (1940–1941);
   4. F. R-761 – LSSR teisingumo liaudies komisariatas (1940–1941);
   5. F. R-786 – LSSR NKVD Darbininkų ir valstiečių milicijos valdyba.

II. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA):
   1. F. 1771 – Lietuvos komunistų partijos CK;
   2. F. 3377 – Partijos istorijos institutas prie LKP CK.

III. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA):
   1. F. 18 – LSSR NKVD kontržvalgybos „Smerš“ skyrius (1944–1950);
   2. F. 135 – Informacinis centras;
   3. F. 139 – LSSR VRM Kalėjimų ir operatyvinis skyrius (1944–1963);
   4. F. 145 – Pataisos reikalų departamentas.

IV. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA). F. K-1 (KGB archyvų dokumentų fonde):
   1. Baudžiamųjų bylų fondas:
      B. 1353/3 – K. Bizausko,
      B. 33960/3 – J. Žemaičio,
      B. 34229/3 – V. Bulvičiaus,
      B. 42880/3 – A. Stulginskio,
      B. 44618/3 – A. Ramanausko;
   2. Ap. 3 – literatūrinės bylos;
   3. Ap. 6 – agentūrinio-operatyvinio darbo bylos;
   4. Ap. 10 – NKGB–MGB–KGB sekretoriatas;
   5. Ap. 18 – operatyviniai sektoriai (1945–1946);
   6. Ap. 49 –KGB 1-ojo skyriaus fondas.

V. Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (RFVA):
   1. F. 9401 – SSRS NKVD įsakymai;
   2. F. 9413 – SSRS MVD Kalėjimų valdyba;
   3. F. 9414 – SSRS MVD GULAG-as;
   4. F. 9479 – SSRS MVD 4-asis specialusis skyrius.

VI. Rusijos socialinės politinės istorijos valstybinis archyvas (RSPIVA): 1. F. 597 – VKP(b) CK Lietuvos biuras.

Dokumentų rinkiniai

1. Bėgančiųjų kerštas. Lietuvos policijos 1942 metų protokolai (rotaprintinis leidinys). 202 p.
2. Lietuvos kovų ir kančių istorija. Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m. Vilnius, 1994. 446 p.
3. Polpredy soobščajut. Moskva, 1990. 544 s.
4. SSRS–Germanija 1939–1941. Vilnius, 1989. T. 2. 192 p.

Knygos

1. *Almonaitis* G. Grąžinkite man gyvenimą. Kaunas, 1992. 152 p.
2. *Andriušis* S. 18 parų po žeme. Kaunas, 1991. 181 p.
3. *Ankevičius S.* Už Uralo, žemės galo. Vilnius, 1989. 86 p.
4. *Antanaitis A.* Žodžiai iš pragaro. Vilnius, 1991. 206 p.
5. *Anušauskas A., ed.* Kelias į Antikomunistinį Tribunolą 2000–2005. Vilnius, 2006.
6. *Anušauskas A., Jakubčionis A.* etc. Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
7. *Anušauskas A., Petravičiūtė I., Truska L.* Sovietinis Saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais., Vilnius, 1999.
8. *Anušauskas A., Sviderskytė G.* XX amžiaus slaptieji archyvai. Vilnius, 2008.
9. *Anušauskas A.* Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Terror and Crimes agaist Humanity. Vilnius, 2006.
10. *Armonienė B.* Leave your tears in Moscow. Philadelphia, 1961. 222 p.
11. *Brandišauskas* V. Kova dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo (1940 m. birželis – 1941 m. rugsėjis) (disertacijos rankraštis). Vilnius, 1995. 322 p.
12. *Dobrovolskas J.* Pergalės karių gretose: Lietuviai Didžiojo Tėvynės karo frontuose. Vilnius, 1985. 119 p.
13. *Ėringis* K. Lietuvos kariuomenės tragedija. Vilnius, 1993. 271 p.
14. *Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašėta A., Ulevičius B.* Lietuvos partizanai 1944–1953 m. Vilnius, 1996.
15. *Girnius K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Vilnius, 1990. 422 p.
16. *Gubin K. A.* Slovo o Krasnoznamennom Pribaltijskom. Riga, 1981. 291 s.
17. *Gustainis* V. Be kaltės kalti. Vilnius, 1989. 460 p.
18. Išvežtųjų lietuvių sąrašas: Stalino teroras 1940–1941 m. / Sudarė *L. Kerulis.* Chicago, 1981. XXIV, 520 p.
19. Juciūtė *E.* Pėdos mirties zonoje. New York, 1974. 544 p.
20. *Jurgaitis J.* Aukos keliu. Vilnius, 1992. 478 p.

21. Kontrrazvedyvatelnyj slovar. Moskva, 1972. 371 s.
22. Krasnoznamenniyj Belorusskij voennyj okrug. Moskva, 1983. 574 s.
23. Kryžius šiaurėje. Vilnius, 1992. 463 p.
24. *Kuper L.* Genocide. Its political use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981. 255 p.
25. *Lakickas K.* Kalinys Z-311. Vilnius, 1994. 284 p.
26. Lietuva bolševikų okupacijoje / Red. J. *Prunskis.* Chicago, 1979. 240 p.
27. Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941 m. Vilnius, 1992. T. 1. XLVIII, 805 p.
28. Lietuvos gyventojų genocidas. T. 1: 1939–1941 m. Vilnius, 1998.
29. Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m. Vilnius, 1996.
30. *Martinionis A.* Lietuvos kariuomenės tragedija. Vilnius, 1993. 165 p.
31. Mockevičius V. Mirties arterija. Vilnius, 1994. 119 p.
32. Norilsko Vyčiai. Vilnius, 1992. 366 p.
33. Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija. Occupation and annexation. The first soviet cccupation (A. Jakubčionis, S. Knezys, A. Streikus). Anušauskas A. ed., 2006.
34. Okupantai ir kolaborantai. Pirmoji sovietinė okupacija. Occupants and Collaborators. The first soviet cccupation (N. Maslauskienė, I. Petravičiūtė). Anušauskas A. ed., 2007.
35. *Pajaujis-Javis J.* Soviet Genocide in Lithuania. New York, 1980. 246 p.
36. *Pelėkis K.* Genocide. Lithuania's Threefold tragedy. Germany, 1949. 286 p.
37. *Petruitis J.* Kaip jie mus sušaudė. Kaunas, 1990. 280 p.
38. *Racėnas R.* Komių žemėje. Kaunas, 1995. 159 p.
39. *Rakūnas A.* Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 m. Vilnius, 1976. 216 p.
40. Repressii 30–40-ch g. g. v Tomskom krae. Tomsk, 1991. 262 s.
41. Sovetskaja voennaja enciklopedija. T. 6, 8.
42. *Stabingis A.* Tryliktas vagonas. Kaunas, 1993. 189 p.
43. *Stanislovaitis R.* Osuščestvlenie funkcii podavlenija soprotivlenija svergnutych klassov v Sovetskoj Litve v 1940–1950 g. g. (avtoref. diss. na soiskanie učen. št. kand. jurid. nauk). Tartu, 1970. 22 s.
44. *Starkauskas J.* Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m. Vilnius, 2007.
45. *Stossun H.* Die umsiedlungen der Deutschen aus Litauen wahrend des zweiten Weltkrieges. Marburg. Lahn. 1993. 270 p.
46. Sukilimas. Vilnius, 1994. 172 p.
47. *Suvorov V. (Rezun V.)* Ledokol. Kto načal Vtoruju mirovuju vojnu? Moskva, 1993. 351 s.
48. *Tarasonis* V., *Bajoriūnas A., Gediminskas D.* Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje. Vilnius, 1992. 69 p.
49. „Tautų tėvo" karalystėje: Memuarai / Sudarė A. *Masaitis.* Kaunas, 1991. 214 p.

50. *Tautvaišienė* H. Tautų kapinynas Sibiro tundroje. Boston, 1962. 135 p.
51. *Tininis V.* Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m., t. I–III, Vilnius, 2003.
52. *Tininis* V. Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai. Vilnius, 1994. 336 p.
53. Tolis A. Mirties kolona. Chicago, 1947. 252 p.
54. *Toliušis* Z. Mano kalėjimai. Vilnius, 1991. 330 p.
55. *Truska L., Kancevičius V.* Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose. Vilnius, 1990. 254 p.
56. *Turauskas E.* Lietuvos nepriklausomybės netenkant. Kaunas, 1990. 287 p.
57. *Tumas J.* Kelias į Červenę. Vilnius, 1990. 96 p.
58. 1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai. Vilnius, 1993. T. 1. 551 p.
59. Ugolovnyj kodeks RSFSR. Moskva, 1950. 256 s.
60. *Urbšys J.* Lietuva ir Tarybų Sąjunga lemtingaisiais Lietuvai 1939–1940 m. Kaunas, 1988. 62 p.
61. *Urbšys J.* Atsiminimai. Kaunas, 1990. 188 p.
62. *Vaitiekūnas* V. Vidurnakčio sargyboje. Rinktiniai raštai. Chicago, 1993. T. 1. 371 p.
63. *Vaitiekus S.* Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947). Vilnius, 2002.
64. *Valuckas A.* Kolektyvinė tironija. Kaunas, 1943. 229 p.
65. *Viktorov B. A.* Bez grifa „sekretno“. Moskva, 1990. 333 s.
66. *Vildžiūnas J.* Kova be atvangos. Atsiminimai (1927–1944). Vilnius, 1971. 486 p.
67. Žemaičių kankiniai. Rainių miškelio tragedija 1941.VI.24–25. Telšiai, 1942. 68 p.
68. *Žepkaitė R.* Vilniaus istorijos atkarpa. Vilnius, 1990. 156 p.
69. *Žvironas A.* Vilniaus kalėjimuose ir Pečioroje: Laiškai. Utena, 1992. 103 p.
70. Система исправительно-трудовых лагерей 1923–1960, Москва, 1998.

Straipsniai

1. *Anušauskas A.* Pokaris ir KGB klastotės (dar kartą apie žudynes Barbynės miške) // Kauno diena. 1994. Lapkričio 14.
2. *Anušauskas A.* Crimes of Communism in Lithuania (1944–1953): A historical – statistical survey. The soviet occupation regime in the Baltic states 1944–1959: policines and their consequences. *Latvijas Vesturnieku komisijas raksti*, Riga, 2003, vol. 9, p. 141–161.
3. *Anušauskas A.* Massacre of Millitary and Civilian Population Perpetrated by the Soviets. Totalitarian regimes in the Baltic: Research findings and Issues. *Latvijas Vesturnieku komisijas raksti*, Riga, 2005, vol. 15, p. 31–44.

4. *A. Anušauskas, I. Sneidere, K. Arjanas,* The occupation Regimes and Their Crimes in the Baltic, 1940–1991. Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2006.
5. *Balaika B.* Vieną poliarinę dieną // Tremtinys. 1991. Nr. 16.
6. *Burauskaitė B.* 1939–1941 m. represijos Lietuvoje ir jų aukos knygoje „Lietuvos gyventojų genocidas" // Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose (Konferencijos medžiaga. 1993 06 12). Vilnius–Kaunas, 1994. P. 26–31.
7. *Daunys S.* Prieš vienerius metus // Į laisvę. 1942. Birželio 25.
8. *Gailius A.* Sniečkaus vizitas // Politika. 1990. Nr. 6. P. 13–16.
9. *Garbaravičienė B.* Tik retorinis prierašas // Kauno diena. 1994. Lapkričio 14.
10. *Gaškaitė N.* Žmonės be Dievo: NKVD agentai smogikai // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1994. Nr. 11. P. 123–135.
11. *Gaškaitė N.* Lietuvos okupacija: suėmimai ir kalėjimai // Lietuvos aidas. 1994. Birželio 17.
12. *Gaškaitė N.* Tebūnie Dievo valia // Naujasis Dienovidis. 1994. Sausio 21.
13. God 1940-j: Kaunas vstrečal cvetami (iz dnevnika maršala Sovetskogo Sojuza A. I. Eremenko) // Voenno-istoričeskij žurnal. 1994. No 3. S. 38–44.
14. *Grunskis E.* Kalniškės mūšis // Lietuvos paminklai. 1990. Nr. 1.
15. *Grunskis E.* Kas degino Klepočius // Pasaulis. 1990. Nr. 24. P. 17–19.
16. *Grunskis E.* Lietuvos kariuomenės tradicija rezistencijos kovose // Karo archyvas. Vilnius, 1992. T. 13. P. 268–287.
17. *Hough* W. / The annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory // New York Law School Journal of International and Comparative Law. 1985. Vol. 6. Nr. 2. P. 301–533.
18. Iš kur ir kada buvo išvežti tremtiniai į Rusiją // Ūkininko patarėjas. 1941. Liepos 31.
19. *Jasaitis D.* Nacionalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje // Lietuvių katalikų mokslų akademijos suvažiavimo darbai. Roma, 1969. T. 6. P. 367–424.
20. *Kairiūkštytė N.* Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m. // Lituanistica. 1991. Nr. 2. P. 35–46.
21. *Kairiūkštytė N.* Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai // Lietuvos istorijos metraštis. Vilnius, 1995. P. 92–105.
22. *Kairiūkštytė N.* Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m. // Lietuvos Rytai. Vilnius, 1993. P. 281–298.
23. *Kašauskienė* V. Trėmimai – tautos pažeminimas ir skausmas // Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. Vilnius, 1989. P. 186–197.
24. *Kašauskienė* V. Didžiausias Lietuvos gyventojų trėmimas (1948 m. gegužės 22–27 d.) // Lituanistica. 1993. Nr. 4. P. 34–44.
25. *Kokurin A. J.* Vosstanie v Steplage // Otečestvennye archivy. 1994. No 4. S. 33–81.

26. Kur išvežti Lietuvos tremtiniai // Lietuvos Raudonojo Kryžiaus žinios. 1941. Liepos 29.
27. *Leonas S.* Maskvos kalėjimuose // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas., 1942. T. 2. P. 268–277.
28. Lietuvių išvežimo į SSSR vykdytojai // Ateitis. 1943. Sausio 16.
29. *Liutkevičienė I.* Vilniaus Antakalnio kapinės: ar bus atskleista politinių kalinių laidojimo paslaptis // Lietuvos rytas. 1992. Balandžio 13.
30. *Merkelis A.* Masinis lietuvių išvežimas į SSSR // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 2. P. 15–50.
31. *Merkelis A.* Kur ir kaip bolševikai žudė ir kankino lietuvius // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 1. P. 74–103.
32. *Merkelis A.* Kaip vyko tremiamų lietuvių medžioklė // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Gegužės 19.
33. *Merkelis A.* Lietuvių kariai bolševikų teisme // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Vilnius, 1943. T. 4. P. 47–90.
34. *Merkelis A.* Kruvinieji metai 1940.VI.15–1941.VI.22 // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Birželio 13.
35. *Nemunaitis* S. Krašto demokratizacija // Lietuvos aidas. 1940. Liepos 1.
36. Nuo ištrėmimo į SSSR pasislėpusių gaudymas // Ateitis. 1943. Birželio 17.
37. *Pabikauskas* V. Raudonoji šmėkla // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1993. Nr. 8. P. 94–106.
38. Partizanų aprūpinimo klausimas susitvarkys // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Rugpjūčio 4.
39. *Pečeliūnienė L.* Jie nebuvo palaidoti // Lietuvos aidas. 1990. Spalio 23.
40. *Pocius M.* MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) // Genocidas ir rezistencija, 1997, 1, p. 7–42.
41. Pravieniškiuose bolševikai barbariškai išžudė beginklius kalinius // Naujoji Lietuva. 1941. Liepos 7.
42. *Radzevičius V.* Pirmieji bolševikų žingsniai // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 1. P. 13–28.
43. *Raštikis S.* Lietuvos kariuomenės tragedija // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 2. P. 174–229.
44. *Simanaitis E.* Vilniaus budelis profesionalas // Tremtinys. 1995. Nr. 3.
45. *Slavinas A.* Pasjansas Lietuvoje // Švyturys. 1990. Nr. 15. P. 25–27.
46. Specpereselency v SSSR v 1941 godu ili god Bolšogo pereselenija // Otečestvennye archivy. 1993. No 5. S. 98–111.
47. *Starkauskas J.* Buvusio LTSR KGB 18-ojo fondo dokumentų rinkinys // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1994. Nr. 11. P. 101–116.
48. *Starkauskas J.* Agentų smogikų grupių veiklos bruožai // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1994. Nr. 12. P. 237–247.

49. *Starkauskas J.* Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – troikas ir petiorkas // Genocidas ir rezistencija, 2002, 1(11), p. 95–109
50. *Starkauskas J.* MVD vidaus kariuomenės 4-osios divizijos antrasis veiklos periodas. 1946 m. // Genocidas ir rezistencija, 1998, 2(4), p. 7–26.
51. *Starkauskas J.* Sovietinė vidaus kariuomenė. Jos taktika ir veiklos metodai (1944–1953) // Genocidas ir rezistencija, 1997, 2, p. 19–31.
52. *Statkevičius A.* Okupantų ir kolaborantų valdomoje Lietuvoje // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1992. Nr. 5. P. 105–116.
53. *Suvenirov O. F.* Narkomat oborony i NKVD v predvoennye gody // Voprosy istorii. 1991. No 6. S. 26–35.
54. *Šiukščius A.* Labanoro girios partizanai // Lietuvos aidas. 1995. Sausio 12.
55. Ties Gervina žiauriai išžudyta daug lietuvių politinių kalinių, išvežtų iš Vilniaus kalėjimo // Ūkininko patarėjas. 1941. Liepos 11.
56. *Trečiokas.* Atsiminimai iš 9 p. d. L. K. Vytenio gyvenimo // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 2. P. 175–228.
57. *Urbanavičius* V. Tuskulėnai – kagėbistų kruvinų nusikaltimų liudininkas // Kardas. 1995. Nr. 1–2. P. 38–39, 46.
58. *Valavičius* Al. Enkavėdistų replėse // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. Kaunas, 1942. T. 3. P. 258–278.
59. *Venkov I. N.* Dopustit razmeščenie vojsk // Voenno-istoričeskij žurnal. 1990. No 4. S. 31–42.
60. *Vičkačka* V. Ir tokių aukų nepamirškime // Tremtinys. 1993. Nr. 24.
61. Vienerių metų tautos tragedija // Savitarpinės pagalbos žinios. 1942. Sausio 30.
62. *Vilkelis* G. Lenkų kariai Lietuvoje 1939–1940 m. // Voruta. 1993. Nr. 48.
63. *Zemskov V. N.* GULAG (istoričesko-sociologičeskij aspekt) // Sociologičeskie issledovanija. 1991. No 6. S. 10–27; No 7. S. 3–16.
64. *Zemskov V. N.* Prinuditelnye migracii v 1940–1950 godach // Otečestvennye archivy. 1993. T. 1. S. 4–19.
65. *Zemskov V. N.* Černye dyry istorii // Raduga: Tallin. No 9. S. 56–61.
66. *Zemskov V. N.* Massovoe osvoboždenie specposelencev i ssylnych (1954–1960 g.) // Sociologičeskie issledovanija. 1991. No 1. S. 5–26.

SUTRUMPINIMAI

apyg.	apygarda
apskr.	apskritis
AT	Aukščiausioji Taryba
ats.	atsargos
BB	*Borby s banditizmom (rus.)* – NKVD Kovos su banditizmu skyrius
BK	Baudžiamasis kodeksas
BLKA	Baltarusijos ir Lietuvos karinė apygarda
BUR	*Barak usilennogo režima (rus.)* – sustiprintojo režimo barakas
CK	Centro Komitetas
dab.	dabar
drg.	draugas
gen.	generolas
gyv.	gyvenvietė
GULAG	*Glavnoe Upravlenie Lagerej (rus.)* – NKVD–MVD Vyriausioji lagerių valdyba
j.	jaunesnysis
kpt.	kapitonas
KGB	*Komitet Gosudarstvennoj bezopasnosti (rus.)* – Valstybės saugumo komitetas
kagėbistas	KGB darbuotojas
k.	kaimas
komb.	kombinatas
kr.	kraštas
l.	liaudies
LAF	Lietuvių aktyvistų frontas
LKP(b)	Lietuvos komunistų (bolševikų) partija
LKT	Liaudies Komisarų Taryba
LLKS	Lietuvos laisvės kovos sąjūdis
LCVA	Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LP	lagerio punktas
LSSR	Lietuvos Sovietinė Socialistinė Respublika
LYA	Lietuvos ypatingasis archyvas
ltn.	leitenantas
man.	manevrinė
MGB	*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti (rus.)* – Valstybės saugumo ministerija
emgėbistas	MGB darbuotojas
mjr.	majoras

mln.	milijonas
MVD	*Ministerstvo vnutrennich del (rus.)* – Vidaus reikalų ministerija
MT	Ministrų Taryba
NKGB	*Narodyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti (rus.)* – Valstybės saugumo liaudies komisariatas
NKVD	*Narodnyj komissariat vnutrennich del (rus.)* – Vidaus reikalų liaudies komisariatas
enkavėdistas	NKVD darbuotojas
OGPU	Obedinennoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenije (rus.) – Jungtinė valstybinė politinė valdyba
OP	*Ozdorovitelnyj punkt (rus.)* – lagerio gydymo punktas
oper.	operatyvinis
p.	pasienio
pav.	pavaduotojas
PB	pasienio būrys
PFL	patikrinimo ir filtravimo lageris
plk.	pulkininkas
pplk.	papulkininkis
PP	pasienio pulkas
prof.	profesorius
r.	rajonas
RA	Raudonoji armija, oficialus pavadinimas – RKKA (žr. toliau)
RFVA	Rusijos Federacijos valstybinis archyvas
RKKA	Raboče-krestjanskaja Krasnaja Armija (rus.) – Darbininkų ir valstiečių raudonoji armija
SSRS	Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
sk.	skaičius
„Smerš“	*Smert špionam (rus.)* – „Mirtis šnipams“ – NKVD kontržvalgybos skyrius
spec.	specialusis
sr.	sritis
st.	stotis
str.	straipsnis
š.	šaulių
ŠD	šaulių divizija
š. p.	šaulių pulkas
št.	štabas
tūkst.	tūkstantis
valsč.	valsčius
vyr.	vyresnysis, vyriausioji
virš.	viršininkas
v/s	valstybės saugumo
VKP(b)	Sąjunginė komunistų (bolševikų) partija
VRM	Vidaus reikalų ministerija
žm.	žmonės

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

TURINYS

Anušauskas, Arvydas
An-175 Teroras, 1940–1958 m. / Arvydas Anušauskas. – Vilnius : Versus aureus, 2012. – 320 p. : iliustr.
Santr. angl. – Bibliogr.: p. 295–301. – Asmenvardžių r-klė: p. 305–314.
ISBN 978-9955-34-346-2

Knygos autorius, remdamasis įvairiais istorijos tyrimais, gausiais archyviniais šaltiniais, naujausiomis mokslinėmis studijomis, Lietuvos ir Rusijos archyvų dokumentais, liudytojų prisiminimais, pasakoja apie 1940–1958 metais vykdytus baisius nusikaltimus. Žmonių naikinimas tuo laiku neretai pranoko nacių terorą – kas trečias suaugęs lietuvis tapo sovietinių okupantų vykdyto genocido auka.

UDK 947.45.081/.084+323.8(474.5)(091)+
343.3(474.)(091)

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

TERORAS

1940–1958 m.

Redaktorė *Zita Kutraitė*
Viršelio dailininkas *Saulius Bajorinas*
Maketuotojas *Linas Vaškevičius*

Išleido „Versus aureus“ leidykla
Rūdninkų g. 10, LT-01135 Vilnius
info@versus.lt | www.versus.lt
Spausdino UAB BALTO print
Utenos g. 41a, LT-08217 Vilnius
info@baltoprint.com | www.baltoprint.lt

Olgos Posaškovos nuotrauka

Arvydas Anušauskas – istorikas ir politikas, dokumentinių filmų scenarijų ir knygų apie XX amžiaus Lietuvos istoriją, slaptąsias tarnybas ir sovietinį terorą autorius.

■ ■ ■

Abezė, Igarka, Vorkuta, Norilskas, Klepočiai, Červenė, Rainiai – tai masinio lietuvių tautos naikinimo vietos. Sovietiniai nusikaltimų žmoniškumui metodai buvo labai įvairūs, bet padariniai visada vienodi – ligų, bado ir nepakeliamo darbo išsekintų žmonių mirtis...

www.versus.lt
www.skaitytojuklubas.lt

ISBN 978-9955-34-346-2

